

ТВОРИ В ВОСЬМИ ТОМАХ

В

АНДА

ТОМ

3

ВАСИЛЕВСЬКА

ПІСНЯ НАД ВОДАМИ
ТРИЛОГІЯ

У2
В19

Видання здійснюється за постановою
Ради Міністрів Української РСР.

Авторизований переклад
М. А. ПРИГАРИ

Примітки склав
Л. М. ВЕНГЕРОВ

КИЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

7—3—4
77-66

ЧАСТИНА
ПЕРША

ПОЛУМ'Я
НА БОЛОТАХ

РОЗДІЛ 1

едве спливли прибутні води і з-під весняної пове-
ні виткнулися мокрі клапті землі, ледве заше-
лестіли сухі, вкриті бурим намулом хаші очере-
гів, а світ задзвенів пташиним гомоном —
з'явилося в Ольшинах двоє людей.

Осадник Хожиняк, про якого говорили ще
восени, приїхав і одразу почав шпортатися
в піску на схилі невисокого пагорка, біля нової
хати, що виблискувала свіжим деревом. Але не
було часу цікавитися осадником, бо водночас
прибув ще й інженер Карвовський, і почалися
довгі наради у старости, ходіння по хатах, ба-
лачки без кінця, чухання розкудланих голів, об-
рахунки напружені й не дуже зрозумілі.

Пані Плонська ще восени запросила інже-

нера до себе,— щоб пан не поневірявся по хатах,— і тому Ядвіга спала тепер в одній кімнаті з матір'ю, а на її канапі збував ночі інженер.

Зрештою, не це було найгірше. Правда, їй заважало спати і підсвистування матері і могутнє, невгамовне хропіння інженера, що пливло з-за замкнених дверей і гнало з очей сон, але найгірші були ті вечори, коли засвічували майже не вживану доти велику лампу з резервуаром і бронзовою підставкою, коли витягали з шухляди атласну скатертину й заварювали справжній чай.

Світло від лампи падало ясным колом на стіл, і в цім колі треба було сидіти напроти пана Карвовського, одкручувати краник вікодавнього самовара й подавати щораз нові склянки чаю гостеві, який міг пити без кінця.

Пані Плонська променіла. На її темних щоках проступали червоні яскраві плями, вона потирала руки, розмовляла лагідно, голосно, з притиском, і тільки непомітно, крадькома кидала Ядвізі гострі, докірливі погляди. Та, зрештою, вона не мала надії віддати за нього доньку. Адже відомо було ще восени, коли інженер з'явився до них уперше, що він женатий. Запобігливість пані Плонської не мала, отже, відтінку корисливості й таємної надії. Була це чиста радість від споглядання та частування людини, що носила не постоли, а чорні блискучі черевики, мала чистий блискучий комірець, білі випечені руки і могла оповідати гарно й захоплююче не тільки про Варшаву, якої пані Плонська, власне, й не знала, але навіть про Петербург, той давній, довоєнний Петербург, про який вона й досі пам'ятала. Ну, і про минулі часи — причому інженер цілком погоджувався з господинею, що раніше все було краще, розумніше, чесніше та змістовніше.

Ядвіга, незважаючи на гострі погляди матері, не втручалася до розмови. Хмуρο дивилася в свою склянку, де живою кров'ю виблискував проти світла міцний напій. Он там сидить пан інженер Карвовський, так само, як і півроку тому, за тим самим столом, і промовляє тим самим упевненим голосом, наче ніколи нічого й не сталосся. На мить вона підвела очі й глянула прос-то в худе, гладко виголене обличчя. Їй нестерпно хоті-

лося кинути в це привітне обличчя, в спокій тьманих очей, в чемну усмішку гарно окреслених уст нетактовне питання:

— Де Петро? Що сталося з Петром?

Але вона мовчала. Звільна, наростаючи, мов повинь, дедалі вище підносилася в ній хвиля ненависті. Сидить собі пан інженер Карвовський, п'є чай і промовляє округлими реченнями і усміхається чемно й привітно. Донощик. Сидить у темній тужурці, з гладко зачесаним волоссям. Донощик. Коли схоче, може звідси піти на озеро, й на річку, і дорогою на село, може виїздити й приїздити в своїх темних справах. Може спокійно розмовляти в старости, бо Петра немає. Вже він не стукне кулаком об стіл, не розтлумачить нічого селянам, не grimне на Хмелянчука. Тепер пан інженер Карвовський зробить, що схоче, ой, тепер уже довершить справу, бо йому тепер напевно дадуть підписи... Адже Петра немає.

Інженер не дивився на Ядвігу. Привітно посміхався до пані Плонської. Вона відповідала усмішкою на усмішку. Що їй Петро? І вся та справа? Коли б вона знала, ах, ще привітніше усміхалася б, і ще швидше б підсувала блюдечко з варенням, і ще з більшим захопленням дивилася б у це гладеньке, старанно поголене обличчя. Стіл у колі світла лампи одпливає, темніє, тане. Здалека, здалека долинають голоси співрозмовників — Ядвіга не чує слів. Петро — нема вже Петра. І, власне, можна собі сказати, що вже ніколи й не буде. Десять років — боже всемогутній — десять років!.. «Скільки ж то мені буде тоді?» — стурбовано вираховує Ядвіга. Але ці десять років розростаються до незрозумілого й незабагненого поняття, якого не можна осягнути, не можна відчутти, не можна обчислити жодними реальними відрізками часу.

— Тільки-но трохи підсохне, можна буде почати обміри, — каже інженер. — Власне, все вже погоджено. Завтра підемо підписувати умову.

Ах, так! Усе погоджено. Очевидно, так і є. Адже Петра немає. І ніколи не буде. Тим-то пан інженер може так безтурботно попивати чай і всміхатись. Скільки ж то часу він тоді просидів? Два, три місяці? І нічого з того не вийшло. Бо був Петро. Але зараз Петра немає. Власне, через це й нема. І вже ніколи не буде...

— Зайду ще до старости,— каже інженер. Ядвіга мимоволі встає. Як риплять ці двері до сіней...

Пані Плонська повертає до доньки гнівне, суворе обличчя. Ніби чиясь шорстка долоня стерла з її лица рум'янець і усміх з вузьких губ.

— Як ти поводишся?

Ядвіга поволі збирає зі столу склянки й блюдечка. Ложечки брязкають.

— Тобто як?

— Чудово знаєш, про що говорю. Сидиш, як сова, не обізвешся, хіба буркнеш що, коли тебе питають. Гарна гостинність!

— Це не мій гість.

— Тим більше, тим більше. Це мій гість, а поки ти в моєму домі — мусиш гамувати свої примхи. Милій, інтелігентний чоловік. Стільки цікавих речей оповідає, а ти — ніби не чуєш.

— Не цікавлять мене ті цікаві речі.

— А що тебе, власне, цікавить? Втупиш очі в стіл і ніби до трьох не вмієш полічити. Годі вже. Ти мусиш бути з ним привітна, чуєш?

— Не буду привітна з шпигом.

Пані Плонська важко сідає в крісло.

— Що ти сказала? Що ти сказала? Як ти смієш! — Обурення здавлює їй голос. На щоках з'являється рум'янець, цього разу рум'янець гніву.

— Як ти кажеш? І що це взагалі за вирази! Що за вирази!

— Я знаю, що кажу.

— Ядвіго, Ядвіго, ти погано скінчиш, побачиш. Гляди, бо погано скінчиш.

Ворсинки з вогкого рушника залишалися на склі, трудно витирати. Скільки ще зосталось тих блюдечок? Четверо чи п'ятеро? Хоч би мати не помітила, що одне з них тріснуло... Знов почнуться балачки, трагедія, наче ці блюдечка — найважливіше в житті...

Але мати не дивиться на блюдечка. Човгаючи великими черевиками, виходить у другу кімнату, до себе. Бурчить щось собі під ніс, жує гнівні слова. Ядвіга прикручує гніт лампи, що ясно горить жовтим вогником, і тихо, щоб не рипнути дверима, виходить з дому.

Ніч тиха й тепла, хоч усе пахне вологою. Черевики

грузнуть у розмоклій землі, в розтолоченій грязюці. З мороку вискакує собака Забій.

— Ходім, песику, ходім...

Стежка біжить ледве помітним пагорком, здіймається на другий, хлюпає внизу, де бризкає з-під ніг болотяна вода — і от уже чути шелест і шум, монотонну пісню озера.

Ядвіга сідає на перекинутому догори дном човні. Дошки мокрі — хтось, мабуть, сьогодні плавав ним.

В мороці ледве поблискує скляна далека просторінь. Раз по раз, раз по раз плескотить вода об берег, одбігає і вертається. Змішаний хор сотень шепочучих уст, ледве чутний, ніби розвіяний вітром гомін, наближається й овіває тишею. В такт прибою озера б'ється заспокоєне серце. Небо висить низько, темне й імлисте — чорна пуста над водою. Здалека, з села, чути гавкання собак. Ядвіга бачить незчисленні, при самій землі, вогники, що блимають, мов очі зірок. На селі ще не сплять. Вона згадує, адже пан інженер Карвовський пішов до старости.

Од води лине дедалі холодніший подмук, ніби подих крижаних уст. Дрібна хвиля, нечутний зиб б'ється об берег з упертою скаргою, мелодія якої щоразу повертається.

Ядвіга підводиться з човна.

— Забій, сюди!

Берегом можна дійти до села. Будинок стоїть у півколі старого річища. Це місце зветься Ольшинки. Ліворуч за пагорками озеро, праворуч — друга віднога, води з трьох боків омивають світ.

Обережно, подекуди переходячи вбхід залиті водою стежки, дівчина добирається до старостиної хати. Віконце, брудне і тьмяне, дивиться в ніч, наче більмо. Ядвіга підходить ближче. Зсередини її не помітять. Звичайно, він там. Сидить за столом, повчає, жестикулює жваво. Довгасте лисяче обличчя Хмелянчука поруч нього. Він запобігливо притакує. А далі староста, Піскор, усі. Тільки нема Петра, нема Петра... Хоч би рік вона стояла, припавши обличчям до шибки, Петра вона не побачить.

Забій заскиглив.

— Не нудись, песику, підемо, підемо...

Ядвіга повертається, поійнята холодним тремтінням. Очі, засліплені світлом з хати, нічого не бачать у темряві. У вогку чорноту, в морок густий і липкий іде по волі, почувавочи під ногами розм'яклу грязюку. Жахливо порожній світ.

Мати вже спить. Та це й добре. Обережно, навшпиньки Ядвіга йде на другу половину дому, де у великій коморі стоять поряд діжки із збіжжям, лежить упряж і чорна квочка висиджує в лозовім кошику індічі яйця. Навпомацки наближається до діжки в кутку, занурює руку в холодне сипке зерно. Пальці доторкаються до країв невеличкої пачки. Почуття полегкості: е. І усмішка: де ж вона могла подітись?

Згортає зерно назад на те місце, засипає старанно. Хто ж би тут міг знайти? Хто ж би тут шукав? Хто ж би міг потрапити саме сюди? Навіть пан інженер Карвовський — адже вона не стояла йому на заваді, не перешкоджала ні в чому... Не те що Петро...

Як це дивно, як незрозуміло, що від Петра лишилось тільки єдине — невеличка, обмотана шнурком пачка, в якій — невідомо що. І, власне, може, краще викинути, спалити, знищити її, бо Петро вже її не вимагатиме. А так завжди страх, що вона не виконає останнього доручення! Нікому, нікому, нікому! Тричі — оце і все. Можна було б порадитись із Стефеком, коли б не ці три, поспіхом сказані слова. А так треба носити в собі і тільки знати про цю пачку.

Ядвіга повертається до кімнати, прикручує гніт. Де ж це подівся Стефек? Зараз уже пізно. Скинувши черевики, вона тихо входить до материної спальні, безшумно роздягається і лягає на вузькій канапі, горбатій од вилізлих пружин. Годинник цокає голосно: цок-цок, цок-цок. Треба спинити годинник, може, легше буде заснути.

Підлога тріщить. Ядвіга втуплює в морок очі. Звичайно, нікого немає і тріщить так завжди, восени, навесні, коли дерево висихає, віддаючи вологу дощових днів. Але здається, ніби хтось іде. Трісь-трісь — крок за кроком, од шафи до вікна, і там кроки завмирають. І знову: трісь-трісь, од шафи до вікна, і знов тиша. Ядвіга відчуває, як охоплює її невимовний жах, обіймає тісним обручем, болісно стискає серце, от він душить за горло, хутким тремтінням сиплеться по волоссю, стя-

гає обличчя лячним холодом... Мати спить так спокійно — посвистує, глибоко дихає. Як можна так спокійно спати в цім старім домі, повнім звуків? От знову щось шестить на стрісі. Може, кіт...

Трісь-трісь. Кроки по підлозі. І шурхіт у стіні — легкий, розмірений, виразний. Шашіль точить старе дерево, проточує серцевину почорнілих балок, натужно рие круті коридори, вузькі переходи, таємні ходи. Вона знає, що це шашіль — адже білий, летючий пил сиплеться, як мука, з ніжок шафи, із стін, із стола. Та це легко сказати собі вдень. Зараз важче. Шурхотить, шепоче, тріщить, зітхає старий будинок. Та ось справді рипнули двері. Ядвіга завмерла. Але це інженер прийшов, скінчилася, певне, нарада у старости. Нарешті реальні, виразні кроки; він проходить до її кімнати, забирає лампу з ідальні. Чи він замкнув вхідні двері? Власне, треба було б устати й подивитися. Пройти темну кімнату, одну й другу, темні сіни й намацати, чи засунув він дерев'яний засув, що його Стефек може відчинити знадвору.

Затріщала підлога. Від шафи до вікна — кроки. Ні, хай уже краще будуть відчинені. Жодна душа не прийде сюди поночі. А від чогось іншого не сховають і замки.

Там, у мороці вогкої ночі, не ворушиться зараз ніщо живе. Щонайбільше — може блукати, спливаючи струмками води, потопельник з озера, згорблений силует, що тане в імлі, мешканець хвиль, якого в недобру пору можна стріти на березі.

Може, у вільшняку, край старої затоки, сидить зелений водяник на поваленім стовбурі і грає на флейті свою пісню, що вабить людей на болота, закликає в багна, звідки немає виходу. Може, зараз виглядає з чорної води, з віконця бездонної прірви мара, що запалює миготливі світлячки блідих вогників, які скачуть по мохових купинах, на трясовині. Можуть виглянути з-під кори вільх очі лісовиків, злостиві і суворі, і похилі верби обернуться на чарівниць з розмаганим волоссям.

Все це байки й легенди, звичайно. Але звідки взялися байки і легенди? І чому малий Макар потонув біля самого берега в озері, де води по коліна? І чому Олесин чоловік не вернувся на ніч додому, а коли його

почали шукати, знайшли труп біля самого села в болоті, потоштанім навколо слідами його ніг? Що його огуманило, що звело з битої стежки й примусило за п'ятсот кроків від хати блукати кругом у заклятому колі, з якого є тільки один вихід — смерть? Чому коні хропли, пробігаючи містком через річну протоку, і гриви настобурчувались їм од жаху серед білого дня?

Ні, це були не такі прості речі. Мабуть, на селі було краще. Хати стояли близько одна біля одної, люди чули голоси одне одного, твердо лунали кроки по дорозі. Але тут? Вода справа й вода зліва, де не ступиш, і болота, і трясовини, і пустка, повна примар, і старий дім, в якому невідомо хто жив, невідомо як і коли вмирав...

Ядвізі здалося, що дім повниться голосами тих, що тут колись жили. Які дівчата зітхали тут і плакали над своєю долею перед нею, Ядвігою? Хто сидів біля стола у великій їдальні і хто розпалював огонь у великій печі? Хто тут тишився й радів, коли було з чого радіти, і хто вмирав, дивлячись на темні балки стелі, немазані, похмурі, що крили в собі таємницю?

Вона пам'ятала цей дім з найдавніших хвилин свого життя, куди можна було тільки сягнути думкою. Високий, високий був поріг для дитячих ніжок і страшно було зазирнути на другу половину, до комори, де між високими діжками із збіжжям батько клав отруту для пацюків. Батько — постать, майже цілком запнута млою, високий, плечистий батько, про якого вона тепер знає напевно тільки одне, що він не любив матері, а любив тільки їх двох, Ядвігу й Стефека. Як минали б дні і що могло б статись, якби батько не вмер давно, так давно, що вона майже не пам'ятає цієї смерті?

Темінь розпорошувалась, очі все більше звикали до неї. Впливали з неї контури меблів, окреслювались обриси великого темного матиного ліжка, стола, шафи, але поміж меблями клубочив морок, відчутний, реальний, вирував, спадав долі смугою подертих сувоїв і знов злітав угору, легкий і пухнастий. Одяг на кріслі на мить здався людиною: розкинуті руки безсило звисли вниз, біле обличчя притулилося до високої спинки. Напруживши всю силу волі, Ядвіга придивилась до нього, щоб упевнитись, що то бурого кольору плаття та білі плечка сорочки.

Ії вразив новий звук. Він линув звідкілясь здалека,

брязкотливий, одноманітний. Ядвіга сторопіла. Загострений слух вловив його луну. Далеко на озері били в дзвони. Певний знак, що має статись лихо. Кому? Йй, селу чи, може, комусь іншому? Хто ще чує в цю пору далекий голос дзвона на загопленій дзвіниці, кому він віщує недолю?

Вона сіла. В цю мить із хаосу вирізнилось цокання годинника, загублене, втрачене в течії думок. Вона вільно зітхнула. Цок-цок, цок-цок — звичайно і просто цокав годинник металічним звуком.

І відразу все стало звичайним. Підлога рипіла, бо цілий день одчинене вікно вбирало вогке весняне повітря. Шашіль, як завжди, точив шафу, коти, як і щоночі, бігали по горищі, мати, дихаючи, ритмічно посвистувала. З-за бічних дверей чути було хропіння інженера — він завжди хропів, наче був не щуплим панком у двобортній тужурці, а міцним селяком з легенями, як міхи. Стефек теж, певне, вже прийшов і давно спав, коли вона мучилася страхіттями, наче мала дитина. Через годину-дві почне світати, і настане день, як усі звичайні дні.

Вона закуталась у ковдру і заснула відразу. Збудив її ранком кашель матері, яка переверталася в ліжку і позіхала з артритичним тріскотом і завиванням.

— Мабуть, уже пізно... Котра година?.. О-о-ох... Ніяк не могла заснути ввечора.

— Пів на шосту,— відповіла Ядвіга, глянувши на годинник. Сонячне сяйво линуло в кімнату веселою золотою смугою, малювало тремтячу мозаїку світла й тіні. Ядвіга одяглась.

— А ти коли прийшла?

Ядвіга втекла, не чекаючи дальших розмов. Стефек уже, мабуть, устав, двері з сіней стояли навстіж одчинені в сад. Забій весело гавкав біля стайні. Ядвіга зітхнула на повні груди. Теплий вітер віяв з поля, виразно вже зеленіли бруньки на вільхах, високо вгорі, під небом, поринаючи в ранкову блакить, жайворонки оспівували весну дзвінкою мелодією. Так, сьогодні справді була весна, і Ядвіга всміхнулась, дивлячись на коричневі бруньки на бузку, що набрякли соком. Вона пішла з відром до хліва. З одчинених дверей війнуло теплом і гноєм. Калина сумно замукала, дивлячись на рудувату ще траву на подвір'ї.

— Почекай, почекай, годі вже тільки дивитись, скоро підеш на пашу.

Стефек із засуканими по лікті рукавами викидав гній з-під коня. Почувши рух у хліві, зайшов туди.

— Ядвіню, зайти до Петрукової, щось там у неї з ногою, треба оглянути.

— Добре. Ось тільки видною і зготую сніданок.

— Мама вже встала?

— Ще ні. Але вже не спить.

Стефек сперся на держак вил.

— Ядвіню...

— Що?

— Я хотів тебе про щось запитати.

— Ну?

Відчувши раптовий неспокій, Ядвіга опустила очі, щоб уникнути братового погляду. Полохливо сховались зіниці під темними віями.

— Хотів тебе запитати... Чи... чи Петро не залишив чогось у тебе?

Завмерла. Голос брата лунав, мовби з незмірної далини.

— Петро?

То не вона, Ядвіга, промовила. Озався хтось чужий мертвим, хрипким голосом.

Стефек нетерпляче ворухнувся.

— Ну, Іванчук?

— А нащо? Нащо б мав залишати щось... той... Петро? — запитала Ядвіга, почувавши, як хитається в неї земля під ногами. Вона вперто дивилась в одну точку — на сонячного зайчика, що миготів на зубцях вил. Прикипіла до нього поглядом. Чотири зубці — один з правого боку трохи погнутий. Сухі грудочки гною причепились до них і злегка похитувались. Впаде — не впаде, — чекала вона, наче саме це було найважливіше.

Стефек витяг зубці вил з землі. Після них залишилися чотири виразні ямки у вогкому ґрунті.

— Ех, ти...

Зітхнув і, повернувшись, пішов до стайні. Дівчина якусь хвилину стояла, дивлячись йому вслід. Який цей Стефек? Про що думає, що робить, чого хоче? Чи й для нього все складається так безнадійно, так похмуро, без мети й виходу?

Доячи корову, Ядвіга невиразно думала: як воно

так, що ніхто не знає нічого про людину, про Стефека наприклад, і про Петра, ні про кого, ні про кого. Чи хто знає щось про неї, Ядвігу? Кого це обходить? Вона забула про ці думки аж тоді, коли пішла до Петрукової.

Найчистішою синню, клаптиком блакиті лежало озеро в темній рамі з кременців, що виблискували проти сонця коричневими барвами янтарю. Найчистішою блакиттю далеко, на другім боці, випливала з нього річка.

З пагорка, на якому лежало село, видно було безмежну широчінь — сітку вод, плутанину блакитних ліній, що пливли в усіх напрямках, облямовували поля, луки, підмивали жовтий горбок цвинтаря. Виринали води з вільх, ще голих і сірих, пливли під вербами, що брались блідо-зеленим димком молодого листя, стелились вузькою смугою вздовж дороги, перетинали стежки, мінилися, виблискували, зацвітали барвою блакиті. І знову тихо, ледве-ледве озвалося озеро — ніби луною, спогадом, далеким відгомоном вечірньої пісні. З пронизливим криком, низько над водою шугнула чайка, майнув чорний чубок і темний пух з-під крил, білих як сніг.

Перед хатою Петруків бавилися діти в плоскіх сорочках, босі. На очі спадали розмаїні пасма русявого й темного волосся. Не кинули ліпити з грязюки, коли Ядвіга підійшла до них.

Від землі на неї на мить глянули очі, карі, золотисті й блакитні. І очі кольору пролісок, що виглядають з моху,— очі внучки Петрукової, малої Докійки.

— Бабуся вдома?

— А де ж їм бути? Вдома,— поважно відказала мала, приліплюючи чорну грудочку болота до босої ніжки.

Ядвіга низько нахилилася в дверях. В обличчя їй ударило задушливе повітря з хати. Петрукова сиділа напроти дверей за веретеном. На широkim дерев'янім гребені виблискував сріблястий льон.

— Казав мені Стефек, що у вас нога болять.

— А болять, болять. Пробила ногу, ще гноїться, але це пройде. Сідайте, панно Ядвіго.

Сіла на лаві, дивлячись, як худі темні пальці ледве помітним ритмічним рухом тягнуть і крутять довгу рівну нитку. Сріблястий льон піддавався слухняно, і, ніби чудом, із срібних клаптиків снувалася нитка, яка відразу навивалася на дерев'яне веретено. Вряди-годи Петрукова підносила, пальці до губ, щоб змочити їх слиною,

і знов майже неломітним рухом снувала нитку. Вона навіть не дивилась на свою роботу.

— Що там у панни Ядвіні чути?

— Нічого... Що ж там у мене чути... Де ж ваші?

— Порозлазились усі. Весна, не хочеться вдома сидіти. Юзек поїхав до міста, нібито умову підписати з інженером.

— Виходить, уже погодились?

— Уже. Вчора мало не до півночі сиділи в старости, і умова є. На тому тижні вже й розміряти почнуть, як буде година.

— Чи на добре воно вийде?

— А я хіба знаю? Не мого бабського розуму це діло. Але я так собі думаю — може, добре, а може, й зле. Бо це ж ніби одміряють в одному шматку, а й у нас скільки тих клаптиків. Тут за селом... зараз... щось вісім буде... І за озером... три... І біля цвинтаря за річкою теж наше... І той клаптик біля вашого вільшняка теж наш. І за Оцінком, і коло Лугу... Всіх із двадцять клаптиків, а що ж ми маємо? Одна частка з наділу, почекайте, скільки ж то вийде? Чотири морги, чи як? А в нас же ще й не найгірше... Філомен, здається, в сорока місцях землю має. Яка ж це робота? Так подумати, воно ніби добре. Тільки як з тою рибою буде, не знаю. Інженер казав, ніби ще й заробимо на цьому... Чи я знаю? Як там мужики схвалили, так і буде... Не мое діло...

Нитка снувалась рівно-рівненько і швидко, хоча в рухах та в постаї жінки не було поспіху.

— А ще кажуть, ніби так чи так, а розмежування має бути... Як не інженер, то з повіту прийдуть і зроблять од начальства. То вже краще так. Од начальства, то зараз плати, а звідки ж узяти на ту оплату? А тут не платити, та ще й рибу продаси, то ніби краще.

— Адже на виплат розкладають...

— На виплат... А звідки ж брати? Тож вони й так вивертають, вивертають. От і до нас приходив із тиждень тому, папірці приніс, платити, каже, треба. Заплачено все, кажемо, — якже, порося продали та й заплатили. А він з папірцем, чи я знаю, що в папірці написано? Читати ж не вмю. А Олесья теж по-польському не тямить. То вже, мабуть, треба платити, а за що, не знаємо. Папірець є, то треба...

Гусенята блукали по хаті, хлюпаючись у калюжі на долівці.

— От топити час. Скоро зйдуться на обід. Уже пізно.

Вона встала од веретена, мала, сухенька, й пошкунтила до печі, що великим черевом випиналася в хату.

— Але нога у вас, мабуть, дуже болить.

— Боліти болить, та що з того. Виболить своє та й перестане. Листя підбілу приклала, шматтям замотала. Витягне. Як була молодша, то й гоїлось одразу, а тепер уже не так, мабуть, старість.

— Скільки ж це вам років?

— Років? Сорок, певне, або ще й чотири... А може, й п'ять? Добре не знаю. Як ішли ми в Німеччину¹, то роки переписували, але це давно було, не пам'ятаю.

— То й ви були у німців?

— Аякже. Усі, то й я. Спочатку Макар не хотів іти, бо я Олесею вагітна була, от-от мала родити, то ми так і поклали собі, в землянці загородами жити. Аж кажуть — збирайтесь. Дозвольте, вельможний пане, зостатись, кажу я. Він з криком на нас, ніби застрелить. Кажу йому — ми тут народились, тут і помremo, де нам по тих світах тинятись? Але він навіть не зрозумів, що я кажу. Всіх забрали, хто ще був, та й пішли ми... А потім на поїзд та в бараки, в тім бараку й Олеся народилась. Аж за Берліном, таке в них місто найбільше. І зараз на роботу. Там мій батько помер, за Берліном, далеко.

Вона хутко уклала на черені палички, шматочки березової кори, тоненькі трісочки. Підпалила жаром, що тлів, присипаний попелом, у залізнім горнятку. Спалахнуло веселе, ясне полум'я. Жінка приставила до вогню пузатий чавун, у другий налила води.

— Ну, а потім? То ви мусили хату наново будувати?

Ядвіга добре знала цю історію, чула її разів сто, наново пережиту в спогадах кожної людини на селі. Але завжди слухала, як нові, ці дивні оповідання.

— А як же б то ні? Як сказали, що вже можна вертатись, то ми зараз і зібрались. І дня ніхто не ждав. Ой, і дорога ж була. Але таки дійшли, дотяглись сюди. Якраз ранком прийшли, наче зараз пам'ятаю. Дивимось, заблудили, чи що? Але ж і озеро є, як і було, і

річка є, і все. Тільки тут, на горбочку, наче вимів хто. Ані дощечки, ані бервенця не зосталось. Рови покопані на Оцінку, біля річки, дроту стільки, що й не пройти,— оце й усе. Макар накосив очерету, настелили на той рів, у тій ямі й жили. Вже й Юзек на світі був, там, у тій Німеччині, народився. Зараз... скільки-то йому вже... Ага, якраз через рік після Олесі... Поприбирали ми дроти, позасипали рови, залізо з землі повибирали, бо стільки його було, що страх... Мого брата тоді розірвало й інших теж... На річку ходила, рогіз збирала, щавель на луці, зілля всяке, поки ще літо. Ой, збирання ж то було, збирання... По очеретах лежали мертві, по багнах, нікому було й поховати. Аж затерпне людина, поки того рогозу нарве, бо чого в тій воді не побачиш. Силу народу тут побили, свята земля й вмістити не могла. Так по очеретах, по баюрах лежали, хоч ніби вже й війні кінець. Але що його робити? Літом ще як літом, а на зиму — з двійком, маленькі ще такі — як собі раду дати? Як у тій ямі в мороз сидіти? Макар хотів хату будувати...

Вона знову сіла за веретено. Очі Ядвіги стежили за ледве помітними рухами спритних пальців.

— Ну, то забрала я дітей — Олесю і Юзека, Олеся вже гарно дибала, Юзека на руки взяла — і до Польщі. Рік я в Польщі жила, у пана одного. Корови доїла, чотирнадцять корів мені дали. Не так, як у нас — двічі-тричі на день доїли — чотирнадцять корів. То як сьогодні пам'ятаю, аж не віриться, що я цими своїми руками чотирнадцять корів тричі на день доїла.

Піднесла вгору маленьку долоню з тонкими пальцями, коричневими, мов кора на дереві. Ядвіга мимоволі глянула на що милу, суху руку гарної форми.

— От воно як. А коли назад прийшла, хата вже була — та сама, що зараз. На тім самім місці мій збудував, що й раніше, і таку ж самісіньку.

— Як згадаю зараз, то здається, чи не снилося мені, що я звідси, од своєї землі, од своєї хати в далекий край аж за той Берлін ходила і що тут не було нічого — сама гола земля? От і двір будували наново. Тільки ваше зосталося в Ольшинках, бо осторонь стояло... А так — гола земля. І побудувалися люди, хіба хто там у німців помер га вже не вернувся назад, то тут за нього будували батьки, внуки — кого там хто мав...

І так сьогодні на селі, як тоді, коли я молодою була та за мого віддавалася... Ровів уже й не видно, тільки й того, що дріт зостався. Але ось казав староста, ніби наказ є дріт прибрати, дерев'яну огорожу ставити. А як же воно так? Звідки ж того дерева взяти, як його немає? Суворо карати, казав. будуть, як хто дроту не прибере... Як же ж то? Нехай худоба на болота іде, в трясовині топиться, на сусідське лізе? Не знаю, хто це вигадав, хіба на те, щоб гроші з людей витягати, не інакше...

— Адже дріт іржавіє, шпички опадають, худоба може їх проковтнути.

— Та певне, що дріт старий. Чом не має бути старий? Адже з війни ще. Не один його з води витягав через рік або два, бо в воді скрізь його страшенно багато лежало. Але чи панна Ядвіня коли чули, щоб худоба од дроту здихала? Вона не така дурна, щоб дріт жерти. А в трясовині топиться, хоч там і загороджено, а як не буде загороджено — що тоді? Ото вигадали на наше лихо. Суворо наказано, говорив староста... Як наказано, то дайте дерево, обгородимо деревом. Завжди лихо...

Вона ойкнула, ступивши на хвору ногу.

— Може б, я оглянула вашу ногу та принесла якісь ліки?

— Нащо панні Ядвіні бабські ноги оглядати? Загоїться й сама. Загоїться... Як на полі й у лісі ліків немає, то лікар та аптека способу не доберуть. Якби вже дуже зле було, я б до шептухи пішла замовити. Добра шептуха є в Зеленищах. Але що там та крихта болю. Поболить, і вже. Тільки на старому все погано гоїться...

Закипіло в печі. Вона похапцем схопила дерев'яне держално рогача, який обняв закурене черево чавуна. Відсунула його далі в темну пащу печі, присунула до червоного жару воду.

— У вас інакше, у вас плита.

— На плиті краще.

— Е, краще... Скільки-то треба дров напхати в ту плиту; щоб усе зварилось. А тут, панна Ядвіня бачить, — раз-два — і зварилось. Нам уже так краще, без плит... Певне, у панства все інакше.

Ядвіга похмурніла.

— Чи панна Ядвіга не бачила нашої Докиї, як сюди йшла? Побігла кудись дитина, хоч би не до води. Вода зараз ще зрадлива, глибока...

— Ні, вона тут, біля хати, бавиться з дітьми.

— То й добре. Спокійна дитина, нема що казати. Ніякого з нею клопоту. Не так, як мій Юзек,— ото був хлопчисько! А Олеся із своєю має спокій. Награється, прийде до хати — і тихо.

— Ну, то я вже піду. Коли вам ще болітиме, перекажіть, може б, я щось допомогла.

— Чого там болітиме... Мужичьке тіло швидко гоїться. Дуже панні Ядвіні дякую, що потурбувалась заглянути до старої. Певне, мій Юзек панові Стефєкові сказав, бо вони собі товаришують.

— Так, Стефєк мені казав.

— Пан Стефєк теж добрий хлопець, нема чого казати. Тільки щоб собі якої біди не напивав.

— Біди?

— Воно всяко буває, хіба не знає того панна Ядвіня? От як в Іванчуків. Так стара своїм Петром вихвалялась — увірвалось їй цієї зими, вже свого Петра не побачить... Хоча, що й казати, ми — мужики, а пан Стефєк — пан. Панові воно інакше...

— Інакше?

— Аякже. Пан — не мужик. А мужик — не пан. Пани права писали не для мужиків, для себе.

— Для всіх одне право.

Петрукова глянула здивовано.

Червоний одблиск жару падав на її маленьке темне обличчя.

— Що це панна Ядвіня каже? Для мужика нема ніякого права. На те він мужик.

У сніях зашаруділо. Петрукова відчинила двері. Мала Докійка з зусиллям перелізла через поріг, високо підносячи худенькі, скривлені рахітом ніжки. З-під стріхи коричневого волосся дивились на Ядвігу прегарні оченята, затінені бронзою довгих вигнутих вій.

— А що ти, внуцю, хочеш?

— Їсти, бабусю.

— Вже? А не чекатимеш дядька, мами?

— Їсти...

— Ну, то їж. Зараз тобі дам.— Поклала в малу мисочку дві картоплини, посолонила темними великими

дрібками солі, полила зеленовою каламутною сироваткою.

— Ну, їж, їж на здоров'я. Хай тобі смакує.

Мала присіла на порозі з мисочкою на колінах і стала жадібно їсти, не зводячи очей з Ядвіги. Тонкі, рівні бровенята вигинались під розпагланими кучерями, малі губки витягались кумедною трубочкою, хапаючи надто гарячу картоплю. Ядвіга відчула раптове тремтіння в серці — тремтіння захвату.

Але в ту ж мить вона помітила, що з-під короткої сорочечки стирчать незграбні, криві, як пружини, тонкі ніжки.

Ядвіга вийшла, гнана поглядом дитячих оченят, очей кольору пролісок, що квітнуть напровесні в лісовому мохові.

РОЗДІЛ 2

Мов смуга незабудок, виблискували води проти сонця, і весна йшла дедалі швидше. Вже обсохли пагорки й торішня стерня, вже пішли по них плуги й крива соха вдови Парукової, яка не мала плуга і, як за діда-прадіда, дерла землю дерев'яним вістря. Вже простяглися довгі й рівні борозни на покрайних вузькими смужками полях. Вже по долинах зацвіли первістки — ніжні квіточки, зажовтіли котики на вільхах, запахли фіалки в молодій зеленій траві. Тільки настав Юрій², що благословляє пасовиська, вигнали худобу на першу пашу, ще холодну од вологи недавніх вод. Поспішали наввипередки вільхові та березові листки, на соснах ясніли молоді голки на тлі темної торішньої хвої, в білім цвіту стояв терен, наче в шумовинні. Усе дужче припікало сонце й повівав холодний хвилюючий вітерець. Непомітно йшла весна все далі й далі, аж поки запахла черемха, зарожевіла смілка, зажовтіли дрібноцвітки, болота позолотились кульбабами. Високо буяли трави, вітер змітав білий цвіт з груш і рожевий з яблунь біля ольшинського маєтку та в садибі Плонських. Ночі заходили зоряні й теплі, поспішала весна до літа, маяла, квітла, сипала барвами, пахощами, повнилась радістю, що пливла буйним соком по стовбурах дерев, розгортала листя, розкривала квіти, гнала

людей до роботи раннім світанком, пізнім вечором, короткою нічкою.

Коли все засіяли й засадили, чим хто мав, полегшала робота, і зароїлися люди на всіх водах, на ріці й старих затоках, на воді, що пливла в озеро й випливала з нього широким потоком, на всіх вирах, струмках та струмочках, потоках, баюрах. Був переднівок — треба було якось рятуватись. Жінки ходили з дітьми рвати рогіз та дерти з дуба суху, торішню кору, яку товкли на буре борошно й підмішували до житніх та картопляних коржів. На луках шукали трав, рвали соковите кисле листя щавлю. З щавлю можна було зварити борщ з останньою порослою й чорною картоплею або зжувати його сирим. Але найбільше люди хапались ловити рибу. Чорніли ятері в осоці, в очеретах, на перетинках між трясовинами, сушилися мокрі неводи й сітки, розіпнуті на дерев'яних кілках біля хат або просто коло води. Але найчастіше хлюпотіли всюди сачки.

Пильнюк мандрував із сачком по затоках чи протоках, по вирах великої води, що текла в озеро. Позаростало там усе очеретами, величезними, заввишки з півтора чоловіка або й більше. Рогіз тут ріс товстий, а по затоках, що врізувались у замшілі луки, в поплутані чагарі, стелилося листя купавок та латаття. Під тим листям, причаївшись у зеленім затінку, чигала на здобич щука.

Звільна плив Пильнюк дубом³, видовбаним з одного стовбура, до цього простеленого на воді листя. Безшумно здіймав сачок, обережно опускав і швидким упевненим рухом притискав до дна нижнє кружало, вигнуте з лози. А для певності ще й натискав ногою верхнє кружало, над яким стирчали ребра, одсвічуючи білиною необдертої березової кори. Потім штурхав веслом, пильно дивлячись униз, у зелену тїнь води, зарослої од дна пухнастими, як мох, водоростями. Щука, оточена звідусюди кільцем сачка, злякана раптовим хлюпанням води, кидалась тікати. Побачивши перед собою великі прозорі отвори сітки, вона мчала в неї, певна свого порятунку. Але між двома розіп'ятими на березових ребрах рідкими сітками причаїлась третя, густа і скручена. Голова щуки раптовим поштовхом тягла за собою матню, цю непомітну, дрібну й міцну сітку,

що безжально заплутувала слизьке тіло. Пильнюк перехилив сачок, щоб раптовим рухом покласти його боком на човен і виплутати з сітки довгу рибищу.

Шуки бували різні. Довгі, вузькі, тонкі, й — товсті, короткі, важкі, з золотистою лускою. Летіла шука в сажалку, і знов опускався сачок у воду, і знов штурхало весло й потрапляла здобич у матню, в зрадливу пастку потрійної сітки, що вабила надією і хапала, не давши врятуватись.

Не завжди траплялася шука. Часом треба було довгенько штурхати веслом, поки заворушаться водорості, по п'ять і по десять разів опускати сачок та обстукувати його зсередини.

Пильнюк тихо посувався вперед, а поблизу, за два кроки від нього, простував лелека на довгих червоних ногах. Виступав поволі, поважно ставив тонкі ноги й бив направо та наліво дзьобом. Дрібна риба злякано кидалась тікати, і тоді біла шия витягалась блискавично, як гнучкий вуж, лелека хапав здобич. Хапав міцно, підкидав угору, і здобич падала просто в горлянку. І знову — хлюп-хлюп — поважно ступали зігнуті ноги, червоні, мов затерплі від холоду, хутко бив дзьоб між листям — як Пильнюкове весло — і шука, не більша як палець, або пліточка, виблискуючи сріблом, злітали в повітря.

Пильнюк тихо посувався проти течії, поки не натрапив на Сов'юків човен.

— Ну, як там?

— Ат... Ловлю та й ловлю... Колись не такі шуки ловились.

— Не такі, не такі...— підтакував Пильнюк, бо не годилося хвалити улов, поки ще ловиться риба. Одразу риба йшла на глибіню, тікала у вир, ховалася в неприступних водах, де її не можна було досягти ніяким сачком. Похвала зурочувала улов.

— З пуд маєте? — заглянув він у Сов'юків човен.

— Може, й буде... Або й більше...— перевіряв очима Василь Сов'юк.

— Кузьма неводом на тім боці озера пудів зо три сьогодні витягнув.

— Якраз добре — інженерові пуд, а два продати,— зауважив Василь.

— А певне. Як почнуть на ті кілограми лічити, ніяк і не втямиш.

— Хто його зна, як там важать,— втрутився менший, Іван Сов'юк, затикаючи клоччям невеличку шпарину в човні.

— А як би ж то мали важити? Себе не скривдять, не бійтесь.

Пильнюк сплюнув у воду й одіпхнув веслом клубок зелених водоростей.

— Семен учора добру рибу привіз. По двадцять грошів полічили, дрібна, мовляв. А чого ж вона дрібна? Гарна риба була.

— У Бресті та в Пінську нібито по золотому і двадцять грошів за шуку платять,— озався знов Іван, піднявши голову від клоччя.

— Е, брешеш... Де ж то стільки...— обурився старший брат.

— Так казали, як на суді були.

— А може...

— А наш сорок грошів дає,— гірко ствердив Пильнюк.

— Його право. Адже так згодилися всі. Він ціну визначає.

— Може, й не так треба було... Як, Сашко?

Пильнюк нахмурився й пошкрябав під кудлатою баранячою шапкою.

— Хто його зна? Може... Але хоч продати є де, а так де ж би ти продав?

— Певне. До міста далеко,— зітхнув Василь, опускаючи сачок. Легенько хлюпнула вода.

— І як довезеш? Засмердиться,— додав Іван, бистро глянувши в кружало з білої берези, що торкалося дна.

— Він човном возить.

— А певне, панський розум. Де там нам...

Заплескотіло весло. Але шупак промкнувся боком і виприснув у зелені водорості.

— Непогано він на тому заробить. Аякже. З трьох пудів — йому пуд, і решту йому продай за його ціну. Затягай, Іване, затягай, є шупачок...

— Тільки й того, що комасація⁴ буде,— втішав себе Пильнюк.

— Адже зараз мав почати, а не міряє.

— Казав, ніби восени. Зараз усе засіяне, засаджене, то як його по полях ходити, міряти?

— Та певне.

Данило Сов'юк майстрував щось біля поплутаної сітки.

— Тут зостанетесь?

— Уже все розполохали. Там вище Сьорбач із сачком. Може б, на озеро попливти, га?

— Можна.

Вони витягли сачки й повернули човни за течією. Попливли тихо й ліниво. Вода стояла ще досить високо, сягаючи аж до малих лук, але вже знати було з лінії намулу на стіні очеретів, що вона спадає, що сідає на дно лиснучий мул, а води спливають далеко, ринуть у землі, затуманені й невідомі, ген туди, за кордон, у дніпрові води, що пливають у Чорне море.

— Учора за лукою сома впіймали, пудів з чотири заважив,— почав знову Іван.

— Узяв? — зацікавились інші.

— Ні... М'ясо недобре, каже. Самі варять і їдять.

— Де там недобре. Хоч сом що менший, то краший, так — до півпуда. Потім уже не такий.

З хаші очеретів знялася швидким безшумним льотом качка, злетіла високо і попливла в чистім небі, як темний рухомий хрест. Снували по очеретах малі пташки із співучим щебетом, похапливим та задиханим, страшенно чимось заклопотані. Угорі з пронизливим криком летів вівчарик, витягнувши назад тонкі довгі ніжки, наставивши тонкий довгий дзьоб. За муром очеретів, на луці, раптом з'явся жахливий пташиний вереск.

— Хлопці яйця деруть,— зауважив Пильнюк.

— Мій учора більш як дві копи приніс,— похвалився Василь, глибоко занурюючи весло. Заблищали на сонці розбризані краплини.

— Є їх, є... Але зараз уже багато засиджених. Скоро не буде тих ячок.

— Є й добрі. Моя яечню засмажила, було що їсти.

— Чаїні найсмачніші.

— А мені байдуже які. Аби були... Але що там... Тиждень-два, та й по всьому.

— Та певне...

Очерети нижчали, порідшав рогіз, вода ринула швидше, поки не винесла човни на вільну просторінь. Там річка непомітно переходила в озеро. Рибалки звернули навкоси й хутко минали берег, прямуючи на той бік, де знов текла далі річка, виливаючись із озера

швидким потоком збурених хвиль, ледве помітним зибом на озері. Звідти маячило село, що спускалось до води вузьким клином із спадистого пагорка. Зграї качок хлюпались біля того берега, пірнали, порпались на дні, бурі, спритні, дуже нагадуючи своїх диких сестер.

Знову сачки пірнули в воду, заплескотіли весла.

— Яюсь воно дивно, ловиш, ловиш, три пуди наловиш і з них йому один віддай. Мало намокнеш, намордуешся, спину натрудиш, а йому що? Десь у місті живе, того свого тут посадив, а ти роби...— казав Данило, притискаючи ногою верхній обруч сачка.

— За комасацію йому нібито належить...— заспокоював Василь.

— Ще й комасації не починав, а скільки тої риби до Пінська пішло? І то так аж на чотирнадцять років.

— А так, чотирнадцять...

— Щось ви, Сашко, не гаразд із тією умовою зробили.

Пильнюк глянув спідлоба.

— Хто це — ви? Усі згодились. Чи хто в старости казав, щоб не підписувати? Ніхто. Усі, як один. Мовляв, добре. А що там я? Тільки й того, що підписав, так само, як і інші, але того писання й прочитати не можу.

— А Хмелянчук усе підтакував...

— Вже він там свою користь має...

— А ніхто ні пари з уст.

— Тоді, у старости, інакшим воно все здавалось. От наловиш, продаси, риба буде і комасацію начебто задурно зроблять.

— Задурно... А третій пуд де? Полічіть, скільки-то він собі риби набере.

— У старости балакати — одне, а як на воду вплинеш — інакше. То зараз риби багато, а як вода спаде, що буде? Мало тоді за одним пудом находишся?

— Та певне...

— Зараз так виходить, що тільки Іванчук і казав правду.

— Петро?

— Авжеж.

На хвилину залягло мовчання. Пильнюк стояв нерухомо, спершись ногою на верхній обруч сачка.

— Певне, що правду казав... Але що ж, народ темний, всяк його дурить...

— А я вам скажу — як він уже схотів, то так чи так, а по-своєму зробив би.

— А якби не підписали?

— Що там підпис?.. Уже б він щось вигидавав. Ото як з Петром. Де там мужикові проти пана йти? Здавалось Іванчукові, що всім добре зробить, сміливо про все казав, і що вийшло? Тільки й того, що тюрму собі зробив. Один інженерів донос — і маєш десять років. За комунізм, кажуть. То як же це? Раніше ж Петро комуністом не був, а лиш тоді зробився, коли панові інженерові на заводі став? Може, того люди й боялися?

— Може,— згодився Данило, але Пильнюк похитав головою.

— Я тобі по правді скажу, Данило, що про те ніхто не думав. Як почали розказувати, той інженер, а тоді Хмелянчук за ним, як то добре буде, то кожен повірив. «Чотирнадцять років — хто його зна, що за ті чотирнадцять років станеться?» — так Хмелянчук казав, коли ще й інженера не було: папірець загине, а комасація зостанеться. І ще казав, ніби суворо з повіту наказано комасацію зробити. Приїхали б і зробили, а потім їм плати готовими грішми... І нащо б вони мали приїздити?

— Та й звідки ті готові гроші брати? — зітхнув Василь.

— От бачите. То, може, так і не найгірше?

Сов'юк похитав головою.

— От рибу продати — і гроші були б. Купець з Пінська, чи там ще звідкись, приїде, як дізнається, що багато риби можна купити. Більш як по сорок грошів дав би.

— Може, й по злотому, як за шуку...

— По вісімдесят грошів за сома, по п'ятдесят за дрібну рибу того року платили.

— Що там казати. Підписано, і вже.

— Та певне, як папірець є, то нічого не вдієш.

— А так, і Петра шкода...

— Певне, що шкода. Мало люду понівечили в той час? Ото, як і під Каменем було...

— Ой, було, було... Із шкіри поліцейські пнулися, вже й самі не знали, що робити, як народ нищити.

— Ані статку, ані хати. Нікому в полі робити. На пні хліб попалили, худобу штиками покололи, а людей у тюрму...

— На ярмарку казали...

Пильнюк оглянувся неспокійно.

— Кажуть, а потім з того тільки нова біда.

Данило Сов'юк спритно виплутав щуку з сітки.

— О, яка товста. Та певне: скаржаться, скаржаться, а що з того? Зміниться що від тих балачок?

— Певне, що ні.

— Осадник учора знов до міста їздив.

— Хто знає чого?

— Із скаргою, може?

— Яка там знову скарга?

— Казали, ніби хтось у нього позавчора стріляв.

— Е?!

— Я не знаю, баби щось казали.

— Ет, баби! Він до постерунку пішов би, чого до міста?

— Нового вночі на постерунок прислали...

— Мало тих двох було?

— Мабуть, мало. Зараз троє буде.

— Хіба так.

Попливли далі, за купу кущів, що далеко влізли у воду.

З очерету знялась качка.

— Казав той, від інженера, що сітки даватиме.

— Як це?

— Ну, за рибу. І неводи, і сітки, що хто схоче. Він за рибу одрахує, а решту грішми візьме.

— Моя сітка подерлась, нова б придалася. Конопель не було, не напряла моя, треба купити. Як грошей не хоче...

— Виходить, що тільки йому й ловити? А собі?

Засмутились. Над луками кигикали чайки, виблискуючи проти сонця зеленим металом лиснючого пір'я. Сірий журавель, як тінь, простував по високій траві, хмурний у сяйві погожого дня. Угорі пливла чапля, широко вимахуючи дужими крилами.

— От година...

— На косовицю б така...

— Може, й дсдержить.

— Трава не дуже добра цього року.

- Висушило, звідки їй узятись?
- Тільки й того, що на Оцінку гарна.
- Ба, на Оцінку.

Сонце підбивалось дедалі вище. В куцах зашеле-стіло.

- Кухарчук лико на личаки дере.
- Треба б собі піти. Уже всі надерли. А я ж більше як сто верчиків мав восени.
- А чого ж, у вас четверо.

Золотий сліпучий блиск стелився по воді. Щораз рідше потрапляла шука в сітку, щораз довше треба було штурхати веслом.

- Спека, пішла на глибше.
- Додому вже час збиратись.
- Справді, скоро вже й полудень.

Вони завернули і попливли поволі на озеро, до села. Падали з довгих весел тремтячі краплинки води, мінілись на сонці, розсипались тисячопромінними брильнянтами, променіли вогнистим дощем у голубій воді. Посеред озера плив великий човен з сірим полотняним парусом. Парус звисав із щогли, і його не міг напнути легкий, ледве помітний вітерець, що віяв із сходу, вітерець, який віщує гарну годину, сонячні дні, зоряні ночі.

Звідусіль вертались човни, виринали один по одному з очеретів, випливали з кущів, пливли з-за повороту річки.

- Що того люду на ловах!
- А що зараз робити, як не ловити.
- За селом, на ріці, на трясовині — всюди ловлять.
- Там хоч для себе ловлять.
- Але й риби менше.
- Певне, що менше. Звідки б їй узятись?

Швидко проплив човен, перетинаючи озеро навскоси. В ясному повітрі розляглася пісня:

Ой, я в бору воду беру,
Вітер воду розливає,
Молодая молодиця
Свою долю проклинає.

- Бач, співати заманулось...
- Кальчукові дівчата.
- По рибу їдуть?
- Чом ні? Кальчук не може, ще з зими слабує.
- А що йому?

— Кашель його душить. Як закашляється, то шмат крові випльовує з кулак завбільшки.

— Таке скажеш...

— А так. Тільки й того, що внучка догляне, невістка господарства пильнує, а дівчата по рибу їздять.

— Біда їм без хлопця.

— Певне, що біда. Сина ростив, а тепер що?

— Отож, як Іванчук.

— А так. Три роки Кальчук дістав за якусь крадіжку, казали. А що воно за крадіжка в лісі?.. Хто той ліс садив?

— А певне, ліс для всіх росте...

— Як і риба в воді.

— Але в лісі — лісничий. А на воді — пан інженер.

— Так-то воно так...

— Небагато Кальчук і дістав. Що там три роки.

— Певне, що небагато.

— Кажуть, що до наймолодшої Кальчуківни Стефек з Ольшинок ходить.

— Ет, бабські брехні...— обурився Василь, але Іван запротестував.

— Чом би й ні? Дівчата гарні.

— Походить, походить і кине.

— Звісно, — згодився Іван.

Човен стукнувся носом об укритий кременцями берег. Пильнюк узяв весло й рушив угору додому. Сов'юки пішли бічною стежкою, навпростець.

РОЗДІЛ 3

На майдані під липами було повно люду. Темніли піджаки, вирізнялись коричневі жіночі свитки. Ядвіга пройшла швидко, не озираючись навколо. Завжди так було — її обіймав страх перед людьми; коли вона була поміж ними, здавалась сама собі незграбною, безпорадною, була певна, що всі очі звертаються до неї, тільки до неї. До того ж вона зараз відчувала — щось дуже змінилося в ставленні сусідів до неї. Рідше озивались до неї привітним словом, проходячи мимо, рідше приходив хтось до неї порадитись, не вітали її так радо, коли вона заходила до хати. Ядвіга відчувала неприяз-

ні погляди й перешіптування, про значення яких могла тільки догадуватись. Очевидно, могло йтися тільки про візити Хожиняка до Ольшинок — дедалі частіші. А Хожиняк був осадником — для них нічим більше, тільки осадником.

Вона йшла, опустивши очі. На колодках, на порогах хат, на тинах сиділи молоді хлопці та літні вже люди і розмовляли. Напевно, придивлялись до неї. Вона відчувала, як незграбно переставляє ноги, які нерівні її кроки, як плутаються вони на вузькій стежці, що йде від залізних ґрат хвіртки до широко відчинених воріт. Може б, повернутись назад? Але тоді ще раз треба пройти під поглядами чоловіків і жінок. Краще вже сховатись всередину, загубитися в юрбі.

У притворі було тісно. Жінки розступилися, даючи їй пройти Ядвіга лякливо відсторонилася вбік і стала біля стіни, білої й холодної.

Перед нею стелився барвистий лан, розквітла лука жіночих голів у білих намітках та хустках усіх кольорів. І тюльпани, рожеві, червоні, жовті — на шапочках дітей, що їх тримали на руках матері. В глибині красувався паперовими квітами вітвар і виблискувала золотом риза на плечах довговолосого попа. Батюшка мав зараз зовсім інакший вигляд, ніж десь у човні на ріці або в полі, коли він наглядав за женцями. Золотив обличчя блиск ризи, снувався навколо нього дим з кадила, стираючи звичайні риси, надаючи йому зовсім одмінного виразу.

Співуче лунав голос попа під білим склепінням. Слова зливалися в монотонну безвиразну мелодію.

Але раптом голови похилились низько. Мов вітер, зірвалися скляним прозорим дзвоном ясні голоси в хорі. Вони холодним кришталем бриніли в повітрі, разюче ясні й чисті, гострі й немилосердні.

— Господи помилуй, господи помилуй, господи по-омили-у-уй.

Поспіхом, настійно, рвучко благали голоси в упертім заклику, прагнули, вимагали, атакували бога, схованого в хмарі кадильного диму. Зачинились царські врата, і крізь прозору різьбу в тонкій стіні видно було відблиск золотої ризи там, з другого боку.

— Господи помилуй, господи помилуй, господи, по-омили-у-уй,— благали голоси, прагнули, вимагали,

добирались до бога, схованого в сивім димі кадил. Протинали повітря, як срібляста скляна стріла, що летить у ціль.

Але царські врата стояли зачинені, й квіти квітли на вівтарі мертвими барвами кольорового паперу. Голоси на хорах міцніли, росли, злітали вгору й линули вниз льодовим водоспадом.

— Господи помилуй, господи помилуй, господи, по-о-милу-у-уй,— Ядвіга нервово сплела пальці. Силкувалась молитись — адже й тут був бог, один і той самий, володар храмів. Він міг і звідси почути найтихіше благання. Він мусив бути тут — його кликали, хапали за поли шат, поривно облутували путами скляних голосів, настійливим, безнастанним благанням.

Але молитва не приходила. Болючою голкою спів протинав серце, вражало зухвале, пристрасне, поривне благання, що билось об біле, блискуче од свіжого вапна склепіння. Від самого вівтаря протовплювалась до дверей жінка з дитиною на руках. Дитина плаксиво кривила губки, щічки старечо обвисли, сірого личка не забарвила навіть яскрава шапочка з зеленого атласу, прикрашена сонячно-жовтою стьожкою і чотирма червоними тюльпанами на різках з опуклими оранжевими серединками.

Очі Ядвіги безвольно стежили за кожним порухом юрби. Он там виходила кільканадцятилітня дівчина, не чекаючи кінця відправи, сухо шелестіло на шиї намисто, побрязкуючи об почеплений на червоній стьожці срібний дукач. Нові люди заходили з притвору, і навколо Ядвіги ставало дедалі тісніше.

— Господи помилуй, господи помилуй, господи по-о-милу-у-уй.

Нестерпно, настійно і розпачливо кликали голоси далекого бога. Бились об замкнені царські врата й вертались під біле склепіння, з'єднане високо вгорі гострими арками.

— Отче наш, іже еси на небесех...— намагалась Ядвіга почати звичними словами розмову з богом.

Але слова розсипались сухим піском, губилися, зникали, не можна їх було охопити й поєднати. Мабуть, усі, хто стоїть позад неї, бачать її і дивуються, що вона тут робить. Йї здалось, ніби вона бачить подив в очах старої жінки, яка обминала її. Відчула на щоках раптовий

жар крові, що проймав її, здається, до самих п'ят. Справді, що вона тут робить, по якому праву й чого сюди прийшла?

Ядвіга спідлоба кидала непевні, скрадливі погляди на схилені голови жінок. Чого, власне, їй тут шукати? Коли вона зважилась піти до церкви, їй чомусь здавалось, що тут вона буде ближче до Петра. Що тут їй щось виясниться, що дістане тут якусь вказівку, яка дозволить їй знайти дорогу в темряві. Але вона не відчувала нічого — анітрохи не була ближче до Петра, ані ближче до тих, що мали право про нього думати. Може, вона прийшла просто для того, щоб почути голос Олени, обдурити саму себе, знайти якусь сталу точку в цьому хаосі, що мчав її в своєму вирі так нещадно? Але в хорі не чути було окремих голосів. Вони пливли єдиною кришталевою хвилею, крижанохолодні, сліпі й глухі до всього, що не було поривним бажанням, упертим криком, зухвалим, настійним прагненням. Голоси добивалися до замкненої брами, за якою тривало в таємничім диму кадил далеке, байдуже і незбагненне в своїй величі, віддалене від усіх людських справ звеличення бога. Нестерпними ставали ці замкнені двері й упертий вихор голосів, що бився в них. Здавалось, не можна цього далі витримати, що це над людські сили, над людські нерви. Ядвіга відчувала: ще мить — і вона впаде на коліна з диким виттям, зламана, з несамовитим риданням, вигукуючи на всю церкву скарги цим усім людям, з якими не мала нічого спільного, з якими не єднала її жодна річ, стала й реальна. Нереальний був навіть Петро, — чи правда, що він був, що є, що існує певний образ і замкнена в ньому певна думка й почуття — Петро? Вона відчувала, що їй пече в горлі, паморочиться голова. На мить Ядвізі здалось, що вона стоїть оголена перед юрбою людей і всі бачать її глухі страждання, муку, яку вона сама виставила на показ, прийшовши сюди невідомо чого. Ні, неправда, вона зовсім не думала про молитву, коли йшла сюди, і зовсім не думала про бога. Думала про Петра, тільки про Петра. А тим часом виник бог, страшний, безжальний, якого треба благати про милосердя співом, який виходить за межі людського терпіння, виник байдужий, глухий до навали, що несамовито билася в замкнену браму.

Одчинилися царські врата, вийшов з них піп з піднесеними молитовно руками. Широкі рукава ризи спадали, як золоті крила, і від того, що відчинилися врата, Ядвіга відчула незрозуміле полегшення. Але голоси на хорах благали далі, неспокійні, нетерплячі, поривні.

— Господи помилуй, господи помилуй, господи по-о-милу-у-уй...

Ні, не було тут Петра. Ніякого знаку про нього. Нерухомо висіли на стінах селянські рушники, ткані червоною стьожкою. Ці рушники нагадували селянську хату й ніби в'яли на білих високих стінах, в яскравім світлі високих вікон, дивно прості і дивно вбогі поруч із золотою ризою та позолотою вітваря. Вони здавались тут непотрібними — і Ядвіга знову відчула, що вона зайва в цьому місці. В юрмі стояли люди, які знали Петра, але що з того? Вона не належала до цієї юрби. Стояла тут, біля дверей, як непроханий гість, і знову вразив її запитливий, здивований погляд старого селянина.

Вона напружено думала, як їй вийти. Так, щоб не звернути на себе уваги й водночас не пропустити слушної хвилини, не дочекатись моменту, коли раптом повернеться до виходу юрба і вже всі побачать її, розгублену, непевну, як вона по-дурному стовбичить тут, біля дверей, під білою стіною.

Хор замовк, і зараз піп голосно й виразно вчитував перед вітварем молитви. Насамперед за єпископа поліського Олександра. Ах, що їй до єпископа поліського Олександра? Гугнявим голосом молився піп, той самий довговолосий батюшка, який довго й верескливо сварився з селянами на ганку свого дому, аж луна розлягалась по всьому селі, а брудна попадая вибігала з кухні і встрявала у сварку.

Треба було вийти, так, напевно, це саме слухна мить. Але ноги налилися свинцем, жахав найменший рух, що приверне до неї чийсь погляд. Лічила до трьох, але рішучість зникала саме тоді, коли вона казала собі: три.

Перед вітварем юрба захвилювалась. Люди підходили до низького столика, цілували розгорнену на ньому книгу. Ядвіга змоглася на найвище зусилля й, ніби тягнучи сама себе за волосся, повернулася до виходу. Раптом вона побачила перед собою обличчя всіх тих,

що стояли в притворі, і зникла так, що навіть не помітила приязного усміху Соні Кальчуківни. Пройшла незграбно, з мертво звислими руками, відчуваючи, що хвиля крові б'є їй в голову. Як порятунок, побачила кам'яний ганок — і вільно зітхнула. Війнув в обличчя свіжий запашний подув. Тут теж стояли люди, але вони юрбилися купами, розмовляли, розповідали про свої справи, не звертаючи на дівчину ніякої уваги.

Ядвіга проминула залізну хвіртку. Тут було цілком безпечно. Тут вона почувала себе вільною — кожному можна йти дорогою, і ніхто не дізнається, що вона йде саме з церкви.

Саме тоді вона побачила молодицю, що йшла їй назустріч. Жовта хустка облямовувала обличчя, засмагле, як бронза, бездоганного кольору, з правильними рисами. Вузькі чорні дуги брів здіймались високо на чолі, великі зелені очі дивилися просто в обличчя Ядвіги, ніби з викликом. Ще раз з замішанням, що стискало подих, побачила невимовну красу Параски. Пряма лінія носа, прегарні уста, персиково-золотиста барва щік.

Ядвіга відчула себе малою, нікчемною, огидною. Ах, яка ж гарна була Параска, як болісно, дивно, несправедливо гарна! Так, так, ця краса не зів'яне за десять років, Петро побачить її такою, як і була.

Параска впевнено йшла вузькою стежкою і не відсторонилася, коли розминалася з Ядвігою. Ядвіга мусила зійти на траву, дати їй дорогу. Параска йшла, шелестячи цупкими спідницями, побрязкуючи кольоровим намистом, червоніючи гаптованим фартухом та рукавами сорочки, визивна, переможна, недбала.

Ядвіга не повернула на стежку. Рушила навпростець, обминаючи село. Прикусила губу, щоб не розридатись.

Пахла з луки медуниця, плутались білі туфлі в довгих пагінцях повитиці. Тут, у зеленій гушавині зілля і трав, зрадливо хлюпотіла вода. Треба було обережно перестрибувати з купини на купину, вибираючи вищі місця, міцніші зв'язані корінням рослин. З заростей знялася з криком чайка, кружляючи над барвистим простором.

— Чого ти хочеш? — вголос запитала її дівчина, але чайка не переставала жалібно кигикати. Заспокоїлась лише тоді, коли Ядвіга зійшла з луки у вільховий

гайок, повний зеленої папороті та фіолетових дзвоників живокосту. Звідти було вже видно будинок — сивий димок тягнувся з комина, ледве помітний на тлі погожого неба. Мати, видно, сама топила піч. Ядвіга тільки зараз усвідомила, що було вже пізно. Забій мчав з пагорка, радісним гавканням вітаючи Ядвігу. Вона одіпхнула його.

— В тебе мокрі лапи,— сказала сердито, і пес побіг збоку. Смішно перехилив голову і дивився на неї лагідними очима, що виблискували бронзою свіжоочищених каштанів.

— Чого витріщився? — гукнула вона з раптовим роздратуванням і, схопивши паличку, що лежала на стежці, жбурнула нею в собаку. Але Забій подумав, що вона з ним грається. Весело схопив паличку в зуби, і відскакував, і знов наближався, щоб за мить підскоком вернутись, дивуючись, що господиня не забирає в нього з пашеки здобич.

Двері до сіней стояли відчинені, і там кублилася квочка з цілою зграєю курчат.

— А киш!

Крила квочки затріпотіли з раптовим переполохом, залунало протестуюче кудкудакання, безпорадний писк жовтих і чорних курчат. Ядвіга пройшла повз галасливий табунець. Зарипіли голосно двері в кухню. Так і є, в печі вже горіло, і мати поралася біля неї.

— Чого ж так рано?

Ядвіга не відповіла. Сіла на лаві й поволі почала скидати туфлі. Пані Плонська обернула почервоніле од жару печі обличчя.

— Де ти ганяєш? Знову туфлі взула, певне, мокрі, як і того разу? Тобі варто щось справляти.

— Мені Стефек туфлі купив.

— Стефек, Стефек! Коли Стефек купив, то вже можна топтати, можна бігати по болоті? А потім знов до матері: дай.

— Я нічого у вас не прошу.

— Звичайно, нічого не просиш. Але одягатися треба, купити треба, а тоді до кого? Як з дірявої торби гроші пливуть, як з дірявої торби. Та коли б же я хоч мала щось за те. Вічно нахмурена, вічно зла, ніби їй хтосьнащо роблять. Доброго слова від неї не почувеш. Інакше було за моїх часів... І де ти віялась, га? Від самісінь-

кого ранку панни немає, гарні звички. Повіялись одне й друге, мати сама, хоч земля під нею западись.

Дівчина мовчки витягла з шафи щоденне плаття, вічно те саме, вицвіло-бурячкове.

— Чому не відповідаєш? Не чуєш, чи що? Мати до тебе говорить.

— Чую.

— Бачите, вона чує. То, може, з ласки твоєї, скажеш, куди ти зникла на півдня? Ані води, нічого...

— Води принесла вранці.

— Вранці, вранці... В казан вилила, і вже нема.

— Зараз принесу.

— Ах, яка ласка.

Ядвіга взяла відро й пішла садом. Повнився пташиним гомоном блакитний і золотий день. Рівним муром стояли очерети по тім боці. Вона зійшла стежкою на берег, загули під босими ногами дошки човна. Там, на середині, вода була чистіша. Опустила відро в ліниву, повільну течію. Золоті бризки сонця посипалися з мокрих рук, брильянтові краплини заграли барвами. Глухо булькнула вода, дихнула глибиною і зімкнулася знову.

Не хотілось повертатися додому. Ледве помітним рухом підносився й опадав, ніби дихаючи, човен. Качки хлюпалися в затоці, поринаючи з плюскотом аж до грузького намулу дна. На очеретині присіла пташка з білим черевцем, бистро поглядаючи чорними очицями, маленькими, як голівка шпильки. Біля човна раптом хлюпнуло, і на поверхню несподівано виринув круглий риб'ячий рот.

Ядвіга, зітхнувши, підвелася з човна й повернула додому. В зачиненому хліві мукали корови. «Вони й досі не доені»,— подумала дівчина і пішла швидше. Важке відро незручно билось об ноги, вода бризкала на плаття.

— Тут постав, біля печі. Картоплю треба почистити.

— Може, корови спочатку подоїти?

— А подій, подій, бо корови ждали до полудня, поки панна ходила на прогулянку. Ревуть, аж серце болять. Та що тобі до того? Гулянки в голові. Мати, зрештою, може подоїти, байдуже, що в неї ноги болять, що пальці попухли. Це нічого. Адже мати на те, щоб робити.

— Ви ж самі не доїли.

— Тільки цього ще бракувало. Ви б усе звалили на мене, ти й твій коханий братик. Той десь ганяє чорт зна за чим. Нічого доброго з ваших гулянок не вийде, хати треба пильнувати, а не ганяти.

Ядвіга з ненавистю глянула на матір. Взяла з лави дійницю і пішла до обори. Великі голови повернулись до неї, вогкі опуклі очі дивились меланхолійно. Красуля заревла.

— Не реви, не реви, почну з тебе,— лагідно сказала Ядвіга, присунула ослінчик під бік корови.

Тхнуло свіжим гноем і теплим духом худоби. Перший струмочок молока дзвінко вдарився об дно цинкової дійниці. Дівчина притулилась чолом до теплого боку корови. Набрякле вим'я звисало низько, тверді дійки еластично піддавалися натискові пальців. З однієї молоко бризкало криво, вбік, біла ниточка бризнула на підстилку, утворивши білу калюжку. Ядвіга поправила дійницю і доїла поволі, старанно, міцно натискаючи всією долонею. Дзюркіт молока, що падало в дійницю, стишився, біла поверхня взялась шумовинням. Голосно дзижчали мухи — замазаний хвіст Красулі міцно хльоскав по боках.

— Стій, стій,— заспокоювала її Ядвіга, рухом голови струшуючи з волосся грудочку гною. Красуля повернула до Ядвіги морду, мокрі широкі губи рівно жували. Молоко бризкало дедалі скупіше, падало краплинами. Нарешті дівчина підвелась і пересунула ослінчик далі, до великої чорної корови, що неспокійно переступала з ноги на ногу. Тут треба було стерегтися плоских ратиць, помахів хвоста, несподіваних поворотів, що загрожували перекинути дійницю. Чорна доїлась гірше. Наостанку йшла Калина. Цю Ядвіга любила найбільше. Її виростили вдома з телятка, і на пасовиську вона відразу йшла до рук на голос дівчини. Знов запінилося молоко в відрі, і чоло відчуло тепле живе тіло під пологою шерстю. Пальці ритмічно посувались од вим'я вниз. Цей рух і сонна тиша хліва, звук жування, дух гострий і любий завжди заспокоювали Ядвігу. Можна було не думати ні про що — молоко цвіркало в дійницю, голосно жували великі лагідні щелепи, тривало тут спокійне, рослинне життя, без прикрих сварок, несподіванок і ненависті.

Але доїння скінчилось. Вона поставила ослінчик під

стіною, погладила лиснючий бік Калини. Знову треба було йти на кухню. Ядвіга взяла лляну ганчірку й почала цідити молоко. Пані Плонська кинула од печі пильний погляд.

— Скільки там? Добре видоїла?

Вона нічого не відповіла на це звичайне запитання. Ще була в ній тиша й лагідність, якою хвилину тому віяла обора. Але пані Плонська не відступала.

— Як доїти невчасно, то перестануть нарешті давати молоко.

Дівчина знизала плечима.

— Так, так, дивуйся, дивуйся, звісно, хіба мати може щось знати? Навіщо звертати увагу на материні слова... Мати тільки на те й існує, щоб біля печі стояти, обід варити, мати тільки для послуг, для всяких послуг... А донечка собі бігає на прогулянки... Де ти була? — гукнула вона з раптовою злістю.

— Чи вам не все одно?

— Прощу, все одно. Зовсім не все одно. Поки живеш у моєму домі, мушу знати, де ти ходиш, з ким зустрічаєшся. Поки живеш у моєму домі, я за тебе відповідаю, розумієш? Як підеш на своє, роби, що заманеться, на голову ставай, хай хтось інший за це турбується, але поки їси мій хліб...

— Кісткою в горлі мені стає цей хліб.

Стара жінка затремтіла.

— Кісткою в горлі? Діждалась мати за свою працю, за свої турботи, за своє змарноване життя. Таку має подяку за все, за тяжку працю. Жили з себе витягаю, аби якось прожити, а тут... Де ти була, питаю тебе ще раз, чуєш?

— Ніде не була. І ні з ким не зустрічаюся, коли хочете знати, ні з ким.

— Нічого не знаю. Всяко буває.

Обчищені картоплини з плюскотом летіли в горщик. Вода бризкала на підлогу. Ядвіга чистила поспіхом, мов шалена. Вона відчувала, як в ній збуджується незнане доти шаленство, накочується хвилею, здіймається вгору, червоною повинню заливає очі. В такі хвилини вона відчувала в собі вбивцю, і це охоплювало її жахом. Чистити, чистити, чистити швидко, рвучко, зривати на бурім лущинні всю злість.

Вона з раптовим гнівом подумала про брата. Справді, Стефек міг собі ходити, куди йому заманеться, мати погомонить трохи, та й годі, але що це важило проти всього, що мусить вислухувати Ядвіга. Стефек був хлопцем, наскільки легше було йому жити, наскільки простіше, наскільки вільніше було його життя.

В чому її, власне, мати підозривала, чого хотіла? З ким тут можна «зустрічатись»? Ах, боже мій, вона жила, мов на безлюдному острові, навіть гірше.

Пані Плонська крутилась біля печі, роблячи тисячі непотрібних рухів. Так, це було спеціальне вміння створювати постійний хаос, сіяти неспокій, непотрібний поспіх, вдавати гарячкову діяльність там, де не робилось нічого, ілюзію невпинної праці, яка обмежувалась дрібними куховарськими заходами. Змучені нерви Ядвіги прагнули спокою, крихти спокою, але цього вже напевне не було в домі. Хіба що ввечері, коли мати ляже спати.

— Де ж борошно? А в сковорідці дірка, треба занести до коваля. Казала вчора Стефеківі, але в нього інше в голові.

— Сьогодні неділя, коваль, мабуть, у церкві.

— Ти завжди знайдеш відповідь, а сковорідка дірва. На чому ж оладки пекти?

— Адже є друга.

— На тій усе пригоряє, купили таку — ні до чого, як завжди. Як мати сама не допилнує, сама не зробить, то все розлазиться, все йде абияк... Постав уже картоплю, скільки її ще чистити? Підкинь у піч, погано горить, бозна-котра година, а в нас сьогодні буде гість, не встигнеш помити посуд по обіді.

Ядвіга стиснула уста. Так, ще й це чекало її. Гість.

— А плаття щоб одягла мені те, друге, хоч у неділю вийди як людина.

— Важлива причина, щоб одягатись...

— Важливіша, ніж твої гулянки. І що ти собі, справді, думаєш, дівчино? Трапився порядний чоловік, руки йому цілувати мусиш, що цікавиться тобою, а ти що? Ані посагу, ані вроди, нічогісінько, а він не зважає на це... Порядний, солідний чоловік, велике щастя маєш...

— Та він же нічого ще не кавав...

— Не треба йому казати так одразу, але видно, що

тебе домагається. А ти маніжишся, наче велику йому ласку робиш...

— А що ж — він ласку робить?

— Хто каже про ласку? Трапилось тобі, нарешті, заміж вийти, хапай щастя, як воно вже є. Не подобається тобі, га? Кого ж ти тут маєш, які надії? Дякувати богові, чоловік порядний, без примх, а ти кирпу гнеш. Довіку, думаєш, мама буде прислужувати, під ніс підносити, аби тільки донечці догодити? Скінчиться це, скінчиться, а що тоді? І років уже досить маєш, нема часу королевича ждати, вередувати та роздивлятися. Хіба що хочеш у Стефека хазяйкою бути, коли він ожениється, братовій служити? Гадай, дівчино, гадай, та щоб не прогадала, бо потім буде пізно. В голові в тебе все навиворіт не знати чого.

Ядвіга поволі одшіджувала картоплю, зелений струмочок окропу біг з-під покришки цеберка. Почалося. Знову Хожиняк. Тепер уже буде завжди одне й те саме.

У сінях квоктала квочка й тихо пищали курчата. У вікно широкою смугою падало сонячне сяйво. В цьому сяйві поруділа стара материна спідниця ще виразніше, ніж завжди, демонструвала світові вислугу літ.

— Така вже доля жіноча, що вона повинна заміж іти, свій дім порядкувати, дітей виховувати. А на кого ти можеш сподіватись? Цей один-єдиний хоче з тобою одружитись. Мусиш бути з ним привітна, бо як будеш завжди сидіти така нудна, то хлопець відсахнеться та й не буде морочитись.

— Хлопець,— пробурмотіла Ядвіга.

— А чого ж ти хотіла? А ти скільки годочків маєш? Певне, що не шмаркач, в якого ані статку, ані розуму...

Забрязкали вищерблені тарілки, що їх Ядвіга з грюком ставила на стіл. Так. Літа минали, порожні, довгі, марні літа. Не було ніякого виходу, ніякої змоги втекти від долі. Може, й справді щось інше було б краще, ніж те, що зараз. Десь далеко був Петро, але що з того? Хто був Петро, і хто вона, Ядвіга? Чи й справді існував коли Петро, чи не був це солодкий, оманливий сон, що наснився їй темної ночі? І, зрештою, Петро... Тепер уже все скінчилось раз і назавжди, і тим болючіше, що воно, власне, ніколи й не починалося.

Вона пересунула тарілки. Поганенький фаянс порепався, ішли по ньому глибокі чорні лінії. Ядвіга нали-

вала молоко з глечика бляшаним ополоником. Воно вже взялося сироваткою, і в ньому плавали тверді, збиті грудочки. Мати, човгаючи ногами, підійшла до столу.

— Чому не винесла молоко в льох? Знов нікудишне.

— Вранці забрала з льоху, місця немає.

— Місця немає...— бурчала гнівно пані Плонська, сідаючи на рипучий стілець. Вона їла жадібно, голосно сьорбаючи, ретельно жуючи беззубими яснами. Ядвіга намагалась не дивитись на матір.

— На березі картопля цвіте? — пригадала раптом пані Плонська.

— Цвіте, навіть добре.

— А Стефека нема та й нема. Навіть про обід забув.

Зненацька Ядвіга, що сиділа проти вікна, помітила в саду малого Семка, брата Ольги. Він ховався в кущах одквітлого вже бузку, обережно вихиляючи голову з зеленої заслони. Зустрівши погляд Ядвіги, він замавав руками. Дівчина кивнула головою.

— Хто там? — занепокоїлась мати.

Ядвіга їла, дивлячись у тарілку.

— Де?

— Де, в саду! Кому ти кивала головою?

— Це вам здалося.

— Еге, здалося. У вікно дивилась, кивнула головою, я ж бачила.

Дівчина підняла від тарілки повні ненависті очі.

— І не думала головою кивати. Самі подивіться, нікого немає.

— Ну, ну, я вже тебе знаю,— ствердила для порядку пані Плонська.

Ядвіга встала.

— Що, вже не будеш їсти?

— Не хочеться. Жарко.

— Для Стефека постав у шафі. Все захолоне.

— З хлібом з'їсть.

— Нехай собі їсть, як хоче, коли йому закортіло ганяти.

Ядвіга прибрала тарілки, поставила в шафу глечик, висипала решту картоплі в цебер, що стояв у кутку. Дивлячись у сад, вона витирала заляпаній стіл, чекаючи, коли мати, як завжди, піде подрімати годину по обіді. Але пані Плонська сьогодні якраз не поспішала.

— І де це він повівся? Хвилини вдома не всидить... Тільки одне — ганяти й ганяти... Нічого доброго з того не буде.

Дівчина взяла цебер і пішла в сіни. Обережно виглянула за двері. Семко стояв під стіною, притулившись до темних балок.

— Що сталося?

— Ольга на вас чекає,— пронизливо зашепотів малій, неспокійно оглядаючись на прочинені двері.— В човні чекає, внизу. Дуже треба, щоб панна Ядвіга зараз прийшла. Так казала.

— Добре, зараз буду,— кинула вона тихо, і хлопчик зник, ніби сховався в землю.

— Ядвіню! З ким ти там розмовляєш?

— Ні з ким. Курей виганяла, поналазили до сіней,— пояснила вона сухо і почала мити посуд. Що це знадобилось Ользі? Що сталося? Ах, чому мати так сьогодні марудиться, мов на злість!

Пані Плонська відчинила шухляду й переглядала ножі й виделки. Поламани, чорні, пошерблені.

— Оце лихо... Ані на стіл, ані гостеві показати... Взяла б попелу, дівчино. Ні про що не подумаєш, про все мати сама мусить подбати.

Чому так раптово? Що це могло бути? Може... Дуже че забилось серце. Хоч знала, що це дурниці, звідки ж і чого б то Ольги з тим до неї... Ні, ні, якісь, мабуть, справи в Ольги, хоче, певне, порадитись...

— Ні в чому на вас покластись не можна. Мусив Стефек привезти нові ложки з ярмарку і не привіз, а ці — мовби собаки погризли.

Так тягтиметься без кінця. Ольга може не дочекатись, а потім її важко буде десь знайти...

— І от тарілка знов тріснула. Мабуть, курчатам давала, завжди кажу — на дощечці, але що там, нехай псується, нехай гине, тебе це не обходить... Квіти в чашку поставила, вітер перекине й розіб'є. Потрібно це, як собаці п'ята нога.

Нарешті пані Плонській надокучило. Подибала в свою кімнату. Зарипіло ліжко.

Ядвіга почекала хвилину, і коли почула крізь стіну сопіння з свистом, навшпиньки прокралася до дверей і побігла садом. Задихаючись, спинилася на березі.

В човні, припнутому ланцюгом до стовбура вільхи, сиділа Ольга.

— Що сталося?

— У панни Ядвіні є час? Бо я послала Семка...

— Казав Семко, що ти чекаєш тут... Що сталося?

— Маю справу до панни Ядвіні.

Ольга тримала в руці довгу очеретину. Опустила погляд, втупила очі в сірі, потемнілі од води, дошки човна.

— Лист прийшов... То я хотіла, щоб панна Ядвіня прочитала. По-польському лист.

Вона оглянулася кругом і витягла з-за блузки малесенький брудний клаптик паперу. Ядвіга взяла його в руки.

— Один тут приїхав, на ярмарку був, то нам передав.

Ядвіга старанно розгладила складки й заломи. Папірець був списаний дрібним, як мак, письмом.

Лист з в'язниці, який пройшов, може, десятки рук, поки з далекої сторони, з-за важких мурів, з-за залізних ґрат будинку біля німецького кордону дійшов аж сюди, до забутого села серед боліт.

Відразу впало їй в очі, впливло виразно одне слово, виринуло з сірої поверхні, закричало голосно. Ядвіга похолола. Обережно глянула на Ольгу. Ольга сиділа, скулившись на лаві, і жувала довгу очеретину. Направо й наліво, вгору й униз сіпалась очеретина, шарпана дрібними зубами. Круглі чорні очі уважно дивились на Ядвігу.

— Чи вчитає панна Ядвіга, бо так же дрібнісінько?

На мить її охопила спокуса сказати, що вона не може прочитати дрібних затертих значків. Хай ця дівчина встане й піде собі так, як прийшла, із спокійним поглядом чорних очей. Хай розітруться, розпливуться, зникнуть тонкі лінії олівця, хай згине папірець, який вже пройшов бозна-скільки рук, поки примандрував сюди з далекого міста.

Вона завагалась. Але ж це нічого не змінить, і хоч зітруться й зникнуть слова, існує твердо й не може зникнути те, що вони звістують. Рано чи пізно звістка прийде, і Ольга змушена буде прийняти на себе весь її тягар.

Зміненим глухим голосом почала. Чорні очі Ольги поволі круглішали. Рум'янець спливав із засмаглого обличчя.

— Ніби Сашко...

Ядвіга, не зважаючи на глянути на дівчину, дивилася вбік, на повільну течію. От пливе вільховий листок, крутиться, посувається вперед, виразно видно на ньому прожилки. До листка підпливла цікава верховодка, і блиснула на сонці срібляста спинка. За нею друга. Зароїлись маленькі рибки на поверхні золотистої води, затанцювали коло листка металічні блиски.

Ольга напружено рахувала.

— Липень, серпень, вересень — в листопаді мав вийти.— Ядвіга обережно глянула. В обличчі Ольги не було ні краплини крові. Вона постаріла й змарніла за одну хвилину. Опустилися вниз куточки зблідлих уст, обличчя стало неживе й негарне.

— В листопаді... Скільки ж це ще? — Худі пальці згинались один по одному. Ольга рахувала.

— П'ять місяців...— допомогла Ядвіга, з прикрістю чуючи дерев'яний звук власного голосу.

— П'ять,— повторила Ольга, наче саме це було в цю мить найважливіше.

Раптом війнув легенький вітер, і листя дерева над головами дівчат зашелестіло несподіваною музикою.

— Удома треба буде сказати... І Олені...

Правда, ще Олена, Петрова сестра. Раптом справа Сашка стала ближчою, реальнішою і виразнішою. З зусиллям Ядвіга примусила себе згадати забуті риси. Скільки це вже років? Вона бігала тоді на велике пасовисько над водою. Хлопці, як велику ласку, дозволяли їй сісти на коня. Який острах стискав їй серце, коли з-під кінських копит бризкали вгору фонтани води, коли кінь схилив низько голову, так що насилу можна було втриматись на слизькій спині, і пив пливучу воду, голосно сьорбав м'яким оксамитом губ, здригаючись від укусів мух, яких тут над водою була сила-силенна. Це ж Сашко, найстарший з них усіх, злякав її коня, і вона впала у воду під загальний сміх. А тепер Сашко за п'ять місяців мав вийти. Ядвіга замислилась над безглуздою жорстокістю часу. Стільки років просидів Сашко, і раптом саме тепер мусив загинути, не міг перечекати ще тих п'ять місяців.

А скільки прикростей було через подорожі на пасовисько, через приятелювання з хлопцями. А зараз Сашка немає.

Раптом Ольга захлипала голосно. Раз і другий. Замомила темні спрацьовані руки. Ядвіга неспокійно оглянулася на дім, але нікого не було видно на стежці. Треба було зараз щось сказати, якимось озватися до цієї дівчини, до Сашкової сестри. В замішанні шукала слів, але вони не приходили, плутались, несила було скласти з них речення. Виплигло на губи тільки дурне й непотрібне:

— Не плач.

Ольга не чула. Хлипала, шматуючи зубами зелену очеретину. Бридко розповзались риси обличчя, повіки відразу набрякли й запухли, з'явились під очима мішечки зморщеної шкіри. З разючою ясністю бачила Ядвіга кожну конвульсію мускулів, кожне здригання щік, вигин блідих уст. Всю увагу вона скупчила на цьому одному, на залитому сльозами обличчі Ольги, хоч, власне, не відчувала вже, чиє воно. Ніби сиділи в човні дві Ядвіги — одна уважно придивлялась до обличчя плачучої дівчини — уважно й байдужно, друга механічно повторювала:

— Не плач.

Раптом Ольга перестала хлипати й витерла ребром долоні почервонілі очі.

— А панянка Ядвіня мала від Петра якогось листа?

Ядвіга раптом почервоніла. Зашуміло в голові, на мить здалось їй, що вона зараз знепритомніє. Мимоволі схопилась за борт човна.

— Від Петра? — пробурмотіла вона, дивлячись на Ольгу з неймовірним жахом. — Від Петра?

Чорні очі придивились до неї уважно й хутко перейшли на воду.

— Хіба неправда, що кажуть, ніби панна Ядвіня віддається за того... Хожиняка?

— За Хожиняка?

— Ну, за осадника...

Ядвіга не відповіла. Знову виразно помітила срібний полиск верховодки і не могла відвести від неї очей. Виразно бачила вузькі обриси тіла риби. Слизька голівка, вузький хвостик, що кермував сюди й туди. Напружено стежила, чи пощастить маляті втягти в воду

прозорю крилу муху, що тріпотіла, розпачливо обороняючись. З пригніченням відчувала, що Ольга сидить ще в човні, що вона дивиться, що вона є. Хотілося бути самій, зовсім самій, провалитись під землю, пірнути в воду, аби тільки не відчувати чужої присутності. Знову виникло знайоме почуття — зникає шкіра, барви, й звуки доторкаються безпосередньо, б'ють, мучать, раниють безжально, немає захисних тканин, її віддано на м'яку, на чисто фізичне страждання. Ах, якби вона вже йшла собі, ця Ольга, нехай вона звідси забирається, вже досить, досить...

— Бо Параска казала...

Ядвіга відчула тремтіння ненависті.

— Що ж Парасці до того?

Ольга кинула на воду очеретину. Пожований, пригнаний кінець відсвічував ясною зеленню. Очеретина трималась на воді й посувалася вперед майже непомітно.

— Та ніби так... Кажуть та й кажуть... Не тільки Параска... Що, мовляв, заходить до Ольшинок, то люди й кажуть. І щось мама панни Ядвіги теж казали.

Ольга встала й обтрусилася спідницею.

— Я вже піду. Треба вдома сказати.

Ядвіга сиділа скулена й нерухома. Ольга обережно обминула її, але човен раптом захитався. Ядвіга не обернулася, слухала, коли кроки замовкнуть. Її раптом обсіпало холодом, дрібним, дошкульним тремтінням. З якої рації Ольга питала про все це в зв'язку з Петром? Ядвіга побачила несподівано, що справа Петра, незважаючи на все, не є тільки її справою. Чому й звідки? Звідки знала Ольга і що, власне, знала? Чому питала про лист? Значить, на селі щось знають, про це міркують, говорять? І справа з Хожиняком теж перестала бути справою Ядвіги чи кінець кінцем справою дому на узгір'ї. Люди осудили це, а як саме осудили, не залишало сумнівів питання Ольги. І не могло бути інакше, це очевидно. Але, власне, чому? З якої рації?

Вона відчула себе раптом страшенно скривдженою. Те, що діялося з нею, те, що вона думала, те, з чим крилася, було, виявляється, загальною власністю. Загальною власністю було й життя її, Ядвіги. Незважаючи на ілюзію цілковитої відокремленості, незважаючи на нібито цілковиту самотність та відмежованість її

власних справ, вони переплітались із справами інших, були питанням, що цікавило інших, були проблемою для інших. Вона не вирішувала сама, не мучилась сама, був ще людський голос, людська думка, і ця думка чогось від неї вимагала. Як це собі уявляла Ольга? Чому так недоречно почала про це розмову саме тоді, коли довідалась, що Сашко вмер, коли вона повинна була думати лише про брата, ні про що більше? По якому праву вона виступала як оборонець Петра, бо саме такий був прихований зміст її запитання? Звідки вона знала і що собі уявляла? Адже не було нічого, нічого, нічого, і Ядвіга, дивлячись у повільну течію, усвідомила собі до розпачу виразно, до якої міри нічого не було.

Вона почула з пагорка поклик. Стисла губи і встала. Човен заколихався, ніжним плюскотом озвалась вода. Дівчина йшла поволі, втупивши очі в завжди вогку, розтоптану стежку.

Невже вона так довго розмовляла з Ольгою? Мати вже не спала, і Хожиняк уже прийшов, аякже. Пані Плонська променіла, і Ядвіга, як завжди, з подивом оглядала зараз її нове, святкове обличчя. Вона привіталася з гостем, і розмова точилася далі. Пані Плонська не звернула навіть уваги на обшарпане щоденне плаття. Ядвіга обережно ворушила під лавою босими ногами, втискаючи їх у білі туфлі. Може, обійдеться без лайки за ці босі ноги — вже, влізли. Це нічого, що незастебнуті.

— У нас, в Луках...

Ядвіга сиділа, опустивши голову. По широких дошках підлоги погляд біг у протилежний бік кімнати. Розтоптані чорні черевики, повернені широкими передками всередину, — черевики матері. Відразу біля них — блискуча шкіра другої пари — ноги того, Хожиняка. Над черевиками матері руда вистріпана спідниця — поруч блискучі халяви. Крадькома очі побігли вище й там затримались. Вузлувати, повні артритичних вузлів руки матері й червоні, м'ясисті долоні Хожиняка.

В існування цих Лук Ядвіга не дуже вірила. Мати надто часто про них говорила й подробиці не завжди узгоджувались між собою. І нащо зараз було витягати старі справи, замшілі й неістотні? Чи це славнозвісне допотопне хазяйнування в Луках хоч трохи зміняло її

теперішне становище, чи вона переставала бути вдовою управителя, що сиділа в забутому богом і людьми закутку на двадцяти чотирьох гектарах, одержаних з панської ласки за якісь туманні, неясні послуги?

Дивним і незрозумілим здавалось їй завжди, що вони обоє, навіть і Стефек, хоча й молодший за неї, народились не тут, у розливах річок, а далеко в Росії, в якихось Луках, що від них, певне, вже давно не лишилось і сліду. Невже можливо, щоб був колись великий двір, і коні до карети, і французенка, і лакей, що подавав до столу? Нічого не лишилось навіть у спогадах. І батько, колись поміщик і землевласник, а потім управитель тутешнього маєтку, не повертався ніколи до цих справ, вважаючи їх, очевидно, за скінчені, зниклі, перекреслені раз і назавжди. За його життя мати про Луки теж не згадувала. Тільки тепер. І згадувала завжди, при всякій нагоді, а надто тоді, коли зрідка траплявся хтось чужий, хто не знав далекого минулого пані Плонської, минулого, завжди живого, для неї, бідної, немолодої вже панни «з гарної родини», що з нею несподівано одружився багатий власник Лук. З яким піднесенням розповідала вона й зараз...

Поволі заливав смугляві щоки Ядвіги рум'янець гніву. Дійсно, є для кого.

Мимоволі сунула під лаву ноги. Безглуздо й недоречно біліли на темній підлозі туфлі, дарунок Стефека. Боже, скільки ж то було розмов про ці туфлі, скільки претензій, скільки скандалів! І саме сьогодні виявилось, що вони й матері придались на щось. Добре, що не встигла змінити плаття — цього ще тільки бракувало! Звичайно, це вигоріле бурячкове лахміття не дуже-то гарне. Але й цього досить. Звичайно, досить, нехай не думає...

Нестерпно звучав низький голос матері. Могла б і не хизуватись. Зовсім не так багато треба, щоб викликати повагу в цього бика. Та чи справляють на нього враження ці Луки? Може, сидить собі, поклавши червоні руки на коліна, сміється про себе, бо не такий же він дурний, щоб не зрозуміти, про що йдеться, не помітити цього з голосу матері, з її нервового поспіху, з округлих старанних речень. І все-таки тяжко було думати зараз, дивлячись на дві пари цих рук, про когось іншого, крім Петра. Руки Петра. Засмагли, довгі,

худі пальці Петра. «Петро, Петро, Петро»,— повторювала вона механічно, мов якийсь магічне слово, заклинання, що мало відгородити її від усього, що тут діялось, що рум'янцем гніву заливало щоки.

— Заграй, Ядвіню,— пробився крізь магічну заслону солодкий (ах, який солодкий!) голос матері. Але під цією солодкістю чути було сталльні ноти. Ядвіга не підвела голови.

— Піаніно розстроєне.

— Не вигадуй. Два дні тому грала й було добре.

— Хай панна Ядвіня заграє,— підслесливо попросив Хожиняк, і Ядвіга важко, ніби несла на плечах цілу гору, підвелася з лави. Аби тільки ще не просив, щоб не відмовляти, не виправдувати перед ним... Вона присунула табурет і підняла запорошену кришку.

Дівчина ненавиділа це одоробло, що займало цілий куток у кімнаті, реальний залишок міфічних Лук, причину стількох сліз, коли ще за батькового життя врядигоди приїздила з якогось віддаленого маєтку вчителька і треба було довго тарабанити по білих і чорних клавішах під акомпанемент високого, хрипко тремтячого голосу.

— І раз — і два — і три — і чотири.

Вона взяла пошарпаний зошит нот і поволі розгорнула. Коли врешті розлетиться ця розбита бандура, явний анахронізм в домі без колодязя, без прислуги, домі, в якому на всіх мешканців була одна пара черевиків? Вона ненавиділа піаніно тим більше, що воно мало прислужитися матері для здійснення її намірів.

Ударила по клавішах. Глухо гупала педаль, немилосердно деренчала якась надірвана струна. І Ядвіга з особливою люттю атакувала саме ту, яка найвиразніше свідчила про розлад інструмента. Але потім педаль виразно загупала: Петро — Петро — Петро. І дівчина забула про матір, про Хожиняка, про все.

— Петро — Петро — Петро,— гула педаль. Вона випросталась, несвідомо підняла голову, і тоді вперше за цей час впало їй в око обличчя Хожиняка, ввійшло в коло її зору. Велике, одкрите, грубо витесане обличчя, і очі ясні, шанобливі. Ядвіга хутко опустила повіки й гучно взяла останні акорди.

— А в мене є патефон,— заявив відразу осадник.— Як пані добродійки до мене зберуться, то заграємо. Пластинки не дуже нові, але гарні. Є й веселі штучки.

Пані Плонська, ніби не звернувши на це уваги, поспіхом підкреслила умілість доньки.

— Тут, у цій дірі, трудно було, але я вперлась — дівчина мусить грати. У нас в Луках...

— А я, пані добродійко, цього не знаю... Мало панні Ядвіні роботи, то їй ще над тим гранням мучитись? Краще вже патефон купити або радіо поставити.

Ядвіга відчула злостиву радість, солодкий смак тріумфу. Ага? Дуже придались спогади про Луки та вихвалання... Уперше здригнулась в ній крихта симпатії до Хожиняка. Але хутко згасла. Адже він був спільником матері, мисливцем, якому помагали гнатись за нею. Подивилась на великі червоні руки. Це було найбільш огидно. Пальці Петра, засмаглі, вузькі пальці Петра...

— По-французьки теж розмовляє,— вела пані Плонська, незважаючи на свою поразку.— Муж-небіжчик небагато на це звертав уваги, але вже щодо мене, то я завжди намагалась дати дітям відповідне виховання... Моя бабка Яновська, з дому...

Ого, згадала уже й бабку. З дому Яновських, герба Стремено. Відомо. Все це надзвичайно цікавить пана Владислава Хожиняка.

В коморі, на другім боці будинку, стукотів Стефек, перекидаючи ремінну упряж. Збирався, видно, з кіньми на пасовисько. Він навіть не зайшов до кімнати привітатись. Мати зрозуміла це належно — як демонстрацію. Вона не покликала сина, але бліді губи на хвилину стиснулися в тверду вузьку лінію.

«Коли ж цей нарешті піде?» — нетерпляче думала Ядвіга. Можна було б сісти верхи на Сиву й помчати з Стефеком повз пагорок, дорогою поміж вільхами, аж на вигін біля лісу. А так Стефек поїде, а цей сидить і сидить, наче тут є щось цікаве.

Але Хожиняк у цей час ворухнувся.

— Треба йти, вже пізно.

Пані Плонська почала привітно (надто привітно) затримувати, запрошувати. Але осадник вже не сів. Проте було пізно — зарипіли двері стайні, загупотіли копита по подвір'ю — Стефек поїхав. Ядвіга з ненавистю глянула на гостя.

— Проведи пана, Ядвіню,— порадила мати.— Дуже перепрошую, що не проводжу пана, але ноги, ноги...—

Звичайно, конче треба було виправдуватись, що не проводить до хвіртки пана Хожиняка. Бабка з дому Яновських, герба Стремено, перевернулася б у труні на другий бік, коли б почула ці церемонії. Мабуть, у тих Луках було зовсім не так, як мати казала, коли доводилось їй так танцювати біля всякого.

— Могла б, Ядвіню, перевезти пана, воно ближче, ніж обминати кругом.

Дівчина відчинила двері. Пахощами, теплим вітром, холодним подихом близької води війнула в обличчя літня ніч. Забій вибіг на стежку, радісно махаючи хвостом, мало не перекинув Ядвігу.

— Іди геть!

— Гарний пес,— похвалив Хожиняк і хотів погладити собаку, але Забій неприємно загарчав і побіг за дівчиною, що йшла попереду.

Пахнув жасмин, воскові квіточки одсвічували в темряві. Стежка йшла садом, крутилась поміж господарських будівель і збігала в глибоку тісну щілину між двома парканами, сходячи просто до води. Над річкою стояв сивий туман. Ядвіга легко скочила в човен і відіпхнулась веслом од берега. Вона відчула вологу— знову набралось води, треба засмолити дно, зовсім туплі промокнуть— теж вигадка, обов'язково одягатися, коли приходить цей Хожиняк.

— Прошу дати мені весло, я допоможу.

— Не треба. Ще човна перекинете,— відповіла вона суворо, веслюючи на середину.

Річка тут була неширока, вода стояла спокійно, ледь струмуючи. Колись давно, ще як жив батько, тут було головне річище. З подвір'я видно було човни, рибалок з сітками, безупинний рух. Потім вона змінила свій шлях, йшла більше на схід, ледве еднаючись багнистою протокою з дугуватою сагою, що оточувала узгір'я Ольшинок з трьох сторін. Болота поміж старим та новим річищем заросли очеретами, жовтим айром, рогозом, даючи притулок незліченним зграям диких качок і водяного птаства. Зараз у темряві тихо шелестіли очерети, і зорі тонули в нерухомій воді. Ядвіга на мить забула про нав'язаного їй супутника, втягаючи ніздрями дикий, гострий запах трав та водяних рослин.

Понад рікою, понад очеретами вигравали землі й води жаб'ячою музикою. Бринів велетенський хор спі-

вучим потужним кваканням, мішалися голоси близькі й далекі, підносились безугавним вереском. І раптом, мов на помах чарівної палички,— змовкли. Злетів над ними голос заспівувача.

— Ах-ах-ах! — зітхав він спершу несміливо й непевно, поки не розсипався перлами, не зринув угору, не сипнув каскадом звуків справжній пташиний спів. Звуки срібними перлинками сипались по воді; заливався, захлинався співець власною мелодією, грали в нього в горлі скрипки та флейти, дзвеніли малесенькі дзвіночки, спів бринів, підносився вище й вище і, коли дійшов до межі, сипнув униз скляними дзвониками, намистинками, звуками округлими, точеними, майстерними. В захваті, в шаленстві тягнув болотяний співак дивну мелодію — багатопереливну пісеньку, складну й вишукану. От він забринів високо солов'їною ноткою, чистим тоном, прозорим кришталем. І обірвався.

Якусь мить стояла тиша — мов тиша захвату. І раптом зірвався захоплений хор, палке кумкання, велетенський покрик тисячі голосів, що захлиналися найвищою радістю. Зник у цьому гомоні плюскіт весла й води, що билась об високі борти човна. Вигравав, бринів жаб'ячий хор. І знов голоси замовкли, наче зникли під землею.

Озвався другий самотник з протилежного боку. І знов забринів самозакоханий спів найвищого захвату, жаб'ячої радості, над сонними, млистими водами. Надималося жаб'яче горло — й линув з нього пташиний спів і звуки оркестру, виразна, прегарна колоратурна мелодія. Мов райдужні скляночки, що, падаючи, розбивались, сипались звуки з горла невидимого співця, схованого десь у захистку очеретів і аїру. Ще не завершив співу дзвінкий, голосний, могутній хор, що каскадом злітав угору і вниз, оркестр незліченних музикантів. Коли хор стихав, мов луною вигравали далекі луки й трясовини аж до лісу, що тонув у сивій імлі. Жаб'ячою піснею співала ніч.

Ніс човна зашелестів в очереті і злегка стукнувся об твердий ґрунт. Ядвіга поклала весло.

— Уже приїхали.

Вона відсунулась на край лави, даючи пройти Хожи-някові. Але осадник не ворухнувся.

— Не страшно буде вам повертатись додому?

Дівчина знизала плечима.

— Сто кроків додому.

— А все-таки... І темно ж...

— Я темряви не боюсь,— сухо відповіла вона, і Хожиняк відчув, що далі розмовляти даремно. Хутко встав і пройшов по хиткому дні, по якому переливалась вода.

— До побачення, дякую, панно Ядвігю.

Дівчина вдала, що не бачить простягнутої долоні, і швидко схопилась за весло. Відіпхнула човен, як тільки він скочив на берег.

— Стежка наліво,— додала вона ще й повернула човен. Якусь мить чути було, як шелестіли кроки на вузькій, ледве протоптаній стежці. Скоро вони замовкли. Дівчина беззвучно попливла назад в тінь чорних, великих вільх, що хилилися над самою водою. Спинилася біля причалу, але не вийшла з човна.

Жаб'ячим кваканням захлиналася ніч.

Над водою, за два кроки од Ядвіги, вгору і вниз, стіною стояв прозорий хиткий туман. Але тут, біля човна, річка чорніла в темряві смолистим дзеркалом спокійної води, і в її мороці блищали потоплені зорі. Віяло запахом води, гострим духом водяних рослин, м'ятою і татарником, вогкістю. З лук пливли пахощі квітів, а коли повівав нечутний вітерець, з саду струмував липкий і солодкий запах жасмину. Ядвіга опустила пальці в ріку. Холодна вода билась об долоню, мов живий, слизький звір. Десь під вільхами, що їх підмите коріння вросло в воду, раптом хлюпнула сполохана риба. Вода тихо шуміла. Дівчина бездумно задивилася в темну течію, в нерухому безодню, що незримо сунула вперед, в далеку свою путь. Понад шелестом вільх, над жаб'ячим гомоном, стояла ніч великою, неосяжною тишею. Раптом запугував пугач — жалібно, протяжно. Дівчина здригнулась. Вона почула в очеретах на тім боці чийсь ходу. Напружила зір. Хтось зашепотів, хтось засміявся тихо й уривчasto. Во́на побачила дві чоловічі постаті. Вони йшли багнами, де не було дороги, до річки. У Ядвіги стислося серце. Немає Петра — але його справу ведуть далі, ніби нічого не сталось. Крадуться в темряві люди,— ті, з якими був Петро,— прямуючи на таємне побачення. Хто ж вони, ці незнані Петрові друзі? Силкувалась побачити щось у

пільмі. Але вже замкнулась за ними стіна очеретів, і все замовкло.

Ген далеко стелилась темрява й випари мли, прозорі, хиткі, мов серпанок на вітрі. В цю темряву й імлу, в порожнечу пішли ті двоє.

Ядвіга відчула пронизливий холод, що йшов од води, мов віддих чийхось уст. Вона підвелась і, прив'язавши ланцюг до стовбура вільхи, поволі пішла додому слизькою, стрімкою стежкою.

РОЗДІЛ 4

Хожиняк ще до ночі скінчив свою роботу і заглянув до коня, що стояв у тимчасовій стайні. Війнуло теплом, у темряві гнідий голосно жував змішаний із січкою овес. За перегородкою корова сонно пережувувала наскубану за день траву. Він старанно замкнув двері, обминув будку Цезаря і зайшов до хати. Пахло свіжим деревом, у сінях валялися тріски, ясними лініями вирізнялись незашпакльовані ще шпарини між балками в сінях. Погано посаджені на завісах двері рипіли. Він намацав лампу на столі, але перш, ніж її засвітити, старанно зачинив дебелі, важкі віконниці, що захищали вікна зсередини. Тільки після цього він притулив сірник до чорного гнота. Затанцювали, захвилювались на стінах високі летючі тіні. Маленьке кружало світла впало на стіл, розпорошилось по великій хаті, неспроможне прогнати з кутків причаений морок. Чорно зяяли одчинені в кухню двері, і Хожиняк механічно пройшов туди, тримаючи лампу в руці. Біло полискувала піч, заблищали залізні кухлі й цебер. Він зачерпнув води кружкою, розмальованою червоними квітами, і напився. Вода була недобра, Хожиняк мусив носити її з річки, бо криницю мав викопати згодом. Взагалі роботи було багато. Добре, що хоч ділянка йому дісталась непорожня. Попередник його вже встиг збудувати хату й посадити перед нею кущі жасмину, отже був якийсь дах над головою. Хоча й це було не зовсім добре — Хожиняк мусив пристосуватись до того, що було, сам він збудував би зовсім інакше. Хата з клунею — мов у мужика. Це буде зовсім незручно, якщо сватання до Ядвіни

закінчиться щасливо. Весь куток по той бік сіней був зайнятий якоюсь там коморою, хоч це, зрештою, можна буде перебудувати, і так, мабуть, доведеться і зробити.

Він повернувся до хати і, сівши за столом, почав зшивати подертий ремінь на упряжі. Ні, самому тут не було рації сидіти. Ядвіня не яка велика пані, хоч стара Плонська щось ніби вдавала, але де там те багатство,— хазяйство було майже як мужицьке, і відразу видно було, що все тримається на Стефкові й Ядвіні. Мати вміє багато говорити, але ясно було, що господарює Ядвіня. Трохи вона неговірка, але що тут дивного, в такій пустці живе дівчина стільки років, як же може бути інакше. От і зараз — сиділа б за столом з другого боку, шила б або вишивала, мав би до кого озватися. А так — пуста, тремтять на стінах тіні, а за стінами чужа, ворожа ніч. Можна було б хату збудувати ближче до села, на вузькій смузі вигону, що тягнувся клином у той бік, але попередньому осадникові, мабуть, сподобалось тут, на пагорку, за кущами та невисокими деревами. Не встиг скінчити й забрався звідси. З цим попередником було щось не гаразд — тепер Хожиняк знав уже навіть, що саме, але напочатку він даремно намагався розв'язати язика тутешніх урядовців і старости. Виходило, що родинні справи. Спочатку він ладен був навіть повірити.

Але досить було позити тут трохи, щоб зрозуміти справжні причини. Ніхто не хотів показати дорогу, ніхто не відповідав на запитання, мужики дивилися спідлоба важким, хмурим поглядом. Працюючи на полі, на ріці, біля хати, він відчував на собі ці важкі погляди, хоч нікого навіть близько не було. Чому вони стежили за ним без упину? В тому, що стежили, він не мав ніякого сумніву. Завжди чигала на нього тут поруч глуха погроза, не так давно гримнув у лісі постріл — може, навіть не в нього? Може, хтось стріляв, зовсім не знаючи про нього. Браконьєр, волоцюга, хто їх там знає. Куля свиснула в нього біля вуха, але, може, це був лише випадок. Хоч, здається, комендант постерунку інакше на це дивиться — він весь час наполягав на обережності, на уважності, на необхідності ввечері замикати віконниці. Голка насилу прошивала затужавілу стару шкіру. Хай-но він трохи влаштується,

треба буде посправляти силу нових речей; добре, що не зробив так, як йому радили, коли він там, під Калішем, продавав садибу: нащо тобі брати, на новому починай, гроші везеш, на місці купиш.

Виявилось, що гроші пливли неймовірно швидко, а те, що узяв із собою, хоч і старе, придалося. Так само й ця упряж...

Він кинув погляд на закопчене скло лампи. Так, конче потрібна в хаті жіноча рука. Самому незручно й нудно, а надто вечорами. Трохи інакше уявляв він собі це все — там, коли подавав заяву. Дикий, глухий край, і дикі в ньому люди, що дивляться спідлоба хмурними очима.

За десять кілометрів од нього теж була ділянка осадника. Але та була зовсім інша — офіцерська. Власника ще не було, на зрубах нового будинку, завбільшки з ціле подвір'я, метушилися теслі, копали велику яму, робили бетоноване кружало для майбутнього колодязя. Той приїде на готовеньке з усією родиною. Це не компанія для нього, звичайного сержанта. Єдині люди, з якими можна було приятелювати, це Плонські. І Ядвіня сподобалась йому відразу — в ту хвилину, коли він зайшов до пані Плонської просити, щоб дозволила поставити в її стайню коня, поки він зіб'є сяку-таку халабуду.

Думка знов повернулась до його попередника. Навіть прізвища йому не хотіли сказати. Ну, обійшлося. Власними силами він мусив навчатися всього й догадуватись. Попередник не витримав, — це ясно. Звісно, тут було ні весело, ні цілком безпечно, але якось можна дати собі раду, краще, ніж на батьковому недогризку, де не було за що рук зачепити і життя марнувалось на постійну колотнечу з братами. Земля пісна, але ж йому обіцяли дати добрива, на город можна буде закласти компост, і до річки близько. Пасовисько погане, але казали щось про луку — колись же її дадуть. Він прийшов сюди, не маючи нічого, якщо не рахувати воєнних днів, тих вошей, що жерли його вдень і вночі, та рани на нозі, яка докучала ще й тепер, надто перед дощем.

Хожиняк покинув роботу й підняв голову. Прикусив губу і схопився за кишеню. Йому здалось, що за вікном чути якийсь шум. Поклавши руку на револьвер,

вийшов у сіни, тихо відсунув дерев'яний засув. Нарешті відчинив.

Темрява стояла щільним муром, клубочилась, лізла в очі, снувалась по обличчю вогким дотиком. Він здригнувся, прислухаючись.

Здалека шуміла річка, і щось шепотіло листя на деревах, над якими височіла тремтяча осика. Вчувся ніби людський голос, похапливі, притишені слова, які кажуть на вухо. На мить йому здалося, що в темряві хтось розмовляє гарячковим, таємничим шепотом. Але то шелестіла осика.

Десь капнула роса, і ворухнувся в гілках сонний птах. Осадник тихо свиснув, але пес не озвався. Хожинок підняв брови. Його охопило прикре передчуття. Він свиснув ще раз і покvapливо ступив за поріг. Але навколо все було тихо.

Він причинив двері і вийшов на стежку, намагаючись не шуміти. Зашелестіли під ногою тріски, що залились після будування. Темрява стояла обабіч, великим морем заливала ніч без місяця й зірок, низько нависала над землею навалюю невидимих хмар. Було душно. Він ішов поволі, тримаючи у витягненій руці револьвер із спущеним запобіжником, примруживши очі, бо йому здавалось, що тут перед ним таїться в мороці якась перешкода. Темрява торкалась зіниць м'якими лапами, безгомінна й рухлива, криючи в собі невідоме.

Він намацав дерев'яний край собачої будки й нахилився. Пальці натрапили на холодні кільця ланцюга й побігли по них далі. Зараз він уже був певен. Потягнув — ланцюг міцно нап'явся. Вийняв з кишені ліхтарик. Затримав подих і якусь мить стояв прислухаючись. Але ніщо не долучалось до легкого шуму дерев та нервуючого шепоту осики.

Ліхтарик кинув на землю вузький сніп світла. Так, Цезар лежав заляклий, довгі лапи витягнені вперед нерухомо й дерев'яно. Світло ліхтаря відбивалося в блискучих ще, широко розкритих очах. Осадник вилаявся і в сліпій люті штовхнув ногою мертву тварину. Удар загудів по широких ребрах, мов на напнутому шкіряному бубоні, зачепленому необережним рухом. Осадник прикусив губу. На що знадився розумний пес, що йому підкинули підступні руки? Його раптом охопила безсила лють, глухий пекучий жаль. Для цього

він привіз сюди, тягнув пса з такої далечини... Він раптом відчув себе жахливо самотнім — наче втратив когось із близьких. Темрява натискала дужче, він роздивлявся навколо, мов сліпий, нічого не бачив. Його охопив жах перед поверненням у чорну безодню сіней, перед пусткою, якою тхнуло все з того моменту, коли він довідався, що вже не вартує в будці чуйний, вірний Цезар. Чуйний, вірний Цезар — адже він навіть не загавкав, коли наблизився до нього чужий, із чужих рук узяв принаду, що несла смерть. Це, певне, був хтось не зовсім чужий. Хожиняк раптом відчув це як зраду. Хто ж тут не був для Цезаря чужий? З ким він був у змові, кому вірив, з чиїх рук згодився взяти їжу? Не шкода, що здох. Яку ж він давав гарантію? Яким був сторожем і оборонцем тут, де на кожному кроці чигала небезпека? Адже мав досить сили, щоб схопити за горло, повалити на землю ворога, який підкрадався в нічній темряві. Але ні. Він волів узяти отруту з чужих рук.

Осадник ще раз оглянувся навколо. Ні, його не можна назвати боягузом. Він відбув воєнну кампанію⁵, де одержав чин сержанта. Він спокійно дивився в очі смерті, що прилітала в посвисті куль з протилежного окопу. Він знав години нічного вартування і свист гранат над головою. Але це щось інше — війна. Людина знала, на що йде і чого можна сподіватись, завдавала смерть і була готова її прийняти. Все здавалося багатомісним, ніж тут. Спокій, в якому немає спокою, невидимий, а проте всюди причаєний ворог, що його обличчя ніяк побачити і що підстерігає тебе в кожному місці, кожної хвилини, при кожній нагоді. Він не йде пліч-о-пліч з гуртом товаришів, не діє за добре обміркованими наказами. Він стоїть сам-один проти темряви, на чужій землі, де вороги знають кожен камінчик, кожен кущик, кожну западинку. На війні боротьба була якась безособова, без ненависті й люті. Свої стріляли, й вороги стріляли в певне місце і в певнім напрямі, але, власне, не в людину, принаймні не в певну людину, — таке траплялося рідко. Тут Хожиняк відчував себе вистеженим об'єктом полювання, бачив, що невпинно підглядають за ним чиїсь очі, кожну мить і в кожному місці міг упасти на нього несподіваний, невидимий удар. Він не міг насамперед збагнути суті цієї справи. Адже

це були ті самі люди, яких він зустрічав на дорозі до села, які в свято стояли під церквою, пливли човнами по ріці, відштовхувались на плотях од берега. Даремно силкувався він вгадати, котрий це з них. Непроникні й безвиразні були обличчя, коли він проходив мимо. На них нічого не можна було прочитати.

Він поволі йшов до хати, а біля нього скрадалася темрява. Ніч ступала подушечками м'яких тигрових лап, він відчував її всюди. Подумав, що ті все бачать, а він іде вперед, одкритий для всіх поглядів, сам не бачачи нічого. І простягнений вперед револьвер — непевна охорона, бо удар може впасти на нього з кожного боку, виринути з липких хвиль темряви швидше, ніж він устигне натиснути курок. І вони читають в його обличчі найгірше — переляк. А він же не був боягузом. Розпачливо пригадав похвалу, прочитану перед ротою, і нагороди, і чин сержанта. Ні, він не був боягузом. Але що це значило тут, у диких нетрях, в лабіринті засідок, де не видно було ворога, який мав тисячі облич і не відступав ні перед чим.

Хожиняк був уже біля хати. Став, прислухаючись. Уявив собі, що, може, то був лише підступ. Вони отруїли пса й чекали, коли він вийде з хати. Зараз їх повно в сінях, стоять, стримуючи подих. Смородом вічно мокрих мужицьких личаків наповнилися сіни, віє звідти жаром притамованого подиху. А він стовбичить на стежці, одкритий, видимий, виставлений, мов щит на стрільбищі. І, напевне, це не буде постріл — а десятки жилавих рук, простягнених у темряві, і незнана, люта, потворна смерть.

Двері були причинені, так само, як він їх кинув. Він обережно штовхнув. Відчинилися легко. Блиснув всередину променем ліхтарика. Сіни були порожні. На мить осадник утратив самовладання. Скочив раптовим рухом всередину, зачинив двері, тремтячими руками засунув засув — величезну колоду, обтесану сільським теслею. Сперся на стіну й, важко дихаючи, відпочивав. Раптом його, мов блискавиця, вразила думка, що ті — в хаті. Він сам віддався їм в руки; міцно сидить засув, немає змоги втекти, немає порятунку. Краплини поту виступили в нього на чолі, йому захотілося крикнути. Крикнути щосили, заверещати, вгамувати криком жах, що душив його. Але ж це було б ще гірше. Він переміг

себе й зайшов, підкрутив гніт. В хаті посвітлішало. Нікого не було. Лютий сам на себе, він заглянув під ліжку й до шафи. Але нікого не було ні в хаті, ні в кухні. По той бік сіней висів на дверях комори величезний замок. Там не міг ніхто сховатись.

Він низько прикрутив гніт лампи і, одягнений, ліг на ліжку. Тут була ще більша задуха, ніж надворі, але він не хотів гасити світла, а при світлі не зважувався одчинити віконниці.

Метелики кружляли навколо лампи, б'ючись крильцями в закопчене скло. Сучки на сволюку вирізнялись на золотистому дереві спленим візерунком дивних облич. Через хвилину він подумав, чи не загасити йому лампу та чи не відчинити вікно. Було нестерпно душно.

Але саме в цю мить осадник почув у сінях шелест. Він похолов. Закляккою рукою сягнув під подушку по револьвер і, взявши ліхтарик, навшпиньки пішов до дверей. Щось ворухилось. Він раптом збагнув — горище. Вони сховались на горищі, чекаючи, поки він засне, і зараз поволі сходять по драбині, яка заміняла неготові ще сходи.

На мить його охопило бажання повернути ключ у замок й залишитися в хаті. Але все в ньому кипіло. Ударом ноги він широко відчинив двері. В сінях не було нікого.

Він став на порозі й присвілив угору. Чорнотою з'явив отвір горища — прямокутник, вирізаний у стелі. На драбині нікого не було, з неї звисали стебла соломи. Тільки край отвору стояв кіт. Зміїним рухом вигнувши спину, він дивився на Хожиняка. Світло ліхтарика падало йому в очі. Чорний кіт ледве вирізнявся на тлі темряви. Тільки, мов два ворожі вогні, світилися зелені очі, що горіли металічним блиском і несподіваною глибиною.

Він люто вилаявся і, схопивши поліно, що лежало на підлозі, жбурнув ним угору. Кіт зник. Згас смарагдовий, холодний блиск звіриних очей.

Осадник повернувся до хати й знов кинувся на ліжку. Але сон не приходив. Він скрутив цигарку й закурих, відчуваючи прикрий гіркий смак на губах, ніби курих погано висушене сіно. Йому знов пригадався Цезар — велике нерухоме тіло, задубіле, як дерево. Його отруїли, мабуть, ще надвечір — осадник даремно

силкувався пригадати, чи бачив собаку, коли йшов зами-кати стайню. Знову скрутив цигарку й запалив від не-згаслого ще недокурка. Ну, не дивно, що його поперед-ник устиг лише збудувати хату та й повівся геть з цього проклятого місця. Хата хатою, а життя життям. Недаремно отруїли пса, готували, видно, і ще щось. Але на це є свій спосіб. Днів зо два тому він бачив у ліс-ничого вовчука на цепу, величезного пса з кривавими очима. Тут були свої дивні способи — парували сук з вовками в лісі. Той уже, певне, не дасть нікому досту-питися, а лісничий хотів його продати.

Тільки й того, що якось треба перебути цю ніч. Хо-жиняк лежав і прислухався. За стіною панувала тиша. Певне, ті, невідомі, пішли. Та й що вони, зрештою, могли вдіяти йому тут, за захистом товстенних балок, та засувів на дверях, та й самих дверей, міцних, як двері фортеці. Коли Хожиняк приїхав сюди, він дуже дивувався і з цих дверей, і з засувів, і з усього. Зараз розумів, що так треба. Його попередник, певне, знав, де опинився, але й це йому не допомогло.

Він напружив слух. За стіною лунав шелест, і шум, і дивне посвистування; осадник схопився б, коли б не за-свистало так само в комині глухим, протяжним виттям.

Певне, від спеки й задухи, з цього низько навислого неба йшла буря. Зараз він уже виразно чув гул вітру, що зростав, мов хвиля раптової повені. Зарипіли, за-стогнали балки й дранки на даху, гойдалися в темряві дерева, шарпані вітром. Він устав і, погасивши світло, відчинив віконниці.

Шибки дрижали. Вітер усе дужчав. Хожиняк побачив, як на чорному небі шаліють чорні віти, як низько хилиться вершина верби, як трави під поривами вітру колишуться й хиляться на всі боки. Вітер міцнів і ревів, як великий водоспад, але з цього шуму вибився далекий трубний гул грому. Хожиняк дивився й чекав, що грім от-от ушухне. Але грім не вщухав. Він переливався, мов булькотіння велетенської горлянки, ринув повз зем-лю й небо, міцнів, мчав у повітрі, заціпенілим од грози. Сурмило, гуло, гриміло від краю до краю широким ко-лом. Гуркіт міцнів і стихав з ворожим гарчанням, щоб знов підвестись і вибухнути страшною канонадою, гу-лом, що заливав горизонт. Вітер раптом стихився, ніби вражений гуркотом, причаївся в нічній темряві.

В. Василевська. Фото 1940 р.

Осадник став навколішки на лаві, спершись чолом на шибку. У нього гуло у вухах, голова аж тріскалась од гуркоту. Незрозуміло було, чому гроза не кінчається. Мусила ж вона урватися й затихнути хоч на мить. Але грім тривав. Мчали йому, видно, на допомогу інші, стиралася поміж ними межа, били в заціпенілий світ нестерпним гуркотом, бомбардували землю від краю до краю. Відгомін міцнів і зростав. Та от спалахнуло небо синім вогнем блискавиць. Тепер очі його виразно побачили чорну кропиву й лободу на подвір'ї, силует верби, ніби вирізаний з паперу, навіть собачу будку, що була досить далеко від хати. Блискавиця не згасала. По небу миготіли ніби велетенські рефлектори, наростала хмура ясність і знов пригасала, ніби кліпаюче око. Світло палало. Пурпурне й синє, воно наче розтинали небо навпіл. В невгаснім примарнім сяйві стояли кущі й дерева, всесвіт палав несамовитим пожаром. Хожиняк відчув острах. Він ніколи не бачив такої бурі, коли грім гримить без перерви і блискавиця палає, мов незгасний факел. Але в цьому проклятому краї все було можливе.

У вогні блискавиці він побачив власну руку на лутці, синю, як рука привида. Здрігнувся. Треба було вийти, заглянути до коня, скотина в стайні, певне, готова з жаху та люті порозбиватися об ясла. Але відчув, що ноги в нього ніби скуті, важкі й нерухомі. Над хатою стояла велика олов'яна хмара, краї якої палали, мов розжарене до білого залізо.

Він зачинив віконницю й сів на ліжку. Хата тремтіла од невпинного гуркоту, і яскраве сяйво заливало кімнату навіть крізь дерев'яну заслону. У щілинах віконниць палала пожежа. Десь близько щось запалила блискавка. Йому здалося, що це в стайні і що недавно збита будівля палає, мов в'язка соломи. Він знов відчинив віконницю й виглянув. Стайня чорніла проти ясного, сліпучо ясного неба, і ніде не вибивалось полум'я.

Він уже не лягав спати. Зціпивши зуби, вирішив перечекати. Адже це не був кінець світу, хоч виглядало так, ніби розкрилася пекельна безодня і випустила на землю всіх своїх мешканців. Але ж це мусило врешті скінчитись. Він глянув на годинник — у вікні було ясно, мов удень. Вже майже півгодини тривала безугавна канонада й невгасимий блиск.

Раптом застукотіли великі краплини дощу. Хожиняк на мить передихнув. Грім ушух, і світло блискавиць почало миготіти, мов згасаюча лампа. Але за хвилину гул грому знову приглушив стукіт дощу об дах. Олов'яна хмара повернулась, вона знову була тут, над домом, в ній знов кипіло і переливалося з гуркотом. З'єдналися громи і вдарили з подвійною силою. Западався розхитаний всесвіт, палало небо пожаром, поки не змішалось все в дикому громі, ніби звалилося небесне склепіння на заціпенілу землю.

Осадник дивився в ніч, губи йому побіліли. Він був сліпий і глухий, пройнятий грозою. А буря тривала. Хмара відпливала й поверталась, ніби притягувана магнітом, кружляла, велетенська й важка, несучи в собі невичерпні запаси грому й блискавки.

Так тривало майже до ранку, коли пройшов невеликий дощ. Хмари попливли далі, розплився їх вінок, який кружляв над одним місцем, що його цілу ніч шмагали бичі блискавиць. Хутко виринула бліда світанкова блакить. З листя спадали на землю дощові краплини, і коли з'явилося сонце, не було вже й сліду від нічного шаленства.

Осадник, розбитий і змучений, став поратись на своїм подвір'ї. Вже не було часу спати. Він узяв лопату, що лежала біля хати, і викопав біля гноївки яму. З огидою притягнув до неї роздуте вже тіло мертвого собаки. В рудих зліплених кудлах дощ промив вузькі стежечки. Жовтіла гола мертва шкіра. Очі були витріщені, мов у рака. Хожиняк підтягнув пса на край викопаної в м'якому ґрунті ями і чоботом зіпхнув униз. Хутко покидає вогкі брили землі, прибив лопатою і прикидає гноєм. Не лишилося й сліду. Потім упорав коня й корову, вкинув у ясла свіжої трави, поспіхом накошеної на пагорку, і, обтерши соломою забруднені чоботи, рушив до старостиної хати.

Він застав старосту на подвір'ї. Староста ходив босий по двору, ще заспаний, і чухав велику патлату голову. Він, певне, ще здалека побачив прибулого, але вдавав дуже заклопотаного, вовтузячись біля дверей хліва. Тільки коли осадник став біля нього, почав вітатися, з широким усміхом на давно неголенім обличчі. Але Хожиняк побачив неспокійний блиск у малих карих очиях.

— Ой і буря ж була, ой і буря. У мене стріху геть розвернуло, і хлівець розвалило, треба полагодити,— казав староста поволі, міряючи поглядом прибулого і водночас уникаючи його очей.

— От хай пан гляне, свиня у воді лежить.

Хожиняк розсердився.

— Що мені ваші свині! Я в урядовій справі прийшов!

— В урядовій? — стурбувався староста й випустив з рук розбиті дверцята.— То до хати треба було б, коли в урядовій...

Ішов помаленьку, обережно ставлячи покривлені чорні пальці ніг на розм'яклу глину, що підпливала гноївкою. В осадника аж вилиці сіпались од нетерплячки. Він мало не стукнувся головою об низький одвірок. Дитина в сорочечці пробігла біля нього, заплітаючи кривими ніжками, над якими випинався великий, надутий, як бубон, живіт.

— Ну, коли в урядовій...— важко повторив ще раз староста й сів за столом, на якому чорнів окраєць черствого житнього хліба. Хліб роєм обсіли мухи, чорна од мух була стільниця, і пузата піч, і стіни. Хожиняк з огидою сів на лаві, відшукавши якесь чистіше місце.

— Мух, мух цього року, докучливі такі, що страх,— поволі казав староста.— У пана — на горбочку, то продув є, не так рояться, а вже тут витримати трудно. Бо глина на подвір'ї, мокро завжди, це вони люблять.

— Я не про мух прийшов говорити,— буркнув нетерпляче осадник.

— А хіба я кажу, що про мух? Певне, муха — боже створіння, без мух ніде не обійдеться. От принесла моя стара мухоморів, наставила, то тільки й того, що кицька отруїлась. Гарна кицька була, з малими, і здохла, і котенята здихають, бо як же без матері, малі такі...

— А в мене пса отруїли,— сказав Хожиняк і аж сам здивувався холодній порожнечі свого голосу.

Староста неспокійно ворухнувся.

— Пса? Ото клопіт... Але мені казав лісничий, що пса продає, в нього пес нічого, від гарної суки та вовка. Такий пес допильнує, як буде треба, та й коня загнати зможе, до горла раз скочить, і край.

— Я порад не прошу. Пса мені вчора ввечері отруїли, я вимагаю розслідувати цю справу.

— А як же це? — здивувався староста.— Я його отруїв, чи що? Всяко трапляється, а як же його розслідувати? Адже пес уже здох, так? Йому вже нічого не pomoжеться.

Осадник аж затрусився.

— Ви староста чи ні? Я хочу знати, мушу знати, хто це зробив, розумієте?

Селянин знизав плечима.

— А звідки ж мені знати, хто це зробив? Хіба я ходжу вночі по пановім подвір'ї?

— Староста мусить знати, що діється на селі,— твердо заявив Хожиняк.

— Легко панові сказати: мусить знати... Все староста й староста. З податком — до мене, із страхуванням — до мене, не дай боже, вибори — до мене, комендант — до мене, то мені й дихати ніяк. А тут ще панський пес. Чи я знаю, що́ хто мав до того пса? Може, кого вкусив, може, курку де задушив...

— Не вдавайте дурника.— Хожиняк перехилився над столом і дивився зблизька в пооране зморшками, зсохле, як старий пень, обличчя старости.— Ви добре знаєте, як воно е...

Староста зніяковів.

— Чому той осадник виїхав? — зненацька запитав Хожиняк.

Староста ніби скорчився на лаві.

— Чи я знаю, чому виїхав? Не сподобалось йому, мабуть, то й виїхав... Казали, ніби родинні справи...

— Вже я знаю, які то родинні справи. Але я себе викурити так легко не дам.

Гримнув кулаком об стіл, аж чорний гудучий рій мух знявся в повітря.

— Ви тут знаєте своїх людей, знаєте, що в кому сидить. Подумайте-но добре хто. Як схочете, будете знати. Вже ж ви якісь свої способи маєте.

Селянин хитро всміхнувся.

— Ех, маю... Сяке-таке, певне, як же так, без нічого... Але пан знає, як воно е. Село як село. А тут ще старостою зробили... От у Рачках староста хрестик дістав, так народ спокійний, еге, спокійний. Але тут! Тільки й того, що клопіт та кологнеча, а нічого з того не виходить. Зробив — погано, не зробив — ще гірше, і не знаєш, що почати.

— Адже ви мусите знати, кому потрібно було мені пса отруїти. Вже в мене раз стріляли, коли хочете знати.

Староста одхилився.

— Стрі-ляли?

— А стріляли.

— І нічого пан не сказав?

— Що з того... думав, мине, якимось уляжеться. А воно... Досить з мене цього всього.

Карі очиці заблищали.

— А чому пан не йде до постерунку? Адже вони для цього, а не я...

— Як підете до Паленчиць, то повідомте. Я не маю часу.

Староста скривився.

— А чого це я маю повідомляти? Воно панові завжди зручніше. Пан скаже, що і як, краще ніж я... Адже пан був при цьому. Певне, шкода пса, великий був псиня, як теля... Але такий багато зжере... В човна пан сяде, під Луг заїде, то вже й до Паленчиць недалеко... Адже на те й поліція, щоб порядку пильнувати, а тут як ще пан скаже, що стріляли...

Старостиха зайшла до хати, не звертаючи уваги на гостя, поволі вклала дрова в чорні челюсті печі. Висипала з горнятка жарини, старанно присипані попелом, і дрібні тріски спалахнули.

— Я з тим хлівом роботу маю, а до Паленчиць таки далеченько. А тут свиня у воді лежить... Як же так... того року кнурець у мене здох, великий кнурець був.

Хожиняк устав. Він відчував, що тут нічого не виїде. Дратувала його жінка, що з цілковитою байдужістю крутилася біля печі, гудучі рої мух, хитрий погляд карих очиць старости.

— Ну, я піду. А при нагоді й про вас поговорю з комендантом,— сказав він з погрозою в голосі...

— Чому ні, чому ні... поговорити завжди можна... Пан комендант добре мене знає...

Він поволі почвалав за осадником, проводжаючи його до хвіртки. Хожиняк подав на прощання руку, хоч з більшою охотою дав би цьому мужикові по зубах. На мить він відчув у долоні тверду, мов камінь, шкіру, і здивувався, яка мала мужицька рука. Його вколов

погляд малих темних очиць, глибоко схованих у складках зморщок.

Він поволі звернув на бічну стежку і пішов геть від села. Тоненькі димки снувалися над дахами, вкритими очеретом, гладшими і рівнішими, ніж солом'яні стріхи. Плакала чиясь дитина, й долинала до нього луна голосної розмови. Він зморщився, почувши співучі звуки чужої мови, з якої небагато розумів.

Так, із старостою не варі було й починати справи. А до Паленчиць? Йому було трохи соромно турбувати постерунок справою про собаку. Адже він сам повинен дати собі раду. Хожиняк почував себе безсилим, мов дитина, і це злостило його найбільше. Тільки зараз він пригадав, що в нього є якісь адреси. Він не думав про них досі. Насамперед був там Хмелянчук — підкреслений двічі. Він його вже знав, разів зо два здивався з ним, але ніколи не заходив у довгі розмови.

Досі гадав, що сам дасть собі раду. Не знав навіть, що саме остаточно підтяло в ньому цю певність — отруєння пса чи, може, нічна буря, жажливіша за все, що він досі бачив. Треба було конче з кимось порадитись. З Хмелянчуком, ну, певне.

Він звернув убік, до річки, де стояв найкращий на все село будинок і зеленіли щепи молодих, недавно посаджених слив і яблунь. Біля них видно було гарні рамкові вулики, поставлені нетутешнім способом, на землі, замість того щоб ставити на гіллі дуба чи вільшини.

Хмелянчук у парусинових штанах та білій лляній сорочці походжав у саду, оглядаючи кущі агрусу й порічок. Побачивши Хожиняка, він пішов йому назустріч.

— Який гість, який гість...

— Я в справі прийшов, пане Хмелянчук...

— Дуже прошу, дуже прошу... То, може, сюди, на ганочок, у холодку приемніше. Нібито й буря була, а знов спека.

Вони сіли на лаві. Осадник роздивлявся. Рівні грядки буряків та моркви тягнулись від дому аж до високої огорожі. Мов зелена мла, стояв над ними кріп, стріляючи вгору прямими стеблами. Деревця були старанно прив'язані до паличок, стежка посипана білим піском, і Хожинякові згадалися хутори в рідній місцині. Далі

йшли грядки картоплі й хвилювалося, мов атласна хустка, м'яке, молоденьке жито.

— Гарно тут у пана...

— Та роблю, що можу...— з задоволенням усміхнувся селянин і потер руки.

— А то, над річкою, чие?

Хмелянчук похмурнів і переніс погляд на другий бік, де лежали білі пагорки, справжні пустки, на яких маячили кошлаті колони ще не розквітлого коров'яка. Він окинув зором ниви над річкою на тім боці.

— А там ніби вже скошене?

— Вже скошене.

— Трава?

— Де там трава... ячмінь скошений...

— Чий?

— А чий же має бути? Мій...

— Нащо ж у таку пору косити?

— Я там не косив, ні...

— ?..

— Хіба знаєш хто? Ні. Прийшли, скосили, і все. І по ячмені... А гарний був, як і це жито, не те, що сусідське.

Справді, за оксамитним, гладеньким полем, що мінілося атласними тонами, маячили далі нерівні купки, світлили лисини, стирчали стебла, низькі й миршаві. Темна зелень картоплі блякла й марніла на сусідніх полях, вигиналась рівна лінія рядків, кущики росли малі й рідкі.

— Такі в нас люди, такі... Сам не має й іншому позаздрить...

— На постерунок повідомили?

— Ет, перетерпіти треба, і вже...

— Староста повинен цим клопотатися.

— Ет, староста як староста... Хто за нього голосував, за тим іде... Аби порядного обрали, інакше було б.

— Адже ви самі обираєте.

Хмелянчук глянув спідлоба.

— Всяко буває... Але в нас, тому що від усього далеко, то справді так: самі. Та що ж... Люди в нас відомо які. За свого руку підіймають, добре, як не дві. Ну і староста такий, як село, а село відомо яке.

Бджола злетіла з якоїсь квітки й дзижчала в Хмелянчука над вухом. Він стежив за нею.

— Отак-то... Чого дзижчиш? Іди на поле мед збирати, а не так дурно літати... Кажуть, бджола робуча. А де там — тільки літати та дзижчати. Рамки у вулику порожні...

— Вулики куповані?

— Еге... придивився, які вулики в Паленчицях, в органіста, то й собі зробив... Хату можу збудувати, а цим хробачкам то не зміг би? Робота легка, тільки знати як.

Осадник замислився. Треба було якось інакше почати з тим Хмелянчуком. Про пса, про постріл. А тут розмова сходила на господарські дрібниці, і видно було, що той зовсім не квапився запитати, яку справу має до нього гість. Сидів і роздивлявся по своїм дворі, а кругле обличчя променіло задоволенням.

Справді, Хмелянчукове подвір'я виглядало мов оазис у сірім нужденнім селі. Будинок був великий, з великими вікнами, а дах — нечувана річ — виблискував рубчиками черепиці. Хожиняк пригадав, що чув краєчком вуха, ніби Хмелянчук позичав гроші за проценти. Але, щоб позичати, треба мати.

— Заможно тут у вас.

— Ну, роблю, що можу.

— Найкращий на селі будинок маєте.

— Чом ні... Але наробився я коло нього, наробився...

От у війну я все коло офіцерів крутився, я столяр, труни робив, а трун тих треба було силу... Давали офіцери й готові гроші, і шкури на кожухи, і сухарі... Продавав, сяк-так поволі стягнувся. Людина, коли кмітлива, завше якось дасть собі раду. Воно так і з землею... Найбільше на селі маю, а воно ще з війни почалося. Пішла по селі чутка, ніби всьому вже кінець і ніби пан у маєтку землю хоче продавати — у війну він тут сидів. Казали, казали. Часом так — хто що бовкне, а воно брехня. Але тоді насправді так було. Хотів пан землю продавати. У нас на селі самі бачите, як воно є. Аби-який клаптик мужик має. Думаю собі — а з того столярювання трохи грошенят таки назбиралось — тут така колотнеча буде, що за чуби за ту землю будуть тягаться. Але нічого. Як прочули по селах про той продаж — крик зараз почався: не купувати землі, скоро самі будемо брати. Та поки сонце зійде, роса очі виїсть,— думаю собі. Треба землю купувати. Як же не

купувати, коли гектар давав за корову. Корову продати, гектар землі взяти, наче знайшов.

— Так дешево давав?

— Ще й просив, аби брали. Ну, звісно, війна притиснула й пана. Грошей не було звідки взяти, будинок згорів, а землі сила, то й треба було землю продавати. Але як купити? На фільварку за водою тоді пан із своєю матір'ю жив. То під фільварком пильнували, щоб ніхто не йшов, і в місті у нотаріуса стояли на сходах, щоб ніхто підписати не міг. Бити нахвалялись, боялися, що коли хтось купить, як же потім будуть ділити. Але я не дурень.

Хмелянчук хитро примружив одне око й цмокнув.

— Була там одна служниця на фільварку, у пана, значить. Моя баба зараз. Гарна була, нетутешня, з Польщі її пан привіз, то я з нею раз розмовляв, перед тим ще. Зустрівся з нею тоді й кажу: — Зосю, чув я, що пан землю хоче продати.

— Певне, що хоче, але ніхто до пана не приходить, казали, що не будуть купувати.— То я до неї: — Моя Зосю, скажи ти панові, що я грошей дам так, як пан хоче, стільки за гектар, скільки й за корову. Мені й умови не треба, для мене панське слово святе, а як щось зміниться, то й до нотаріуса підемо підписати. До пана я не піду, бо як побачать, то вб'ють, але ти мені все зробиш.— Вона згодилась, і пан згодився — частками ніби, на виплат. То десять гектарів мої. З наділу я вісім мав, як з братами розділювався, значить всього вісімнадцять. А той шматок за водою у ксьондза орендував, з Любешова. Потім його й купив. Так собі спромігся, і якоесь воно йде. А ті сподівались, що будуть ділити,— і поділили, поділили. Отож, вони мені тієї купівлі подарувати не можуть і досі... Ой, не люблять мене, не люблять за ту землю, а її ж кожен міг узяти, тільки що в головах їм усе попереверталось, та й годі.

— Так, так,— притакував механічно Хожиняк, туманно пригадуючи собі не дуже ясні інструкції.— Так, так...

Очевидно, треба було з цим Хмелянчуком поговорити, треба йому було конче щось сказати, адже для цього він прийшов сюди. Але якоесь не випадало.

— А що, зрештою, з цієї землі? Клопіт, та й годі,— сказав Хмелянчук і поліз до кишені по кисет з махоркою.

— Клопіт? А чому?

— Ех, пане, таке село... Мало їх у в'язниці сидить, а що з того? Повернеться, то ще гірший... Навіть баби, пане. Політика, політика... А що мужикові до політики? Я завжди кажу: політика не для мужика. Що мені там, яке царство, аби хазяйство було добре. Хай собі буде американець, японець чи ще хто, що мені до того... Як є що їсти, як є на чому господарювати, чого мені більше треба?

Хожиняк неспокійно ворухнувся. Розмова набирала чудних форм, і осадник насилу встигав за несподіваним ходом думки Хмелянчука.

— Але де там у нас... Порядних людей п'ятеро або шестеро, а решта — політики... Я завжди кажу: до політики той береться, кому робити не хочеться. Чого ото не в свої справи втручатись? Чи мужик що зробить? Де там, пане... Шахрай на шахраї їде і шахраєм поганяє, вже вони там мужика перемудрують, не бійся... Та й нащо пхатись? Мені все одно... Я лояльний, як то кажуть, обиватель.

— Які шахраї?

Хмелянчук глянув на осадника й махнув рукою.

— От шахраї, та й годі. Та й нащо лоба підставляти? Я так завжди кажу. Хай собі урядує хто хоче, аби мені добре було. Я лояльний.

Хожиняк поспіхом шукав слів. Він зрозумів, що сталась якась помилка, що йому, певне, помилково вказано цього Хмелянчука.

— Як же це пан каже: все одно? Зовсім не все одно. Це важливо.

Хмелянчук знов махнув рукою.

— Ет, що там важливо... То й мужики на селі так кажуть, як пан,— важливо... Політика.

Він закліпав малими очницями й почав уважно сипати махорку в зігнутий у пальцях папірець.

— От і в мене... Прийшли, шибки повибивали. І шукай вітра в полі. А от недавно — риби в мене була повна саджавка. Сиджу на порозі, вечір був гарний, та й нудно в хаті, закурив собі,— дивлюсь, коли йдуть. Понад річкою ідуть, стали. «Дубинушку» заспівали — і до

човна. Саджавку на той бік перевезли, дошки порозбивали, рибу забрали.

— А ви на це дивилися і нічого?

— А що? Спробуй, пане, з ними зчепитись, ого! Та ще й уночі. Чи йому є що втрачати? Нічого. От лихо!

Він повів язиком по папірцеві й обережно зліпив. Довго шукав по кишенях кресала, чекаючи, чи Хожиняк не догадається та не дістане сірника. Але Хожиняк був надто заклопотаний. Обмірковував почуте.

— І тоді не сповістив пан поліції?

— Поліції... Як то кажуть, бог далеко, біда близько. Страшно в поліцію йти, додивляться, пронюхають і своє зроблять. Краще вже хай буде моя кривда. Зараз знову човнами їздять, збирають. На ту Іспанію⁶ збирають... А мені до Іспанії що? Знаю я, що нашим мужикам пахне... Пахло так і в сімнадцятім та вісімнадцятім році, та тільки й того, що я землю маю, а вони ні... Політики... от днів зо два тому приїхали човном. Давай гроші. А мені що? Грошей у мене немає, кажу... То дай збіжжя... Ну, і що робити. Дам — з поліцією клопіт. Не дам — підпалять... Непартійному тяжко жити...

Хожиняк зморщив чоло.

— Як же так можна? Трудно та й трудно, кажете. Порядок треба зробити, адже мусять бути такі, що їх бунтують.

Мужик глянув на нього скоса.

— Певне, чом би їх не було. І не один, не один... Але що робити?

Потягнув цигарку, що ледве тліла. Блакитний димок поволі здіймався вгору. Він стежив за ним поглядом.

— У пані Плонської пан буває?

Осадник відчув особливу нотку в голосі Хмелянчука, але зрозумів її хибно.

— А буваю, буваю,— його широке обличчя заясніло усміхом.

— Гм... Ну, так... Стара пані Плонська — мудра пани. Але в молодого пана в голові все трохи навиворіт... Воно, звичайно, молодий... По селі ганяє, з мужиками кумається. Якось воно не личить... Адже він пан, хоч там землі стільки, як у мене. Проте я мужик — а вони пани.

Він старанно загасив цигарку й сунув недокурок у кишеню. Хожиняка щось підштовхнуло запитати:

— А... панна?

Хмелянчук якусь хвилину мовчав.

— Ну, панна як панна,— відповів він неохоче.— Нічого собі панна, хазайновита. Щось там люди казали, але людям що — аби плести...

Осадник здригнувся... Нахилився вперед.

— Казали?

— Звісно, люди... Плещуть і плещуть...

— Що?

Ні, він зовсім не хотів нічого довідатись. Він зовсім не хотів нічого почути. Він проклинав себе, що ступив так похапливо на слизьку стежку. Але водночас яскраво постала в нього перед очима запобіглива привітність пані Плонської, і ці запросини, і частування, і стриманість Ядвіги, що їх він досі сприймав, як щось цілком доречне та властиве їй. Може, це все зовсім інакше, може, його хочуть одурити, замилити очі, щоб він покривав якісь нечисті справи. Обличчя йому налилося кров'ю. Захриплим голосом він знов спитав:

— Що ж це були за плітки?

Хмелянчук раптом зацікавився своїми подертими личаками.

— Та ганяв за нею той... Іванчук...

— Іванчук?

— Ну, той, що сидить... Десять років дістав, хіба пан не знає? Комуніст... Зараз напроти пана, на самім кінці села,— то Іванчуків садиба.

— Ага... ага... Вже знаю... Ну, й що? А вона?

— А що ж би вона? Адже панна за мужика не піде. І що там такого. політик...

Безмежна зневага звучала в голосі Хмелянчука. Хожиняк заспокоївся.

— Ну, подобатися може, нічого панянка... А мужикові все перевернулося в голові, хто його знає, що він там собі думав... Дала б йому пані Плонська, ого! Вона нібито з доброї родини, казали. Тільки, як ті більшовики все позабирали, треба було на управління сісти. Тверду мав руку пан управитель, пам'ятають люди, ого!

Хожиняк вже не звертав уваги на цю балаканину. Спав у нього з серця тягар. Що з того, ніби хтось там залицявся. А плести завжди можна, що тут ще робити. Він вважав розмову про Плонських за скінчену. Але

тут він знов пригадав, що в нього якось не вийшло з тою справою. Адже треба було Хмелянчукові розтлумачити, пояснити... І що він оповідав? Дикі речі!

Але старий з першого слова зміркував, озирнувся неспокійно, і хоч на городі та на вулиці не видно було ні душі, потягнув осадника до хати.

— В хаті завжди зручніше, нікого в мене зараз немає, то поговоримо собі.

РОЗДІЛ 5

Ольга поволі йшла піщаною стежкою. На голому піщаному горбі стриміли білі палички огорожі, і низькі сосни, скорчені, мов у болісних конвульсіях, захищали хрести на цвинтарі. Теплом віяло від розпеченого сонцем піску, паморсчливий, гострий запах сосни стелився нерухомою хмариною. Висока густа трава росла всюди, вирізнялися під нею ледве видні горбочки старих могил та прихоронок⁷ — кола дерев, покладених над труною замість могильного горба. Ліворуч, здалека впадала в очі могила старої Хмелянчучки. Камінний надгробок, помальований рожами й дзвіночками, і золоте обличчя матері божої. Доші стерли напис, дрібний мох тягнувся сивими пасмами в заглибинах, вирізаних колись каменярем з міста, але золотий полиск зберігся, і яскравою червінню та блакиттю процвітали мальовані квіти. Обіч на маленькім кам'янім надгробку рука часу стерла прізвище й ім'я, але ще позначались літери, і Ольга ледве розібрала останні слова, уцілілі з недавніх днів: «Упокой, боже, младенца...»

На великій могилі, в самім кутку цвинтаря, де поховано полеглих за часів війни, хрест давно впав, розсипався в траві сипкою й легкою порохнявою, на якій росли гвоздики, яскравими зірочками темно-рожевих оченят дивлячись у небо. Деякі хрести збереглися — маленькі, низько при землі осілі хрестики й великі темні хрести з нефарбованого дерева, що широко розкинули грубі обрубки рамен. Сонно дзижчали бджоли на купках чебрецю. З хрестів звисали рушнички, деякі почорнілі, зотлілі, що висіли тут роками, а деякі, нові, виблискували ще принадою червоних стрічок або черво-

них рож з чорними листками. Ольга присіла на горбочку, може, на давній запалій могилі. Звідти видно було ген далеко всю незмірну рівнину. Внизу іскрилася на сонці річка, і човни на ній здавались малими прудкими комахами, що біжать по склу. За річкою наліво — село над багnistим, витоптаним берегом, направо — зарості кущів, вільховий гайок і сонний виткий димок, що линув з-між дерев, які оточували двір Плонських в Ольшинках. За селом скупчена зелень високих дерев, рясна гущина — поміщицький парк. А далі блискуча плитка озера, і всюди, де не глянь, блиски води, закрути примхливої ріки, що в'ється фантастичною лінією, зникає в очеретах та оситнягу, заросла кущами, вигинається поміж лук, поділена на незліченні рукави й протоки.

З річки чути було вигуки й сміх, але тут було тихо. Нерухомо звисали в безвітрі гаптовані рушники й фартушки, дар померлим, праця для тих, що вже нічого не прагнуть і нічого не потребують, жертва, принесена з щирою просьбою, з благанням допомоги й порятунку. Ольга згорнула руки й сиділа нерухомо. Дзижчали бджоли, золотився світ, розпечений сонцем, світ, що віяв теплом гарячого полудня. Як завжди, пливли човни по річці, як завжди, линула в далечінь незнана ріка. Не змінилося нічого, хоча вже не було Сашка.

Поволі встала, підійшла до малого надгробка. Чий він, хто лежав під ним, як його звали? Не залилось ні сліду, ні спогаду, тільки напис промовляв до Ольги предивною вимовою: «Упокой, боже, младенца...» Чия ж то була дитинка й чому вона тут лежить? Хто знає, коли спорохніли її кістки і скільки поколінь трав вросло над ними. Але напис жив — знак вічної молодості, яка не мине і не зміниться ніколи — завжди тут, під надгробним каменем, порослим мохом, лежатиме «младенец», хоч пропливуть роки, минуть дні, хоч одквітнуть нові весни й зачервоніє калиною осінь.

Вона витягла з пазухи рушника. Мінилось сіре полотно прегарним гаптуванням, квадратами темнішими й ясними, тканими старанно, довго, уважно, щоб не помилитися в лічбі ниток. Внизу по обидва боки процвітали червоні й чорні смужки, келихи на витких стеблинах, різьблені листочки, рівні кола, пелюстки, вигнуті гарною лінією. Ольга почепила рушника на камені. Невідомо, де лежав Сашко, незнано далеке було те місце,

ніяк було його побачити. Складаючи свою працю, плід довгих зимових днів, на могилі того, що вмер дитиною, Ольга відчувала, ніби дарує щось Сашкові, його пам'яті, його юності, якої вже нема на світі. Як же це було, як же це могло бути, що кожного з села клали в труну, і він ще раз міг перепливти річку, і падали на труну сльози, і виростала могила на цвинтарі, тільки Сашко вмер далеко, невідомо як, і не поклали йому в труну нічого з тих речей, які він любив, які супроводили його в житті? Як же це сталось? Чи його забили прикладами в камері, як Хорошука з Івин два роки тому? Чи він сам помер з тюремного голоду й холоду? І як його там поховали? Може, ткнули де під тюремним муром, як собаку, навіть тих чотирьох дощок шкодуючи.

Ольга заплакала тихо, жалібно, не загуляючи долинами очей. Нікого тут не було, ніхто не бачив. Спокійно плвли річкою човни, спокійно дзижчали бджоли, ніби нічого не сталось, ніби кожну мить мав повернутись Сашко, і сміятися голосно, і тлумачити сестрі трудно, незрозумілі речі, через які він помер далеко від дому, села й ріки.

Вона глянула ще раз на надгробок. Рівно звисали кінці рушника, процвітаючи барвами гаптування. Вона підняла з землі скіпку й старанно очистила від моху і піску напис, поки він не вийшов виразно на світ, промовляючи до Сашка, до Ольги простими словами: «Упокой, боже...»

Ольга зітхнула. Глянула на село, що припало до землі сіро-зеленим букетом дахів і дерев поміж річкою та озером. Чи не вперше в житті відчула сонний смуток розлогої рівнини. Поволі рушила вниз. Було ще стільки роботи — завидна треба було випрати, висушити й викачати цілу купу сорочок, що лежала в кутку. Мати, відколи довідалась про Сашка, не могла робити нічого. Сиділа на лаві й похлипувала жалібно, по-дитячому, сякаючись в худі чорні пальці. Батько ходив понурий і озивався ще рідше, ніж звичайно. Тяжко було в хаті, і вона не дивувалася Семкові, що він ганяє десь, мов ошалілий, і не приходять додому навіть поїсти. Вскочить несподівано, схопить черствого коржа або холодну картоплину й зникне знову. Охоче б і Ольга зробила так само, але не могла. Весь тягар господарювання впав тепер на неї. Вже й цей короткий час вона

легковажно вирвала з цілоденної праці, тяжко буде надолужити прогаяні хвилини.

Ольга вийшла з цвинтаря крізь розвалену огорожу і, грузнучи в піску, пішла до ріки. Човен був саме на другому боці. Приклала долоні до уст.

— О-го-го-о!

Семен урвав балачку на березі й сів у човен. Плив поволі, навкосо, обминаючи знайомі мілини. Ольга підтикала спідницю і по коліна зайшла в воду. З води влізла в човен.

— Куди ходила? На цвинтар?

Вона щось неохоче буркнула. Семен відштовхнувся веслом.

— Ото в могилах усі лежать, у себе... А Сашко, і не один ще з ним, хто знає, як там і де... Скільки народу загубили... Але нічого даром не мине, я старий, то знаю,— нічого даром не мине.

Ольга не відповіла. Старий знизав плечима. Човен зарився носом у пісок. Дівчина вистригнула й побігла додому.

Йй здалося, що в хаті нема нікого. Аж коли почала укладати брудні сорочки, помітила матір. Стара жінка забилася в куток між піччю і лавою і сиділа мовчки, нестямно похитуючи головою. Рідке посивіле волосся падало на обличчя, лляна сорочка розгорнулася на сухих грудях, відкриваючи шкіру, жовту як віск.

— Ви б дали свині їсти, бо я їду прати,— мовила Ольга, але мати навіть не ворухнулась.

— Не чуєте, що я кажу? Мені треба прати, а свині зранку нічого не давали.

Монотонне похитування голови не припинялось. Дівчину це вразило. Вона підійшла й легко доторкнулась до плеча матері.

— Мамо.

Глянули на неї з-під рідких вилізлих вій очі, криваві, як у звіра. Ворухнулися важкі повіки, запухлі й сині, ніби вже позначені плямами смерті. Але погляд був свідомий,— свідомий, лютий і впертий. Вузькі губи затремтіли, але не вийшов з них жоден звук. Ольгу обсіпало морозом. Вона ворухнула плечима — ніби боронячись від самої себе, від думок, які її охопили. От сісти в кутку й сидіти — мабуть, можна й так. Надто, як тебе хтось заступить у роботі. Могла б і вона так сидіти,—

не тут, а в теплій високій траві на цвинтарі, де пахло живицею і медом, далеко від села, далеко від людських голосів. Але вона не могла забути про ті брудні сорочки, про те, що треба наварити страви, нажати трави, про те все, що було буденним днем, що вимагало завжди тих самих старань, зусиль, автоматизованих рухів.

— Ну, я піду,— кинула в куток. Мати кивнула головою. Так, вона, напевно, розуміла й знала все, тільки їй не хотілось говорити. Воліла так сидіти й думати про Сашка. Адже вона завжди любила його більше, ніж Ольгу й менших хлопців. І дівчина раптом пожаліла, що не про неї писано в тому листі — не потрібно б тоді було більше працювати, і старатись, і мучитись, і терзатись, і мати тоді теж, може, пожалкувала б. А так сидить, наче Сашко тільки в неї умер. Тільки в неї...

Вона відчула підозрілу вологу в носі, і замашним рухом закинула на плече важкий оберемок. Пішла поміж хатами до річки, вже другий раз сьогодні, тою самою стежкою.

Роздивилась на березі. Там, куди завжди приганяли корів, було болотяно, вода текла тихо, каламутна й сонна. Мультинюкова, правда, прала тут, але Мультинюковій ніколи не хотілось ходити далі. Сорочок багато, треба пошукати кращого місця. Вона пішла за течією річки, туди, де стрімили високим букетом срібні верби, а в воді лежало плоске, гладеньке каміння, біля якого добре було прати.

Досі там не прав ніхто, і Ольга перша помітила скулену постать, що нерухомо сиділа під вербами. Глянула проти сонця — хто б це міг бути?

Скулений чоловік сидів і хльоскав по воді ліщиновим прутом, мугикаючи щось собі під ніс. Почувши кроки, він підняв голову. Глянули на дівчину безбарвні, безтямні очі. Широкі уста в рудуватій, давно нестриженій бороді викривились усміхом. Ольга скрикнула й кинулась тікати. Вона впізнала Федька.

Божевільний устав і рушив за нею непевним, хитким кроком, ніби земля танцювала й угиналася під ним. Він був майже голий — шматки полотняних штанів висіли вздовж худих ніг, і худі волохаті груди виглядали з-під розхристаної сорочки.

Тепер помітили його вже й діти. Зібралась їх над берегом ціла юрба, як завжди. Терплячі рибалки з вудками стояли по коліна в воді. Семко морочився з в'юнами в розбитім горщику. Але зараз збуджене криком Ольги зацікавлення зосередилось на божевільному. Спочатку вони оточили його обережним колом, тримаючись віддалік. Федько йшов, хитаючись, як п'яний, високо підносячи голову на тонкій перекирвленій шиї, і мугикав щось пташиним дивним щebetом.

— Федько! — заверещали діти, і старий замахав у повітрі прутом. Дітям здалося, що це виклик. Першим нахилився хлопець Мультинюкової й підняв чорну липку грудку грязюки. Він замірився, завагався, але грудка вже виприснула в нього з рук і, розсипавшись, впала під ноги Федькові, який підскочив, мов паяц, силкуючись крикнути. Протяжний, хрипкий, надлюдський рев вирвався в нього з горлянки. Діти відскочили, але за хвилину знов підступили ближче. Одна за одною полетіли грудки грязюки, якась влучила в плече, і божевільний застогнав своїм нелюдським, страшним голосом. Роздивився навколо нестямним поглядом, підняв шматок грязюки і слабким помахом кинув. Діти заверещали й одскочили. Але за мить вони знов були тут, і знов летіла грязюка, грудки, каміння.

Семко тільки зараз кинув вудку і, насупивши брови, рушив до юрби на вигоні.

— Ану, облиште його! — крикнув він суворо. — Іди, Федько, додому, іди.

Божевільний спинився, перехиляючи голову, як птах. Високий жалібний щebet вихопився з широких уст. Бліді очі, далекі, непритомні, глянули на хлопця. Потім Федько схилився, схопив велику грудку чорної землі й жбурнув. Грязюка не долегла до Семка, безсило впала біля ніг божевільного. Діти зареготали.

— Іди додому, Федько, додому, — з натиском повторив Семко, але Федько рушив уперед берегом. Рухом сліпця витяг перед собою довгі руки, застогнав, і цей стогін тривав у повітрі, повторювався знов і знов, розпачливий і грізний. Ідучи, він спіткнувся об сорочки, що їх кинула Ольга, болісно скрикнув і йшов далі, хитаючись, стогнучи все голосніше.

Раптом він обернувся несподівано швидким рухом. Юрба дітей великим півколом сунула за ним. Очі ста-

рого заблищали, з-за синіх уст показались гнилі чорні пеньки зубів, в запалих грудях заклекотіло здушене гарчання. Він раптом здобув рівновагу і впевненим кроком рушив уперед на юрбу дітей. Вони розлетілись, мов зграя горобців. Божевільний хрипко скрикнув і кинувся в погоню.

Ольга несамовито верещала, з найближчих хат повибігали жінки й підхопили крик. Нарешті, на стежці, що йшла до води, з'явився Макар. Він швидко біг, тримаючи в руках вірвовку. За ним поспішали мужики.

— Батьку! Батьку!

Але божевільний не звернув уваги на поклик. Він гнався за дітьми, жовта піна виступила в нього на губах.

— Од води, од води! — командував Макар, і мужики перетяли дорогу, замикаючи вихід тісним колом. Божевільний шарпнувся, глухо завив і скочив на першого од берега. Все сплелося в клубок.

— Легше! — кричав Макар. — За руки, за руки.

Насилу зв'язали Федька. Засапаний Макар квапливо затягував вузли вірвовки, зв'язуючи бранця. Діти підійшли ближче. Федько вив і силкувався вкусити за пальці тих, хто його тримав. Один з них замахнувся й хотів його вдарити. Але Макар гукнув одразу:

— Не бити!

Вони взяли зв'язаного й понесли додому. Жінки по волі йшли за ними.

— Як же він вийшов? — допитувалась Мультинюкова. Макар знизав плечима.

— Чи я знаю? Дурний, а свій розум має. Ланцюгом треба буде прив'язати, бо колись утече та лиха наробить.

Ніхто не озвався. Лихо вже раз сталося — жертвою була найменша Макарова донька. Нашо про те згадувати? Добре, що так обійшлося. Макар підійшов до хліва. Дверці були відчинені, скобель висів витягнений із струхлявілого одвірка.

— От як вийшов. Худий, як скіпка, а силу має. Рвонув — і скобель вилетів. Нічого не вдієш, треба ланцюгом.

Люди, спинаючись навшпиньки, силкувались роздивитись щось у темному хліві. Нарешті, червоний, засапаний, Макар вийшов звідти, замикаючи за собою

дверці. Гурт цікавих поволі розійшовся, зітхаючи, перемовляючись скупими словами.

Ольга тільки зараз згадала кинуті на березі сорочки. Хто зна, як їх там потоптали. Вона пішла швидше, випереджаючи всіх.

В очі їй вдарила золота променистість дня. Широко й далеко виблискувала вода, шовкова, синя, розіскрена сонцем. Живим сріблом тонуло в блакиті верховіття верб. Риб'ячою лускою виблискувала хвиля.

Ольга зайшла в річку, підтикавши спідницю. Поклала на камені сорочки і брала по одній. Поволі всмоктувалась вода в цупке полотно, темнила його майже чорними смугами. Ритмічним рухом вона почала хлюскати сорочками об ноги. Вони відразу почервоніли, мов ноги лелеки, який тут-таки, недалеко в затоці, шукав під розлогим листям латаття малих шупачків. Голосне ляскання линуло вгору і вниз — луною відповідали йому такі самі відголоси, що доносилися з того місця, де прала Мультинюкова.

Не дуже хотілося прати. Так тут зараз було ясно, радісно, а сонце пригрівало все дужче. Через річку пливли в човні діти, веслуючи старою березовою мітлою. Од села линув гомін. Певне, ще розмовляли баби про Федька — про те, що здалося Ользі найдивнішим, бо вона не знала його ніколи іншим, ніж зараз, в'язнем хліва, — про давні роки, коли він ходив на всяку роботу, сплавляв плоти, будував хату, женився весело й гучно. Як усе швидко міняється, — знов довелося згадати про Сашка. Вона скоса глянула на той бік. Темніли сосни на пагорку цвинтаря, мертві й сонні.

Ольга зітхнула і з подвоєним завзяттям узялась до прання. Найгірші були Семкові сорочки. Ніяк не хотів відставати бруд на комірі і рукавах. «Де він їх так затягав?» — думала вона злостиво і біла важким мокрим полотном об гарячі ноги. В холодній воді живим вогнем пекло шкіру, порепану, роз'ятрену від цього нескінченного прання.

Вдова Парукова пройшла повз неї, тягнучи за собою трьох найменших. Вона роздивлялась, шукаючи човна, в якому саме бавилися діти, ловлячи рибу. Вони розлетілися із сміхом. Парукова, шось буркочучи собі під ніс, садовила свою черідку на вузьких лавочках «дуба».

— Куди ж ви їдете? — запитала Ольга, радіючи нагоді випростати наболілу спину.

— За Луг, по рогіз, — відповіла та, і Ольга зітхнула:

— З хлібом кепсько.

— Е, голубонько, не бачили ми хліба хто зна відколи.

Вона опустила в воду лопату із зламаним держакком, і човен рушив. Діти почали бавитись, вмочаючи у воду пальці й розбризкуючи в повітрі краплини. Дивились на човни, що минали їх, навантажені ятерями, на рибалок, що плвли з неводом на тоні за дібровою. Ольга придивлялась, поки вони не зникли за поворотом.

Людно й шумно було в цю пору на ріці. На тому боці на великому пасовиську обіч цвинтаря паслася сільська череда, скубучи поганеньку болотяну траву. Ольга пошукала очима своїх корів, але не змогла їх побачити в пістрявім збіговиську.

Нижче від старого млина, що не молов віддавна, знявся вереск: то купались хлопці, забувши вже про пригоду з Федьком. Стрибали в воду з високих, струхлявілих балок похилої будівлі. Вода бризкала фонтаном, крик вибухав і згасав у змішаному гомоні. Ольга з-під долоні придивилась, чи немає між ними Семка. Йому не дозволяли купатись на глибочині біля млина. Адже відомо було, що вночі, коли все спить, починають рухатись раптом старі колеса, ллється крізь них темна вода з зеленим відблиском, падаючи, хитають водяну поверхню дерев'яні лапи, і з гуркотом рухається млиновий камінь. Припалі пилом жорна мелють невидиме зерно, чорна мука темряви сиплеться з отвору, і хазяїн ує у млині хтось, хто не має ні обличчя, ні імені. А по ріці пливуть потопельники, бавляться млиновим колом, їздять на ньому верхи, перевертаючись угору і вниз, аж плещеться зелене волосся, пущене вільно за хвилию. Звісно, вдень було інакше. Стояв собі покинутий замшілий млин, але під ним, тут-таки неподалік, причаїлася зелена глибинь. Може, ховався в ній тільки великий сом, а може, й спали вдень, жахаючись світла, потопельники. Хто ж міг знати! Безпечніше було їх не займати. Але діти як діти — вечорами обминали млин далеко, оббігали швидко, оглядаючись назад з перестрахи. Та коли спалахувало сонце, забували про все, верещали

й хлюпались у воді, яка належала тому, хто без обличчя й імені хазяйнував у млині.

Ольга не могла розпізнати брата в купі голих пустунів, що миготіли, стрибаючи в воду. Та навколо було так погідно, сонячно, ясно, млин похилився до землі кривим дахом, як звичайна стара хата, занедбана людьми, і Ольга перестала думати про Семка. За хвилину знову взялася до сорочок, хоч прання йшло не дуже хутко. Золотом виграло сонце на воді. Не хотілося прати. Був такий променистий, запашний день, стільки голосів лунало звідусюди, ноги боліли од прання. До того ж її чекала робота вдома. Купа невипраних сорочок меншала з гнітючою повільністю. Даремно вона бігала за тим Федьком, марнувала час.

Мов на злість, на ріці раз у раз діялось щось нове. Он від села Іван Піскор гнав волів. Вони йшли повільно й неохоче, а коли побачили блискучу смугу води, збунтувалися зовсім. Іван бігав коло них з кием у руці й погукував захриплим голосом:

— А тпру! А тпру!

Воли спинились на березі, широко розставивши ноги, і безтямно дивилися на воду. Іван даремно бив кием по худих, випнутих під шкірою кістках.

— Підеш ти...

Більший нарешті рушив. Обережно зайшов у воду й схилив обтяжену великими рогами голову до води. Засопів, пирхнув і знову став, як прикипілий. Іван, підкачавши штани, зайшов за ним у воду і почав пхати його обома руками в рудий зад. Віл поточився назад і став уперто.

— Кием його! Кием! — порадила Мультинюкова, і Іван з подвійним завзяттям взявся шмагати вола. Чорний теж надумався — поволі заходив у річку. Іван ганяв тепер обох, лупцюючи їх по черзі кием. Вони посувались обережно, поки не втратили ґрунт під ногами. Почали пливти, але вже через два кроки стали завертати на берег.

— А тпру! А тпру! — розпачливо верещав Іван, намагаючись заступити їм дорогу. Вода стікала струмочками з його штанів, обличчя почервоніло од крику. Мультинюкова кинула купку сірих сорочок на прибережнім камені й кинулась волам навперейми. Вона бігла берегом, високо підтикана спідниця оголювала ноги,

що синіли вузлами набряклих вен. Примчав Семко, од млина бігли приваблені галасом діти, знявся гамір і рух.

— А тпру! А тпру!

Воли збунтувались остаточно. Вони не могли вибратися на берег — його захищала шеренга галасливих хлопців, що жбурляли в них киї, на чолі з Мультинюковою і Іваном. Воли стояли по коліна в воді, дивлячись перед себе коричневими очима, уперто й байдужно.

Знизу плів човном Василюк. Побачивши, що діється, він швидше вдарив веслом і заїхав волам збоку. Перелякані несподіваним нападом, вони повернули й попливли за течією. Тут діти згадали про другий човен, прив'язаний до кілка під вербами. З криком вони набилися туди, щоб узяти волів під подвійний обстріл. Але тварини почули під ногами пісок рятівної мілини, вилізли на неї і спинилися, стікаючи водою, блискучі й нерухомі. З обох човнів обсипав їх град ударів. За якусь мить терпець їм увірвався. З плюскотом кинулись у воду, силкуючись завернути до берега.

Крик посилювався, човни підпливли до них. Тут рудий віл зважився на відчайдушний вчинок — зібрав усі сили й виринув з води кістлявими грудьми, намагаючись залізти в човен. Загули під ударами ратиць дошки, обтяжений човен небезпечно перехилився. Мов ягоди з кошика, посипались діти в воду, заходячись од вереску й сміху. Даремно Василюк тягнув волів за хвості, хапав за роги — без допомоги другого човна він не міг дати ради. Воли випливали на берег. Мультинюкова з вереском відскочила вбік, Іван вилаявся, і воли підтюпцем побігли до гаю. Ніхто вже не заступав їм дороги. Мультинюкова знову стала на мілкому і почала шмагати сорочками об набряклі червоні ноги. Василюк сміявся.

— Уперті. Не смачна їм трава за річкою.

І справді, трава на тому боці була непринадна. Випасли її, витоптали з весни сотні ратиць, вискубли все, що було, сотні голодних ротів. В гаю ще збереглися де-не-де купки зелені, але воли думали більше про високу буйну траву в Хмелянчуковім саду. Він був обгороджений колючим дротом, та вони не звертали на це уваги, висмикуючи смачні жмути, що стирчали з того боку. Цього було небагато, але все-таки можна

було підживитися краще, ніж на пасовиську за рікою, і шельми знали про це Тим-то Іван тільки глянув, чи не видно в саду Хмелянчука, й більше за волів не турбувався. Потраплять додому самі, як наїдяться.

Переполохані пригодою з волами, худі чорні свині повернулись назад і знов заволоділи болотистим берегом. Підривали землю довгими писками, перевертали на десятий бік липке болото, шукаючи в ньому невідомого поживку. Поросята намагались підібратися до сорочок Мультинюкової. Вона кинула в них каменем, і поросята перелякано розбіглись, прямо під ноги дітям. Закручені хвостики смішно похитувались, ворушились чорні й плямісті вуха. Занепокоена мати піднесла кошлатий писок і зарохкала, кличучи. Вони побігли до неї, лізли між високі худі ноги, під обвисле худе черево.

Іван позіхнув. Миготіла, золотилась вода, хлюпала грязюка під ратицями свиней, далеко лунав відгомін прання, мірних ударів мокрого цупкого полотна об босі ноги. Малі хлоп'ята стояли в болоті, закидаючи в річку волосінь та витягаючи назад порожні гачки, з яких дрібні рибки пооб'їдали рожевих принадних черв'яків. Василюк одпливав.

Іванові не хотілось вертатись додому. Він подумав, що треба було б оглянути луку на Оцінку,— адже він давно там не був. Він пройшов берегом, продерся крізь зарості кущів, обминув вільшняк, поки не відкрилась перед ним запашна й барвиста просторінь — поміщицька лука, яку віддавна орендували селяни. Іванові пощастило цього року — цілий клапоть біля води обіцяв йому дати управитель після довгих переговорів ще з зими.

Лука цвіла рожевою хмаркою смілки, пурпуровою млою щавлю, білим мереживом медуниць. Пахло медом і теплими травами. Дзижчали в них бджоли, а там, де близько від поверхні ґрунту стояла волога, маленькі бурі жабки золотими очима дивились перед собою в зелену гущину.

Лука цвіла з весни, коли в долинах та заглибинах клаптиками неба голубіли незабудки й одкривали золоті очі кульбаби, аж до осені, коли підносились з отави пухнасті дикі айстри та виростав удруге коров'як, що оздобним золотом квітів нагадував майстерно зроблену кадильницю.

Літали над лукою чайки, і мандрував по ній лелека, шукаючи жаб, а в високій траві коники вигравали день і ніч безупинну мелодію. Від провесни аж до осені вабила лука селянські очі. Вона була найбільша від усіх, і біля самого села. Навіть улітку можна було забирати сіно відразу в клуні, не чекаючи, поки мороз скує кригою болота й ріку.

Косили її давнім звичаєм споловини. І кожен другий покіс вражав у саме серце. М'яка, зелена, висока була трава, пахуча од квітів. Коли віяв вітер, а сіно вже лежало скошене, хвилею линув до села задушливий солодкий запах, дурманливий туман. Високо росли копиці,— одна мужикові, друга панові, і ще вісім злотих, вісім днів одробітку за ділянку.

Коли косили кислу, порослу очеретом траву на болотах біля Паленчиць, коли брели по пояс у воді, широким помахом коси збиваючи ріденьку траву на болотах під лісом, коли срібне вістря йшло по сивих шелестливих мохах за рікою, не так боляче було ділити надвоє. Коли приходив управитель і забирав копиці,— кожну другу,— вже не дивилися на нього з таким лютим гнівом. Поганенька була трава, скотина жувала її неохоче, довго. Корови не доїлись після неї, тільки й того, що йшла на гній. Але трава на Оцінку—це було саме життя, і, здавалось, з неї лилося пінистим струменем жирне біле молоко.

Від прадавніх часів косили її селяни, і завжди так,— споловини. Не свистіла тут ніколи нічия коса, крім селянської, і нічії інші ноги не тонули в буйній зелені, і тільки з селянських лобів котився піт в задушливі дні косовиці, і тільки розгарячковане селянське тіло холодило буйні кущі калини, що стояли край луки в букетах білих квітів.

Вони призвичаїлись дивитись на луку, як на свою, і вічною кривдою здавались їм розподіл і доплата.

Про це все пам'ятав Іван, і темні думки затьмарили радість очей, що блукали по траві, ясній, густій, дорідній. Милий боже, скільки б тут було сіна, коли б зібрати все! Але половина піде в маєток, управитель добре пильнує майно завжди відсутнього пана.

Він лазив, заходив з усіх боків, аж йому голова запаморочилась від барв та пахощів. Його вирвав з задуми

несподіваний оклик, і тільки тоді він побачив Макара, що йшов од калинових кущів.

— Гарно росте...

— А певне... Де ж йому й рости, як не тут.

— Чули, що кажуть?

— А що таке?

— Ніби луку мають за податок забрати.

Іван закліпав очима.

— Поміщицьке забрати? Ет, балачки...

— Євреї з Синиці казали. Їхали оце човном, хіба не бачили?

Іван спинився. Так, євреї могли щось знати. Але в такому разі... Він раптом підвів голову.

— А як заберуть — будуть продавати.

— А певне, що продадуть.

— Кому?

— А кому ж? Мабуть, громаді, не інакше...

— Громаді?

— А кому ж? Тільки ще треба довідатись.

Звісно, що треба довідатись. Іван стояв приголомшений. Шовково полискувала трава, колихались від невидимого вітру червоні й зелені колоски, вигравала райдуга квітів. Милій боже...

Селяни повернули на село, до старости, так замислившись над цією звісткою, що не побачили човна Ядвіги, який пробирався під кущами, прямуючи до острівця.

Коли йшли рікою великі весняні води, відділився від коси, що врізалася в річку вище од села, маленький острівець, не більший за стодолу. Його омивала з усіх боків вода, вітер наніс насіння, допомогли птахи... Було це вже давно — тепер острівець стояв на воді мов зелений букет калинових кущів. Густий чагарник став притулком всілякого птаства та солов'їв, що витьохкували тут цілу ніч. Вузька глибока протока відділяла його від берега.

Ядвіга обпливла острівець зокола й причалила з боку річки. Витягла човен високо на берег і пірнула в кущі. Було там їй одній відоме місце, невеличкий горбочок, порослий травою і живокостом, звідусюди оброслий кучерявою калиною. Вгорі було вікно в небо, яскраво-блакитне в зеленій рамі віт. Внизу біліла смужка піску, що сходила до води.

Хлюпотіла, шелестіла, співала ріка. В білім цвіту

стояла калина, віяло міцним солодким запахом. Дівчина лягла у високій траві. Вабила очі яскрава блакить, сліпив блиск невидимого сонця, що схилялось на захід. Над самою головою сіла на гілочці пташка. Захвилювались, заколихались зелені листочки, гойдався птах у прозорім повітрі, в летючій колісці. Смішно хитався вгору й униз довгий хвостик. Раптом пташка помітила Ядвігу. Цвірінькнула уриваним тоненьким голоском, чи то від жаху, чи від обурення, і знялася вгору,— сіра кулька, що зникла ніби чудом. Тільки гілочка колихалась ще довго, наче її гойдала невидима рука.

Ядвіга підперла долонями підборіддя. Інакшим і чудним здавався світ, як дивитися на нього знизу. Широко, плоскі листочки трав відростали з блідих колінець, йшли вгору зигзагом, плутались у кошлатім листі живокосту. З живокосту звисали вниз бузкові й кремові дзвіночки без вушка, прегарно вирізьблені. Лазила по них бджола — чорні смужки на золотім черевці стискалися і розтягалися, маленькі ніжки ступали обережно, хапаючись за сиві короткі волоски на стебліні. Комашка повисла голівкою вниз на похилому залізі і, рухаючи прозорими крильцями, силкувалась залізи всередину квіткової чашечки. По землі поспіхом побігла червона мурашка, обминаючи вирості на її дорозі перешкоди — стебла трав і квітів.

Крізь зелені грати рослин блищала піщана смуга й вода, що її омивала. Раптом зашелестіли, зашуміли, замиготіли на сонці сірі крильця. Дівчина обережно підвелася. На пісок сіли два дикі голуби. Спинилися над водою і граціозно ступали, обережно витягаючи тоненькі ніжки. Ядвіга затримала подих. Вони були за два кроки од неї, не знаючи про очі, що за ними стежили. Чистили дзьобами пір'ячко, радісно гралась на сонці. Виразно вимальовувались на їх гнучких шийках подвійні чорно-блакитні риси, таємничий ієрогліф. Один з голубів підійшов до самого берега, де вода обмивала пісок дрібними хвильками, що спливали й підносились; спинився, ніби боячись замочити рожеві ніжки, і нахилив голівку. Набрив води в дзьобик і перехилив голівку назад, кумедний і граціозний. За мить підійшов другий. Вони пили разом, наперемінки підіймаючи й опускаючи голівки. Нарешті побігли вбік і зникли за кущами.

Знов було порожньо — мурашка, очевидно, встигла долізити до якоїсь, тільки їй одній відомої мети, бджола дзижчала високо на пелюстках калинових квітів. Теплом віяло од землі, змішаними пахощами калини, татарнику, пахощами сонця, пахощами гарячого дня.

Здалека, десь під Ольшинами, біля Хмелянчукового подвір'я, забряжчала коса. Виразно чути було звуки в чистім повітрі. Ядвіга повернулась. Вона лежала зараз, дивлячись у небо, сповнене сонячного блиску, у променисту блакить в рамі з примхливого мережива калинового листя. Линула з землі й неба солодка тиша, дзижчання бджіл і плюскіт води сплітались в одну мелодію, що зросталася з небом і землею, єднала їх музикою.

І знов задзвеніла коса.

«Хто ж це косить?» — лїниво подумала Ядвіга. Пливли думки сонно й несвідомо, мовби йшли з води, землі й неба. Ні, це не Хмелянчук косить траву в саду. Це Петро, Петро косить на Оцінку, під великими дубами. Рівно. міцно ступає косар, краплини поту виступили на засмаглім обличчі. Він похилився вперед, широким помахом іде коса, лягають з шелестом смілки й медуниці, живокіст і татарник, жабник і зміїтник у рожевім пуху. Рівно лягає трава півмісяцями покосів. Топчуть покоси Петрові личаки. Кружляє над Петровою головою чайка, б'є крилами над головою з гнівним покриком, хоч її гніздечко далеко звідси, в чагарях над озером. От Петро спинився, мантачить косу. Розлого лине срібний звук, ген понад водою, понад вільшняком до села. Вона заплющила очі. Солодко плыв по серцю літній день. Сяє сонце, пахнуть квіти, Петро косить розквітлу луку на Оцінку...

Раптом коротко скрикнув угорі вівчарик. Ядвіга розплющила очі. Птах летів над острівцем. Витягнуті назад ніжки, витягнута шия і довгий, ніби штучно прироблений дзьоб, що коричневою стрілою прошивав повітря. Вівчарик крикнув ще раз дзвінко, тривожно.

І в цім пташинім покрику ніби ожило те, що приховував досі сонячний день. Ядвіга не ворухнулась. Не сталось нічого. Була та сама сонячна блакитна година й так само солодко пахла калина. Але го не Петрова коса дзвеніла на Оцінку. Це було вже давно — Оцінок, і все. Вже Петро не вийде стежкою од села, вже вона

його не стріне несподівано у вузькій проході між очеретами, вже не заб'ється безглуздо й раптово неслухняне серце. Скінчилися ранки й вечори, мороком запнулись місячні ночі, зорі, що тонуть у воді. Вже не чекати їй нічого й нікого, не шукати випадкових побачень і випадкових поглядів.

Ні, зараз є щось інше. Хожиняк, і мати, і втоптана в рідкім болоті стежка від дому до води й од води до дому.

Який же був Петро? Який же він був? — силкувалась вона пригадати. І обіймав її жах, що вона не може викликати перед заплученими очима його образ. Пам'ятала всіх — обличчя матері, Стефека, Хожиняка, Параски, Олени, вони впливали на кожен поклик, як живі. Але Петро не мав обличчя, хоч вона й пам'ятала кожную рису зокрема — сірі очі, і брови, і усміх. Зник з пам'яті його голос — даремно силкувалась його зараз почути. А Петро ж говорив інакше, ніж усі.

Ядвіга раптом відчула себе ограбованою. Забрано все, чим вона володіла. Як же це могло статися, щоб усе померхло, зблякло, посіріло так швидко? Де подівся, зник Петро? Чому пішов так безжально — вдруге. Вона викликала образ, міцно закривала повіки, але з райдужних, червоних, зелених кіл у золотих пружках сонця, що пробивалось крізь віти, впливало тільки широкое обличчя Хожиняка.

— Чому? — питала вона Петра й силкувалась одсунути від себе підозру, що відповіддю є саме обличчя Хожиняка. Що ж воно мало з ним спільного, що значило для Петра? Адже не було нічого, нічого...

Перше побачення чи перше спостереження. Скільки ж то їй було тоді років? Здається, п'ятнадцять, а Петрові шістнадцять, він був на рік старший. Уже тоді починалися скандали з матір'ю за приятелювання з сільськими дівчатами, біганину на пасовисько, купання коней із Стефеком.— Ти вже велика,— казала пані Плонська, але Ядвіга ніяк не могла зрозуміти, чому це вчора їй дозволяли, хоч і неохоче, а сьогодні вже ні. Що ж змінилося? Так само цвіли луки й літала над ними чайка з протяжним криком, і води пливли своїм шляхом, і птахи вили гнізда в очеретах, і тією ж самою пустою тхнув їх дім під заслоною ясенів — що ж змінилось?

Але скоро вона й сама помітила зміни. Не в собі — змінився Петро. Він похмурнів, мав якісь свої невідкладні нові справи, далекі від забав на пасовиську, від рибальства, нічних наскоків на поміщицький горох.

Потім змінилася й вона сама. Чомусь так дивно билося серце, коли бачила Петра, чомусь вона ходила дальшою дорогою з таємною надією побачити його. Навіть не говорити — тільки поглянути. Одного разу вона побачила його на Оцінку. День був такий, як зараз,— блакитний і золотий. Рівно дзвеніла Петрова коса в розквітлій траві. Линув міцний запах зела, едналися в співучу гармонію постать косаря, лука, тінь калини, сонячний день. Вона затрималась, ніби вражена ритмічним блиском коси, безвольно водила поглядом за срібним вістря. Воно блискало в повітрі несхибним помахом, заглиблювалося в траву, мов зміїне жало. Із скреготом, з шумом падала трава, й знову з'являлося блискуче вістря. Петро підняв засмагле обличчя й посміхнувся. Власне, треба було піти, недоречно й безглуздо було сидіти тут на луці, куди кожної хвилини міг прийти хто-небудь од ріки й глянути здивованими очима. Але вона не могла одірватись. Зачаровані очі стежили за кожним рухом руки, супроводили вістря коси, ловили її блиск в гущині трав.

Скільки ж то раз так було, скільки раз?..

Тоді вона також довідалась, невідомо звідки, про Параску. Чи це була правда, чи ні? Петро й Параска, гарна жінка старого Рафанюка. Може, й правда, бо чого з такою люттю дивились зелені очі Параски, коли їм траплялося часом зустрітись?

А може, це були тільки ті справи, таємничі й приховані,— пачки, принесені незнайомими людьми, трубки паперу, яких ретельно шукали потім стражники з постерунку, розкидаючи дахи і штрикаючи багнетами сіно в клуні. Може, тільки це було між Петром і Параскою — спільна робота, яка її, Ядвігу, проймала завжди жахом і тривогою перед тим, що станеться через це, що конче мусить статись?

Сльози, сльози, що ллються безупинним струменем в подушку, безсонні ночі, неспокій, що крає серце, безсилий жаль до себе й гнів на Петра, хоча чим же тут винен Петро?

І саме тоді, в найтяжчі дні,— зустріч біля плота.

Раптом, несподівано темна рука Петра на її руці й близький погляд сірих очей з-під чорних брів, з-між чорних довгих вій.

Але потім, зо два дні ні разу не пощастило зустріти Петра. Нарешті випадкова зустріч в крамниці, де вони перемовились кількома звичайними словами. Потім уже тільки задиханий шепіт: нікому, нікому, нікому! — і вже не було Петра. Чи значив щось цей дотик долоні, чи не значив нічого? Вже ніколи, ніколи не можна буде довідатись.

Ядвіга встала, здригнулась од раптового холоду. Розсунула гілки, схилені над водою. Але її затримав плюскіт весел. Хтось плив рікою, розмовляючи. Вона причаїлася в кушах. Не хотіла зараз бачити нікого.

Весло плюскотило зрідка; мабуть, не поспішали. Ядвіга притулила обличчя до калинових гілок. Човен пропливав тут — поруч. Почулася пісенька:

Ой, за валом, валом зелененьким
Там дівчина брала льон.
Вона брала, брала, вибирала,
Всю долину стелила...
Нема того хлопця молодого,
Ой, котрого любила.

Ядвіга похилилася вперед, подих її перехопило. Вода хлюпнула гучніше, рожева од променів надвечір'я. Човен обминав острівець. Але далі бриніли в повітрі слова, мелодія дзвінка, розлога:

Полюбила хлопця молодого,
Тепер люди сміються.
Уже тому хлопцю молодому
Та й кайдани куються.

Замовк голос. Човен заплив за поворот. Але ще розлягалась луна, пробивалась крізь зелені калини, пливла по воді. Ядвіга вийшла з заростей на пісок, позначений дрібненькими слідами голубів. Червінню, золотом, розквітлимися трояндами пливла ріка... Так, так, адже Олена розповідала про ті кайдани.

Чому вона деякі слова вимовляла в думках не польськи, а по-українськи — тутешньою мовою? Тільки зараз спало Ядвізі на думку, що деякі вирази вона знала, власне, з селянських розмов і з селянських пісень. Як от і ці «кайдани».

І в цю мить несподівано впливло перед її очима невловиме досі обличчя Петра, як живе. М'яке волосся, що спадало пасмами на високе чоло, і сірі очі, і брови над ними, мов ластовині крила, овал обличчя, підборіддя, випнуте вперед, вузькі уста й хижі білі зуби, коли він посміхався. Петро ворухнувся й ожив, вирізнилися його постать. І вчувся їй голос Петра, високий, чистий, кришталевий, як джерельна вода:

Солнце всходит и заходит,
А в тюрме моей темно.

Вона насилу зіпхнула човен у воду й сіла. Тиха теція вдарила об човен, засичали, запінилися дрібні хвилі. Ядвіга сильно відштовхнулась веслом, щоб обминути острівцець.

Захлюпала, зітхнула вода.

РОЗДІЛ 6

Достигали луки на сонці, надходив час сінокоосу. Потемніли голівки квітів на сухіших місцях, золотою тінню пробігав вітер на похилій траві. Ще яскраво зеленіли низькі, підмоклі трави на багнищах та мочарах, ще весняною красою квітла лука на Оцінку, а вже бряжчали коси на пагорках та піскуватих схилах, і срібним відгомонам одгукувались їм світанки, обважнілі од роси.

Почали люди шукати паші, допитувались у стрічних селян по дорозі — пливли човни з далеких сіл, ночували в старости чужі перехожі. Але все вже було зайняте. Йшли далі, в личаках, стоптаних за довгу дорогу, з обличчями, змарнілими від втоми. Вслід їм довго дивились. Питались:

- У Закржевського були?
- Нема нічого.
- У Карачевського були?
- Були. Нема нічого.
- В Хоярах були?
- Були. Давно вже забрано. Не знаєте, як у Залуччі?
- Теж давно забрано. Пізно ви вирядились.

— Та ми вже вдруге... Може, натрапимо зараз, як де залишилось.

Але, видно, не залишилось. Бо люди вертались назад, чорні, змарнілі від втоми й голоду, хмуρο дивлячись на луки, що вигрівались на сонці.

А як хто плив човном, то вже напевне затримувався біля Оцінку, щоб хоч поглянути на буйну зелену траву, на соковиту тїнь під короною квітів.

— Гарна лука... Чия це?

Іван, який тепер раз у раз заглядав на Оцінок, обіймав закоханим поглядом запашну широку просторїнь.

— Чия ж би то? Панська... Але вже не буде панська...

— Мужики косять?

— Мужики. Споловини.

Селяни з Кужав зітхали.

— От якби нам таку луку...

— Нема?

— Ні. Була, але...

— Як же це? — здивувався Іван.

— Ех, з сервіту⁸ — була, звісно... Ділити мали... Делегати в маєток пішли, і вийшло так — панові все, нам нічого.

Іван сплюнув.

— Які ж вони у вас — делегати?

— Делегати як делегати... Зараз інших обрали, з бідніших.

— І що?

— А нічого. Кажуть, нічого вже не можна зробити. Підписано вже. Делегати зараз на панському косять. Ставрук корову од пана дістав, та й годі.

Відштовхнулися веслом од берега. Тихо плив човен проти течії, Іван довго дивився їм услід. А потім знов пішов на луку, зелену луку на Оцінку, яка от-от виспїє під косу. Дивився на неї вже іншими очима, ніж раніше. Бо підтвердилися чутки, що луку мають забрати за податок. Євреї з Синиць казали правду. Послали Ольгу до Ядвіги. Ядвіга написала заяву. Назбирали із схованок, з ганчірок, захованих у скринях, з папірців, заткнутих за іконами, два злотих, горьовані гроші. Заплатили гербовий збір, як належить. Сам староста одвіз до міста заяву, що вони просять, щоб їм продали на виплат луку на Оцінку. Почалось чекання. І Оцінок міг

ждати — лука була на доброму ґрунті, калинові кущі та подекуди розкидані дуби захищали її, мала час.

А річкою, стежками, навпростець через пустирі їхали, йшли, пливли люди з далеких сіл. Молоді хлопці з Осухи ще з весни марно полювали за ським-таким клаптем сіножати, хоч там була лука, може, краща, ніж деінде. Ті, з Осухи, коли ночували в старости, довго розповідали свою історію. Вони довідались, що вийшов закон. Хто певний час користується землею, має право на викуп. З давніх-давен вони користувались лукою, споловини із поміщицею. Написали заяву про викуп, подали куди слід. Поміщиця звідкись довідалась про те. Образилась за цю заяву — і загинула лука. Давала чужим, дозволяла сохнути траві, селяни з Осухи не дістали нічого.

Із співчуттям слухали селяни з Ольшин, кивали головами, але під цим співчуттям крилася радість, що з ними такого не трапилось. Були луки за озером і за річкою, і була лука на Оцінку, лука, яка незабаром буде їх власністю, з якої не треба вже буде віддавати половини укою. А тим часом ішла косовиця. Пахло, шуміло, шелестіло. Дзвеніли коси, миготів їх срібний полиск далеко, широко, де не кинеш оком. В цю пору Семен не заплюшував очей цілу ніч. Ледве допливав до берега, як ішли, викликали, лізли в човен. Ледве встигав перевезти, вже од сільського берега лунав поклик, який далеко слався по воді:

— Ого-го-о!

Не приносила в село тиші коротка літня ніч. Де не глянь, всюди палали вогники — на болотах, над річкою, жевріли біля далеких куренів, розкиданих по безкрайній рівнині. Пломеніла світлом коротка, літня ніч, пахла свіжою скошеною травою й пересохлим уже сіном, звучала людськими голосами.

З далеких сіл припливали селяни на тиждень, на десять днів. На мокрім клаптику, що ледве підносився над мочаром, робили курінь з вербових гілок, вистеляли сіном, а біля входу, щоб хоч трохи захиститися від комарів, що величезними роями здіймались вечірньої пори над луками, розпалювали вогнище, і щоб воно диміло, вкривали його мокрим листям і травою. Ішов густий білий дим, звивався низько, щоб потім вистрілити вгору блакитним віялом. Коли згасали вечірні зорі, люди ста-

вали з вудками над водою й ловили рибу. Нанизували на великий гачок цілий пук черв'яків, рожевих, гнучких, і в прибережну трясовину, бездонну баюру, під річкове латаття закидали довгий шнур на сома, що ховався в водяній глибині. Спійманою рибою та кислим щавлем живились люди цієї літньої пори.

Обезлюділо село, притихли хати. Все живе пливло на болота, на безкраї вогнища, мандрувало на мочарі, порослі високою гострою травою. Сліпими очима темних вікон дивилися хати в ніч, не линула пісня сільською дорогою, не сміялись дівчата за плотами. Тихе й мертве стало село, все життя перенеслось на луки, на той берег ріки.

На великих болотах за пасовиськами косили ольшиняни. Ольга рада була, що хоч на якийсь час могла піти з хати. Вона набрала в торбу хліба і з Семком та дядьком рушила до перевозу. Семен веслував швидко, бо народу сунуло дедалі більше. Вистрибували квапливо на піскуватий берег, брали на плече коси й граблі і йшли через вискубані, широкі пасовиська, через мокрі, зарослі кущами луки, на розлогу просторінь, укриту шумливою травою й очеретами, переплетену тисячею струмків. Тут, на одміреній уже смужці, Ольга відразу знайшла зручне місце. Не варт було з усім гамузом повертатись на ніч до хати. Дядько зробив у кущах невисокий «балаган» і відразу взявся косити. Ольга йшла за ним, розкидаючи покоси. Ноги вгрузали в м'який мох, що вгинався, мов пружина, на торфовому ґрунті. Там, де вода стояла маленькими калюжками, треба було відразу косою відкидати траву на купини.

Семко зразу ж змовився з хлопцями й помчав ловити рибу. Поки що він мав час — Ольга могла впоратись і сама.

Сонце пригрівало з високості, блищало в необсохлих ще росах, теплий дух ішов од вогкої землі. Тут-таки, зараз за кущами, схилилася Параска, косив широким помахом Пильнюк, сварилася з кимось Мультинюкова. Знайомі голоси легко можна було відрізнити навіть зда-лека.

Понад протокою, зарослою оситнягом та лататтям, косили селяни з Гаїв. Ольга часом поглядала на них. Вони стояли в воді майже по пояс, коса йшла рівно по воді, лягали трави на блакитну поверхню й одразу

хапали їх поспіхом двозубі вила, одкидали на сухіший ґрунт. Булькотіло багнисте дно під ногами й спливали вгору бульки повітря, лопаючись на поверхні густої води. Трава шелестіла гостро; вона була цупка, поросла очеретом, татарником і м'ятою, міцний дурманливий запах зела паморочив голову. Навіть тут, на луці, Ольга чула цей запах, гіркий і солодкий водночас, що перемагав лагідні пахощі медуниці, кашки та інших лугових квітів. В тон дзенькоти коси хлюпотіла вода, зачеплена вилами. Хотілося Ользі озватись веселим словом до тих з Гаїв, але дядько оглянувся на неї, бо збільшувався нерозкиданий покіс, і вона поспіхом пішла за старим, хапаючи в долоню вологу траву, розриваючи плетиво пасльону та повитиці, що зв'язували траву в тверді, тугі жмути. Ні, не було часу розмовляти з кимось. Вище й вище підбивалося сонце, й усе більше промокала від поту сорочка на спині. З правого й лівого боку з дзенькотом гострили коси, і сонце раптово запалювало в них срібні блискавки.

Опівдні робота припинялась. Косарі сідали під кущами, ховались в курені, їли, хто що мав з собою. Ольга взяла горнятко і пішла шукати місця на болоті, щоб набрати води. Знайшла коричневе, відкрите око баюри між лататтям, зачерпнула теплої, темної води, позначеної райдужною, лиснючою на сонці сугою. Напилась сама й однесла дядькові. Пригріта сонцем вода тхнула рибою і гнилими рослинами.

Поволі перейшло сонце на другий край неба, і знову залунав гомін і брязкіт. Люди косили поспіхом, користаючись із гарної погоди. Косили аж до вечора, коли навис над річкою білий дим імлі й туман запарував із багнищ. Мла була рожева од передвечірньої зорі, і рожеві були крила чапель, що пливли в змерхлому вже повітрі в незнану сторону, до далеких гнізд у великих лісах чи в зелених дібровах, на короткий спочинок. Голосніш лунали людські слова. Задимились вогники, ясно розсіпані по землі, в кущах, в заростях, під захистом великих дубів, у вільшняку, на краях викошених лук. І мов на знак, поданий невідомо ким, полинули світом, який темнів щомиті, співанки, тоскні й дикі:

Последний нонешний денечек
Гуляю с вами я, друзья...

Вони тут виспівали давно свої давні пісні про козацьку долю та калиновий цвіт. Тільки такі зараз приходили на уста.— братньою, часто перекрученою мовою, каторжні, вигнанницькі пісні, неправильні вирази — але зрозумілий, близький, болючий зміст.

Дядько намостив постіль з трави, і стомлений бігачиню Семко вже лягав спати. Але Ольга мусила йти на ніч додому. Мати напевне не подоїла корів, батько останнім часом хворів, отже, покладатись не було на кого. Вона хутко йшла мокрими луками, які в морозі стали зовсім інші — розрослися, зробились велетенськими. Чорними тінями стояли кущі й трави, мов людські постаті, нерухомі, схилені одна до одної з таємничим шепотінням. Далекі вогні дивилися в ніч, як вовчі очі. Ольга скрикнула з переляку, коли з-під її ніг зірвався якийсь сполоханий птах. Хлюпнула грязюка, високо злетіли теплі бризки. Але стежка вже збігала на сухішу частину пасовиська. Заблищала в мороку олов'яним блиском річка. Ольга спинилась на березі й гукнула. Голос летів далеко, широко, вона аж злякалась його звуку. Недобре гукати нічної пори, ніколи не знаєш, хто тобі відповідь із темряви. Міг вилізти з трясовини волохатий водяник, і потопельниці, що танцюють у млі понад водою, могли знадитись на дівочий поклик, з'явитися раптом, оточити колом, схопити за руки, і тоді вже мусиш йти з ними на далекі води, в бездонні трясовини, на багністі простори, звідки немає вороття. Або могла озватись сова, а кому сова відповідь немісячної ночі, той умре замолоду.

Задерев'яніла од жаху, вона чекала. Але нічого не було чути, ніч співала свою пісню, як завжди. Жаби вигравали протяжним скрекотінням, десь у луках деркач рипів монотонним, безупинним, хрипким покриком. Небо заіскрилося зорями, на стовпі, що позначав поворот річки, спав лелека — чорний силует на тлі світлого неба.

Заплескотіло весло. Плив Семен. Човен зачорнів на воді.

— Додому на ніч?

— Та треба, — відповіла Ольга, сідаючи в човен. Дивилась на той бік, темний і глухий.

Тільки на самім березі палало вогнище біля Семенової будки, там сиділи якісь люди. Виходячи, Ольга

придивилась до них, але червоний блиск полум'я освітив якись чужі обличчя. Певне, косарі або хто їх там знає.

Адже про Семена було відомо, і поліція раз у раз робила обшуки в його будці. Але Семен умів якось викручуватись до цього часу.

Стежкою над водою знову йшли люди з косами на плечах. Хотіли, видно, добратись до своїх лук удосвіта, щоб почати роботу, як тільки світанок перловим світлом зітре темряву ночі. Семен підкинув гілок у вогнище й знову став у човні, величезний, з похиленими наперед широкими плечима.

Дівчина оглянулась. Ген, де не глянь, на тім боці палали вогники, кліпали червоні очі. А тут село спало в тиші, й Ольга раптом відчула весь тягар, про який забула за цілий день, проведений на луці.

Мати не спала. Сиділа скорчена в кутку, але Ольга відразу помітила, що в горнятку, яке вона поставила вранці на печі, немає молока. Очевидно, мати їла. Про це вона пам'ятала, а про роботу ні.

Стукаючи горщиками, дівчина знайшла бляшану дійницю і, запаливши гніт у ліхтарику, пішла доїти. Корови неспокійно переступали з ноги на ногу, вим'я в них було набрякле й гаряче, не видоєне вчасно.

Коли вона йшла назад до хати, почула кроки на підвір'ї. Спинилась. Із темряви виринув згорблений Павло.

— А, це ти. Ну, як там, багато накопили?

— Аж до тих перших кущів.

— Це добре. А я од старости йду.

— Од старости?

— За той Оцінок. Відповідь повинна бути, поїхав староста до міста, казали ще пождати. А тут днями косити треба, трава ж перестоїть, чи як?

Вона не відповіла, сонна й змучена. Процідила молоко, цидилок кинула на лаву, не хотілось його полоскати. Пішла в клуню й лягла на тапчані, прикритому очеретяною матою.

Одразу зморив сон, і коли вранці батько прийшов її будити, дівчині здалося, що вона ледве встигла заснути. Коротка була літня ніч.

Широко позіхаючи, вона подоїла корів, розпалила у печі й наварила галушок з чорного борошна. Мати все сиділа в своєму кутку, отупілими очима дивлячись

перед собою, скулена вдвоє, наїжена проти всього, що могло її вирвати з нерухомості й наказати жити й працювати, як раніше. Ольга вже навіть не кликала її їсти. Налила молока в галушки і поставила на краю печі.

— Тут вам обід.

Загорнула трохи картоплі в ганчірку, налила молока в літрову пляшку й поспіхом рушила до річки. На подвір'ї до неї приєднався батько з косою.

— Піду і я. Трохи мені хвороба попустила.

Стояло бліде сяйво, просвічене блакиттю, мла стелилась низько по воді, сивіли од роси трави й зела. Семен уже не спав — а може, й не спав взагалі.

Холодом віяло од води, світ був перловий і срібний перед сходом сонця. Але вже на тім боці, за рікою, звивались димки вогнищ у повітрі, вже тут і там дзвеніла коса, і дядько бурчав сердито, що пізно прийшли — він косив уже кілька хвилин, мокра трава лежала в покосах. Тільки Семко голосно хрпів у курені. Сонними очима глянув на сестру, коли та покликала його їсти. Виліз із куреня, в розкудланій чуприні стирчали стебла трави.

Іли поспіхом. Дядько ще долонею обтирав мокрі вуса, а вже хапався за косу в нетерплячій готовності. Ольга стала за дядьком, Семко за батьком. Кінчилася біганина, треба було і йому братись до роботи.

На сході порожевіло. Вгорі вже пробивались сонячні блиски, запалюючи млу ніжними барвами. Коли впали перші промені, стояли сиві тумани над рікою та по багнищах в рожевім золоті, в найніжнішому сяйві, легкому й барвистому, як квітковий пух. Тумани опадали, всмоктувалися в землю, губилися в заростях, танули в переможних променях сонця. Знов починався день, мокрий од поту, хрусткий од трав, що їх стинали коси, тільки ще більш задушливий та зашашний, бо трава вже підсохла трохи й запаморочливо пахла.

В траві понад баюрою косарі сполохали маленьку водяну курочку. Вона вибігла на викошений шматок, округла кулька, клубочок чорного оксамитного пуху на високих ніжках. Ольга легко догнала її й узяла в руки. Маленьке сердечко калаталось швидко, маленькі оченята дивились як чорні намистинки, вся вона містилася в долоні, не дуже перелякана, тепла й жива. Дівчина пішла в кущі і там пустила її, позираючи на яскраву

блакить неба, де, мов хрест, розіп'явся сірий шуліка, нерухомо повиснувши в повітрі. Чорне малятко подріботіло швидко і зникло в зеленій гущині, навіть не ворухнулася жодна травинка, жоден листочок. Кущі сховали її добре, захищаючи від бистрих очей розбійника, що чатував у блакиті.

Опівдні, коли вже мали стати на відпочинок, перед косою Павла в купі трави затріпотіли крила, щось запищало, заворушилось, і майже з-під самого вістря виприснули сполохані куріпки. Батько, мати і щось з двадцятєро малят. Стара куріпка нашорошилась, настовбурчила пір'я і з сичанням кинулась на косаря. Ольга зареготала від щирого серця. Куріпка була сіро-жовта, а в малят, не більших від триденних курчат, ясніли смужки золотистого пір'я на крильцях, вони кублилися, мов занепокоєні курчата, біля ошалілої з гніву й тривоги матері. Самець оббігав табунець збоку тривожно і сполохано. Павло сперся на косу, заблищало вістря, обліплєне дрібною травою.

— Чого ти так скачеш? Га? Очі мені хочеш видряпати, чи що?

Куріпка ніби зрозуміла. Опали настовбурчені крильця, рівніше лягло нашорошене пір'я. Недовірливо поглядаючи, вона відступила до найближчих кущів, а за нею рівним довгим шнурком рушили одне за одним малята. Пірнули в високу, хитку траву, зникаючи з людських очей.

Косар нахилився знову й широким помахом косив і косив. Задиханий Семко хапав траву, розтрушував, розкладав під палючим промінням сонця. Лягала лука крок за кроком, клапоть за клаптем, гасли квіткові барви, низько стелився голий простір. Дедалі голосніше скиглили чайки, здіймаючись над самими головами косарів, і все стурбованіше били крилами вівчарики. Швидко в'яла трава, втрачала смарагдову барву, пахла все міцніше.

І знов уночі запалали вогнища. Далеко, широко співали хлопці по куренях та балаганах, зорі дивилися вниз золотими очима на живі залюднені болота. Причайвся по розливних баюрах, по кошлатих чагарях болотяний дідько, не звиклий до людського товариства. Мовчки простували хлопці під сусідські курені, під стінки куренів, умовним свистом викликаючи дівчат. Літ-

ньої теплої короткої ночі линули в зелену далечінь шепіт і сміх. Безупинно плюскотіло Семенове весло, і очі перевізника оточила червона тінь безсоння.

Ген скрізь, скільки оком сягнути, косили траву. На піскуватих пагорках, на мочарах, що вгиналися під ногами, на пливучих водах, де найбільше було татарнику та оситнягу.

Вже там, де висухло як слід, складали сіно у великі стоги, на помості з хитро сплетених гілок. Тут воно мало чекати, поки мороз скує болота й покладе через річку льодовий міст, де можуть проходити сани. Люди з Гаїв на носилках тягли великі оберемки сіна до річки, вантажили копицями човни, везли до себе. Їм шматок припав біля води, село їх лежало над річкою, могли зібрати і звести, не чекаючи зими.

Інші верталися додому, щоб прийти знов за тиждень-півтора і тоді поставити стоги.

На скошені луки рушили зараз хмари лелек, зліталися звідусюди й, описуючи низько велике коло, сідали на зелену стерню. Росли зграї — п'ять, десять, п'ятдесят, аж здалека біліла скошена лука, наче жінки поклали на ній біліти полотно. Повільно, поважно виступали лелеки, підіймаючи високо червоні ноги, ставлячи їх граціозно, мов панянка, що переходить болото. За кожним рухом лелеки прискав із скошеної трави фонтан коників. Прискали зеленим гейзером і обсипались, мов дощ, за крок, два, три, де полохав їх другий лелека. Знову стрибали вгору й падали прямо під гострі червоні дзьоби, на голову, на крила птахів. Коли повівав збоку вітер, цілі легіони лугової малечі зносило на воду. Вода аж укривалась зеленню, ніби зеленим листям. Зараз мали поживок обережні язі, пліточки вистрибували вгору, хапаючи несподівану здобич, окуні голючо плямкали, схопивши ласий шматочок.

Надвечір прилітали на викошені простори хмари шпаків, укриваючи землю. Коли полохав їх раптовий плюскіт води, клекіт розгніваного лелеки, човен, що пропливав мимо, людський голос, вони здіймалися раптом з голосним лопотінням; шум тисяч крил лунав, як гуркіт градової хмари або далекий грім. І вони кидались на коників, що їх тепле літо розмножило незчисленними ордами, незліченними зграями, од яких поверхня лук рухалась, жила, тремтіла без упину.

Лелеки і шпаки панували зараз на луках. Рідко з'являлись люди, скінчилася тут їх робота — до зими. На отаву нічого було сподіватися, її майже ніколи не бувало жаркого, сухого літа. Тільки на Оцінку косили двічі.

Але на Оцінку висока трава втрачала травневу зелень і червневі квіти. Бурів щавель, шелестів сухо шелюжник, торбинками насіння засіялась лука, минав її час. Відповідь на заяву не приходила. Щоразу, як староста повертався з міста, на нього чекали люди цілою громадою. Діти здймали вереск, коли на повороті з'являвся човен.

— Іде! Іде!

Але староста повертався ні з чим. А одного дня примчав од річки задиханий Семко.

— Осадник на Оцінку косить!

Не повірили. Але хлопець присягався всіма святими, що правда... Тоді побігли юрбою. Жінки високо підіймали спідниці, навіть літні селяни бігли наввипередки. Навіть Петрукова шкутильгала позаду.

Лука на Оцінку стояла в сонячній сяйві. Хожиняк, у довгих чоботах, в сорочці з засуканими рукавами, косив. Тут-таки на купці трави лежала гвинтівка, виблискуючи вичищеним стволом. Коричневий приклад ховався в траві, як причаєний звір.

— Вам дали луку? — захриплим голосом запитав Іван Пісکور, і всі завмерли, чекаючи.

Осадник якусь мить помовчав.

— А хіба що?

— Ми подавали заяву, — мовив хмуρο Іван.

— Два злотих пішло на гербовий збір, — уриваним, пискливим голосом втрутилась Парукова.

Хожиняк відсунув ногою жмут скошеної трави.

— Я ніякої заяви не подавав.

— Як же без заяви? — недовірливо озвався Павло.

— Прислали повідомлення, що луку забрано за податок, і до того ж призначено до поділу. У мене трави нема, тільки та, що біля дому.

Він хвилину помовчав, дивлячись на обличчя селян, і вони здались йому всі однаковими. Ніхто не озвався. Обтер рукою косу, і прилиплі до вістря стебла впали на землю. Механічно пішли за ним всі погляди.

— Трава вже одцвітає, саме час косити,— додав ще.

Але й цього разу ніхто не озвався. Заворушилася в ньому злість. Стояв тут перед ними, як злочинець, і виправдувався невідомо в чому. Він міцніше вперся ногами і з розмаху махнув косою. Зашелестіли стебла трав. Замахнувся вдруге, скося зиркнувши на юрбу. Люди дивились, ніби вперше в житті бачили косаря. Коса йшла рівно, не дуже високо, не надто низько. Добре косив осадник. Дивились на його білу сорочку з крамного полотна, на міцні ноги в довгих халявах, на жилаві і мускулясті руки, що впевнено тримали кісся. Ніби бачили його вперше.

Хожиняк силкувався не звертати на них уваги. Але нестерпно тяжіли над ним глухі, застигли погляди. Відчував їх на собі, мов докучливий тягар. Він зачепив вістрям коси за грудку землі й відчув це як поштовх у всьому тілі. Поправився і взяв кращий розмах. Залишився в покосі кущик, рожевий букет пізньої смілки. Він з люттю махнув ще раз. Смілка впала. Ступив крок уперед, відчуваючи, що косить нерівно, що бере надто високо, і на покосі лишається прив'ялий чуб стерні, або надто низько, і з трави виринає гола бура земля. Кинув лютий погляд на скупчену юрбу. Спинився, витяг брусок, мелодійний звук полинув лукою, відповідала йому з річки співуча луна. Роздзвонилася лука срібним високим дзенькотом, і він довго стояв у чистім повітрі.

Раптом істерично, верескливо розреготалась удова Парукова, мати шести дітей і власниця єдиної корови, для якої завжди не вистачало паші на зиму, бо управитель мав із Паруковою якісь старі рахунки й неохоче давав їй шматочок луки.

Ольга схопила її за руку, заворушилися селяни, почали поволі повертати до села. В цілковитім мовчанні йшли до хат повз вільшняк, повз розмоклий багнистий берег, що його не могла висушити ніяка спека.

Але поки між ними та Оцінком не виросла зелена вільхова стіна, раз у раз хтось оглядався назад.

Стояла в сонці лука на Оцінку, з білими зорями ромен-зілля, бурими китицями шавлю, з високою буйною травою. Знайома, кошена десятки разів лука на Оцінку.

Але тепер косив її осадник, Хожиняк.

РОЗДІЛ 7

Коли згоріла Хожинякова хата й роса осіла на чорнім попелі згарища, приїхав з Паленчиць комендант постерунку, й почалося пильне слідство.

З ранку й до вечора комендант сидів за старостиним столом, біля нього насуплений Хожиняк, якого тим часом пустили жити в старостину хату. Перед ними проходили по черзі чоловіки, жінки й підлітки. Староста бігав по селі й скликав людей. Вони йшли, не можна було не йти. Поволі, розважливо відповідали на запитання. І знов Хожиняк бачив, які схожі, незважаючи на одмінні риси, всі ці обличчя. Стримані, темні, суворі й смутні. І відповідали майже тим самим голосом і те саме:

— Ми якраз обідали, аж тут крик зчинився: горить! Вибігли з хати, дивимось, де воно? — Здається, в пані Плонської в Ольшинках, — каже моя. — Де ж там в Ольшинках, — кажу їй, — це правіше, до села. — Зібралися бігти, а тут саме мій батько, що то пан комендант знає, несповна розуму трохи, шарварок у хліві вчинив, я до нього скочив, щоб лиха не сталось, як ото вже раз, коли скобель був вирвав та втік. Загаявся коло батька хвилин кілька, виходжу, а вогню вже і не видно. Димить трохи, і люди кажуть, що це в осадника, — докладно тлумачив Макар, а жінка підтакувала йому, киваючи розпатланою головою.

— Прийшли діти, кажуть, що осадник на Оцінку косить, то пішов подивитися так само, як інші. Ну, косив. Постояли, постояли, одні повернули до села, а я знов на річку, бо ятері поставив, аж надвечір прийшов, тоді мені сказали, що в осадника хата згоріла. Пішов подивитися, — справді згоріла, ані дощечки не зосталося. Не дивно, дерево сухе, спека велика, то й згоріло, — пояснював Павло.

Комендант постукав пальцями по розкладених на столі паперах.

— Ти сам ті ятері ставив?

— Ні... Семко зі мною був, син мій... І на річці зустрів Сов'юка, теж по рибу поїхав.

Ні, ніхто ніде не був сам. З жінкою, з дитиною, з сусідом. Пам'ятали добре, бо хіба ж за два дні можна

було забути. Косили, ловили рибу, сиділи по хатах, кожен мав доказ своєї непричетності.

— В печі, може, зосталося трохи жару, вітер знявся, іскра, і вже лихо готове,— зважився докинути своє припущення Пильнюк, але його перебили нетерплячим рухом руки. Він пішов тоді до виходу, проштотвався в сінях, де, з'юрбившись, стояли інші, чекаючи на допит, і вийшов.

Тяглось це аж до вечора. Комендант був блідий від утоми. Староста крутився по хаті й прислужливо підказував. Хожиняк сидів темний, мов хмара. Добре знав, що тут ішлося про луку. Добре знав, що не була це випадкова іскра, та й звідки, одне тільки: хотіли його викурити з села, як сила з нори. Він зціпив зуби. Згадався йому довгий, тяжкий шлях, яким прийшов він до цього свого наділу, клаптика землі посеред болота. Згадалися далекі хвилини, гул гранат, що, здається, вибухають над самісінькою головою. Відчув докучливий біль у пораненій нозі. Адже він нічого лихого не зробив цим людям. Їх сюди з найкращими намірами, жив і там, у себе, з сусідами в згоді, не хотів нікого кривдити. Скоса, хмуρο дивився на сухі селянські обличчя, замкнені, зосереджені на тільки їм відомій справі. Українці! Вороги! Хожиняк придивлявся до кожного по черзі, і росла в ньому певність, що всі вони знають, як це було. Якже — серед білого дня, в погожий полудень... І цей староста, що зараз так зивається біля коменданта, теж знає, і всі знають, і за маскою, що вкриває їх обличчя, причаївся грубий, глузливий сміх з цих даремних зусиль слідчого, з питань, що відскакували, мов сухий горох, від муру спільної змови, затаєної ворожнечі всього села, від громади, згуртованої проти нього одного.

Комендант викликав по черзі, і староста дріботів до сіней, одчиняв двері й гукав на ймення чи на прізвище, як йому там випадало. Смерділи в тісній хаті селянські погнилі на багнищах личаки; мале віконце, хоч і відчинене навстіж, не давало свіжого повітря. Мов на злість, комендант курих махорку, по-селянському скручуючи цигарку нервово тремтячими пальцями, і дим, що низько сивою хмарою стелився під стелею, немилосердно їв очі.

Юрба в сінях танула. Нарешті останні пройшли перед столом, все з тими самими поясненнями, яким

нічого не можна було протиставити. Комендант засопів і почав ще раз переглядати списки. Червоним олівцем ставив значки біля прізвищ. Раптом олівець повис у повітрі.

— Іван Піскор.

Староста закрутився в раптовім замішанні.

— Пішов з баркою.

Темні брови коменданта високо піднялись.

— З баркою... Ага... А хто ще?

— З ким? Ну, Іван сам ходить, з селянами з Синиць. То сам і пішов.

— А коли?

Староста спинився. Відчинив двері в сіни.

— Стара, а йди-но сюди... Питається пан комендант, коли Іван з баркою пішов. Адже Іван був тут у нас, не пам'ятаєш ти?

Старостиха задумливо почухала голову, запнуту червоною хусткою.

— Іван... Чекай, адже він був тут...

— А коли?

Хожинякові здалося, ніби старостиха презирнулася з чоловіком швидким поглядом, ніби порозумілися. Він неспокійно ворухнувся. Стілець зарипів.

— Та вже, мабуть, чогири дні... Сьогодні четвер... У вівторок горіло... Ні, не так, у понеділок був, у понеділок пішов... Чи як?.. Не пам'ятаєш, стара?

— Чи я знаю?..— поволі пригадувала старостиха.— Може, в понеділок... А може, в неділю.

— В неділю — ні,— поправив хутко староста, застерігаючи жінку поглядом.— Як же в неділю? В неділю не було мене тут. Я їздив до Паленчиць, а потім...

Хожиняк не міг спокійно всидіти. А староста не поспішав... І ніхто не поспішав. Поволі йшли слова, ніби їх тягли за волосся з глибоких щелеп, ніби силоміць витискали за губи, слова, що тяглися липкою масою, спокійні, незначущі, а проте причаєні й підступні.

— То, кажете, в понеділок?

Голос коменданта повис під стелею сивого диму і якусь хвилину тривав, змучений, глухий.

— Здається, в понеділок... Як же воно було? Забувся. Мабуть, у понеділок, не інакше... Бо в понеділок я ніби до міста мав їхати, але моя каже: чого ти будеш

їхати, краще сіна трохи з-за води привези, там же шматочок над самою водою.

— Справді так, про те сіно казала,— посвідчила радісно старостиха, зрадівши невідомо чого.

Хожиняк уже не слухав її. Спав йому знову на думку Хмелянчук. Він був уже тут із своїм лисячим усміхом під рудуватими вусами, відповідав на задані питання, де був і що робив під час пожежі. Виклав ясно, як і що. Ні про що більше комендант його не питав, а Хмелянчук міг дещо знати. Треба було його спитати окремо.

Комендант устав, потягнувся, аж тріснули суглоби, а блискучі ремінці зарипіли.

— Ну, треба кінчати, пане Хожиняк.

— Не пошукає пан того Піскора?

— Де ж його шукати? Хто піде по цих багнах тинятися?

Староста поспіхом докинув і своє слово:

— Як повернеться, може, за тиждень, може, за десять днів, то скажу йому, щоб пішов на постерунок.

— Спішити нічого, бо коли пішов у понеділок...

— Ну, так, коли в понеділок,— з люттю повторив Хожиняк, але комендант ніби не звернув на це уваги. Збирав у шкіряну сумку папери, поправляв ремінний пояс.

— От і пропав цілий день. Не так це легко, прошу пана, в наших краях, не так легко... Хоч, хто його знає, може, й справді іскра?

Осадник аж затрусився.

— Ніякого вітру не було. І в печі все вичахло, поки я вийшов з хати.

— Ну, так... Воно всяко буває. Я сюди ще приїду, довідаюсь, спспитаю. Пан дерево на нову хату дістає, га?

— Та дістаю,— буркнув той неохоче. Він уже хотів, щоб комендант нарешті пішов. Провів його в темряві до човна, прив'язаного до кілка на березі. Той сів і вмить потонув у темряві.

— Пан знову хоче сьогодні спати в клуні? Чи, може, моя в хаті постелить? — примовляв староста, ідучи обіч осадника.

— Блохи мене з'їдять, краще в клуні.

Староста образився.

— Блохи! Ну, й що, як блохи? Як же без бліх? Кажуть, де баба, там і блохи. Що воно шкодить?

Хожиняк низав плечима й не відповів. Пішов до клуні, але зараз за рогом будинку звернув на бічну стежку до Хмелянчукової хати.

Небо було золоте од зір, і в повітрі стояли пахоші сіна, що пливли з далеких лук. Але осадникові здавалося, що він у цих пахошах відчуває прикрий дух згарища, хоч пожарище вже двічі припадало ранковою росою.

Він не хотів іти до Хмелянчука дорогою, де чути було якісь голоси. Обережно відхилив колючий дріт і проліз у сад, в якусь мокру од роси гущавину, що сягала йому мало не до самих плечей. Гострий запах допоміг йому впізнати коноплі. Пригадав собі зараз грядки городини, розташування кущів агрусу і, грузнучи в м'якій вогкій землі, вийшов нарешті поза хату. У вікні наліво світилося. Підійшов обережно й заглянув. Хмелянчук сидів на лаві напроти вікна й латав сітку. Осадник постукав. Той підняв голову і глянув у темряву. Підвівся, взяв із стола лампу й поволі рушив до дверей. Довго шкряботів засувом, поки, нарешті, крізь шпарину впало світло в сад, виявляючи в темряві лиснючу зелененьку кукурудзи.

— Хто там?

— Я, пане Хмелянчук, на хвилинку.

Двері одчинилися ширше, і осадник зайшов. Господар квапливо запнув білу завісу на вікні й лампу поставив у самім кутку на полиці. Сіли в напівтемряві.

— Чого так пізно? Комендант уже поїхав?

— Та поїхав.

— Ну, й що?

— Ну, й нічого.

Хмелянчук захихотів тонким гострим смішком.

— Ну, певне... Наш брат не такий дурний, абичого не скаже.

— Я теж собі думав, пане Хмелянчук, що як ви мені не допоможете, то нічого з того не буде.

— Це я?

— Авжеж, пане. Не без того, щоб ви чогось не знали.

Хмелянчук мовчки витрусив з кишені покришену махорку. Осадник похапцем почастував його цигаркою.

— Ану, закурю, чом ні... Тільки це для мене немічне. Я собі змішаю з махоркою, буде краще. Усіх питали?

— Усіх. Крім того Піскора, що пішов з баркою.

— Ага... Ага... З баркою...

Уважно, поволі Хмелянчук скрутив цигарку. Довго зіплював папірець. Осадник нахилився до нього.

— Пане Хмелянчук, як ви думаєте, чи не Іван це?

Той роздивився по хаті. Глянув на вікно. Але завіса висіла нерухомо, біла й рівна.

— Звідки ж мені знати? Хіба я знаю? Вже той, хто робив, подумав добре, як зробити. Вже він ні з ким не розмовляв, а зі мною — найменше,— захихотів.

— То й ви нічого не знаєте?

— А звідки ж я маю знати? Чи я ходжу по селі, допитуюсь? Я не такий дурень, щоб каменем по голові з-за рогу дістати... Пан знає сам, які в нас люди, що там панові казати... Комендантові не сказали, то й мені не скажуть. Адже комендант влада, а я що?

Хожиняк устав.

— Ви уже йдете? Посиділи б ще. До півночі далеко. Дерево на новий дім дають?

— Так. Буде знов що підпалювати.

— Е, знов не підпалять... Ось бачите, мене раз підпалили, іншим разом рибу взяли, а то знов коровам на пасовиську щось кинули. Слабували, одна здохла. Кожного разу щось інше...

— Гарна втіха!

— Втіха як втіха. Адже я, коли ви вперше в мене були, казав, як воно є. Нелегко жити...

— Ну, до побачення, пане.

— Щасливої дороги.

Він знову довго востузився з засувом. Од цього засува підняв раптом обличчя до осадника.

— А знаєте, пане, що я вам скажу?

Хвилину мовби зважував слова.

— Ви вже скосили, час є, на мій розум, то я б поїхав до Синиць, до того купця, що деревом гендлює. Вольський зветься, там кожен покаже.

— Чого б це? Адже я дерево дістану.

— Не за деревом. На мій розум, то я б до того Вольського заїхав, спитався б, коли Іван з баркою пішов. У нього мусить бути записано.

— Ви так думаєте?

— Так. Він скаже. Що йому шкодить? До Синиць один день, більше не буде, то ви собі подумайте.

— Пане Хмелянчук; ви щось знаєте?

Селянин втягнув голову в плечі.

— Що я маю знати? Адже я нічого не кажу. А запитати завжди можна, хоч би й того Вольського. То я вже так раджу, раз, два, обернетесь, а все буде певність.

— Мені здається, пане Хмелянчук, що міг би я зовсім до тих Синиць не їздити, аби тільки ви захотіли?..

— Я? Що ж я? Що ж я можу знати? Ото тільки й доглядаю свого саду та своєї землі. Ви думаете — їм щось зашкодить і мене підпалити? Скільки-то років минуло, поки я цю хату добудував. Скільки грошей на неї пішло!

Осадник не наполягав більше. Пірнув у сад, спотикаючись на високих грядках. Коли вийшов на стежку, трохи вияснилось. Далеко на сході стояла на небі червона, руда заграва, хмура й темна — незабаром мав зійти місяць. Обережно пробирився Хожиняк до старої стіни, щоб не натрапити на когось дорогою. За тином майнула якась тінь. На мить здалося, що це Стефек Плонський, але тінь зникла. Подумав про Ядвігу — так якось склалося, що ці три дні він не бачив її зовсім, і тільки шойно усвідомив собі, що навіть коли б вона зараз на все згодилась, то немає куди привести дружину. Вилаявся. Він уже остаточно вирішив, що поїде до тих Синиць, хоч би й даремно, але поїде. Коли б тільки Хмелянчук схотів сказати більше. Відчував непомилно, що той знає все, що міг би пальцем вказати всіх по черзі. Але Хмелянчук був такий, як усі селяни, хоч село його ненавиділо.

Двері клуні зарипіли гострим пронизливим звуком, який розлігся далеко в тихім повітрі. Загавкав пес, відповів йому другий, прокидались один за одним, аж стогнала ніч собачою музикою, не було вже тільки в тому оркестрі низького, лункого, як дзвін, гавкання Цезаря. Новий пес умів тільки вити, глухо, по-вовчому. Осадник засунув засув, спробувавши, чи не можна його відсунути знадвору. Пошукав граблі й для певності засунув ще й ними, щоб було міцніше. Хто знає, що їм ще спаде в кудлаті голови.

Прокинувся Хожиняк світанком, сивим, блакитним

і білим од роси і мли. Староста навіть не питав, нащо човен, сам пішов його одмикати з ланцюга. Човен був новий, гарний. Осадник узяв у руки важке весло й виплив у молочну млу, що лежала на ріці щільною хмарою. Віяв од води гострий холод, і туман сідав на обличчі холодним дотиком.

В білій млі прокидалися птахи і здіймали ранковий гамір, провадили якісь свої пташині наради. Там, де непомітний вітерець зігнав сивий туман з берега на річку, їх видно було на піщаних косах. Аж кипіло од рибалок, виблискували їх чорні голівки та ніби засмолені груди, а де-не-де біла чайка миготіла в юрбі сніжними крилами. Стояли вже в воді мовчазні лелеки, обтрушуючи пір'я, мокре і зім'яте. Линув високо чайний вереск і покрик вівчариків. Юрбилася, кричала пташина зграя, немов птахи цієї ранкової години ділили між собою райони ловів на цілий день і в галасливій суперечці визначали місця.

Поволі почало крізь млу пробиватись сонце, і вона заясніла, замиготіла рожевим і золотистим блиском, заіскрилася сонячним пилом і почала звільна опадати, всмоктуватися в воду, тонути, гаснути. Виринув з-за неї зелений, блакитний світ, радісний у погожому промінні. Золотою лускою вигравала вода, ніби в ритм пташиній пісні, здригались зачеплені хвилею, низько звислі віти кущів. Десь біля берега хлюпотіла риба, на повороті снували над самою водою риболови, а високо вгорі, купаючи в сонці великі крила, пливла величним льотом над водою чапля, вісник погоди. На мить Хожиняк забув про пожежу, про коменданта, про старосту, про хмурні, причаєні селянські обличчя. Тут світ зацвітав кольорами, озивався радісним усміхом, ясний, прозорий, наповнений сонцем і пахощами. Човен ішов рівно, гнаний вперед міцними поштовхами весла. З-під весла бризкали краплини, великі й тремтячі, переломлювали сонячне проміння й падали в воду райдужним дощем.

З широкого простору він заплив у холодний, зелений тунель вільх, у хмурну тінь. Ріка тут вужчала, темніли її води відбитком дерев, спадало фестонами плетиво дикої повійки, що квітла великими білими келихами. Спадав по гілках хміль летючою зеленню, ішов з лісу холодний вогкий дух, віяло гірким запахом вільхового листя. Тихим льотом майнула сиворакша, клаптик неба

в зеленім мороку, блакитний самоцвіт серед галуззя. З берега булькнув у річку водяний щур, і закипіло біля нори в прибережній глині, біля входу, рясно зарослого м'ятою і татарником.

Але тунель скінчився швидко, і знов човен вплив на широку рівнину, де пахло сіном, у простір багнищ, боліт і скошених лук. Високо стирчали копиці, вивершені рівно й гладенько, причесані краще від багатьох селянських голів.

Нарешті замаячив удалині міст, і човен поволі доплив до чорного берега, стоптаного сотнями людських ніг та ратиць худоби. Виросли на високім косогорі халупки, маленькі, чорні й обшарпані, збудовані з дикту, із старої бляхи, із ганчір'я. Роїлися тут всюди єврейські діти, брудні, обдерті. Побачивши чужого, вони недовіриливо відступали, але за хвилину вже бігли за ним великою юрбою, похмурі, верескливі, з великими животами, бігли, кидаючи підозріливі погляди гарних великих очей з-під розкудланого вошивого волосся.

Хожиняк здригнувся, входячи в болотяну вузьку вуличку. Тут згасла блакить і золото дня; хмурим страховищем дивилися хати, що невідомо яким чудом трималися купи. Тхнуло смородом з чорних низьких сіней, крізь чиєсь вікно долітав лемент, пронизливий покрик, ритмічний, монотонний, що підносився й опадав, мов хвиля на бистрій течії. Перед невеличким шинком стояли два вози, і коні бездумно дивилися перед себе, потопавши майже по коліна в багні. Стара єврейка йшла посеред вулиці, тримаючи за руку худеньку дитину, і її очі в червоних обводах довго і з жахом придивлялися до чужого. Хожиняк почав розпитувати про Вольського. В дитячій юрбі знявся щebet і гвалт. Показували й пояснювали наввипередки, штовхаючи один одного і сперечаючись. Хожиняк махнув рукою і зайшов до шинку. Там допитався легко: він мусив проминути містечко; склади дерева були вище, над річкою.

Гурт дітей проводив його аж до води. Вони йшли тісною юрбою й чекали на березі, аж поки човен зник за поворотом.

Вольський саме міряв колоди. Пахло тут свіжим деревом, і грязюка була вкрита щільним шаром ніжно́ї тирси.

— Аякже, був. Був, з синицькими мужиками при-

йшов, взяли барку й погнали. Коли був? Учора. Ні, позавчора, це виходить — у середу. Звичайно, в середу.

Хожиняк посміхнувся злим, мстивим усміхом. У віторок вийшов Іван з Ольшин. Ну, так.

Не подякував навіть купцеві за інформацію і відразу поплив назад. За течією човен плів швидше. Осадник минув Синиці, чорні, похмурі, мов купа скалок та згарищ, розсипана по узгір'ї. За плечима його стояла заграва заходу. Почали поволі підноситись з води тумани, ішли по воді розливою тінню, яка все густішала й біліла, повиваючи прибережні бур'яни, позолочені, напоєні теплою барвою заходу. Хожиняк став роздивлятися, шукаючи ночівлі. Його не вабили хати, що їх було видно здалека. Він витягнув човен на берег і пошукав сіна на луці. З'їв узятий з собою хліб і, спершись плечима на копицю, дивився на ріку, що швидко темніла, топлячи в воді останні блиски сонця. За поворотом озвалися голоси, і він побачив у мороку людські постаті. Вони йшли зігнуті, запряжені в широкі полотняні шлеї. Похилився низько, вистаючи по прибережнім багнищі, на превелику силу витягаючи ноги з липкої, грузької грязюки. По ріці посувалася барка, високо навантажена деревом. Постаті людей здавались малесенькими поруч з вантажем, який вони тягнули. Біліли в мороці срібною корою та ясною серцевиною березові колоди. Люди не бачили осадника. Вони пройшли повз нього, за два кроки, важко дихаючи здавленими легенями, стогнучи тваринним стогоном.

«З Голубів», — подумав осадник, і в цій думці був відтінок зневаги. Ці люди згоджувались на таку працю, ішли, мов скотина, запряжена у важку махину, і стогнали, як скотина, під надсильним тягарем. І раптом він подумав, що так само мандрує зараз Іван, од світанку до ночі, зігнутий навпіл, тхнучи потом та злиднями. Іван, що підпалив йому хату.

Він переспав у сіні тільки найтемніші години, і коли світанок почав топити зорі в небесній далині, а на сході з'явилася вузька смужка, рушив далі. Відпочивали змучені за вчорашній день руки, вода несла човен сама, треба було тільки стернувати, весло вигрібало легко, без зусилля. Опівдні він минув Ольшини і, вдаючи, що не бачить пильних, здивованих поглядів рибалок на березі, поплив далі, до Паленчиць.

Комендант був удома й прийняв прибулого дуже холодно. Осадник коротко розповів причини несподіваного візиту.

Комендант скривився.

— То ще не відомо, прошу пана, нічого не відомо.

— Адже староста казав...

— Ну, це староста, а не Іван. Звідки ви знаєте, що Іван признається? Ручуся панові, що він має непохитне алібі, що не дасть спіймати себе на такій дурниці. Не знаєте ви їх, пане, хитрі вони, у-у, які хитрі.

Хожиняк знизав плечима.

— То що ви думаєте?

— Почекаємо, побачимо. Повернеться, поговорю з ним.

— А як не повернеться?

— Повернеться, повернеться напевно. Куди б він пішов і чому? Але, як я вже казав панові, багато від того не сподіваюсь.

— Не розумію цього! Я певен, що це він.

— Ви можете бути певні, але що з того? Докази треба мати, прошу пана, докази... Інакше відразу почнеться гвалт, що це перевищення влади, що те, що се. Не так тут легко, як ви думаєте. От і тут — навіть, припустімо, що докази є, схопимо, скажимо, такого, ну й що? Оце й усе. Чи йому в тюрмі погано? Краще живе й краще харчується, ніж тут. Хіба що від сухот помере — цікаво, скільки їх од сухот умирає. А як ні — посидить трохи, друзі його напрактикують, а коли повернеться, вже відомо, що це за тип... Усі науки вивчив... Не знаю, що собі думають у тій Варшаві, але нам тут тяжко так, що страх. Деякі воліють без суду залагодити, полюбовно, полюбовно... Тільки, як потім справа наверх впливе, скандал, розслідування, історія. Ще добре, як тільки переведуть, а може бути й гірше. Адже тут звичаї! Ніщо тих лобів не проб'є; уперті, завзяті, і відомо, кого слухають. Не дивуйтеся, що я не маю охоти з ними заводитись. Не одного вже пристукнули. Ех, пане Хожиняк, проклятий край і прокляте життя...

Осадника не зворушили ці нарікання. Дивився з ганку на садок коменданта, на посипану білим піском стежку, і раптом з новою люттю вразила його думка,

що хто знає, скільки доведеться йому користуватися з сумнівної гостинності старости, поки він знову збудує нову хату.

— І чого так вам схотілося поїхати до тих Синиць?.. Містечко, хай його холера забере. Як і все тут, зрештою. А той Вольський має гарну доньку. Бачили, може?

— Ні.

— Шкода, шкода. Дівчина як малина, як то кажуть. А той Вольський теж зух.

Не хотілося Хожинякові вдаватися в розмови, почував себе дуже ображеним. Адже він прийшов у важливій справі, зробив сам те, що, власне, мала зробити поліція, а йому тут...

Він перестав хмуритись тільки тоді, коли комендантова дружина, гарненька, пухка блондинка, подала на стіл пляшку чистої, ковбасу і якісь спеціальні грибки в маринаді власного виробу. Приемним теплом пішла горілка по стомленім тілі. Ба, навіть горілки він не пив у цьому відлюдді,— скільки це вже часу? У пані Плонської була якась наливка, настояна на чорній смородині, але солодка, як сироп, не йшла в горло.

— І чого то вам, пане, сюди закортіло,— казав комендант,— чи не краще було сидіти там, на своїм шматку, хоча б найменшому? Вони зубами й пазурами свого тримаються, а що того мало, то їм завжди більшого хочеться. Бачить пан сам, як тут є... край, проклятий богом і людьми... З гвинтівкою спи, віконниці замикай, бо лихо його знає, що може трапитись. Мене вже нерви відмовляються слухати.

Комендантова дружина пішла спати, а вони сиділи ще довго. Хожиняк, одвиклий од горілки, скоро сп'янів і жалібно белькотів свої скарги, вплітаючи в них ім'я Ядвіги. Нарешті він остаточно розчулився й захлипав. Комендант, теж не зовсім тверезий, на превелику силу перетягнув гостя на ліжку і стягнув з нього чоботи. Осадник заснув, як камінь, і прокинувся пізно з головним болем та поганим смаком у роті. Коменданта вже не було, пішов в обхід.

Хожиняк сів у човен і рушив назад. Відчував себе, мов побитий, насилу вигрібав веслом. Ледве добрався до Ольшин. Староста привітав його косим поглядом.

— Десь пан їздив та й їздив... Я вже думав, що нещастя яке, бо пан нічого не казав... Кажу до моєї...

— Нещастя може бути, але не для мене,— сухо перибив осадник. З найбільшою охотою він дав би в морду своєму тимчасовому господареві. Як він казав про той понеділок, як пригадував, жінку кликав за свідка! Так само, як і всі допитувані. Йому аж засвербів язик сказати, коли Іван з'явився в Синицях, але він пригадав поради коменданта, що крізь горілчані випари добилися якось до його мозку, і змовчав. Хай старий крутиться коло нього, сновигає, теревенить, вже він, Хожиняк, своє знає. Хай дурить себе якнайдовше. Все впливе в свій час; треба буде приперти до стіни коменданта, щоб той зробив, що належить.

Осадник відчував себе сонним до знемоги. Зараз не було ніякої роботи. Кінь і корова стояли в старостинім хліві, не можна було їх кинути на згарищі без усякого догляду. Він пішов до клуні, кинувся в щойнопривезене сіно й одразу заснув. Мов крізь туман йому здавалось, наче староста лазить по току, наче щось там каже, але відгонив від себе все це, як докучливу муху.

Прокинувся аж пізно ввечері. Виявилось, що староста поплив до Голубів купувати коня. Повідомила про це Хожиняка старостиха, готуючи картоплю до молока на вечерю. Він знизав плечима: що це його обходило? Вирахував, коли може прибути дерево й коли Іван повернеться. Начебто ці дві речі були зв'язані між собою. Йому здавалось, що коли він знешкодить Івана, то спокійно зможе збудувати дім.

Аж коли він вийшов за хату й побачив у м'році тихе, темне село, вколола його в саме серце свідомість, що нічого тут не pomoже розв'язання справи з Іваном. Причаїлося в м'році село, мов лютий, похмурий звір; в хатах, не видних під захистом ночі, спали люди, з яких кожен мав те саме обличчя — глухе, затяте, що таїло невисловлену погрозу.

РОЗДІЛ 8

Відбували пахощі сіножаті, пустою стояли луки, оголені болота дивилися в небо голубими очима відбитої блакиті. Зате доволі почали жовкнути лани жита, роз-

кидані зрідка вузькими смужками. Мінилася зелена барва в смугляву тїнь, в позолочену ясність, пробивалося збіжжя до сонця, наввипередки з стеблами бур'янів, з розрослою свиріпою, з твердим листям вогниці. Лежали смужки жита, несподівано ясні між темними пасмугами картоплі, між рядками конопель, між просом, яке зеленіло ще свіжою барвою юності.

Хожинякове жито, посіяне на угноеному ґрунті, вросло буйне й високе. Колосилося дорідним колосом, аж раділи очі, а погляди селян ішли по ньому хмурні, завжди криючи в собі щось своє. Але осадник не думав зараз про селянські погляди. Думав про перші жнива на своєму полі, про перший урожай.

Він вийшов на поле з косою. Селяни дивилися на неї з усміхом недовіри. Бо вони жали тільки серпом. Були то серпи, куті в паленчицькій кузні, малі, вигнуті, довгі, вузькі. Споконвіку жали тут збіжжя серпами. Відомо, коса витрусить половину зерна з колосу, знівечить соломі. Серп — це зовсім інше. Обережно, горстка за горсткою, ляже на стерні, рівно простягнеться житня солома, старанно покладена дбайливою рукою. Ні до чого тут фабричний серп, хоча й дешевий, але непридатний. Коваль в Голубах за довгі роки призвичаївся вигинати вістря як належить, і насічки робити на ньому як треба, і ручку таку, що сама приставала до долоні. Фабричний швидко щербився, погано різав стебло, був незручний, надто легкий.

Але осадник ішов з косою. За новою модою хотів збирати своє дорідне жито, що буяло високо над селянськими колосками.

Знов линув дзенькіт над гонами до річки, бриніло повітря, золотаве од сонця. Блідо-голубе, ніби зблякле, було небо, і в тяжкому поті наставав розпечений полудень. Знов спорожніло село, всі стали до роботи.

Вже вирости копи, снопи рівно укладені, накриті величезною шапкою для охорони від дощу, хоча на дощ і не заносилось. Вирости копи й на осадниковім полі — рясніші й вищі, ніж на селянському. Важко було Хожинякові самому. Першого дня пощастило йому завербувати на поміч дурну Єву, яка, шморгаючи раз у раз носом, в'язала за ним, але, видно, селянам це не сподобалось. Єва не з'явилась на другий день, а коли він зайшов до хати спитати про помічницю, йому відповіли,

знизавши плечима, цим вічним, впертим, неодмінним: «Не знаю, пане».

Затявся й вирішив усе зробити сам. Довідавшись про це, пані Плонська прислала йому Стефека, і праця пішла швидше, хоч молодий Плонський не вдавався ні в які розмови. Спритно в'язав снопи і вкладав їх вправно, рівно, як машина.

Увечері, коли осадник глянув на витягнуту, мов шнур, лінію полукіпків, його вразило якесь несвідоме передчуття, застереження, що походило невідомо звідки. Він не пішов на ніч додому, залишився в полі з гвинтівкою при боці, як і завжди. Уночі не сталося нічого — іскрилося небо зорями, линули од села далекі голоси, плюскотіли весла в ріці, навколо було порожньо й тихо. Хожиняк лежав під полукіпком і дивився в небо, — високе, неозоре, племінне од зір. Впала зірка — довго тривав вогнистий шлях, вогнева дорога в далечині світів. Тут, понад чорною лінією лісів, палала велика зірка крижаним блакитним світлом. На м'яких крилах пролетіла сова, майнув у повітрі кажан. Ніч присипляла, знаджувала чудовою тишею, солодкими пахощами, спокоем зір.

Тільки коли небо почало бліднути, зморив Хожиняка сон. Він прокинувся на світанку, мокрий од роси й лихий, що даремно лишився на ніч. Потягаючись, рушив додому і, вправивши своє мале господарство, вирішив, тільки-но обсохне роса, їхати по збіжжя. Можна було звезти копи на подвір'я. Тут буде певніше.

Він високо навантажив віз. Кінь рушив. Під лиснючою гнідою шкірою напиналися м'язи, рівно підносився й опадав кінський зад, здригалася шкіра, оберігаючись од дошкульних укусів мух, яких злетілася сила. Великі гедзі, сірі, мов присипані попелом, лізли коневі в очі, обсідали роєм ніжне черево. Сидячи на возі, Хожиняк зганяв їх кінцем батога, але не встиг перешкодити котромусь, що вкусив коня, і вузька смужечка крові заструміла по гнідій шерсті вниз, всмоктуючись в неї, принаджуючи нові рої напасників.

Осадник обережно минав вибої, об'їздив багністі, розм'яклі ярки. Снопи зашелестіли об гілля вільх — він пригнувся низько, щоб не вдарило.

Тоді саме почав його переслідувати невиразний прикрий запах. Смерділо ніби горілим. «Розклали вогнище

в Ольшинах»,— подумав він і механічно пошукав очима смуги диму над ліском. Але диму не було. А запах стояв у повітрі, близький і дедалі виразніший. Кінь раптом захропів і рвонувся. І водночас Хожиняк почув за собою підозрілий шелест, дивний шум. Оглянувся.

Палали снопи на його возі. Він скочив, мов божевільний, і поспіхом випріг коня, який рвався, остаточно переполоханий. Поки впорався з постороннками, вогонь знявся високо ясным полум'ям. Кинувся до воза, шарпаючи добре укладені гузирі, шарпав, тягнув, відчуваючи на обличчі гарячий подих вогню. Витягнув з зусиллям драбину— впала на землю велика купа снопів, пішов по ній дим, задимів придушений вогонь, всмоктуючись у землю. Але на возі ще горіло. Зайнялася розвора, стрибали по ній швидкі, жадливі вогники. Кинувся на снопи, розкидав їх руками, душив вогники, що стрибали по возі. Чорний попіл літав у повітрі, руда кіптява сідала на обличчя, гострі стебла кололи попечені руки. Раптом він зачепив пальцями щось тверде й витягнув. Це була дерев'яна стріла з гусячим пером, прив'язаним на кінці. За вістрям чорніло вогке ключидо, яке смерділо гасом. Ця стріла згасла, але, очевидно, інші зробили свою справу.

Кінь ходив неподалік, байдужно поскубуючи низьку траву. Понівечені снопи, закурені, чорні, лежали купою. Частина згоріла цілком. Він штовхнув ногою чорний сніп, який зберіг свою форму, і сніп розсипався рясним попелом. Осадник оглянувся. Кругом, скільки сягало око, не було нікого. Зелене галуззя вільх стрімло нерухомо в нагрітім повітрі; десь у глибині гаю птах виспівував щебетливу безтурботну пісеньку. Хожиняк тільки зараз побачив пухирі на руках та обсмалені жмути волосся, що падали з голови. Люто вилаявся і знову запряг коня. Він бачив, що не варто шукати у вільшняку. Там, напевно, нікого вже не було. Той чи ті бачили все, але він до них не досягне. Вони вміли розпливатися в повітрі, зариватися в землю, зникати, як мла, що всмоктується у воду. Були всюди й могли все. Напевно, не засвічували лампи ввечері, але коли йшлося про його збіжжя, знайшовся гас, знайшовся диявольський задум з луком, що послав у далечінь несхибний племінь. Жоден не ставав до бійки одверто— саме так уміли це робити... з-за рогу, незримі, невловимі. З усього

могли викрутитися, від усього виправдатися, так само, як і той, Піскор.

Він вибрав трохи найменш пошкоджених снопів і хмуρο йшов біля майже порожнього воза. Його знов охопив гнів на коменданта, на старосту, на Хмелянчука. Він їздив до тих Синиць, мов дурень, бо Іван зовсім не одпирався. Так, був у Синицях у середу; але перед тим одвідав брата у далекому селі за Синицями, підмовляв, щоб пішов з ним тягнути барку. Посвідчив брат, посвідчили інші, алібі було незаперечне, хоч, здавалося, ніхто в селі не встиг порозумітися з Іваном. Все було узгоджене, навіть пояснення старости. І Іван ходив далі по селі, мов нічого не сталося. Хоч хвилинами ця невинність, очевидно доведена, навіювала сумнів і на самого осадника. Відчував себе заплутаним у диявольські тенета, які годі було розплутати, скутим незримиими путами. І справді крилися в цьому всьому якісь диявольські сили, нездоланні й невідпорні.

На повороті він зустрів першу людину. Рафанюкова йшла в поле, несучи в чорнім череп'янім горщику їжу для женців. Її зелені очі байдуже глянули на осадника, на спалені снопи на возі, вираз обличчя не змінився ні на крихту. Вона не запитала, не здивувалась, пішла далі, ніби нічого не сталося. Йому захотілося шмагнути її батою по обличчю, але він стримався в останню мить.

Вже майже біля самого дому побачив Хмелянчука. Той спинився.

— О, що сталося?

— Нічого. Упустив цигарку на солому, загорілося. Хмелянчук покрутив головою.

— Цигарка... От і нещастя... Як воно од цигарки могло зайнятися?.. І руки собі пан попик, найкраще олією помасити. Дивіться, цигарка — і таке наробила...

Осадник погнав коня, відчуваючи, як наростає в ньому дика, глуха ненависть.

— От тобі за твоє,— сказав собі, заводячи коня в стайню, і відчув виразний біль у пораненій коліській нозі. Пішов додому й години зо дві сидів, дивлячись бездумно в дошки підлоги. Але опівдні знов поїхав на поле. Тепер ішов біля воза, пильно придивляючись, чи не вилетить звідкись вогниста стріла, знак знищення.

— Не викурите мене звідси, гади, не викурите,— бурмотів він завзято, укладаючи снопи на подвір'ї.—

Хоча б мав здохнути, не викурите! — одгризався він од незримих ворогів, аж кінь здивовано повернув голову і глянув лагідними очима.

Осадник не повідомив нікого про цей випадок. Він ніколи не міг позбутися враження, що староста, довідавшись про його нещастя, радіє, хоч і зберігає на обличчі урядову поважність, що в бурих очицях миготить стриманий швидкий блиск тріумфу. І, нарешті, він сам собі здавався вже смішним з цією постійною біганиною, з скаргами, з вічною кривдою, якої не міг збороти, з якою не вмів дати собі раду. Сьогодні збіжжя, а завтра — хто знає? Хата вже стояла, збудована солідно, міцно, ніби фортеця. Збудовано її неймовірно швидко. Прислали теслів з містечка, два тижні стукотіли сокири, летіли золоті тріски, блищали срібні гвіздки, зростав, мов на дріжджах, новий будинок. Приходили діти з села, юрмились. Обережно вихиляли ковтунясті голови з-за кущів, підозріливо стежили за рухами осадника. Селяни ходили рідко, але Хожинякові здавалось, що вони дивляться на швидко зрослі стіни будинку оцінюючим поглядом — чи довго горітиме?

В місті пішли йому назустріч з несподіваною ретельністю, але було в цій ретельності й бажання якнайшвидше позбутися прохача. І тут уже, очевидно, мали забагато цих вічних осадницьких справ. Бо коли він з'явився, його запитали: «Ви ще в Ольшинах?» На спогад про це кров приливала йому до голови. Адже його сюди послали, саме до цих Ольшин, не на хвилині одвідини, а назавжди, — а ті дивувалися: ще в Ольшинах? Він бачив мов на долоні, що не розуміють, що, незважаючи на обізнаність із фактами, — докладнішу, ніж мав Хожиняк, бо вона помножена була на кількість усіх осадників в окрузі, — не усвідомлюють, як воно є насправді. Жива кров і биття серця обернулися тут на мертвий папірець, і хвилинами осадник відчував себе цілком беззахисним, кинутим напризволяще, відданим на свої власні сили, хоч він мав тут репрезентувати щось більше, ніж самого себе. З тих справ, про які казали йому, перше ніж він сюди приїхав, залишилася вже тільки одна — про всяк випадок, коли б щось почалося, бути тут, стояти твердо. Милій боже, що ж зможе зробити тоді одна людина у ворожій юрбі?!

Увечері він пішов до Плонських. Пані Плонська прийняла його, як завжди, запобігливо й чемно, але він дивився більше на похмуре обличчя Ядвіги. Зараз він помітив дещо, чого не спостеріг спочатку. Що робилося з Ядвігою? Чому не посміхається, побачивши його, чому мовчить, дивиться спідлоба? Хотілось йому якось просто, близько, щиро поговорити з дівчиною, і водночас він зовсім не знав, як почати. Не дуже слухав те, що оповідала господиня. В Луках — ну, гяжко... були Луки — і вже їх нема. Зараз є Ольшинки, і з цим нічого не поробиш. А в Ольшинках є Ядвіня. Осадник так призначався до думки, що дівчина буде його дружиною, що хоч і слова не сказав їй про це, вважав її за найближчу собі людину. Раптом охопило його бажання саме сьогодні поговорити з пані Плонською. Потім уже він знатиме, як триматися з дівчиною.

Хожиняк почекав, поки Ядвіга пішла доїти корови. Міцно стиснув руки, аж пальці тріснули в суглобах. Перебив на половині речення розповідь пані Плонської про обжинки в Луках.

— Я вже давно хотів з пані добродійкою поговорити...

Пані Плонська зорієнтувалася відразу. Приємна усмішка з'явилася в неї на устах.

— Я б хотів одружитися з панною Ядвігою... Що ж, я простий чоловік, невчений. Але так собі думаю, сидить панна Ядвіня в тих Ольшинках, то вже, може, краще я, ніж ніхто... І мені було б легше... І панні Ядвіні я теж кривди не зроблю... То коли б пані добродійка нічого проти не мала, я б з панною Ядвінею поговорив...

Пані Плонська механічно постукувала пальцями об стіл.

— Пан бачить, я нічого не маю проти. Хай дівчина йде заміж, таке наше жіноче призначення... Певне, так справи склалися... Моя бабка Яновська з шляхетського дому, але ж пан знає, як життя повернулось. Не повезу дівчину в місто, щоб увести в світ. Тутешні маетки... сам пан знає, як воно є. Тільки б я зараз порадила, хай пан ще з нею не розмовляє. Познайомитеся краще, хай пан приходить, якось усе налагодиться. Я панові бажаю якнайкращого, але пан розуміє, дівчина як дівчина, фіглі різні, примхи в голові. А як раз затнеться, то

потім ніщо їй до розуму не приведе. Краще трохи поче-
кати, адже не схоче вона зостатися старою панною.

На хвилину Хожиняк відчув розчарування. На що він, власне, сподівався? Але це було краще, ніж нічого. Він не чекав уже Ядвіги. Відчував дивне хвилювання. Попрошавшись привітно з пані Плонською, осадник ру-
шив додому, але й тут не міг всидіти. Поплив човном
угору. Довеслував аж до вільшняка, що сходив у воду;
на верховітті дерев ще палало золото призахідного сон-
ця. Хожиняк повернув і побачив, що з того боку лиши-
лося все світло, барви, кольори, а перед ним небо
укрилося хмарами. Він опустив весло. Не поспішав;
вода сама несла назад. На берегах уже густішав морок,
зникали вершини кущів. Низько на ріці лежав холодний
туман; небо згасло, але, невідомо звідки, косо падав ще
на хвилі золотий, червоний блиск, мов од пожежі. Низь-
ко висіли темні хмари, тиша повивала ріку. Далеко на
обріі спалахнула блискавиця, світло мовчазно забар-
вило золотом край пузатої хмари і згасло. Смертельна
тиша стояла над водами, і Хожиняк на мить відчув
острах. Похмурий, задуманий був вечір. Нічні тіні насу-
вались дедалі густіше, вода набрала олов'яної барви й
одблиску. Ніде не було чути людського голосу, ніби
ріка плинула в безлюдді, в цілковитій пустці, крізь ви-
мерлу, глуху країну. Осадникові здавалося, що саме це
і є справжнє обличчя цієї землі. Оманою були сонячні
дні, оманою була краса розквітлих лук, оманою були
барви неба, блакитні, зелені й золоті, розкидані тут
з невимушеною щедрістю, оманою був запах білої ка-
лини й червоні грона, і пташиний гомін в очеретах
озер та заток. Усміхнений, радісний був світ у погожі
дні, в ранки, сиві од роси, барвисті вечори, гарячі по-
лудні. Але ж була це земля боліт, земля злиднів, земля
хмурних, мовчазних людей. Саме цей причаєний, приду-
шений до землі вечір, що таїв погрозу, незнану та не-
виразну, тьмянний і мовчазний, був такий, як життя тут.

Хлюпнуло щось біля берега, і осадник нервово здриг-
нувся. Так можна було остаточно збожеволіти — не-
виможно мучило постійне напруження уваги, яке до того ж
ішло на марне. Небезпека переслідувала його вдень і
вночі, підстерігала у зеленім вільшняку, в блакитній
затоці ріки, за рогом власного дому, всюди. Вона йшла
тихим кроком по стежці й ніколи не збивалась із сліду.

Човен поволі зносило до берега. Вже замаячили на олов'яній воді чорні силуети саджавок. Хожиняк глянув на свою, нову, гарну, добре збиту з дощок, і здригнувся. Там темнів човен, у човні стояв чоловік.

Затамувавши подих, осадник обережно опустив весло в воду й повернув. Човен беззвучно поплив у той бік. Тінь злодія в імлі й темряві ставала велетенською, видно було, що він робить щось біля саджавки. Осадник напружив зір і впізнав Івана. Той стояв, повернувшись, і не помітив човна, що наближався до нього. Осадник був близько — тепер він помітив у човні другу постать. Той сидів нерухомо, тримаючи весло в руках. Осадник намацав револьвер у кишені.

— Гей, а що ви тут робите?

Велетенська тінь ворухнулася. Човни стукнулись, вода хлюпнула.

— Пливемо на той берег.

— На той берег? Ах, ви ж...— лють перехопила Хожинякові подих. Він бачив діру в своїй саджавці. З улову двох днів не зосталося, напевно, нічого. Мерзотник навіть не брав риби, він пустив її за водою, та й годі.

— Покласти весло — й на берег!

— Як нам захочеться,— спокійно відповів Іван і дав рукою знак. Той другий у човні опустив весло в воду. Осадник заступив йому дорогу до річки.

— На берег!

— А чого на берег, паночку? — тихим, причаєним голосом запитав селянин.

— Побачиш чого, такий сину! На постерунок підеш, чуєш?

— На постерунок? Далеко поночі тягтися,— глум забринів у спокійнім голосі. Хмара шаленства засліпила осадникові очі.

— На берег, бо буду стріляти!

— Ага, стріляти можна, чом ні?

Хожиняк сунув руку в кишеню, намацав револьвер. Але перше ніж він встиг його витягти, Іван блискавично скочив на ніс човна, вирвав весло з рук товариша й широким замахом підняв його вгору. Воно впало на голову Хожиняка. Не встигши навіть крикнути, Хожиняк упав у воду з шумом і плюскотом. Човен захитався на темній ріці.

— А зараз що?

— А нічого. Вилазь і додому. Не впізнав тебе, бо звідки ж.

— А ви?

— Нічого.

— Потонув, чи як?

— Тут мілко. Але що тобі, потонув чи ні? Тікай на село, а я вранці навідаюсь. Жінці скажи.

Чорна тінь скочила на берег. Іван поплив на другий бік. За мить човен пірнув у ніч, у безмір води, у темряву.

Осадник лише за хвилину почав бабратись у мілкому болоті. Наосліп махав руками, відчуваючи, як рідкий мул заливає йому обличчя, лізе в рот. З зусиллям сів по пояс у воді. Червоні, зелені фіолетові кола пливли перед очима. Гуло в вухах, на устах був солоний смак крові. Його обсіпало гостре тремтіння, і раптом він усвідомив, що треба вийти з води. Ледве посувався. Річка була тут по коліна. На мить здивувався, що він тут, власне, робить, чого сюди вліз. Обережно ставив ноги на слизькому багnistому дні. Кожен рух відгукувався під черепом болючим биттям молотків. До берега було зо два кроки. Нарешті він добрів і присів, майже непритомний. Бездумно дивився на воду, що ледве виблискувала в темряві. Що сталось? Шукав у глибинах пам'яті тієї найважливішої речі, яка бриніла в свідомості, але ніяк не міг пригадати. Ставало все холодніше, одяг на ньому був мокрий, вода текла з голови. Раптом, як сполох, майнув образ: піднесене високо весло й обличчя Івана, що його він якимось дивним чином побачив чітко, виразно, незважаючи на темряву. Осадник зібрав останні сили і встав. Крок за кроком, хитаючись і заточуючись, ішов додому. Тільки зараз відчув звичайний, зрозумілий біль, і коли помацав голову, пальці натрапили серед мокрого волосся на іншу вологу, густу й теплу. Очевидно, шкіра була розтята. Насилу пересуваючи важкі, мов колоди, ноги, ішов уперед. Заболіло дужче, десь усередині, під черепом. Стримав стогін, що рвався з уст. Але молотки гатили, били, гули все голосніше. Ліз навкарачки, відчуваючи під ногами вогу траву. Ледве усвідомлював належний напрямок. Не знав, чи довго це тривало. Годину, день, роки? Облитий потом, сіпаючись, доліз нарешті напівнепритомний до хати. Останнім зусиллям засунув важкий засув.

Не засвічуючи лампи, не стягаючи мокрої одежі, повалився на ліжку. Здавалось йому, що засне одразу. Але сон не приходив. Клубочила гемрява, випливали з неї невіразні, розпливчасті образи, мов голос зсередини, гуло, дзвеніло, гуркотіло в вухах. З розпачливого серпанку, з дивних обрисів, з темних барв почали випливати виразні образи. Зелені далекі поля, і Цезар гавкає весело, безтурботно — ах, це ж удома, під Калішем! Дивно, Цезаря отруїли селяни, а Цезар гавкає, радісно махає хвостом. Як добре, що він знову на старій землі, у себе. Мало воно то мало, але ж краще хазяйнувати хоча б і на одному гектарі в цім сонячнім, спокійнім, знайомім і зрозумілім закутку, ніж там, куди його не знати що понесло, на проклятім полі серед боліт. Зрештою, навіть колотнеча з братами — це дурниці, можна витримати. Може, це все було тільки жахливим дивним сном? Напевно, сон. Добре прокинутись і побачити, що кошмар, який душив його, зник. Шкода тільки, що голова так болить. Забув надіти шапку, а сонце нестерпно пече. Смажить, прямо страх! Стежка поміж нивами береться вгору, зростають горби, повілі зникають зелені поля, кістляві сосни корчаться в піску, і найважливіше місце — саме цей пісок. Але ж сунуть більшовики — що тут гаятись, прямо на них, викурити з того ліска! Бігцем навпростець. Грузнуть ноги в глибокім піску, важко бігти, але ж так треба, нема чого ждати, поки з-за безпечного захистку перестріляють усіх. Маєш, уже влучила куля... Але ж дивно, чому в голову? Адже Хожиняк знає, що це не гак, що він поранений в ногу, напевно в ногу... А тут, мов на зло, болить саме голова. Його бере гнів, невідомо на кого, бо як же це так, завжди було — в ногу, а тут зараз ні сіло ні впало — голова.

Іде Ядвіня, Ядвіня може пояснити. Але Ядвіня проходить байдужно — не звертає зовсім уваги. Хожиняк хоче крикнути, хоче застерегти, що туди не можна, що в тому ліску більшовики. Божевільна, кулі літають, а вона йде... Напружено, з зусиллям Хожиняк намагається крикнути, але голос не йде з горлянки, хрипить, застигає, завмирає, а Ядвіня йде, йде прямо на лісок... Адже навіть свої можуть її застрелити, влізла поміж двох ліній, і що тепер буде? Вона смішно веслує по землі, човен суне верхами піщаних горбів, а староста; мов

на зло, теж показує рукою в той бік. Ідіот чи навмисне? «Це все дурниці», — каже поручик Стшалковський, і Хожиняк здивовано дивиться в його молоде неголене обличчя. Бо ж поручика вбили під тим самим сосновим ліском, перше ніж Хожиняка поранено, а тут він уже поранений, а поручик ходить собі, ніби нічого не сталося, і всміхається. Поручик іде з Ядвінею, хоч це неможливо — Ядвіня живе на Волині, в Ольшинках, а поручика вбили більшовики, коли вона була ще шмаркачкою — скільки ж то років тому? Скільки років? Але роки мішаються з гектарами, і Хожиняк напружено обчислює свою ділянку. Треба додати ще луку на Оцінку — скільки ж це саме? Іван усміхається. «Ага, стріляти можна, чом ні?» Навіщо, власне, стріляти? Що це має спільного з гектарами на ріці, під ліском, та з лукою? Куди поділась Ядвіня? Переливається велика вода, гуде, шумить, уже немає нічого, тільки хвилі, що здіймаються вгору, падають униз, слизькі, розбурхані, в цілковитій темряві. Треба пливати — яка густа, тверда, яка важка вода... Здіймається, пливе невідомо в який бік. Б'ється об берег. Де ж той берег? Можна визначити на слух. Там, чи що? Б'ється, стука, гримить вода — певне, там?

— Пане Хожиняк, пане Владиславе, пане Владиславе! — крізь гул води пробився знайомий виразний голос. Хожиняк розплющив очі. В хаті було темно, світло ледве пробивалося крізь шпари замкнених наглухо віконниць. За мить він пригадав усе. Підняв важку голову, спустив ноги з ліжка, і весь світ заколихався, захитався, поплив. Хожиняк переміг слабкість і безсилимими пальцями вийняв залізний прогонич у віконниці. Ринув всередину ясний, сонячний день. З брязкотом одскочив гачок. Тепле повітря полилося запашною хвилиєю.

— Що це діється, заспав пан, чи що? — почав весело Стефек, але увірвав на половині речення. Хожиняк з червоним, опухлим обличчям сидів на лаві. Мул, грязюка, висохлі водорості укривали його одяг. На розпатланій голові темні смуги крові змішалися з грудками грязюки. Стефек сперся на руки й спритно скочив до хати.

— Ради бога, що сталося?

Осадник глянув змученими очима.

— А нічого, хама мене почастиували вчора ввечері...— і в ту ж хвилину пожалкував, що сказав правду. Можна було збрехати, якимсь викрутитись. Але Стефек не допитувався більше. Заметушився.

— Де в пана друге вбрання? Але ж у пана жар, гарячка... Мусить пан лягти, мати зараз прийде, скажу їй, огляне, пан поранений...

— Шкіра трохи розтята. Прошу дати спокій, нічого мені не буде.

Стефек кинув оком на застелене, забруднене ліжко, швидко скинув ковдру, стягнув, незважаючи на опір Хожиняка, невисохлі ще чоботи з його ніг, майже силоміць поклав у ліжко.

— Мати хотіла просити пана позичити коня, хочемо двома возами звозити... Стукав, стукав у віконницю, геть собі пальці пооббивав. Зараз біжу, мама прийде, бо я на тому не розуміюсь.

Хожинякові було зараз уже все одно. Охопив його невгамовний племінь гарячки, пік на вогні, смажив нестримно, хата хиталася вгору і вниз, колихалися стіни, змінювся вимір речей — не реальних речей: в Хожиняка стояло перед очима щось незбагнено велетенське. Він не знав, що це могло бути, відчував тільки цю величезність, як чисту абстракцію, відірвану від усякого поняття, без зв'язку з будь-яким предметом.

Хожиняк отямився трохи, коли рипнули двері і зайшла пані Плонська з Стефеком. Він пошукав очима Ядвіню, але дівчини не було. На хвилину зробилось йому чогось шкода і безглуздо дивно. Він певний був, що вона прийде...

— Стільки клопоту... не потрібно...— бурмотів він у замішанні, коли стара жінка підійшла до ліжка й почала оглядати голову пораненого. Але пані Плонська не звернула ніякої уваги на протести.

— Розпали в печі, нагрій води, треба спочатку обмити, бо тут нічого не видно. Пошукай ножиці, треба вистригти волосся. Тут, здається, нічого страшного, шкіра розтята. Чим це вдарили?

— Веслом.

— Веслом... Завжди казала: даремно пан по ріці їздить. А тепер клопіт. У всіх тут одна хвороба — і в Стефека, і в Ядвіні, наче на тій ріці бозна-що є. Приємно ото повзти човном, — часу шкода. Та де там, кожен

живе своїм розумом. Стефек, біжи до старости, хай повідомить на постерунок. Пан знову, певне, не знає, хто це зробив?

Незважаючи на гарячку, осадник помітив пильний сторожкий погляд молодого Плонського.

— Знаю...

Питання в очах хлопця згасло. Він поспіхом пхав тріски, ставив на плиту горнятко з водою. Пані Плонська розмотувала на бинти принесене шмаття. Коли прийшов староста, осадник був схожий на білу мумію — з-під пов'язки дивилися перекошені, мутні від гарячки очі.

— Упав пан звідки, чи як? Але вже обв'язано, га? Добре, як хто тямить оглянути. От я минулої зими сокирою рубонув у ногу, зо три місяці не міг ступити. Забруднилось...

Хожиняк дивився з ненавистю в старостине обличчя.

— На постерунок пошліть, скажіть комендантові, що треба його бачити.

— На постерунок? А, добре... Тільки не знаю, чи зараз хто матиме час, бо жнива... Може, ввечері... Але це, може, не спішно? Самому панові прикро лежати, але ж пані тут є, пан Стефек теж...

— Чуєте, що кажу? Одразу на постерунок! Самі біжіть, як когось іншого немає, це мене не обходить!

— Добре, добре, я вже когось пошлю — година гарна, може пан комендант човном приїхати, коли вже пан хворий.

— Хтось на пана Хожиняка напав, — пояснила сухо пані Плонська. — Поранив у голову.

Староста заклопотався.

— Напав? Хто б це знову напав? Тут народ спокійний, де йому там до цього... Посварилися з ким, чи як?

Осадник почервонів.

— А ви мені тут баки не забивайте. Дурника вдаєте, чи що? Де ж той ваш спокійний народ? А хату, а збіжжя хто мені спалив, а пса хто отруїв, а хто в мене стріляв у лісі? Розбійник — той ваш спокійний народ і ви разом з ним!

У старости заблищали карі очиці.

— Чого ж це я розбійник?.. Я староста, обраний і затверджений, урядовець, а то все нічого не відомо, сказати легко... От ви й за ту хату Івана обмовляли,

а як вийшло? Іван собі у брата сидів, ні про що знати не міг. Також і за пса пан комендант розпитував, нічого не довідався. Може, отруїли, а може, наївся чогось собака, і хвороба напала, мало хіба псів здихає? А про збіжжя не знаю нічого, ви ж зовсім не казали. Люди в нас як люди, всяко трапляється, а так... спокійні...

Осадник сопів від гніву. Боліла в нього голова, наче розсідалася, палило полум'я гарячки. Дратував староста, що стовбичив біля ліжка. Вчасно втрутилася пані Плонська.

— То хай пан ще другий порошок вип'є. Стефек тут посидить, а староста вже там зміркує з комендантом. Я піду зараз додому. Як буде чого треба, перекажеш Стефеку.

Вона вийшла, замітаючи підлогу довгою поруділою спідницею. За нею потяг до дверей староста. Стефек сидів на лаві й заклопотано дивився у вікно.

— Панна Ядвіня що робить?

— Вдома... Як завше... Може, ввечері сюди загляне. Як пан думає, може б, лікаря?

— Нашо лікаря? До завтра полежу і встану. Голова в мене міцна, нічого мені хами не зроблять.

— А пан повинен стерегтися. Бо неспроста ж усе це сталося.

Хожиняк лежав, дивлячись у стелю. Він не відповідав, бо небагато й чув із Стефєкових слів. По дошках стелі снувалися переплутані смуги, якісь тіні, чорна комашня роїлася в балках, зникала в шпаринах дерева, сучки викривлялися рисами незнаних облич.

— Я б краще виїхав. Не дадуть панові спокою. Раніше розраховували на цю землю з парцеляції, а потім ще лука на Оцінку... Нашо це панові? Не можна хіба влаштуватися деінде? Знову сплять абошо... Якось з самого початку не виходило у вас з ними...

Хожиняк силоміць розірвав важку щільну запону, що висіла над ним і тамувала голос.

— Виїхати? Зараз? Ні-і!... Більшовикам не дався, хаммам дамся? Це хами, хами, хами, хоч пан, здається, з ними приятелює.

— Це мої сусіди,— відповів тихо Стефек.

— Сусіди? Гайдамаки вони, розбійники, палії, вбивці! Що я їм лихого зробив, що? Приїхав, хазяйнувати

хотів спокійно, як людина, і що? Чого вони від мене хочуть?

— Бачте, ви у них землю забрали...

Хожиняк аж підвівся на ліжку.

— Яку землю? Я в них землю забрав?

Стефек почервонів.

— Вони вважають, що так... Думали, що як будуть парцелювати, то вони одержать. А ви сюди приїхали — й скінчилося.

— Я чесно собі ту землю заслужив. Три роки фронту, щеням іще пішов з дому, утік, бо не хотіли мене пускати. Потім війна більшовицька... Поранений був, хреста маю, сержанта вислужив, сто разів за цю землю заплатив! За вітчизну бився чесно... Але це вороги, вороги! Гірші, ніж на фронті. Комуністична банда!

Він ослаб і впав назад на подушки. Стефек невпевнено дивився в підлогу.

— Комуністи не стріляли в пана, і комуністи хати панові не підпалювали. Це звичайні селяни... А те, що пан каже — вороги... Бачте, вони саме можуть бути ворогами — або друзями. Вони тут живуть споконвіку. Важко їм, а тут ще...

Стефек напружено шукав слів. Але коли глянув на осадника, зрозумів, що це все не доходить до нього крізь пал гарячки. Хожиняк дихав тяжко, із свистом. Руки блукали по ковдрі, пальці згинались і розгинались упертим маніакальним рухом. Стефек злякався.

Але обличчя хворого не змінялося. Він водив безтямним поглядом по стелі, і там, на свіжих, повних ще золоті живиці дошках виразно вичитував своє незаперечне, тверде право. Ні, він не був з тих, що криються, ховаються далеко од фронту, байдикують, спекулюють, а потім раптом, коли все вже скінчиться, виринають і кричать голосно про свої заслуги.

Проста, звичайна річ — коли було треба, пішов битися, і тоді не думав про смерть, хотів тільки чесно, як належить, зробити свою роботу. А коли йому дали ділянку, коли сказали про обов'язки, про працю, яка його чекала, поїхав, повний найкращих намірів. А його прийняли, ох, як прийняли...

Він забув про Стефека, про все, відчував тільки свою пекучу, велику кривду.

І з цим почуттям безмежної кривди він заснув. Сон був гарячковий, важкий, але коли осадник прокинувся надвечір, він почував себе вже значно краще і міг докладно розмовляти з комендантом, який саме приїхав.

— Але ж дали панові стусана — у пана вигляд, наче він з хреста знятий. Знає пан принаймні хто?

— Тепер знаю.

— Ну, це добре. А тепер розкажіть усе по черзі, по порядку.

Хожиняк почав оповідати. Комендант витяг перед собою довгі ноги аж по другий бік стола і час від часу записував.

— Ви пізнали його напевно?

— Напевно. Адже це було за півкроку, і я розмовляв з ним...

— А той другий?

— Не знаю. Сидів у човні, не ворушився. Було темно.

— Ну, так... То я зараз до Іванихи зайду, бо думаю, що пташки вже в гніздечку немає. Ото клопіт... Але зараз ми вже його зловимо, не турбуйтеся. Людзіка за ним пуцу, хлопець не подарує, хоча б мав геть стоптати нові чоботи. Він такий завзятий, що страх. А пан хай тут сам не нудиться.

— Я зостанусь на ніч,— заявив Стефек.— На лаві собі постелю, як щось треба, то буду під рукою.

Комендант придивився до нього уважно.

— А, це добре. Не гаразд хворого кинути самого, хоч це — солдатське м'ясо. Нічого йому не станеться. Я теж піду, подивлюся, що й як, а потім заночую в старости, бо пізно буде. Або... В карти граєте?

— Ні.

— А шкода, пограли б. В карти пан не грає, не п'є, не курить. Що ж тут робити в цій дірі? Хіба...

Стефек залився рум'янцем.

— А дівчата гарні, нема що казати. Болотом і лозою трохи смердять, але гарні, гарні... Тільки що з того, коли нас не хочуть? Такі вже завзяті. Важко з ними... Але ви, може, маєте більше щастя, га?

— Дурниці ви кажете, пане,— обірвав сухо Стефек.

— Дурниці, не дурниці... Пан молодий, кров не вода, як то кажуть. А вони, здається, приязним оком на вас поглядають, хоч ви — поляк.

— Нікому на дорозі не стою, чого ж їм бути неприязними?

— І пан Хожиняк на дорозі їм не стає, а що з того? Ні-і, молодий пане, тут щось інше, щось інше...

Стефек, сердитий сам на себе, зняковів. Але комендант не дивився на хлопця.

— То я піду. Ранком знайду, побачимо, що там стара скаже.

У Івана вже спали. Чорні шибки відбивали блиск молодика. Комендант сильно постукав у вікно.

— Хто там?

— Одчиняй, одчиняй, швидше. Бо я тобі скажу хто, аж тобі в очах роз'ясниться.

В хаті заворушились, спалахнув пучок скалок, впали червоні блиски в хату. Рипнули двері, з'явилася в них стара жінка. Пасма розпатланого сивого волосся звисали круг зів'ялого обличчя.

— Де ваш чоловік?

— А чи я знаю, вельможний пане? Як поїхав учора по рибу, то й досі немає.

— З ким поїхав?

— Чи я знаю, з ким? Забрався з дому, як звичайно... його рибальські справи. Я його не питаю, сам чи з ким...

— А сьогодні коли тут був?

— Адже кажу, вельможний пане, як пішов учора, то його й не було. Може, куди далі попливли або ятері поставили і біля них чекають, то не треба їм на село вертатися.

Комендант роздивлявся по хаті. Стара встала, очевидно, з лави під вікном, на якій лежала очеретяна мата й ганчір'яний килимок. Він заглянув на велику піч. Тут покотом спали діти. Комендант витягнув електричний ліхтарик і присвітив. Спітнілі личка виринули з-під купи шмаття.

— Скільки їх у вас?

— Четверо, вельможний пане, четверо. Було ще троє, але вмерли. То зосталося четверо.

— Не казав чоловік, коли повернеться?

— Ні, не казав нічого. Так, як завжди, зібрався й пішов. Що він мав казати? Мій не говіркий. До роботи беручий, а розмовляти не любить.

— А шкода, я б з ним охоче поговорив.

— Про що ж це, вельможний пане? То як він приїде, я йому скажу на постерунок заскочити, якщо треба.

— Ага, коли б я його бачив... А по той бік сіней що?

— Хлівець, вельможний пане. Корів маємо дві дитя.

— А майте собі, що хочете. Ідіть-но за мною. Зачиніть хату.

Жінка слухняно пішла за ним. Він одчинив двері. Війнуло теплим, задушливим запахом гною і худоби. Сонні корови ворухнулися ліниво, поглядаючи на несподіване світло лагідними виражуватими очима. Тут не було нікого. В кутку крякала качка, очевидно сполохана їх раптовим приходом. Комендант пересунув ясну смужку електричного світла по почорнілих грубих брусах стін, по балках стелі. Ні, тут не було нікого.

— Клуня є?

— А є клуня, як же без клуні? Отут, зараз.

Кінець хати приткнулася невеличка клуня. Комендант лазив по сіні, ворухив невелику купу снопів. Спинився на хвилину й прислухався. Але жоден звук не забринів у тиші, що пахла сіном.

— Які ще у вас є будівлі?

— Які ж? Маленьке наше господарство... Нашо ж би ще будівлі?

Комендант на мить замислився.

— Ну, так. То ви коли чоловіка сподіваєтесь?

— Чи я знаю, вельможний пане? Прийде і піде... Він рибалка, а зараз саме час по рибу ходити. Може, на ранок тут буде, може, опівдні...

— Так, так... А ви вважайте, зробив ваш кепську справу, і тепер йому вже так не минеться.

Обличчя жінки не здригнулось. Ясно освітив її ліхтарик, видобуваючи назовні залом зморшок, глибокими під очима, блідість вузьких уст.

— Чого ж ви не дивуєтесь?

— Чого ж я маю дивуватися, вельможний пане? Що простому чоловікові з дивування? Вже як буде, так буде.

— Лиха собі ваш чоловік напивав. Собі й вам. Четверо дітей... захотілося мужикові розбою. Погане діло...

— Лихо завжди прийде, не втекти від нього, завжди дожене...

— Ну, не мудруйте, спати, хату замкнути, а як вашому схочеться повернутись, то я його вже вистежу.

— Авжеж, вельможний пане...

— Не розмовляти! — гримнув комендант люто. Жінка стояла непевно. Обсипало її тремтіння від нічного холоду.

— Чого стоїте?

— То вже можна до хати вертатись?

— Не чуєте, що сказав? Перину на голову натягти й кінець.

— Яка там у нас перина...

Він знизав плечима й повернувся до старостиного подвір'я. Іваниха поволі зайшла в хату. Загасила скалки, лягла під плахту і, склавши долоні на висохлих грудях, силкувалася заснути. З запічка линув голосний подих дітей, найстарший, Іван, так само, як і батько, хропів голосно, ніби доросла людина. Жінка зітхнула. Десь у куточку шкряботіла миша, мордуючись над старим ремінцем чи просто над грудкою глини. Місячний блиск косою смугою падав на підлогу, і фуксія, що стояла на вікні, кидала на це ясне тло виразну тінь листя і звислих униз квітів. Під стелею сонно дзижчали мухи, збуджені, очевидно, недавнім світлом і рухом. Вона заслухалась цього дзижчання, водночас пильно ловлячи відгомін знадвору. Але ніхто не озивався. Іваниха думала про чоловіка. З сухими очима, дивлячись на місячну пляму на підлозі, міркувала, вираховувала. Думала про четвірку, що спала на печі, про корову, про коня, що захиріє, бо не стане паші на зиму, а так страшенно хотілося Іванові того коня.

— Що ж воно буде, що ж це буде? — питала вона в самої себе, і раптом усвідомила, що вже майна доцвітає на пагорках, що вже починає поволі сохнути рогіз — стебло тепер грубе, цупке, непридатне для їжі. Розмірковувала байдужно, ніби не про неї йшлося і не про тих чотирьох, що спали спокійно, не знаючи ще нічого.

Монотонне дзижчання мух заколихало її нарешті, отуманило, поки вона не заснула, навіть не ворухнувшись, на вузькій лаві. Промінь молодика пробіг по хаті і посунувся далі. Лягла темрява.

РОЗДІЛ 9

Людзік зрозумів, що тепер настав його час. Тільки спритно діяти — і все буде гаразд. Не було сумніву, що коменданта Сікору мусять раніше чи пізніше забрати звідси. Людзік із співчуттям дивився на його недоругість. Бо ж недоругістю були всі комендантські зусилля, і ці розмови з старостою, який дивився вовком, і теревені з селянами, які нахабно брехали, а комендант зовсім не квапився викрити цю брехню, і те, що село, власне кажучи, робило все, що йому заманеться. Не так собі уявляв службу на постерунку Людзік. Адже вони мали над селянами сотню переваг: перевагу влади, перевагу права, перевагу вмілості, перевагу зброї. Можна було взятися до них зовсім інакше. А тут безкарно пішла осадницька хата димом, і селяни збирались по хатах з невідомою метою, і на цвинтарі знайшли цілий склад папірців, і взагалі відомо було, що це за зілля. А тим часом комендант дивився на все крізь пальці. Дуже швидко зародилися в Людзіка дві підозри, які дедалі більше підтверджувались. По-перше, що комендант просто боїться, по-друге, що він не зовсім нормальний. Не спав цілими ночами, блукав по кімнатах, говорив сам з собою, а коли напивався, що траплялося дедалі частіше, плакав і плів нестямні дурниці. Та ще й ревнує без кінця цю свою Зося. Вона справді гарна, але Людзік зовсім інакше уявляв собі жінку, з якою хотів би жити. Одруження — це лише один щабель у його кар'єрі. Роман з начальниковою дружиною ні до чого доброго не доводить. Він мав уже в цьому деякий досвід, правда, чужий, на прикладі товариша, який безглуздо заплутався і нічого з того доброго не вийшло. Отже, підозри коменданта були необгрунтовані. Людзік думав насамперед тільки про кар'єру. Іванова справа була ніби створена для нього, щоб він хоч раз нарешті відзначився, виринув, дав знати про себе й показав би, що начальство не мало рації, переводячи його з кращого місця аж сюди. Потім, коли дурний Сікора піде в божевільню або на пенсію, буде вже щось зовсім інше — тоді хай собі будуть ці Паленчиці — він заведе тут порядок, покаже, що може зробити енергійний, молодий, здібний чоловік навіть у такій глушині.

Комендант легко дав себе перекопати, бо це збіглося з його намірами. Він поблажливо посміхався на запал молодшого, не обізнаного ще з умовами товариша. Легко було новакові так казати, але він сам добре знав, як воно й до чого. Не знайдеться Іван, а коли навіть знайдеться, то поставить свідків, подасть докази, ясні, як сонце, що він не був того вечора над річкою і що осадник помилився, а це, зрештою, було зрозуміло в такій темряві. Адже Хожиняк сам казав, що справді було темно. Отже, Сікора охоче віддав усю справу Людзікові. Хай собі помучиться, хай побігає, хай побачить, чи це легко. Здається хлопцеві, що зможе чогось добитись,— хай собі трохи пощербить зуби. Десь на дні серця таїлась ще думка, що, може, Людзіка при нагоді вхоплять чорти, тоді комендант був би спокійний щодо Зосі. Бо те, що цей Людзік підкопувався під нього, що мітив на його посаду, Сікора помітив одразу, але це його не турбувало. Не могло спіткати ніщо гірше, ніж ця волинська служба,— хай уже робить, що хоче.

Людзік кинувся в нову, першу самостійну справу з диким запалом. Всупереч звичаю, підказаному обережністю та здоровим розумом, почав ходити сам. Він не хотів ділитися ні з ким заслугою і тріумфом. Цілими днями оглядав місцевість, стежки од річки до села, од села до річки, проходи в заростях під лісом, вузькі стежки, що вели крізь зелені чагарі на болотах, пеньки в струмочках, які пливли до ріки. Зробивши широке коло навкруг села, весь час звужуючи його, він дедалі ближче підбирався до Іванової хати. Тут, біля хати, була затока річки, що заросла високо очеретами й оситнягом. В очеретах він знайшов собі зручне місце — сухий, гарно захищений острівець, з якого було видно двері хати. Просиджував тут годинами, аж йому терпли ноги, а щоки зводило конвульсіями непереможних позіхів. Уночі вибирав собі інше місце — біля самої хати, де, на щастя, не було пса, в заростях дикого бузку, барбарису, крушини, в гущині переплетеній, захисній, безпечній. Він докладно познайомився з життям всієї родини. Ледве починало розвиднятися, і село ще, здавалося, спало під майже білим небом, виходила Іваниха. Поволі йшла за хату. Через якийсь час вибігала одна, друга дитина. Людзік знав їх уже всіх, трьох хлопців і дівчинку. Потім линув із шпарин даху голубий

дим — Іваниха вже встигла назбирати трісок. Потім корови йшли на пашу, Іваниха рвала в кошик траву, діти бігли з вудками до води, жінка сідала на порозі й чистила малесеньку, вкриту білими паростками картоплю, не більшу од волоських горіхів. Людзік чекав. Він знав світанки, мокрі од роси, оповиті сивою млою вечори, прозорі, рожеві ночі, миготливі од зір, і нічні бурі, що зривалися раптом, бурі гучні, яскраві, лункі, які, здавалося, розбивали землю на скалки і до ранку минали безслідно. Поліцай заповзвся.

Але Іван не приходив до хати; або пробурався до неї якимсь незрозумілим чортячим способом. Часом уночі стражник тихим кроком скрадався під саму стіну, прислухався. Ні, не було нікого. Линуло з хати дитяче хропіння, часом стогнала уві сні жінка, та й годі. Треба було шукати десь в іншому місці.

Почалися нескінченні мандрівки по болотах, по пустирях, по неймовірно диких закутках. Людзік зненавидів це все надзвичайно швидко. Проклинав диких качок, що злітали з води, зривалися з очеретів з полохливим вереском, вівчариків, що втікали з пронизливим криком, мовчазних чапель, які зникали, здіймаючи шелест могутніми крилами. Ніби все це заприсяглося викривати його, Людзіка, присутність. Поступово він навчився скрадатися так тихо, сидіти в очеретах так нерухомо, що птахи забували про його присутність. Тут майже до його чобіт припливали сірі чирки, великі крижні і ще якісь птахи, назви яких він навіть не знав — з білими окулярами круг очей та білою смужкою на крилах. Тут-таки, біля його чобіт, бігали на високих ніжках кулики з білими блискучими грудьми, наче свіжо вмиті й зачесані прибережні чепуруни. Тільки чаплі вміли завжди побачити його здалека і, втрачаючи нерухомість білого, вбитого в берег кілка, підносились у повітря одразу, коли він з'являвся, — найчуйніші, найобережніші з усіх птахів.

Але птахи не цікавили Людзіка. На піску, на болоті він стежив, розглядав сліди людських ніг. Силкувався між відбитками лозових личаків побачити той єдиний, йому потрібний. Не можна було нічим легковажити, ні про що забувати, ні перед чим відступати. Одного дня він побачив дим понад вільхами на тому березі, за два кілометри нижче від села — і не звернув на це уваги.

Але потім, коли вартував біля Іванової хати, несподівано вплив перед його очима образ, ніби відбитий на чутливій пластинці. Понад темним гаєм вузька, ледве помітна смужка, що линула просто вгору, в чисте, мов кристаль, повітря. Тільки зараз він замислився — хто там міг розпалити вогнище? Не було на тому боці людських садиб, а самі безкраї болота, не паслися навіть корови на зрадливій трясовині, звідки ж цей дим?

Він насилу висидів до ранку, схвильований і неуважний. Що більше минало часу, то більше він відчував, що зробив дурницю. Йому підказував таємничий голос, мисливський інстинкт, який виробився за дні шукань, що саме там було те місце. Мокрий од роси, змерзлий, він не пішов навіть на постерунок снідати, а сів у човен і переплив на той бік. Тут до річки спливав маленький струмочок, темно-бура вода мішалася з річковою водою, ясною і буйною. Людзік погнав човен у вузький прохід і відразу пірнув у холодний зелений морок. Високо здіймалося нерозривне склепіння вільхових гілок, попелясті стовбури дерев стояли стрункі, наче колони в костьолі. І тихо було, мов у костьолі. Тут, унизу, молоді дерева сягали гілками до води, і він мусив нахилитися, щоб віти не шмагали його по обличчю. Капала роса з листя — великі краплі падали важко на човен, на плечі, на шапку. Холодний морок ще причаївся внизу стовбурів, порослих при землі рясним зеленим мохом. В одному місці дерева розступилися, odkриваючи піщану косу. На цій косі побачив Людзік предивне видовище. Невеличкий птах, бурий, з білим черевцем, мабуть, шойно прокинувся й з насолодою потягався справжнім людським рухом — одне крильце, одну тоненьку ніжку вбік. Раптом він побачив човен, що виринув з зеленого тунелю, і завмер у смішній позі. Людзікові захотілося бризнути на нього водою, але він вилаяв себе за цю невчасну дитячу думку. Тут, десь уже недалечко, повинен бути слід учорашнього вогнища.

Ранок яснішав усе швидше, на верховітті дерев спалахнуло яскравим золотом молоде сонце. Зашелестіли, ожили вільхи. Заспівав птах, за ним другий і третій. Вода звужувалась, текла все меншим струмочком, що заріс листям кінського щавлю, тарілками лопухів. Намагаючись не робити шуму, Людзік плив, відпихаючись, міцно спираючись веслом об грузьке дно струмочка.

Тут вільхи кінчалися, переходячи в плутану гущину кущів, а разом з вільхами кінчився і струмок. Далі вже було тільки широке болото, заросле високими очеретами, та стіна оситнягу, вища од людського зросту.

Людзік обережно виліз. З-над очеретів зірвалися чаплі — летіли одна за одною хвилястим величним льотом до річки. Очевидно, вони ночували десь тут, недалеко від порожніх в цю пору гнізд, у невідомім лісі. Людзік пригнувся і поволі побрів крізь куші. Праворуч і ліворуч було болото — рудий мочар, зрадлива трясовина, що квітла плямами свіжої зелені. Вузька перетинка між болотами довела його нарешті до якогось острівця-купини. Спинився. Тут, за два кроки від нього, тліло вогнище, темне од роси. Лежала купа очеретів та сухої трави, очевидно постіль. Але нікого не було видно. Поліцай роздивився уважно й підійшов. Вогнище було свіже, в глибині купки попелу він відчув навпомацки тепло, легке, як подих. По росі позначився слід — темні відбитки ніг на сивій поверхні трави, що виблискувала блакиттю. В нього забилося серце — тихим кроком, не здійсмаючи пальця з курка револьвера, він рушив по сліду. Але слід крутився, стирився і нарешті зник зовсім в гущині очеретів. Людзік тихо вилаявся. Почав розглядати очерети, оситняг, стеблину по стеблині, сантиметр за сантиметром. Так, хтось туди йшов, і йшов зовсім недавно. Він мимоволі озирнувся. Йому раптом здалося, що звідкілясь дивляться на нього пильні очі — тут, може, з цієї купи очеретів. Затримав подих, але не почув нічого, крім хлюпотіння води. За очеретами мушило ховатися озерце, від нього, очевидно, йшов струмок до річки. Людзік силкувався пробратися далі, але скоро відчув зрадливу еластичність ґрунту — коливалося все під ногами, мов гойдалка. Він відступив і повернув на полянку. Не змінилося тут нічого, тільки сліди по росі спліталися з його слідами, були менш виразні. Сонце починало припікати крізь мереживо вільхових віт навіть тут.

Поліцай з розпачу вирішив повернутись, хоч несхибний інстинкт підказував йому, що він натрапив на справжній слід. Він вибрав собі й місце — заглиблення в розгалуженні вільхи, що росла трьома стовбурами з одного прикорня, укритего кушами й хмелем. Сюди треба буде прийти опівдні й терпляче ждати до вечора.

Звір повернеться до лігва — тоді легко можна буде його спіймати.

Але коли він пройшов кільканадцять кроків до струмочка, де залишив човен, і вибрався на багnistий берег — йому здалося в першу мить, що це сон. Човна не було.

Тепер він вилаявся вже голосно. Для певності пошукав далі — не було й за виступом берега. Сам у це не вірячи, він запевняв себе, що вода занесла човен і що він мусить затриматись десь на найближчому повороті. Отже, треба йти берегом, поки не знайдеш його.

Через два кроки він зрозумів, що не пройде. Мочар лежав під вільхами; відкривалися зрадливі озерця, бездонні чорні очі, укриті ряскою. Людзік постояв якусь мить над струмочком і з одчаю вліз у воду. Вода неприємно захлюпотіла, знялися з багnistого дна бульки повітря, прискакали вгору, лопались на поверхні з тихим тріском. Води було не вище литок, але чоботи глибоко вгрузали в липкий, ослизлий мул. Де-не-де нога натрапляла в рідкому багні на щось твердіше, і тоді стражника обіймало безглузде, прикре тремтіння. Ніби топтався по тілі потопельника. Чорт його, зрештою, знає, що ховалося в болоті та його протоках! До того ж він весь час почував на собі погляд чужих очей — пильний, сторожкий. Мимоволі він міцніше стиснув револьвер. Брів чимдалі глибше, але всюди тут твердий на вигляд ґрунт під вільхами виявлявся розкислим болотом. Нарешті він натрапив на сухіше місце. Виліз з води, заболочений майже до пояса. Рушив берегом потоку, безнадійно стежачи, чи не з'явиться десь зачеплений об прибережний виступ човен. Але човна не було ані тут, ані на вільному просторі, коли Людзік нарешті вийшов з зеленого півмороку вільх і перед ним заграла сонячним світлом блакитна ясність ріки. Поліцай пішов униз, щоб заплутати сліди, і манівцями добрався нарешті під Паленциці, де довелося довго гукати і кликати, поки вайлуватий перевізник догадався, що треба подати човна. Він скося дивився на забруднений мундир, на халяви чобіт, майже не видні під грубою шкаралупою намулу, що швидко висихав. Людзік намагався надолужити все виразом обличчя. Він не раз вивчав перед дзеркалом належну міну — злегка зморщені брови, холодний безвиразний погляд очей, міцно стиснуті губи.

Це утримувало від усяких питань, хоч тут дуже рідко хтось про щось питає.

Але його закидав запитаннями комендант, який увійшов до кімнати стражників і ретельно стежив, як передягався Людзік.

— А я вже думав, що вас десь стукнули... Від учора з полудня нема й нема... Але ж ви, пане, десь і вскочили, оце грязюка! Тонули, чи що?

Людзік мордувався з сорочкою, що ніяк не хотіла лізти з голови. Нарешті звільнився і з люттю глянув на начальника. Він зовсім інакше міг би дивитись, коли б не це безглузде зникнення човна... Але й так спіймає того хама, спіймає, хоч би мав здохнути!

— Нехай би ви трохи відпочили, на що ж це схоже... Як мара виглядає,— казав комендант, не без задоволення відзначаючи, що пухкі юнацькі шоки підлеглого схудли, під очима позначилися чорні тіні, а неголене підборіддя темніє, ніби невмите.

— Відпочину, як арештун Піскора,— відповів сухо Людзік, взуваючи інші чоботи.

— Е, шукай вітру в полі... Це так мовиться: спіймаю, а спіймай його, спробуй. Вони тут кожен перелаз, кожну стежку спросоння знають, по болоті ходять, як ви по шляху. Один одному помагають, остерігають. Ідуть краще обідати.

Тільки зараз пригадав Людзік, що майже добу нічого не їв. Обідав похапцем, обмірковуючи план засідки. В своїх обрахунках, як на неподоланну перешкоду, він раз у раз натрапляв на те саме — зникнення човна. Воно не могло бути випадковим. Чи бачив його Іван? І чи це взагалі був Іван?

Він зовсім не відповів на запрошення пограти в карти і, старанно оглянувши револьвер, рушив знову. Вирішив оглянути берег ріки — той берег. Іван, навіть коли й побачив його, пошукає, мабуть, іншої схованки, в зручнішому місці, десь серед тих мочарів, що тягнуться довгою смугою вздовж ріки. Тепер для Людзіка стало необхідним це блукання, стеження, шукання слідів. Він не міг спинитись ні на хвилинку, ніби охоплений маніакальною думкою. Вже були оглянуті сусідні села, виходжені всі навколишні закутки — марно. Цей сьогоднішній слід збудив у ньому нову енергію, нові сили, які вже слабшали. Адже й той змучиться, нарешті, зро-

бить якусь дурницю, яка його згубить. Бо ж він не міг прийти так, як Людзік, переодягтися, виспатись, відпочити. Йому раз у раз треба міняти місцеперебування.

Наступними днями стражник часом відчував, що майже божеволіє. Натрапив на березі на сліди вогнища та залишки печеної риби, якось знайшов поламану вудку. Він відчував, що Іван десь тут, що він сам іде правильним слідом, тримає його майже в руках. Знайшов лігво на калиновому острівці біля села, старе, вже покинуте, і проклинав сам себе, бо, очевидно, перші дні втікач перебував саме тут. Але тепер сліди частішали, три дні він гнався за Іваном по п'ятах, не міг його впіймати, але відчував весь час його присутність. В малій крамничці втікач купував хліб,— звідки він брав гроші? Потім ночував на хуторі за луками— стражник аж піпився, але нічого не міг зробити тим людям; прийшов подорожній, та й годі. Його підохочувала до гонитви ця гаряча стежка, близький, непрохололий ще слід, по якому він гнався з витривалістю коня.

І Іван відчував близькість переслідувача. Кілька разів він дивився на Людзіка крок за два від нього, або так, як біля струмка на болотах,— на відстані простягнутої руки. Там, на полянці, відчув спокусу— схопити весло з човна, скочити раптом, дати по голові, цього разу вже як слід. Але щось у ньому здригнулося. Він дивився крізь хитливу заслону очеретів, як стражник схилявся над згаслим вогнищем, бачив рисунок жил, набряклих на чолі, пальці на курку револьвера. Скочити б... Хто перший подужає? І хай уже буде, що буде... А коли подужає— хто сюди прийде шукати по болотах? Замкнуться зелені чагарі, м'яко угнеться згубна трясовина, і знову стане чапля на чатах, нікому навіть на думку не спаде... Хто сюди потрапить, хто може зміряти прірву трясовини, що доходить, мабуть, до середини землі?

Він стояв і думав, поки той оглядав попелище, ішов по слідах до очеретів, схилений до землі, пильний, чуйний. Іван хмуру стежив за його кроками— незграбними кроками людини, звиклої до шкіряного взуття, до твердого ґрунту під ногами.

Потім він беззвучно вислизнув. сів у човен і відіпхнувся рукою од берега. Човен добрий, придасться, бо його власний протікав усе більше, а стражник нехай

повертається як хоче — болотом чи водою. Він вплив на ріку й рушив у йому одному відоме місце, широку затоку, приховану від людських очей. Увечері закинув вудку, міркуючи, що йому робити. Відчував, що ворог з якимось незвичайним завзяттям женеться по його слідах, хвилинами спадало йому на думку плюнути на все і податися звідси далеко. Але ці думки були нереальні, туманні і неконкретні. Тут він народився, тут жив, до цього села мандрував аж з-за Берліна в ті воєнні дні, коли треба було пазурами видирати життя з поораної гранатами землі, виплутувати її з сітки колючих дровів, поки, нарешті, виглянуло на сонце знане з дитинства її зелене, справжнє обличчя. Забута й далека була та мандрівка в чужі краї, всіма корінцями, кожним волоконцем він укоренився тут, саме в цей берег, у цей річний розлив, саме в це, а не інше село.

Тільки зрідка він зважувався заглядати до хаги. Жінка завжди вміла остерегти, дати знак, попередити, але він не хотів цим зловживати. Скрізь тут він натрапляв на Людзікові сліди. Хутко викрив його схованку під бузком і в очеретах. Це, зрештою, було не страшно. Гірше, коли він знайшов на піску цієї, тільки йому одному відомої затоки відбитки поліцейського чобота. Тоді його охопив раптовий жах. Іван стояв віч-на-віч з кимсь несподіваним і відчував ніби подив перед супротивником.

А Людзік шалів. Не ївши, не спавши, гнав, мов божевільний, за невловимим слідом. Перепитував людей, верещав, проклинав, не здобувши ні від кого найменшої вказівки. Все частіше відвідував Іваниху, але жінка тільки знижувала плечима. Під час цих мандрівок він натрапив і на інші сліди. Сам зараз не мав часу та змоги. Без надії, з почуття обов'язку, звернув увагу коменданта на перевізника Семена. В протоці струмочка, що впливав до річки, натрапив на незаперечні сліди перебування якихось людей, що, очевидно, пробиралися на схід, до радянського кордону. Тим ретельніше, тим завзятіше він гнався за Іваном. Здавалося йому, що коли упорається з цим одним супротивником, прийде час і на решту. Він проб'є мур непоборності, безкарності села.

І, нарешті, одного дня прийшла перемога. Звичайно, безглуздо дав себе впіймати Іван. Він заночував у ку-

рені, хоч і стерігся цього довгий час, але був хворий, покалічив собі ногу, і рана гноїлась, мучила гарячкою. Заснув міцним гарячковим сном — і саме тут з'явився Людзік. Хазяїн, старий дід з Лопухів, белькотів щось вражено, ніби заворожений, дивлячись на дуло револьвера. Іван не боронився — було вже пізно. Клацнули наручники, і тоді Людзік відчув дивну вдячність до цієї людини. Так, як не раз закликав його в думці, коли блукав змучений, змордований до останку, по бездоріжжі, на стежках: — Ну, з'явись, дай себе впіймати, ради бога, дай себе впіймати. Нащо, за віщо ти мене так мучиш? Адже не втечеш, все одно будеш мій. Отже, дай себе спіймати зараз, тепер!

Так, це була вдячність. За те, що безглуздо вдруге прийшов до куреня. Хоч це був, власне, випадок. Але, зрештою, Людзік завжди покладався саме на випадок, на інстинкт, який підказував йому, що робити, куди йти, часто всупереч логіці, всупереч здоровому глуздові. І це були наслідки.

Полонений ішов попереду, кульгаючи. Людзік не довіряв — ішов відразу за ним, не спускаючи пальця з курка. Так добрались до Зелищ.

З хат виходили люди і поспіхом зникали. Діти ховалися за рогом, крізь шибки малих вікон виглядали обличчя і теж зникали, тільки-но падав на них погляд стражника.

— Праворуч, праворуч, до старости.

Іван слухняно повернув праворуч. Ішов згорблений, кудлата шапка зсунулась на очі, ланцюжок наручників побрязкував ледве чутно. Босі пальці вилазили з подертих, зогнилих личаків.

Довго тривала суперечка про віз. Людзікові не хотілося йти пішки ці десять кілометрів до Паленчиць з невпинно напруженою увагою. Які там думки снуються під кудлатою шапкою, що криється за мертвим, безвиразним обличчям спійманого? Невже так легко здався він після цієї чотиритижневої напруженої втечі? А може, йому все обридло, і він уже занадто змучений?

Незграбно, насилу тягнувши хвору ногу, заарештований сів на віз. Староста хотів дати за погонича хлопця, але Людзік гримнув на нього, і староста, стогнувши, чухаючи голову, сів сам. Шарпнув віжки і рушив. Страж-

ник сидів біля заарештованого. Тільки зараз він відчув дух гнилизни, прикрий запах, що йшов від цього чоловіка: сморід зогнилих личаків, немитого тіла, гнійної рани, і відсунувся трохи. Віз хитався по вибоях, поринав у калюжі, що ніколи не просихали. Їхали мовчки. Людзік скося, обережно, спостерігав спійманого Піско-ра, але нічого не міг прочитати на нерухомому обличчі. Той дивився прямо перед собою, мертво й тупо.

Дорога звертала до річки, обминаючи велике болото, вела на піщані горби і знову збігала вниз крутими ко-ліями. Людзік поринув у мрії. Він покаже комендантові, що можна зробити. Сам, сам напише рапорт, сам одвезе заарештованого до Пінська. Підвищення було близьке, було в руках. Бо ж зараз можна буде змусити мужика признатися в тих справах — у підпалі, отруєнні пса — а хто знає, чи ті папірці на цвинтарі не походили теж з його рук? А коли навіть ні, то він напевно знає все, може виказати, видати спільників...

Він відчував крила за плечима. Водив долонею по стволу револьвера. Скінчилися чотиритижневі поневі-ряння, скінчилися перемогою всупереч пророкуванням коменданта, всупереч усьому. Ох, зараз він виспить-ся за весь час, од'їсться за весь час...

Одним спритним рухом, швидким, мов блискавиця, Іван пхнув стражника з воза й кинувся раптом у дру-гий бік. Пірнув у зелену гущину, в кущі, в зарості оче-рету, що оточували струмочок, через який вони щойно проїхали. Людзік вистрілив. Раз, другий раз, в те саме місце, де ще хиталися гілки. Староста пронизливо крик-нув, кінь скочив убік, злякано шарпнувся.

— Стій!

Староста насилу вдержав сивка. Людзік скочив у гущину, наосліп; незважаючи на гілки, що били його по обличчі, мчав уперед, стріляючи з револьвера. Тіль-ки коли під ногами забулькотіло болото, спинився. Всю-ди, направо й наліво, перед ним і за ним стояла гущина, кущі диких порічок, черемхи, що пробивалися крізь оче-рети, які високо здіймали пухнасті мітелки з усіх боків. І Людзік зрозумів, що нічого тут не вдіє. Прислухаю-чись до голосу старости, який заспокоював коня, ви-йшов на дорогу.

— Ці болота далеко йдуть?

— А хто ж їх знає... Болота як болота, багно, та й

годі... Вздовж ріки й поза рікою, по обидва боки болота йдуть... Тут від дороги ген-ген все болота...

Людзік не схотів сісти на віз. Староста вражено дивився на стражника, коли той, кажучи щось до себе, хутко віддалявся багнистою дорогою. Болото бризкало з-під ніг — прокляте, вічне, непереможне тутешнє болото. От і скінчився триумф — утік скутий, з хворою ногою, а все-таки втік. І раптом Людзік пригадав і наручники, і хвору ногу. Цього разу Іван не втече далеко, цього разу він уже схопить його неодмінно й остаточно, раз і назавжди.

Коли він надвечір з'явився в Паленчицях, комендант уже знав. Людзік шаленів — було це для нього незрозуміло, але комендант знав. Стражник відчув у його співчутливому голосі нотку триумфу, радість дурня, який сам не вмів нічого зробити, а тішився з чужого нещастя.

— Казав я, пане Станіславе, казав... Не так воно легко... От і зараз, з наручниками, а бобу панові дав, ой, дав... Знаю я їх!

Людзік не відповідав на ці комендантові зауваження. Багато він знає, цей Сікора!.. Спробував би так чотири тижні ганятись за втікачем по болотах, товктися в багні, не їсти, не спати, облазити всі навколишні луки й урочища... Тоді він міг би щось казати про своє вміння. Балакати тільки вміє, більш нічого... Навіть пса поліцейського не зміг дістати, бо його, бач, тут не треба. А пес зараз придався б.

Поліцай випростався. Дасть собі раду і без пса. Цієї втечі не подарує, не попустить.

Невиразно усвідомив Людзік, що тут присоромлений не тільки він, але щось більше та важливіше за нього. Адже тут, на диких болотах, в дикому краю він представляв владу, порядок, право. Насупив суворо брови. Відчув себе знову сильним. Хоча б і сталося найгірше, та принаймні відомо буде, що він, стражник Людзік, до кінця виконав покладене на нього завдання. З погордою переваги слухав, як комендант сперечається з дружиною про качку, недосолену чи пересолену.

Ох, Сікора... А вночі нап'ється й буде плакати, нарікати, як баба. Раптом Людзік подумав про матір. Сидить старенька в малій тісній кімнатці, може, саме зараз попухлими в суглобах пальцями шиє щось для сина. Терпляче жде, що справдяться її надії і син виб'ється

в люди, що колись вони житимуть разом, як про це вона стільки мріяла, в теплій гарній квартирі, і вона буде укладати в ліжко внуків. Завжди собі уявляла, що буде велика тепла квартира — досить вона намерзлася за ці роки в своїй холодній клітці — мила невістка і діти, схожі на сина. Зараз мати жила з своєї малесенької пенсії по чоловікові і вірила без вагань і сумнівів, що колись довідаються про її сина, оцінять його як належить.

«Хто знає, чого вона діждеться...» — стиснулось у Людзіка серце. Але він відчував, що інакше бути не може. І що в цьому єдиному мати не помиляється,— хоча б це мало бути кінцем усіх її надій,— він зробить те, що йому належить, до кінця.

— Знову, пане, ідете?

— Знову.

— Рапорт треба писати, я думав, що ви мені допоможете.

— То вже пан комендант сам напише.

— Ну, як хочете. Ще з тиждень дозволю швендіяти за тим Іваном. Шкода часу й атласу. З самого початку це знав, але хотів, щоб ви самі переконалися.

Людзік не слухав. Швидко збіг по дерев'яних східцях ганку на дорогу — і до річки. Сів у човен. З того боку було ближче до болога, де зник скутий в'язень. Той мусив пробиратися до села — не зможе нічого зробити без коваля. Людзік перебирав думкою кузні — їх було небагато. Найпростіше було б оточити всі ті кузні, але в такому випадку треба було б покликати на поміч сусідніх стражників. Це робили неохоче, кожен мав досить клопоту на своїй ділянці. Зрештою, Людзік хотів цю справу довершити сам, сам, сам!

Великий птах вилетів з гаю і поволі поплив невисоко над річкою. Стражник підняв голову. Птах був величезний, темно-бурий, більший за чаплю. Летів, як чорне передвістя, і Людзік упевнився, що все це скінчиться недобре. За хвилину побачив червоні, далеко назад витягнені ноги і червоний блискучий дзьоб. Чорний лелека — досить рідкий гість у цих краях і не часте явище, як на цю пору, але проте — звичайний птах. Поліцей посміхнувся про себе.

Надвечір він причаївся біля болога. Іван не мав човна, вдень, певне, не зважиться вийти з болотяної схопанки. Зараз буде скрадатися до села, до кузні. Людзік

відчув радісне тремтіння серця. Нарешті скінчиться ця історія. Вилізе з кущів, скутий, з хворою ногою — де вже йому втекти!

Поволі смеркало. Сонце круглою червоною кулею закотилося за обрій. Як завжди, побіліли, поголубіли, позолотилися останнім блиском сонця тумани, що вставали з ріки. В зовсім уже темнім повітрі пролетіла запізнiла чапля. Ніч ішла, швидка, сповнена звуків, шелестів, голосів.

Але в цих усіх звуках Людзік не почув відгомону людських кроків. Здавалось, Іван зарився в землю, пірнув у болото, розвіявся в просторі.

Даремно виглядав Людзік аж до ранку, змерзлий і мокрий од роси. Даремно кілька днів лазив по болоту, вимірював його в усіх напрямках, де тільки могла витримати грузька поверхня. Хвилинами йому здавалось, що мав рацію комендант, що той потонув у болоті або якимсь чортячим способом перелетів на якісь зовсім інші, далекі місця.

РОЗДІЛ 10

Пан інженер Карвовський не з'являвся зовсім, відколи так вдало підписав умову. Його худий, мовчазний помічник сидів у конторці, збитий нашвидку з дошок, зважував рибу, вписував у книги, видавав квитанції, яких ніхто не розумів, пакував рибу в ящики, що стояли у льодовні, і через кожні три дні відправляв до Пінська транспорт, за яким приїздили звідти чужі міські люди. Взяті в рахунок улову сіті, на які багато хто спокусився, бо вони коштували дешевше, ніж у Пінську, були залежані і старі. Рвались вічка, розв'язувались вузли, коли вдарялась об них могутня голова сома або гостра щуча морда. Але треба було задовольнитись такими, які були: адже була позика, вписана в книзі,— сухий палець показував її так упевнено — і кожен, хоч трохи грамотний, міг відрізнити цифру, потрібну цифру, що показувала борг за сіть.

Часом селянам здавалося, що їх сковає якийсь злий сон, гнітюча мара, що навалилася на груди і не випускає. Як і раніше, хвилювалось озеро і бризки води

вблискували на прибережних кременцях, але це вже було не їх озеро, хоч їх весла поринали у воду і їх човни пливли від берега до берега. Як і раніш, линула із заходу широка смуга ріки, змішувалася з водою озера, заросла очеретами, гомінка від пташиного щebetу, але вона була вже не їхня, хоч улов потрапляв у їхні сачки та неводи. І той улов теж не був їхній — розлазились, розпливалися в руках гроші за дві третини улову — було не видно їх, бо ці гроші теж ішли на сплату боргу за ті старі неводи, за гнілі шнури.

— Через чотирнадцять років — скінчиться, — іронічно втішав Павло, ідучи до свого човна.

— Через чотирнадцять років, — бурмотів гірко Семенюк. — Що ж буде за чотирнадцять років? Чи діждусь я вільної води, коли вже для себе ловитиму й на озері, і на річці, і скрізь? А хто зна, що за чотирнадцять років трапиться? Чи виплатимо за ті сіті? Як почнуть рахувати та нараховувати, обчислювати, не бійсь, ще їм винен будеш удвоє стільки... Аби хоч Васько дочекався, — зітхав він, дивлячись на сина, що йшов з вудкою на той бік, за фільварок Плонських, де стара затока та рукав попід пагорком цвинтаря не входили до умови.

— Інженерові, а диви, ловлять, як ніколи.

Справді, скрізь роїлись люди. Тягали рибу неводами на ширших місцях, хлюпотіли сачки в гушавині латаття, що вже доцвітало, але широко розпросторилось листям по воді. Люди брели по пояс, закидаючи неводи попід кущами, полохаючи рибу, що ховалась у норах та берегових рівчаках, тягли по мулуватому дну сіті. Хлюпотіли вудки, важкі од грон черв'яків, насаджених на гачок один біля одного, погойдувались на воді шнури «перепон», простягнених від одного берега до другого, чорніли ятері по всіх багнистих рукавах, у затоках, проходах між очеретами.

— Як же не ловити? Раніше менше ловили, а більше з того мали... Винищать рибу дошенту.

— І тут, і там, на ріці...

— На ріці її небагато...

— Але завжди є...

— Тільки й того, що з ріки, то хоч знаєш — собі ловиш. Хоч є що в горщик вкинути та з'їсти. Але там сама дрібнота...

— Вода щороку мілішає, і риби щоразу менше...

— Звідки ж вона має братись? Ще тут, на озері, тримається. Тут так швидко не виловлять.

— За чотирнадцять років упораються з нею, не бійсь. Не зостанеться нічого...

— То що ж воно буде?

— А нічого. Вмирати будемо,— хмуρο відповів Павло, опускаючи глибше весла.

Там, де рукав впадав в озеро, поділяючись на дві відноги, вода ріки виблискувала широким плесом серед рудуватих лук, позначених уже плямами від осінніх нічних холодів. Тут стояло четверо людей, що тягли невід. Уся родина Карпинюків. На березі двоє міцно тримали шнури. Затокою поволі сунув «дуб», видовбаний з одного стовбура. Двоє людей викинули шнур з човна.

Дуб описав широке коло і поволі став наблизитися до плоского берега. По мулкому дну тяглися важкі каменюки, орючи нанесені весняною водою піщані коси посередині ріки. На воді гоїдалися білі поплавці, скручені з березової кори, позначаючи білими цятками межі кола.

Шнури дедалі швидше наближались один до одного. Човен плив до берега, тягнучи за собою майже замкнену сіть, поки вона не вдарилась уся об порослий травою горбочок. Зараз усі четверо щосили напружились, швидкими рухами тягнучи невід до себе. Почала виринати з води сітка — вічка її були затягнені райдужною плівкою. Велика щука стрибнула від берега до середини, до ріки, до води, до порятунку. Високо в повітрі майнуло вузьке довге тіло і впало на сіть, еластично вигинаючись, мов на сітці, розіпнутій на цирковій арені.

— Швидше, швидше! — гарячково погукував Карпинюк-батько. Сини гягнули. Павло заїхав од води і вдарив кілька разів веслом, відганяючи щук од країв сіті.

Вже її видно було майже всю, вона напружувалась широкою поверхнею, увігнутою в середину замкненого кола. Напружено тремтіли березові поплавці. Мов блискавиці, пролітали вузькі тіла щук, виблискуючи на сонці дрібною лускою. Але до них уже добралися темні руки рибалок, хапали хутко за вузькі довгі морди і кидали в малий човен-сажалку, прив'язаний до великого човна. Де-не-де тріпотів на сітці райдужний окунь, зачепившись гострими плавцями за зрадливі шнури. Мов шматочки срібла, миготіли дрібні плоскі пліточки.

Дріб'язок летів у човен, тріпотів, хлюпотів, тріпався по мокрім дні. До човна підтягались зібрані в складки сіті — в кожній складці крилося тіло щуки. Підтягали їх обережно, щоб не прогавити, не випустити риби на волю. Стріпуючи сіть, збирали її в човен. Вона зростала, мов бура копиця осіннього листя, прибитого дощем. Старий схилився ще раз і викинув у воду грудку глини, яку сітка зачепила з дна.

— Добре вийшло,— похвалив Павло, дивлячись на сріблясту купу малої риби і на повну сажалку біля човна.

— Чимало витягли,— підтвердив Карпинюк. Зараз уже можна було похвалити улов — вони не мали наміру закидати вдруге сіть.

— Чимало, але що з того? Хіба собі ловимо?

— Та буде щось і нам,— зауважив Павло.

— Нічого нема, хіба дріб'язку можна трохи забрати додому, зварити. Адже невід не наш...

— Інженерів?

— Інженерів. Мій подерся давно, мусив узяти. А тепер — плати, а хто знає, коли виплатиш?

— Восени на озері буде ловитись, в'язів цього року сила, то й виплатиш.

— Де там виплатиш... Дурний був, що взяв. Якже, дарма дає... Дарма, пальці в воді погниють, поки одробиш...

— Погано...

— Певне, що недобре.

— Роби й роби, а що з того маєш?

— Як за панщини.

— Хіба ж це не панщина?

— І де тих грошей брати?

— Тільки й того, що треба кабанця проти зими продати.

— Великий у вас?

— Зо три пуди буде, не більш. З чого йому гладшати?

— По скільки зараз дають?

— Як до ярмарку. На тому тижні у Влуках буде, казав староста.

— То й ми зберемося. Моя хотіла ще трохи погодувати, але де там... На сіль треба, на все...

Засумували, замислились. Карпинюки очищали сіть,

збиралися назад. Павло поплив далі з сачком. Семеник за ним.

Цілими днями люди ловили рибу. Скінчилися жнива, не було чого робити. Коні знову паслися великими табунами по широких пасовиськах, мчали ввечері з розвіяними гривами до села, великий табун стугонів некованими копитами. Корови паслися по скошених луках і по золотих стернях, зелених од бур'янів, які буяли, раді, що вже ниви не заслоняють їм сонця. Мов жива кров, мінився куросліп зірочками пурпуру й карміну, тяглася вгору повитиця, цупка й уперта; зрідка тонкою стеблиною і блідою передосінньою квіткою бриніли волошки. Сонна тиша стояла над полями, на яких тільки картопля ще зеленіла пасмугами, хоча раніш посаджена теж починала де-не-де буріти. Але рання картопля давала невеликий урожай: вигрібали з-під куща жіночі пальці дрібні водянисті горішки, виколупували діти, що палили вогнища по горбах. Недобра була картопля в цю пору — дрібна, водяниста, несмачна, не було від неї людині ніякої сили й ситості. І шкода було — адже вона могла ще рости, розростатися, достигати, дати вдвоє більше поживку. Та не було виходу. Хто мав трохи збіжжя — ще могла в нього достигати на полі картопля. Але в кого жито погоріло на піщаних пагорках, позамокало в низинах, то уже й зараз, хоч літо лише схилялось до осені, відчував гіркий смак переднівку. Рогіз був недобрий, твердий, як ремінь, сухий і без соку. Репалось стебло, жадливі зуби натрапляли на порожнечу, в якій задеревіла серцевина стриміла сухою дротиною. Одцвіла майна, вже не виходили на ранкові роси жінки збирати дрібні, біло-зелені зернятка, які, зварені в молоці з водою, хоч трохи скидалися на їжу. І води в молоці було щоразу більше — погано доїлися корови, давно минув час весняної буйної трави. Вже й зараз, хоч калина стояла ще в пурпурі і листя на деревах зеленіло, треба було обчислювати, вилічувати, доки вистачить сіна.

Упали ціни на худобу — надто багато приганяли її на кожен ярмарок. Всяк хотів перед зимою позбутися ненажерливих ротів. Тільки гриби рятували трохи — вишукували їх діти цілими днями, — мали час, бо школи на селі не було. Їли ті гриби вареними й печеними на

вогні, а ті, що можна,— сирими. Зараз на готові гроші можна було сподіватися тільки від продажу свиней.

До Влук рушила сила-силенна людей. Їхали човнами, возами, ішли пішки, поклавши свиню на сусідський віз. З самого світанку, та ще й перед світанком, лунав по селі дикий вереск свиней, яких виганяли з хлівів та зв'язували мотузками. Вони верещали, мов несамовиті, дратуючи псів, що гавкали люто й завзято.

Стефек сів на віз до Семенюків. Власне, не йому йому чого робити на ярмарку, але його завжди тішила людська юрба, що вирувала на великій площі, і він радий був утекти з дому, від бурчання матері та від хмурості Ядвіги, яка все частіше поринала в довгу мовчазну задуму.

Він сів спереду, за наймолодшим Семенюком, Владком. Тягся перед ними курний, вузький, вибоїстий шлях, порепаний, поритий коліями, які ще навесні утворилися в грязюці і так уже й залишилися, застигли, ніби відліті з металу. Віз підстрибував, і тоді велика свиня, що лежала в лозовім оплітку, порохкувала гнівно, сполохана раптовим поштовхом.

Їх обминув віз Карпинюків, і корінний каштан прискорив ходу, ніби вигляд гнідого, запряженого в другий віз, спонукав його до змагання. Стефек дивився на довгу гриву коня, що маяла під кругло вигнутою дугою, і відчував гострий знайомий запах спітнілої тварини. Так, звичайно, краще, що він поїхав. А що йому робити вдома? Роботи зараз небагато, жнива кінчилися, мати частіше гризла за постійну відсутність, яку вже не можна пояснювати косовицею чи оранкою, а безнадійний смутко, що лежав на старім домі, пригнічував його нестерпно. І ця Ядвіга — він хотів часом поговорити з нею просто, по-людському, щиро, допомогти якось, може, порадити, але не щастило. І справді вона була дивна — от як і тоді, коли запитав її про Петра. А це ж було важливо, і Семен так просив, щоб неодмінно довідатись, а вона не сказала ні слова. «Який Петро?» Адже вона кохала Петра, безперечно, мусила кохати Петра, це було очевидно. І що з того? Зараз не перечить, коли мати весь час запрошує Хожиняка. Сидить і слухає, не протестує, скидається на те, що кінець кінцем згодиться вийти за осадника. Та, власне, як воно з Петром? Тяжко ждати десять років... Але знов не міг збаг-

нути Стефек, як встигла Ядвіга так скоро забути. Тільки ж минулої осені, ще й року немає... Дивні, незрозумілі ці дівчата. Адже одруження з Хожиняком означало щось більше — хотіла Ядвіга, чи не хотіла, — означало розрив з селом.

— От ходить, ходить, шукає, чого не згубив, — показав Владек батогом на порожнє, поруділе поле.

— Хто?

— Та з постерунку.

Стефек підняв голову. Через розлоге стернище, що сягало понад рікою аж до лісу очеретів, ішов Людзік. Ясно вирізнявся його темно-синій силует на сірім тлі, над плечем високо стирчало дуло гвинтівки.

— І досі за Іваном?

— Хто його знає? За Іваном, а може, й ні... Шукає, така вже його робота. Вчора до Семена заходив.

Стефек неспокійно ворухнувся. Колеса застугоніли по хиткому містку над великою баюрою, в якій живим вогнем палало відбите яскраве сонце.

— До Семена? Чого?

— Та так... Ніби питався, хто на той бік тепер їздить, чи хто в нього не ночує...

З-за зеленої стіни лісу виринула біла вежа костьолу у Влуках. На лісовій дорозі гуркіт возів стихився, всмоктався в пісок та хвою, що нападала з сосон.

— Вже і Влуки видно.

— Дві версти, не більше од лісу.

Стрункі червонясті стовбури сосон почали розступатися. Зараз уже мов на долоні було видно містечко. Вежа костьолу, на другім боці — зелені куполи церкви.

Дороги зійшлися з іншими, поки не збіглися разом у широкий шлях, що вів до ріки.

— Гей, давай пором! Поро-о-ом!

Біла узвозу збилася велика юрба людей. Якась молодичка мордувалася з упертою коровою, що ніяк не хотіла зійти з високого берега. Вози з'їздили поволі й шикувалися один за одним. Від того берега рушив великий пором. На коловороті затріщала корба, линва почала звиватися, тягнучи пором на другий бік. На ньому згиналися трое людей, голі до пояса, з великими бовтами. Тихо, беззвучно плив пором, аж поки дійшов до помосту і зіткнувся з ним сірою обшивкою із старих дощок.

— Поволі, поволі, помаленьку! За вуздечку бери, за вуздечку!

Селяни злазили з возів, обережно ведучи коней за вуздечки. Загули дошки під копитами, луною покотився гул по воді.

— Куди ви з тою коровою пхаєтесь?

— Помалу, помалу, зійдуть усі!

— Не поганяй, бо кінь як скочить, то й пором мені розвалить.

— Гей, жіночки, станьте собі там, у кутку, не лізьте під коні.

Три вози стали в ряд, і зараз поспіхом посипались ті, що прийшли пішки.

— Всіх візьму, всіх, не пхайтесь!

Стефек стояв біля високого борту. Пором осідав поволі, поринав глибше. Вода йшла високо, злегка хлюпочучи.

— Готово?

— Готово!

— Ну, то рушай!

Довгі окуті бовти вперлися в дно, глибоко опустили-ся, і пором одчалив од берега й заколихався, перехиляючись. З другого боку загарчав коловорот. Линва нап'ялася, і пором поволі, велично рушив уперек ріки, поки не стукнувся об поміст. Вози посунули. Ніхто не платив — дешевше було заплатити за обидва кінці відразу, коли їхатимеш назад. Відомо, що як хто туди їхав чи йшов, то конче мусить вертатись назад і тоді заплатити. Багато хто, може, навіть і не мав зараз п'яти грошів і сподівався здобути їх лише в містечку.

Алея великих лип вела на торговицю, де вже було повно людей. Тісно стояли вози, кричали качки й кури, але понад усе вибивалося кувікання свиней, дике і пронизливе. На той бік за торговицею, де біля вузькоколійки торгували свиньми, Стефек поїхав з Семенюками. Все тут ішло справно, швидко. Брала свиней з воза, садовили в збиту з дощок клітку, що стояла на вазі, вагар видавав квитанцію, з квитанцією йшли до касира, який сидів поруч, а робітники вантажили свиней в одкритий вагон. Ніхто не торгувався, ціну призначали за-здалегідь.

— По черзі, по черзі!

— Один за одним під'їздіть!

- Чого ви пхаєтесь?
 - До вечора далеко, встигнуть усі!
 - В мене дві свині.
 - То й що з того? Дві чи одна, однаково треба ждати черги.
 - По скільки дають?
 - П'ятдесят грошів кіло.
 - П'ятдесят? Чекайте, скільки ж то вийде за пуд?
 - За пуд... Ану, полічіть...
 - По п'ятдесят... Пам'ятаєте, колись по вісімдесят платили?
 - Еге, по вісімдесят... І по золоту було...
 - Подешевшало все...
 - Тільки не те, що купити треба.
 - Певне, що ні...
 - О, глянь, яку здоровенну свиню тягнуть.
 - Пудів з п'ятнадцять, а може, й більше.
 - А ваша велика?
 - Чи я знаю? Не важив. Пудів з п'ять, а може, шість.
 - І так чимало грошей перепаде.
 - Вже там на них податок чекає.
 - Ой, так, так...
 - Довго ждати.
 - Та звісно... Поки зважить, поки квиток випише.
 - А тут спека така, що страх.
- І справді, сонце пекло, мов у липні. Високо над вершинами дерев кружляли чорні галки, пливли в повітрі над вежею костьолу, окреслюючись гострими лініями на тлі неба. Вздовж вулички рясніли крамниці, там було повно жінок і дітей. Раптом десь із кошика вирвалась курка і, сполохана, з криком побігла поміж двома рядами продавців. Діти кинулися за нею навздогін.
- Лови, лови!
 - З того боку!
 - Пролізь під возом!
 - Рятуй, горшки поб'є!
- Курка пронизливо закричала, і фонтан пір'я знявся в повітря. Задиханий хлопчик, тріумфуючи, взяв курку в руки і, спітнілий, червоний, поніс власниці.
- Крила зв'язані, а вискочила.
 - Хоч зараз тримайте добре, бо полетить з галками.
 - Худа, як галка, то, може, й полетить...

Хтось засміявся. На торговиці, де продавали свиней, рипіли вози, стукотіла вага, од каси поволі відходили селяни, старанно складаючи одержані гроші, ховаючи їх за пазуху, під поруділі піджаки.

Віз Семенюків добрався до ваги аж опівдні; коли вже чимало людей повернули коні назад з містечка до сіл, розкиданих далеко в сіті вод, в плутанині річних рукавів, що текли в гущині татарнику та пахучої м'яти.

Семенюк з допомогою Стефека почав знімати свиню з воза, коли раптом їх увагу привернула жвава розмова біля ваги.

— Яким то робом сім пудів, рівно сім пудів? Та я ж важив кабана сьогодні вранці, перед тим, як їхати з дому. Сім і півпуда було, щоб мені з цього місця не зійти.

— Як ти там важив? Ну, хто далі?

Селянин, високий і тонкий, в піджаку з темно-сірої шерсті, скочив до вагаря.

— Гей, пане, кажу вам, сім і півпуда було! Як же ви важите?

— Заткни рота! Бери квиток на сім пудів, як тобі належить.

— Не візьму квитка. Переважте ще раз.

Селяни від возів поволі рушили в цей бік. Стихли розмови жінок. Тісно стало біля ваги. Гладкий різник почервонів, як буряк.

— Не пхайтесь! Що це за скандал?

— Переважте ще раз!

— Геть! — завершав розгніваний панок біля ваги.— Чи ви бачили його, хама! Другий раз йому важ. Що ти там тямиш на важінні: хрестиком підписатись, та й годі.

— Переважте ще раз!

Юрба натискала дужче й дужче. Підійшли хлопці, які перед тим розмовляли біля крамниць з дівчатами; рушило все, з усього торгу люди йшли туди, де біля ваги лунав усе голосніший крик.

— Забирай свою свиню, не хочемо її! Розумник, гляньте!

Селянин сперся об клітку, в якій безпорадно кувікала його свиня.

— А я не заберу. Переважте ще раз, а ви, люди, дивіться, дивіться добре. Вже я бачив, як ви важите, вже

я зміркував, вже мені на тому ярмарку стукнуло, що тут щось не так, як треба. Навмисне зважив свиню.

— Поліцейського покличу, як смієш, хаме! — крикнув представник фірми.

— Що я мужик, це я знаю, і що пан паном, теж знаю, але що ви неправильно важите, теж моя правда. Гей, хлопці, скочте котрий на постерунок.

Юрба сколихнулась.

— У тюрму підеш, як посидиш, знатимеш, що це значить наклеп на когось зводити!

— То чого ж ви не посилаєте нікого за поліцією? Я не боюсь, я добре бачив!

Різник непомітно підсунувся до ваги і хотів був зіпхнути гирі.

— Не чіпай! Нічого не чіпати, поки поліція не прийде!

Тільки зараз селяни збагнули, про що йдеться.

— То й мою свиню так важив?

— Злодії!

— Шахраї!

— З нашої кривавиці, з нашої праці такий дім собі в місті збудував!

— З фальшивої ваги заробляють! А фірма разом з ним мужика обкрадає!

— Правду казали, що його з фірми десь там у Польщі викинули, то він сюди до нас приїхав засновувати.

— Заснував!

— Гей, хлопці, що там патякаги, в морду обох!

— Вже їм не схочеться на мужицькій кривді жиріти.

— Що там казати, бий!

З криком кинулись жінки, завжди запальніші. Різник поспіхом сховався за вагу, представник фірми сунув руку в кишеню, ніби хотів витягнути револьвер.

— Го, го, го! — загуло. — А виймай, виймай пукавку, ми тобі стрельнемо!

— Стій, стій!

Носатий комендант з двома стражниками біг через майдан. Селяни завагались.

— Що тут сталось?

— Пане комендант, пане комендант! — розпачливо верешав загнаний у вагон, оточений жінками, різник.

— Крадуть! Живцем мужика обкрадають!

— Фальшива вага!

Голоси вибухли змішаним гомоном. Стражники увійшли в юрбу, що розступилася перед ними. Дехто оглядався кругом, радий вимкнутися з тісного кола. Невідомо було, в який бік повернегься справа.

— Мовчати! Що сталось?

Селянин у сірім піджаку виступив наперед.

— На вазі ошукують. Весь час нову тару на клітку кладуть, а клітка та ж сама.

— Брешеш! — крикнув зверху, з ваги, представник фірми дивно тонким голосом. Комендант гостро глянув на нього.

— Тихо! Потім відповісте.

Представник фірми Кашовський зігнувся і зблід.

— Ти звідки? Як тебе звати?

— З Березів. Тимонюк Василь.

— Отже, що сталося?

— Ну, зважив я свиню сьогодні вранці, в крамниці у нас вага є. Сім і півпуда заважила. Взяв свиню на віз, а я вже давно, ще як гнали свині до Синиць, бачив, що тут щось не так, як треба. Тим-то я сьогодні із своєю свинею не дуже пхався. Стою собі і дивлюсь. Спочатку клітку виважили, поклали на вагу, скільки треба, потім свиню в клітку, важать. І як нова свиня — все трохи зменшують, на клітку, мовляв. То як же на клітку, коли клітку виважили спочатку, перш ніж свині важили. Думаю я, почекаю, поки до моєї свині дійде. Може, правильно важить, а так тільки кладе. Сім і півпуда свиня важила, а він каже сім і ще без двох кілограмів. Ну, ті два кілограми могла за дорогу втратити, нехай уже, але півпуда де?

— Пане Кашовський, що це за історія?

Але Кашовського вже не було. Він скочив на другий бік і пробирався тихцем під вагонами.

— Хлопці, ловіть його!

— І різника, і різника!

— Гайда за ними!

Ціла юрба кинулась навздогін, стражники за ними. Комендант побіг, задихаючись, коли селяни догнали обох втікачів за валом піску і каміння.

— Ах, ви ж!

— Почекайте, сучі сини, ми вам зараз покажемо!

— Бий його, Степане!

— В морду, в морду!

— В те товсте пузо, що його нашими свиньми вгодував!

Пронизливий свисток поліцейського прорізав повітря.

— Не бити! Стій!

Стражники допомогли втікачам підвестися з піску. В Кашовського лилася кров з носа, лишаяючи червоний слід на білій сорочці. Різник сопів, ніби його зараз мала вдарити апоплексія.

— До ваги! Оглянемо все. Коли когось одурили, касир усе заплатить.

— А вони як? — з викликом запитав хтось із юрби і пірнув за людські спини під поглядом коменданта.

— Їх візьмемо під арешт. Коли буде зловживання, напишу акт.

— Тікати хотіли, сучі сини!

— Аякже, в місто їхати, підмазати, де треба, і потім що б ти їм зробив?

— І так не зроблять їм нічого... Крук крукові ока не виклює.

— Припилуємо...

— Ого, припилуємо!

— Де тільки яка погань не візьметься, то сюди на готове їде, з нас шкіру дерти.

Юрба йшла назад. Оточила тісним колом вагу, біля якої уже крутився викликаний вагар з залізниці.

— Тимонюк, твоя свиня на вазі?

— Моя.

— Прошу важити. Спочатку клітку, а потім свиню.

Свиня пронизливо верещала, коли її витягали і знов садовили в тісну, наїжену скіпками коробку. Пильні очі селян придивлялися, стежили за руками вагара, підозріливо оглядали вагу. Комендант стояв поруч і так само пильно, як вони, придивлявся до важіння.

— Сім пудів... з половиною! — оголосив виразно вагар, і юрба заколихалась.

— Правильно казав Тимонюк, фальшива вага була.

— Обдурили нас!

— Злодії!

Юрба знов кинулась до арештованих. Комендант заступив їй дорогу, кладучи руку на револьвер.

— Стій! Іди, Відз'як, проведи їх на постерунок, а ви лишайтесь! Хто гут сьогодні свині продав?

Хутко знявся ліс рук.

- Квитанції маєте?
- Маємо.
- Ми ні, ми вже гроші забрали.
- Тихо, спочатку ті, що мають квитанції. Пізнаєте ваші свині?
- Звісно! Як же свої свині не пізнати?
- Кожен пізнає. Сусіди посвідчать.
- Ну, то до вагона — і свині на вагу.
- Скоро привели першу свиню. Вагар клав гирі, уважно важив і проголошував начальницьким тоном:
- Вісім пудів і три кіло!
- Комендант витягав руку.
- Скільки на квитанції?
- Сім з половиною.
- Гляньте, на півпуда і три кіло обдурили.
- Почекайте, скільки ж це буде?
- Скільки б мало бути? П'ять і півзлотого.
- Такі гроші!
- Комендант власноручно виправляв квитанцію.
- Вісім пудів і три кіло — ви заплатите, — сказав він касирові, який висунув сіре, злякане обличчя з віконця поставленої біля вагонів дерев'яної будки.
- Пане комендант, як же це? — спробував той протестувати, але його пронизав гострий, холодний погляд темних очей.
- Ви заплатите, пане касир!
- Касир знизав плечима, але не протестував. Селяни витягали свиней з вагона, садовили в клітку, вагар оголошував вагу, комендант голосно повторював і виправляв квитанцію. Касир платив. Це важення тяглося без кінця, а ще повільніше пішло, коли пройшли всі з квитанціями і довелось шукати в касира квитанції, порівнювати, вираховувати, хоч таких було небагато — кожен, хто одержував гроші, швидко купував те, що йому було потрібно, і поспішав назад на село.
- А що ж буде з тими, що вже поїхали додому?
- А скільки їх поїхало?
- З Омиту були... З Прикладник були.
- З Заруча...
- З усіх сіл, з того і того боку.
- Поїхали і не знають, як було.
- Усіх повідомимо, — сухо заявив комендант. — Старостам перекажу, усі одержать, що їм належить.

— А за минулі ярмарки? Коли ж цей різник приїхав? П'ять років буде або й більше.

— В дір'явих штанях приїхав, а тепер — пан.

— Нашою кривдою збагатів!

— З нашої кривди цегляний дім собі збудував!

— Заберуть той дім, заберуть...

— Е, хто там забере... Минеться йому, я вже знаю.

— Може, й не минеться.

— Вже ми йому дошкулимо, не минеться.

— Хто? Ти? Що там мужик панові зробить, нічого.

— На постерунок забрали, в тюрму одвезуть.

— Це зараз, бо нас гут така сила була. Зараз так кажуть, але там що буде?

— Тільки й нашого, що кожен свої гроші дістав.

— Раз за один ярмарок.

— Добре хоч раз...

Селяни розмовляли, розходячись, від'їжджаючи, переправляючись поромом на другий бік. Комендант зайшов до будки касира і гримав на нього.

— Як же так, пане комендант, я не мав права платити. Квитанції без підпису пана Кашовського недійсні.

Комендант нахилив до сірого чоловіка скривлене від гніву обличчя:

— Квитанції були недійсні? Так? А якби полилася кров, то це було б дійсно? Га? Що б я з моїми двома людьми зробив? Ви бачили, скільки народу? І з вами упоралися б. Думаю, не без того, щоб і ви до цієї справи рук не доклали.

Касир знов зігнувся.

— Що ж я... Кашовський важив. Кашовський квитанції виписував.

— Так, так... А Цеслінський? А ви ніби нічого не знали? Касир... Фірма з різником в одній злодійській спілці... І ви знаєте, що цим робите? За кооператив агітуєте, бо там не крадуть. Тільки того ще бракувало, щоб мужики тут почали їх засновувати. І що б ви робили, коли б я не заспокоїв їх?.. Квитанції недійсні, а коли б трупи лягли, це було б дійсне?.. Тільки пам'ятайте, що першими були б ви, ви троє...

Касир сидів зіщулений і невидющими очима дивився на куряву в повітрі, що залишилась після останнього воя, який повернув до порома на ріці.

РОЗДІЛ 11

Ще не встигли на селі обговорити як слід торгу у Влуках, як через два дні сталася нова подія. Зранку пішла чутка, що приїздить комісар. Люди юрбились перед хатами і жваво розмовляли.

— Що ж то нового має бути?

— Нічого доброго, напевно...

— Кажуть, ніби новий податок накладуть...

— Е?

— Ну, я не знаю. Так кажуть.

— І ніби слушно. Бо чого б це комісар приїздив?

— То це податковий комісар?

— А який би ще мав бути?

— На що знов податок накладуть?

— Хто їх там знає...

— Все плати й плати... А що з того?

— Недавно ж платили.

— Не один раз!

— Той так любісінько до мене, що мов не заплачено. Заплачено, кажу. «А де ж квитанції?» — питає. Чи я знаю, де квитанції? Дітвора десь позакидала, чи як... Нашо ті квитанції ховати? Як вчасно заплачено, то заплачено.

— І на тому тижні платив.

— За що?

— Чи я знаю, за що? Він мені показує, що все записано. А я невчений, то звідки маю знати? По-польському написано, не зрозумієш...

— Плати, плати, плати, ніби є з чого...

— Хоч би й фабрику грошей мав, не настачиш.

— Ой ні, ні...

— А тут знов приїздять...

— Нова біда на людей приходиться...

Мультинюкова вислизнула з юрби, кивнувши чоловікові. Той неохоче пішов за нею за ріг хати.

— Ну, що?

— Слухай, як так, то, може б, я кабана з хліва вигнала?

— Куди ж ти його подінеш?

— А хоч і в яму за хлівом... Не піде туди шукати.

— Може, й добре...

Мультинюк повернувся до гурту людей, але він все швидше танув. Раз у раз хтось відходив і зникав на своїм подвір'ї. Зате почався рух за хатами та хлівами. Ховали поросят, виганяли худих, дрібних овець. Парукова винесла в кущі зв'язаний в повісма льон. Павло стурбовано думав про корів.

— Ольго, може б, послати кого, хай не женуть корови на село.

— Я побіжу,— охоче запропонував Владек.

— Ану, біжи! Скажи Семкові і тим, хай на пасовиську сидять, поки не повідомимо.

— А коні?

— Коні теж. Тільки ти не встигнеш туди й туди...

— Василько піде.

— То добре. Хай сидять хоч би й цілу ніч. Тепло ще, не змерзнуть.

Опівдні дорогою проїхала бричка і спинилась біля старостиної хати. Там уже ждали, як було наказано, староста й делегати.

Комісар, білявий і стрункий, увійшов у хату, мало не вдарившись головою об одвірок. За ним підтюпцем біг якийсь панок, видно, його помічник.

Староста чемно вклонявся, але очі його неспокойно забігали, особливо тоді, коли на столі опинився шкіряний, туго напханий паперами портфель. Селяни стурбовано презирнулися. Комісар витяг папери, розклав на столі. Помічник вийняв з кишені авторучку.

— Глянь, глянь,— зашепотіли в юрбі,— без чорнила пише.

— Е, без чорнила! Чорнило, певно, всередині...

— Як то всередині? Вигадуєте!

— Справді пише.

— От панська штука!

Вони замовкли, бо комісар підвів голову.

— Село користується з сервітуту; так?

Всі неспокойно презирнулися. Староста скося глянув у папери, але не зрозумів нічого.

— Із сервітуту починає! — шепнув хтось біля дверей.

— Хитра штука.

Комісар чекав хвилину.

— То як же з цими сервітутами?

Староста відкрив рота, але Пильнюк його випередив:

— Ну, певне, є... Як же без сервітутів? Є...

— Аякже,— посвідчили інші.
— Скільки ж ґрунту в сервітуті?
В хаті на хвилину стало тихо.
— Ґрунту? — здивувався Семенюк.
— Ґрунту нема зовсім,— заявив староста.
Комісар нетерпляче ворухнувся.
— Як же то, адже ви самі кажете, що є сервітут?
— А є, як же б не було.
— Ну, то як?
— Але ґрунту в сервітуті немає... Тільки пасо-
висько...
— І луки.
— Ну, гаразд, скільки ж їх у сервітуті?
Селяни знов презирнулися. Тут був якийсь підступ.
З сервітуту податок, мабуть, нарахують од гектара.
— Кажі, Павле!
— Ти, Кузьмо!
— Староста хай каже...
— Е, що там староста! Кажі, Сашко.
Випханий кількома руками, Пильнюк вийшов на-
перед.
— А от... Під рукою ніби пасовисько... Його там не-
багато... До того ж — кінське пасовисько, шматок.
— Ну, добре, в мене тут є плани, але непозначені.
Скільки ж його є?
Пильнюк поспіхом ділив про себе. Вираховував і ді-
лив. Завагався.
— Ану... Разом буде в сервітуті... з двісті гектарів.
Стурбована й уважна юрба з полегкістю зітхнула.
— Двісті, двісті,— посвідчив поквалливо староста,
а за ним інші.
— Прошу писати,— звернувся комісар до помічника.
І всі очі глянули на дивну річ — авторучку, яка хутко
зашелестіла на папері, залишаючи на ньому рівні рядки
літер.
— Отже, двісті гектарів.
Помічник писав, прикусивши нижню губу.
— Ну, то я зараз прочитаю, а ви потім підпишете.
Він читав поволі, виразно, але селяни зовсім не слу-
хали. Ну й спритний цей Пильнюк! Як він порахував —
двісті!

— Думаю, що будете задоволені — бо з цим уже
скінчиться,— мовив приязно комісар. Селяни опустили

повіки, щоб приховати хитрий блиск радості. Певне, що задоволені. Розумний цей Пильнюк, розумний. А комісар ніби вчений пан — і так одразу повірив.

Першим підписав староста. За ним інші. Як хто вмів. Були й такі, що навіть польські літери знали, деякі поросійськи, а деякі хрестиком. Як хто вмів.

Комісар склав папери й запитав, як пройти до маєтку.

— Я завжди спершу погоджую все з селянами,— мовив він старості.— А в маєтку потім. Тоді вже знаєш, чого триматись.

Староста придивлявся до нього уважно.

— Так, так... Я сам з села,— сказав комісар і погладив розпатлану голівку старостиної внучки, що крутилася біля брички.

— З села,— буркнув глузливо Семенюк, коли коні рушили до маєтку.

— От ніби вчений, а відразу повірив..

— Ого, Пильнюк абикому не дасть себе з'їсти.

— Хлопці, але ж комісар про податок нічого не казав.

— Не такий він дурний, нащо йому відразу казати? Поїде до міста, в книжки впише і пришле папірець — плати.

— Але Пильнюк хитрюга!

— Мені аж дух перехопило, коли я почув.

— Я відразу казав: хай Пильнюк говорить.

— Добре вгадав. А тут хтось вихопився б, і що тоді?

— Ну, пошастило.

Розходилися задоволені. Жінки гнали назад до хат поросят, овець. Владек удруге мусив бігти на пасовисько, повідомити, що можна повертатися, як завжди. А тому що сонце вже було на заході, пастухи відразу погнали корів до ріки. Голодна худоба, яка ледве могла щось вскубти на витоптанім, порожнім пасовиську, сунула строкатим стовпищем до броду. Корови з хлюпотом лізли в воду, а коли хлопці підганяли їх пронизливими окриками, кидались швидше, аж срібні фонтани бризкали з-під ратиць. Вся худоба не вмещалася на вузькій піщаній косі, що тяглася тут, ледве укрита водою. Ті корови, що втрачали ґрунт під ногами, починали пливти, поринаючи по саму шию. З плюскотом,

з тупотом вилазили на берег. Звідти йшли під гору до села, а там уже самі відходили й завертали на подвір'я, до хлівів.

— Ольго-о-о! Товар іде! — заверщав малий Петрусь, і дівчина швидко скочила відчиняти ворота. Чотири худі корови вбігли і відразу почали роздивлятися, шукаючи корму. Одна схопила жмут соломи, кинутій біля хліва.

Ольга винесла з хати цинкову дійницю і підійшла до корів.

— Ну, Красо, Красулько, стій, стій...

Вона нахилилася, затиснувши між колінами відро, й потягла за дійки. Тоненький струмочок молока задзвенів об бляху. Але Красулі надокучила солома, і вона рушила далі. Ольга поспіхом вихватила відро і пішла за коровою, що спинилася біля паркана.

— Красулько, стій, стій...

Цього разу пучок бур'яну, що стирчав з другого боку паркана, забавив корову на довший час, але не так довго, однак, щоб у вим'ї вже не стало молока.

— От яка вперта! Постояла б хвилинну! Стільки-то за тобою набігаєшся, поки видоїш.

Вона йшла за коровами з відром, а ті блукали по двору, намагаючись знайти щось поживне. Минуло чимало часу, поки Ольга подоїла останню. На дні дійниці біліло з півгори кварта молока.

«Мати могла б хоч одну видоїти,— з гнівом думала дівчина.— І спина й ноги заболять, поки всіх видоїш»,— злостилась вона, вносячи дійницю в сіни.

Тут крутився Петрик, що зв'язував ликом дерев'яні крила малого вітрячка.

— А де батько?

— До старости знов пішов.

— До старости? Чого?

— Не знаю...

З вулиці прибіг Семко.

— А ти гляди, вітрячка не поламай, поставимо його завтра на воді

— Поставимо? — зрадів малий.

— Ти, Семко, не знаєш, чого батько пішов до старости?

— Ішов Семенюк. Пішов і батько. Я не питав.

Тим часом у старости знов було повно в хаті. Пов-

ніше, ніж уранці. Біля стола сидів, злісно усміхаючись, Хмелянчук.

— От мудро собі наробили, мудро...

— А що, ніби не мудро?

— А нічого, я саме в управителя був, про молочарню питався, аж тут комісар заїздить. Управитель аж зблід. Думаю, варго послухати. Гострий пан комісар, дуже гострий... Одразу зверху почина. Селяни вже протокол підписали, каже. Чекаю я, що то буде, в управителя аж руки трусяться. А комісар каже... На власні вуха чув, бо коли б мені хто оповідав, я б не повірив... Прошу пана, каже комісар, одноголосно посвідчили селяни, що є двісті гектарів сервітуту... То я дуже прошу, щоб пан не чинив ніяких труднощів, ніяких зволікань. Управитель витріщився, а тоді каже: а що ж я маю зволікати? Справді, є двісті гектарів.

Селяни здивовано презирнулись.

— Гляньте, управитель!

— Посвідчив...

— В голову йому що вдарило, чи як?

— Так собі кажуть і кажуть, а він непоганий чоловік.

— Ну, то й добре. Як і управитель посвідчив, то не прийдуть обміряти.

— Та чи ви подуріли? — злісно запитав Хмелянчук, а лисяче обличчя його збіглося в тисячу зморшок.

— А ви чого людей дурнями звиваєте? — зауважив Павло.— Податок тільки з двохсот заплатимо, то чим це погано?

— Податок? Та ви подуріли, чи що, кажу?

— Чого ви так дивуетесь? Може, він не для податку приїхав сервітут описувати, скажете?

— Так собі, для забавки.

— Не мав чого робити, то йому захотілося до Ольшин їхати.

Руда голова Хмелянчука хиталася з боку на бік. Usta скривилися гримасою.

— Ага... Ага...

Староста, дивно малий і скорчений, сидів у кутку й не озивався. На нього напали.

— А чого ви, старосто, мовчите?

— Адже у вас все було в порядку!

Староста знизав плечима.

- Хмелянчук інакше каже... Чи я знаю?
— Як інакше?
— А так, інакше! — втрутився Хмелянчук.— Чи ви не чули, що сервітутів уже не буде?
— Давно так казали... Але де там! Може, деінде так, але в нас...
— Люди з Кужав щось казали, як за луками їздили...
— Та щось там казали...
— Ну, то сервітутам уже кінець.
— Це ж як?
— Ну, кажу, не буде. Що було, поділять пополювині. Половину візьме село, половину маєток.
— Е!
— Знаю добре. Подекуди так уже зробили, не всюди, але зробили. То й до нас приїхав комісар. Пильнюк зблід, як стіна.
— То ніби... То було...
— А так.
— То дістанемо половину з двохсот?..
— Як же це, адже є шістсот, то половина з шестисот належить. Скільки ж це буде?
— Триста.
— Ніяких трьохсот, дістанете сто — от і все,— перебив Хмелянчук.
— Чому ж це сто?
— Адже протокол написаний, всі підписали, що сервітуту двісті гектарів. Управитель посвідчив, ніхто вже того заперечувати не буде. Кінець.
— То як же?
— А так, що вам одміряють за водою сто гектарів.
— З пасовиська?
— З пасовиська і з лук.
— А решту?
— Решту маєток забере в свою власність.
— То де ж ми будемо пасти?
Хмелянчук знизав плечима. Селяни дивились один на одного.
— Не може того бути.
— Спитайте, кого хочете. Треба було спочатку порадитись, а не самим робити.
— А чого ж ви так радієте? Адже й вам збиток,— запитав підозріливо Павло.

Хмелянчук зіщулювся й мимоволі оглянувся на двері.

— Що там мені... Я в саду та на межі більше напасу, ніж на тих пустирях за водою...

Це була правда. Всі знали про це. Хмелянчук міг спокійно чекати на цей поділ, який руйнував село.

Але Пильнюк ще не здавався.

— Не може того бути. Адже всі знають — шістсот гектарів. Скаргу напишемо.

— Якраз так... То нащо було комісара дурити? Ще в тюрму підете, та й годі.

— До комісара треба.

— Давно поїхав. Де ви його будете шукати? Та й невідомо, чи комісар дасть з себе посміховище робити. Протокол підписаний, до воєводства піде, вже тут нічого не вдієш.

Староста важко підвівся з лави й запалив скалки в залізнім держалні. Захвилювалась полотняна завіса, руда кіптява знялася вгору, крізь діру в стелі. Розбіглись по хаті рухливі тіні.

— А ви ж староста! Староста повинен знати!

— Чи я сам був? — огризнувся той понуро.— Зранку казали — податки. То звідки знати, що не податки? Та ви мені й сказати не дали. Пильнюка випхали.

— Ніби правду казав...— зітхнув Семенюк.— Як завжди з податком приходять, то звідки знати, що цього разу щось інше?

— Завжди людям біда вийде, чи зле, чи добре...

— А було б — триста гектарів свого, власного...

— Хоч пасовисько абияке, але ж було б своє.

— Так вийшло, так...

— А комісар нам добра хотів.

— Звідки хто міг знати, що добра хотів, коли він з міста?

— Казав, ніби сам з села...

— З села? А ти йому повірив?

— Біда, біда...

— В Порудах селяни з сервітуту п'ятсот гектарів узяли,— докинув Хмелянчук.

— Адже в Порудах за щось судилися з маєтком.

— Та за сервітут же. Але мужики виграли.

— В Порудах Паранюк старостою,— хмуро зауважив Кузьма, спідлоба глянувши на старосту. Той неспокійно засовався.

- П'ятсот гектарів, не може бути.
 - Ні, я знаю. Три роки судились, а таки висудили.
 - Три роки?
 - Щось разів із п'ять Паранюк до Варшави їздив.
 - До Варшави?
 - Авжеж. Поки комісія присудила.
- З'юрбилися тісніше. Хмелянчук волохатими пальцями постукував по столу.
- Там пан у маєтку сидить, не так, як у нас, що за кордон йому управитель гроші висилає. Там сидить дуже впертий пан.
 - За місце на сінокосі чотирнадцять злотих пра-виль, казали люди з Кобелюків.
 - Чотирнадцять злотих! — здивувались селяни.
 - Чом йому не правити? Багатий пан,— посвідчив Хмелянчук.— Ну, то й дійшло до сервітутів. Бігав комісар по селу,— кажуть: тисяча. До пана — каже: чотириста...
 - От бачите.
 - Кожен на свій бік тягне.
 - Хоч він усього має досочу.
 - Хто має багато, той іще більше хоче, так само, як і Хмелянчук, ніяк нажертися не може,— зауважив хтось злостиво, але тихо.
 - Ну, й що?
 - Ну, й нічого. Почали судитись.
 - З паном?
 - А чому й ні? З паном, Паранюк мав плани...
 - Хіба що плани...
 - Аякже... Дід його ще ті плани мав, здавна. Як у війну всіх за Берлін гнали, то й старого теж. Але він тих планів не загубив. А як умирав два роки тому, то Паранюкові, своєму внукові, плани віддав. Отож, як почалося з сервітутами, то пан з управителем своє свідчать, а Паранюк нічого, тільки плани показує.
 - Ну й що?
 - Пан крутився, як міг, до Варшави їздив, відтягав, а Паранюк до Пінська йшов, на поїзд сідав — і до Варшави, за ним. І папери показував. Три роки та тяганина тривала — пан своє, Паранюк своє. Аж комісар кулаком на пана об стіл стукав...
 - Пан на пана?

— Еге ж, видно, може й так бути. Дістали мужики свою половину.

— То їм так Паранюк зробив.

— Не дивно, Паранюк мудрий хлопець.

— За давніх часів у царя служив...

— В Царському Селі в покоях на варті стояв...

— Надивився, як то воно в світі бува.

— Як війна скінчилась, парою коней з Одеси сюди тікав.

— Ще й збіжжя з собою привіз...

— І одежі...

— А ми босі по снігу йшли.

— То ж Паранюк...

Староста сидів, згорбившись. Всі ці слова про Паранюка падали йому на кудлату голову як найтяжче обвинування.

Але хтось озвався:

— Ех, що там казати. Паранюк один, а тут у нас сіл скільки?

— Зо сто.

— Що там сто! З тисячу буде. Ну, а Паранюк один. То й нічого не зробиш, хоч би й папери мав. А ми хіба маємо їх?

— Ні!

— От бачите. То так уже мусило вийти.

Хмелянчук збирався додому. Старанно застібав сідяк, придивляючись з прихованою втіхою до похмурих, згаслих селянських облич.

— Так, хитрий завжди перехитрує...

— Така й наша хитрість.

Розходились поволі, важко чапали по дорозі личаками.

— А той Хмелянчук... Знав же, міг сказати.

— Хмелянчук... Як він з комасацією радив, а що вийшло?

— Іуда він, та й годі...

— З нашої кривди радіє...

— Хоч і сам тутешній, мужик...

— Який він там мужик... Сад має, землю має, корови гладкі, який з нього мужик?

— Воно й правда.

Збиралися, гомоніли жінки. Глузували з чоловічої дурості, відомо, мужикові кожен, що хоче, каже, де

там мужикові зрозуміти. Якби їм таке трапилось — ого!

І ще про Паранюка.

— Присягався Паранюк страшною присягою, що паперів нікому не віддасть, нікому не покаже, хоч би рідна мати навколішках просила.

— Ой, ой!

— Так дідові присягався, три рази по три хрестився перед іконою.

— Ой, ой!

— І аж тоді, коли з сервітутами вийшло, Паранюк плани показав. Кулаком у маєтку стукав об стіл, аж стіл липовий надвоє розпався.

— Рятуйте!

— Так було, так, не інакше. І все селу присудили, що належало.

Зітхали, кивали головами, шепотіли одна одній легенди про Паранюка, старосту з Порудів і, зітхаючи, розходились по хатах.

Хмурне, осіннє небо низько висіло над темною землею.

РОЗДІЛ 12

В червонім вогні ягід стояла калина, червінню взялися журавлина по болотах і брусниці в сосновім лісі. Швидко руділо листя на деревах, живим золотом палали берези, кипів, мінився кольорами світ — од червоного листя в придорожнім рові аж до пурпуру струнких високих буків.

Десь угорі, видно, пройшли дощі, вісники осені, бо води широко розлилися й покотилися по рівнині. Збирались по затоках качки, сідали великими зграями на озерцях поміж очеретами й жирували цілий день у ситній, нагрітій сонцем воді. Ще не снувалися нитки бабиного літа по стернях, але вже виразно пахло осінню.

Був зараз саме час рушати з плотами. Купи зрубаного дерева лежали на березі в Синицях. Величезні сосни в рожевій корі, що легко відпадала великою лускою, білі березові стовбури з тонкою, мов папірець, корою, товстелезні дубові колоди. Вже був час спускати їх на воду, тепер вони не могли сісти дорогою на мілині, за-

плутатись у водоростях, що буяли над водою, тепер не страшно було, що стовбури чіплятимуть за дно круглими боками. Води було багато, і вона мала досить сили, щоб нести великі колоди повз червоні, коричневі ліси, аж ген туди, на великі пінські рівнини.

Літо було жарке, і плоти, необачно спущені на воду дуже пізно, коли вже пригрівало червнєве й липнєве сонце, а на очеретах та оситнягу все нижче позначалась чорна смужка мулу, визначаючи спад води, ці плоти затримались на ціле літо. Частину з них витягли на берег, частину затопили в воді, щоб зберегти від гниття. Вони стриміли під водою, лежали на піску, зарослому сивим підбілом, як щогли розбитих кораблів.

Зараз був час знов почати їм свою водну мандрівку. Настала пора вирядити зрубане дерево в далекий світ. Мало воно йти десь Стиром, потім до Пінська, потім водами Королівського каналу на Брест, чорними смужками залізниць, блакитною водою Вісли до моря, і ще далі в країни за морями, що їх назви тут ніхто не знав. Для прибалтійських доків, для англійських верстатів росла тутешня струнка, висока сосна і тутешній міцний, віковий дуб.

Відомо було, що як хто хотів заробити,— а ця нагода траплялась рідко,— тому треба йти до Влук, до Руди, до Синиць, пропонувати свої послуги купцям, у яких були свої контори.

Але минав день за днем. Абрам Розен у Влуках виходив на ганок і стурбовано дивився на дорогу. Ніхто не приходив. Ігнатій Вольський у Синицях, що був у спілці з купцем з Варшави, придивлявся до стосів необдертих стовбурів, які лежали від дому аж до ріки шільною барикадою, і посвистував крізь зуби. Худий Мойсей Окренцик з Руди питав, кого міг. Але селяни не приходили.

Починалося це ще навесні тихими балачками. Але зараз виявилось, що з цього все-таки щось вийшло. Навіть Людзік занепокоївся і знов зацікавився справами села, ніби забувши на якийсь час про Івана. Силкувався заводити розмови із зустрічними людьми, але марно.

Золотого осіннього дня Людзік заглянув до Сов'юків, ніби хотів напитись води. Воду носили з озера, вона була краща, ніж на другім кінці села, де її брали з ріки.

Людзік трохи скривився, проте тягнув з бляшаного кухля теплу рідину. Вона не пахла принаймні рибою та гнилими рослинами.

— На плоті вже час...

— А час,— ліниво підтвердив Василь, латаючи подерту в ста місцях сіть пана Карвовського.

— Чогось ще не видно, щоб пливли.

— А не видно...

Стражник неспокійно ворухнувся.

— Того року в цю пору, здається, вже повно було на ріці.

— А так...

— Година гарна...

— Нічого не скажеш, гарна...

— А ви з плотами не збираєтесь?

— Це я?

— Еге, ви.

— Не знаю. Роботи й удома досить... От сіть подерлась, тільки ловити вийдеш — латай...

— Адже всі не будуть латати одну сіть.

— А ні! Чого ж учотирьох одну сіть латати. Тільки от покрівлю хочемо крити, протікає трохи. Очерету треба нарізати, далеко за ним ходити, тут недобрий. Лише за лугом очерет такий, як треба.

— А інші?

— Інші? Якщо в кого протікає, то, мабуть, теж буде крити, бо це ж проти зими.

— Ет! — стражник нетерпляче махнув рукою і пішов далі. Сов'юк дивився йому вслід.

— Який цікавий...

Людзік повернув на старостине подвір'я. Староста з'явився одразу.

— Що там чути?

— А нічого... Що б там у нас було чути? В Ольшинах як в Ольшинах. Вже ж ви швидше щось там довідаєтесь, рідко ви зараз сюди заходите, видно, десь далі буваєте...

Людзік придивлявся уважно до старости. Чи не був це натяк на довгу й безрезультатну гонитву за Іваном? Але в темних очицях, що ховалися під густими бровами, нічого не можна було прочитати.

— Плотарі, мабуть, скоро почнуть пливти, то почнеться якийсь рух на селі.

- А звісно...
- Щось їх ще не видно.
- А не видно...
- До морозів хочуть ждати, чи як?
- Хіба я знаю... Чого там до морозів ждати? Сонечко гріє, тепло, то ще мають час...
- Минулого року багато з плотами ходило.
- Ніби чимало. Звісно, коли заробіток трапляється, то чому не піти? Адже кожен хоче якийсь гріш заробити, бо нема звідки...
- Скільки їм платять?
- Різно платять. Який купець, яка дорога. Як дали — більше дають, як ближче — менше.
- Але ж воно завжди оплатиться?
- Може, й оплатиться. Я з плотами не ходив, хіба що давно, замслоду. А зараз не знаю.
- Людзік зайшов був ще до Хмелянчука, але той взагалі не схотів з ним розмовляти.
- Мало в мене клопоту, то ще пан сюди приходить. Як що буде, то й сам скочу до Паленчиць. А так тільки те зробите, що й мені хату спалять. Тільки з того й буде.
- За плоти хотів довідатись.
- Що ж там плоти... Коли що буде, кажу, то повідомлю.
- Хто їх бунтує, пане Хмелянчук?
- Той знизав плечима.
- Вже й бунтує! Перечекати хочуть, щоб купці набавили ціну. Що день до зими ближче, купцям більший поспіх. То мужикам краще пождати. Кому там їх бунтувати, сама біда найкраще бунтує...
- Завжди так було, але не ждали.
- Такий світ. Щороку щось нове, хіба пан не знає? Але хай пан собі краще звідси йде, нашо чорта за роги тягнути? Сам вискочить!
- Людзік пішов лихий і розпочав за вечерею на п'остерунку баталію з Сікорою.
- Адже це змова, справжня змова!
- Комендант накладав собі на тарілку гарячу картоплю. Зося байдужно жувала скоринку хліба, дивлячись фарфоровими очима на вкритий сутінню шлях, що його видно було з вікна.
- Страшенно пан гарячий!

— А пан так спокійно на це дивиться, що не можна зрозуміти. Адже коли до чогось такого дійде, то їм усе остаточно в головах поперевертається.

Комендант одрізав шматок ковбаси.

— Дай-но горілки, Зося. Завжди кажу, став одразу горілку на стіл, а ти забуваєш і забуваєш... Що, спокійно дивлюсь? Як пан тут шість років посидить, то пан теж буде спокійно дивитись. Чоловік не може розірватись. І що пан зробить? Нічого!

— Коли б я так думав, як пан, то я б пішов із служби...

— Гм... Так тільки здається...— Сікора налив горілки в грубо різьблену чарку і якусь мить придивлявся до неї проти світла.

— Ну, будьмо здорові! — мовив машинально, бо ніхто більше не пив. Зося не пила взагалі. Людзік — для демонстрації.

— Був в Ольшинах — ніхто. В Дубах, в Козельці, в Лугах, в Порудах — ніхто. Розмовляв з Вольським, казав, що не раз приходило вп'ятеро більше, ніж треба, а зараз — ніхто. Дерево лежить, і невідомо, що буде.

— Ну, накине пару злотих, і все.

Людзік аж затрусився.

— Накине пару злотих, а навесні знов пару злотих, і до чого воно так дійде? Я сам одрадив Вольському, казав — не можна поступатись. Поступишся раз, а потім уже ніхто з ними ради не дасть. І зрештою, коли б якось інакше, коли б прийшов один, другий, попросив... Але ж це організована дія, ор-га-ні-зо-ва-на. Усі села! Почнеться з плотів, а чим скінчиться?

Сікора байдужно позіхнув і знов налив собі чарку.

— А ви, пане, турбуєтесь...

— Певно, що турбуюсь! Що ж, вікувати в цій дірі, чи що? Деся-інде я теж зумію шось зробити. Як буду нікчемою, то мене тут замарудять назавжди. І зрештою, це ж важливі речі, скомпрометуємо себе, і що?

— Назавжди... Як будете такий запальний, то з надмірного завзяття теж залишитесь тут назавжди... Тільки трохи інакше... І зрештою, коли б пан Людзік не був такий завзятий, то, мабуть, туг не опинився б. Не завжди завзяття доречно, мабуть, ви й самі краще про це знаєте.

Людзік понуро глянув на начальника.

— І ви, пане Сікора, сюди не з своєї волі приїхали.

— Ні.. Але принаймні знаю — пив, брате, то й заробив.. Не випадало в місті пити, на селі можна. А горілка всюди однакова. А ви, пане, що ж?.. Завзяття.. На нашивки сподівалися, а Волинь дістали. Так, так, і з завзяттям можна пересолити...

Він знов налив. Очі почервоніли на змученім обличчі. Пожвавішав.

— Коли купців трохи притиснуть, це не шкодить. Чого я маю купців жаліти?

— Ви, пане, чудово знаєте, що тут йдеться не про купців. Тільки не хочете. Тільки...

Людзік вчасно проковтнув слово, щоб не образити коменданта. Але Сікора зрозумів і зовсім не образився.

— Ви думаєте, я боюсь? Певне, що боюсь. В місті не боявся, а тут боюсь. Вилами заколоти можуть, чи як, то й боюсь. А нашо все це? Хіба що ви, пане, їх усіх звідси викурите, інакше ладу не дійдеш. Але вони як бур'ян,— вирви, спали, а він знову виросте. Міцний народ, пане Станіславе, міцний народ, за те своє болото пазурами й зубами тримається.

Вихилив чарку і з жалем подивився на порожню пляшку.

— Скінчилась... Немає там, Зосю, ще?

— Ні. Досить уже з тебе!

— А звідки ти знаєш, що досить? Звідки можеш знати, що саме — досить? Може, якраз мало?

Комендантша знизала плечима й почала прибирати з стола тарілки. Чоловік дивився на неї, коли вона крутилася по кімнаті, і силкувався спіймати погляд Людзіка. Але тому й не снилося дивитись на Зосю.

— Отже, що, власне, ви думаєте робити?

— Що я маю робити? Почекаємо, побачимо... А зараз думаю йти спати. Змучився сьогодні, а чому, власне? — замислився він напружено, вже зовсім п'яний.

— Іди вже, іди, найкраще буде, як виспишся.

Комендант підозріливо глянув на дружину.

— А ти що будеш робити?

— Помию посуд і теж ляжу.

— Хіба що так... А вам теж раджу спати, пане Станіславе, спати... Цілими днями ганяєте, а сон — важлива річ. Зараз у голові роз'ясниться, як виспишся.

— Мушу ще йти на село.

— Якщо хочеться, то чом ні? — позіхнув комендант і встав, широко потягаючись.

Стражник вийшов. Він відчував, що навколишні села з'єднані змовою навколо плотів, що селяни перекидаються змовницькими поглядами, що вперше, відколи він тут, діється щось, і це обіймає не одне село, а всю їх громаду, вгору і вниз по ріці, і всі, що лежать посеред боліт, по розливах вод. Він лютував на Сікору. Що ж тут можна було зробити, як же б тут мало все виглядати, коли б більше було таких Сікор?

Він не довідався ввечері нічого. Ніхто більше не знав, не було й сліду порозуміння, ніхто нікого не намовляв, нічого не казав. Людзі стояв, наче біля нездоланного муру, проти цієї селянської волі, що ніби стихійно виникла в усіх селах одразу. І вирішив, що краще вже йти старою стежкою — гнатись за Іваном, замість тримати за хвіст кількох сорок.

Тим часом Ігнатій Вольський у Синицях, Абрам Розен у Влуках і Мойсей Окренчик з Руди дійшли нової думки. Не хочете, не треба. Обійдеться. Вони завжди сварились і гризлись як конкуренти, і до того ж Вольський був поляк і католик, а ті двоє євреї, але зараз всі напрочуд легко дійшли згоди й порозуміння.

На світанку виїхав з Синиць віз і повернувся пізно ввечері, повен людей.

— Ніколи не ходили з плотами, то буде клопіт. Але ж це не така вже мудра річ.

Купець придивлявся до сухих, худих облич. Це були селяни з Зеленок. Широко висіли на них свитки з чорно-зеленого сукна в рожеву клітку, смерділи прогнилі онучі.

— Кволі...

— Ну, так що? Більше їх попливе, то й упорують-ся,— заспокоював чорнявий підліток, племінник Розена.

— Скільки ж їх?

— Цих восьмеро привіз, вранці прийдуть інші. Казав оповістити по всіх хатах — на ранок їх буде сила.

Купець відкликав хлопця вбік.

— По скільки договорив?

— По двадцять.

— Згодились?

— Певне, що згодились. І по десять, мабуть, згодилися б.

— Треба, щоб рушили всі разом. І тихо — ша, щоб ніхто не довідався.

Але, мабуть, довідались. Опівночі в клуні Вольського, де на сіні спало вісім прибулих, зарипіла тихо брама.

— Гей, спите?

В світлі каганця затанцювали по стінах клуні три тіні. Селяни з Зеленок заворушились, протираючи очі.

— Вставайте! Забирайтесь!

— Куди?

— Додому! Геть!

Худий, довгий, як жердина, парубок устав, струшуючи з лахміття сіно.

— А це ж чому?

— Ви на плоти договорились?

— Еге ж.

— То не попливете.

— Чому ж це?

— Бо не попливете! Ви звідки?

— З Зеленок.

— З Зеленок...— протягнув селянин.— То це вас го-го року град побив?

— А нас...

Троє прибулих презирнулись.

— Ну, тяжко. Тут така справа, слухайте...

Вісім худих облич нахилились пильно й уважно.

— Давали тридцять злотих. На двох людей тридцять злотих, що ж із цього залишиться? Два тижні дерево гнати і ще потім додому вертатись. І по злотому на день не припадає.

— Великі гроші,— зітхнув хтось.

— А скільки ж він за це дерево візьме? Бачили, який собі дім збудував, як там у домі в нього? Зараз мусить дати сорок. Сорок або не піде ніхто. То він вас сюди привіз? І ще прийдуть?

— А прийдуть. Вже йдуть від самого полудня. На ранок будуть.

— Ніхто не попливе.

— Як же це так?

— Або з доброї волі додому, або...

— Сорок злотих... Великий боже...

— Ви ж ніколи з плотами не ходили?

— А ні. Далеко од ріки, то хто б нас брав? Близчих брали. Та що ж робити, коли так трапилось.

— Геть град вибив. Правду кажучи, не було чого й вибивати. У нас села на піску, а навкруги — болото. Мало що й росте. Але що було, те пропало. Не сів шієї весни ніхто.

— Сюди люди пішли, аби тільки перебути. От як на нас свитки висять... А вдома ще гірше... Діти на печак лежать, з голоду пухнуть. Старі вимерли...

На мить у клуні стало тихо.

— Так що ж робити?.. Приїхав, сказав — двадцять злотих на двох. Хто в нас коли двадцять злотих бачив? Ми думали...

— Нічого не вдієш. Не може інакше бути.

Високий худий парубок кивнув головою.

— Ну, як не можна. значить не можна. Так ми зараз додому зберемося, поки купець спить. Добре, що хоч увечері їсти дали...

Селяни возилися в сіні, вставали, стогнучи.

— Тільки тихо, бо ще хтось почує.

— Сплять усі, хто б там почув. Ми вас, де ближче, виведемо, стежками, нащо вам містом іти.

— Та звісно.

— Ті вже, мабуть, лісами йдуть.

— І тим скажіть, хай вертаються. Ніхто сюди й ногою не має права ступити. Ми тут з діда-прадіда плоти сплавляємо.

— Так, так...

— А як усе добре обійдеться, ми там когось до вас пошлемо, як уже купець завдаток дасть. Щоб вам кривди не було.

Люди виходили обережно в блідім миготливім світлі закопченого каганця. Всмоктувалися в темряву, в зоряну осінню ніч, безгомінну й тиху, яка стелилась по землі запахом зів'ялого листа.

Ранком, тільки-но почало розвиднятись, купець збудив підлітка.

— Чомусь тих ще не видно.

— Прийдуть, прийдуть. Поволі йдуть, дорога далека. Але прийдуть.

Купець вийшов на подвір'я. Відчинені двері клуні хиталися злегка, і на зеленім сіні не було нікого.

— Втекли! Як же це може бути?

— Вночі, мабуть, пішли.
— Треба було клуню замкнути, стерегти.
— Якраз устережеш. Їх хтось збунтував, і з тих твоїх Зеленок не вийшло нічого.

Чорнявий хлопець здивовано хитав головою.

— Такі раді були. Враз погодились, не питали навіть, що і як.

— Хтось їм тут розказав, що і як. Добрим словом або й кулаком по голові. І ті теж не прийдуть.

Вольський поволі пішов до ріки, обминаючи дубові стовбури, рівні стрункі сосни, білі берези, що лежали на землі. Глянув на воду, що текла, оточена вільхами, блищала, мінилась блакиттю й золотом. Линула беззвучно в далеку свою дорогу, але не несла, як звичайно в цю пору, караван плотів. Тільки де-не-де в човні бавилися діти і плив рибалка човном, повним мокрих ятерів.

«Треба інакше»,— вирішив Вольський і наказав якнайшвидше запрягти коні. Зустрілися в Руді всі троє. Чорнявий хлопець знов поїхав, цього разу вже надовше.

У Вільхах над берегом ріки, в Синицях, у Руді, у Влуках стояли табором селяни з сусідніх сіл. Жили в очеретах, на островах, укритих оситнягом, в ровах, де лежало висохле листя. Вичікували.

Одного дня знявся рух на подвір'ї у Вольського. Малі хлопці помчали до ріки.

— Приїхали! З міста приїхали! Безробітні!

Селяни перезирнулися.

— Поговорити з ними треба.

— Ех, в морду даги, і все!

— Може, і в морду. Але спочатку треба поговорити. Теж люди.

— З міста на село лізуть! Адже в місті завжди легше прожити.

— Певне, що легше...

— Захотілося їм...

— Поговорити треба.

— З усіма?

— Ні... Котрогось старшого між ними пошукати, з ним.

Хлопці, що бавилися на дорозі та між колодами, почали придивлятися. Незабаром од дому Вольського відійшов літній чоловік у міським убранні і, насвистуючи, повернув до ріки.

За вільхами на нього чекав перевізник Семен.
— Чого ви хочете од мене?
— Таке діло... Ви з плотами йти згоднісь?
Робітник недовіркою придивлявся до Семена. Якусь мить він ніби думав, що відповісти.
— А чого ви такі цікаві?
— Може, і цікавий.
— Ну, то краще не лізти в чужу кишеню. Чого це вас турбує?
— Видно, турбує, коли питаю.
— А мені не хочеться відповідати.
— Ну, як хочете... Думав добром, а як ні, то ми собі й так дамо раду.
Якусь мить вони міряли один одного очима. Робітник здвигнув плечима і зробив рух, ніби хотів піти. Семен спинив його.
— Ну, якщо так, то хай буде. Тільки можете пошкодувати.
— Чого ж то нам шкодувати?
— Бо у нас... забастовка.
Робітник раптом повернувся.
— Забастовка? Чому?
— Не хочемо більше за тридцять злотих пливти. Сороч хочемо.
— Сороч? — здивувався робітник.— Нам на двох по сороч п'ять дає.
— Отже, в нас... забастовка. Ніхто не йде. Мене селяни послали запитати. Як воно буде? Добром чи ні?
Робітник рив носком черевика м'яку землю.
— Не знали ми нічого.
— То вже тепер знайте,— твердо відповів Семен.
— Скажу хлопцям.
— І що?
— Що? Підемо назад додому.
Семен вільно зітхнув. Його здивувало, що так одразу добре пішло — і то з чужим, з міста. Може, злякався?
— Вас за сороч п'ять договорив, щоб нас потім за тридцять брати.
— Всюди так само роблять. Тільки я не думав, що й тут люди до забастовки беруться.
— Що ж робити?.. Жити якось треба. Нам у нашому селі так випало, що вже з риби ніяк заробити, а тут

копійка якась потрібна. Він не збідніє, як пару золотих накине.

— Звичайно, що ні. Ну, я піду, з хлопцями поговорю. Бувайте здорові!

— Бувайте! Добре, що так...

— А як до вас потрапити, як колись буде треба? — запитав раптом робітник. Семен завагався.

— Не бійтесь. У нас таке саме лихо, як і у вас. Таке саме.

— Де, там, у місті, лихо?

— Буває й гірше, ніж на селі. От дах над головою маєте, і ріка нагодує, а ми що?

— Так воно говориться...

— І я сам уже майже рік без роботи. Отож, якщо колись матимете яку справу, то в місті про мене спитати можна, кожен покаже: Ян Трачик. Така мала хатка біля мосту, там спитаєте.

— А я з Ольшин, Семен Старчиток.

— Ольшини? Це недалеко?

— А недалеко. За водою звідси йти, прямо вниз.

— У мене був знайомий звідти, з Ольшин.

— З Ольшин? — зацікавився Семен.— А ви його де стріли?

— Бувають такі місця, де люди зустрічаються... Сашком його звали...

— Сашком? — схопився Семен, але Трачик тільки махнув рукою.

— Ну, бувайте здорові. Може, доведеться колись з кращої нагоди зустрітись.

Семен устав і довго дивився, як той ішов стежкою.

Незабаром на подвір'ї у Вольського знявся змішаний гомін. Один голос усе перебивав інші. Йому відповідали, сварились за щось завзято. Кипіло так довго, аж поки люди всією юрбою рушили на ганок, куди вибіг переляканий купець.

— Вертаємось! Не штрейкбрехерів сюди пан привіз!

— Нічого пан не казав, нащо треба людей аж з міста!

— Назад мусите одвезти!

Купець стояв зблідлий, нічого не розуміючи.

— Адже ви згоднісь, самі згоднісь!

— Бо ми не знали, що нас як штрейкбрехерів запросили.

— Добру ціну дав!

— Щоб селян з торбами пустити...

— Не на таких натрапив, як тобі здавалось!

Купець з жахом дивився на гнівні обличчя. Якусь мить він думав, чи не бігти на постерунок. Але передумав. Дав навіть вози. Хай ідуть, звідки прийшли.

Опівдні широке подвір'я спорожніло. Чужі люди зникли за поворотом.

Але не всюди обійшлося так гладко. В Руді посланці нічого не зробили. Робітники вийшли на берег одразу всією юрбою і вправно почали збивати плоти.

Зашелестіло, зашепотіло у вільшняку:

— Що буде?

— А що ж має бути? Бити треба!

— Щоб кістки тижнів зо два рахували!

Але ті, очевидно, приготувались до нападу. На березі, де пахло деревом, на тирсі, що м'якою кашею вкривала землю, розгорілася бійка. Одразу дізнались про це на постерунку. Зароїлися всюди темно-сині мундири. Заблищали гумові палиці в повітрі і забряжчали защіпки наручників.

А наступного дня прийшла звістка з Ольшин. Людзік тріумфував.

— Тепер ви бачите, пане, що я мав рацію. Змова була, справжня змова. Я добре відчував, що це не дрібниця. Бійку організували. А ви могли цим з самого початку зайнятися, а так постерунок у Руді все собі загарбав, а ми що? Ті премію дістануть...

— А хай беруть. Мені й так не дадуть нічого.

Стражник знизав плечима.

— Тільки горілкою, пане, заливаєтесь, розпиячитесь зовсім, та й годі.

— А заливаюсь... Звісно, що заливаюсь... Така вже доля. Веселе тут життя, легке, то ще й горілкою не заливаєтесь? А ви, пане, горілки не п'єте, то що ви про це знаєте? І нащо стільки крику? Адже з Ольшин тільки Сов'юка забрали. Зося, де там ще пляшка?

— З Ольшин... А з інших сіл? І в Ольшинах, якби пошукати, більше б знайшлося.

— А шукай, пане. Знайдеш гулю на голові. Зося, як там з пляшкою?

— Несу, несу, не кричи. Вип'єш ще, є час.

Сікора сів на ганку й наливав собі чарку за чаркою.

Помутнілими очима дивився на ріку. Видно було, як пливуть по ній чорні, довгі каравани плотів і люди нахилиються з бовтами, відштовхуючи дерево од берега. Що більш вечоріло; то більше з'являлось їх на воді. По двадцять п'ять злотих на двох — купці знизили ціну. За збитки, заподіяні забастовкою.

І люди пішли до роботи по двадцять п'ять на двох.

На дорогах замовк гуркіт возів, що ними вивозили в'язнів у місто. Замовк брязкіт ланцюгів, якими скували їм руки. Замів вітер сліди коліс летючим піском. Надовго.

РОЗДІЛ 13

Восени, може, од ранкових та вечірніх холодів, Петрукова стала дужче кульгати. Нарешті від нестерпного болю вона не могла вже ступити на хвору ногу. Від кістки до литки набрякло тіло червоно-синьою пухлиною, туго натягнена шкіра блищала, мов намазана жиром, по ній угору аж за коліно йшли чорні жили. Від цієї розпаленої ноги йшов жар по всьому тілу, бив огнем у голову, а потім знов починало трусити, хоч день був теплий і сонечко ясно світило. Поки можна було, Петрукова виходила на поріг і грілася на цім останнім осіннім сонці, але скоро довелося вже лізти на піч і не лазити з неї зовсім.

Ядвіга почувала про це і пішла її відвідати. Тепер це була вже єдина хата, куди вона зважувалась приходити. Петруковсу вона знала чи не найдавніше, і стара жінка завжди приязно всміхалася, побачивши дівчину.

Хлюпотіло об берег, колихалося спокійне озеро, линули по ньому дрібні, ледве помітні хвильки, як зморшки на шовковій тканині. Вода обмивала прибережні кремінці до блиску й одходила назад, щоб знов підпливти й лизнути легким дотиком кам'янистий берег.

Глухо рипнули двері. В першу мить Ядвізі здалося, що в хаті нема нікого. Але з печі долинув до неї тихий стогін.

— Хто там прийшов?

— Це я, Ядвіга.

— Панянка?

— Прийшла подивитись, казали мені, що ви хворієте. Жінка підвелась на лікті і глянула блискучими від гарячки очима.

— Хворію, звісно, що хворію. Але зараз уже, здається, все на добре піде, зовсім на добре.

— Можна подивитись?

— Що там цікавого з моєю ногою...

Ядвіга, не звертаючи уваги на протести, підійшла й одкинула ряднину. Нога була зав'язана брудним шматтям, під яким лежало довгасте листя подорожника.

— Окурювали, замовляли, а я подорожник прикладаю. Гарячку витягає.

Дівчина придивлялась якусь мить.

— Лікаря треба. Це бешиха.

— Звісно, звісно, що бешиха. А нащо ж той лікар? Що має бути, то й так буде. Лікар... Що там лікар pomoже? Гроші візьме, та й більш нічого.

— Не кажіть,— розгнівалась Ядвіга.— На те він і є, щоб помагати.

— А може, й на те. Але де там нам... лікаря? Скільки ж це треба заплатити! І ліки випише, а звідки на ліки взяти?

Дівчина стояла нерішуче.

— А ще я панні Ядвіні скажу. Час мій прийшов — і все. З-під лопати не втечеш, хоч би й поспішав не знати як, вона завжди швидша. Та воно вже й час. Чоловіка поховала, дітей виростила, внучки діждалась, чого ж ще бажати? Старому смерть не дивна.

— Ще вам рано про смерть думати.

— Панна Ядвіня молода, то їй так здається. Де там рано? Завжди людина про смерть думає, тільки й того, що не однаково. Як у мене там, за Берліном, Олеся народилась, захворіла я в бараку. Думала, що вже не встану. Там — це був страх... Але тут? Людина своє прожила, чого ще бажати? На своєму цвинтарі покладуть, свої люди поховають як годиться...

— Адже завжди шкода життя,— відповіла, аби щось сказати, Ядвіга.

— Шкода? А чого ж має бути шкода? — здивувалась жінка й похитала головою.— Чого ж старому шкодувати? Нема за чим тут шкодувати.

Двері зарипіли. Мала Докійка перелізла через поріг.

В. Василевська з Вільгельмом Піком і дочкою Евою. Фото 1940 р.

— От цього одного хіба. Мати на роботу піде, хто її догляне? Докійко, а дай-но бабусі води.

Мала побігла в куток і бляшаним кухликом набрала води з відра. Обережно, щоб не розлити, притискала обіруч кухоль до животика.

— Дай, подам бабусі,— запропонувала Ядвіга, але дитина глянула на неї неприязно. Вилізла на лаву, крекчучи від зусилля, і подала на піч кухлик, в якому води вже було тільки половина. Вода хлюпнула, змочивши сорочку на животик.

— Яка чемна Докійка, бабусі води принесла... Добра вода, добра.

Дівчина ждала, поки баба нап'ється, і простягла руку за порожнім кухликом. Злізла з лави на долівку. Недовіриливо дивились на Ядвігу великі очі кольору пролісок.

— Так, цього одного може бути шкода,— повторила Петрукова ослабим, придушеним голосом. Ядвіга глянула з жахом. Очі хворої палали жаром, сухі губи ворухилися в нечутнім шепотінні, темні пальці тремтіли в невпинній русі. Ядвіга зрозуміла, що жінка пряде. Снувалася нитка невидимої прядки, поблискував льон на невидимім гребені, пальці вправно скручували лляні волокна в довгу нитку. Рухом, вивченим за довгі роки, навичкою нескінченної низки днів Петрукова прядла.

— Петрукова, Петрукова! — покликала дівчина півголосом, але та не чула. Монотонний шепіт ворухив уста, монотонно, безупинно ворухилися пальці.

— Докійко, де мама? — запитала Ядвіга в малої.

— Мама? — дитина міркувала, неприхильно придивляючись до Ядвіги.

— Еге ж, де вона?

Мала витягла палець з ротика.

— Мама... пере...

— Біжи по неї, Докійко. Скажи, нехай зараз прийде.

— Сюди?

— Сюди. Тільки зараз.

Дівчинка побігла до дверей, насилу перелізла через поріг і покотилася, як кулька, із схилу пагорка до озера.

Ядвіга з жахом дивилась у темне обличчя хворої, на дивно загострений ніс, блискучі, але невидючі очі.

Її охопив жах перед цією страшною справою, яка тут діялась, виразно, відчутно,— ніби павутиння, що

висіло в кутках хати, було крилами смерті, які хвилювалися легко, чекаючи моменту, коли можна буде впасти на піч, прикрити очі, коричнєве обличчя, тонкі пальці жінки, що там лежала.

Двері рипнули. Вона обернулася з полегшенням. Олеся навіть не опустила закоченої під час прання спідниці, за яку чіплялась Докійка.

— Що сталося?

— З матір'ю дуже погано,— тихо промовила Ядвіга. Жінка підійшла до печі й похитала головою.

— Отак уже, здається, третій день. Трохи отямляться, скажуть щось, і знов так само. Яким жаром од них пашать... Ой, так, так...

— Зробити щось треба.

— Моя панянка, а що ж ти вдієш проти смерті? Прийде і забере. Як кому судилось, то вже так і буде. Була й Палажка, та ще аж з Грабів жінку привозили, тямущу. Обкурювали, замовляли, і нічого не допомгло. Добре, що хоч Юзек дощок зібрав навесні, zostались од хліва, сухі, добрі, будуть на труну, купувати не треба. І блузку оксамитну мають, що їм батько купив, не носили, на смерть берегли, отже, є в що вбрати.

— Адже вона ще не вмерла,— глухо перебила Ядвіга.

— Та ще ні. Але умруть. Гляньте, як їм ніс витягся... І нігті сині зовсім... Ой, біда біда... А вже ж такі хворі були, ледве ту ногу за собою тягли, а ще піч топили, їсти варили. Докійку доглядали... І прями. Ще вчора казали собі гребінь на піч дати, хотіли прями. Панянка бачила рушники? Все мама прями. Мало хто тут так пряде, як вони. Але вже не будуть, ой, не будуть...

Засмаглі пальці хворої ворушилися ледве помітно, але невпинно.

— Бачите, панно Ядвіго? Прядуть, смерть собі прядуть. Далі, як до ранку, не доживуть. А ви, панянка, мабуть, перелякались?

— Ні...

— Перелякались, я знаю. Воно вам незвично. І то вже третій день так. Що ж, старі вони. Старим умирати, не молодим.

Ядвіга поверталась додому. Хлюпотіло, шуміло, гойдалося озеро. Але Ядвіга не бачила води. Все заслоня-

ли коричневі пальці, що ворушилися невпинним рухом упертої прядильниці.

«Може, ще й видужає»,— безглуздо втішала себе вона, хоч знала добре, що на обличчя Петрукової лягла тїнь смерті.

Справді, хвора вмерла так, як казала Олеся, на світанку наступного дня. І вмерла так тихо, що ніхто й не помітив. Докійка вилізла на піч.

— Бабусю!

Стара не ворушилась. Дитина нетерпляче потягла її за рукав.

— Бабусю!

— Бабуся сплять. Докійко, не буди їх,— гукнула Олеся, що поралась біля печі.

— Бабусю! — губенята дівчинки вигнулися підківкою, кругле підборіддячко почало тремтіти.

— Чого це ти так уперлася, дівчино? — розсердилася мати, але глянула на піч.

Петрукова лежала нерухомо, з застиглим обличчям. Ніс подовшав і загострився ще більше, ніж учора. Розгладилися зморшки біля очей, губи, окреслені двома глибокими лініями, трохи розкрились.

— Тихо, Докійко, бабуся вмерли.

Мала стояла, звівши на матір очі, глибокі, як небо.

— Умерли?

— Умерли, донечко, умерли... Ох, умерли...

Ніби в повітрі пролетіла новина, бо ніхто ще не виходив з хати, коли вже почали приходити сусіди. Обережно прочиняли двері, тихо заходили в хату.

— От і померла Петрукова...

— Лежить, ніби спить.

— Іди, Докійко, на поле, іди. Недобре дитині біля мерця сидіти.

— А спокійно вмерла? — допитувалась Мультинькова.

— Спокійно, я й не знала. Докійка на піч полізла, тягне за рукав, я їй кажу: не чіпай, бабуся сплять. Дивлюсь, а вони вже неживі.

— Вночі, видно, померла.

— Тихо собі заснула.

— Дай боже так кожному.

— А скільки Парфен намучився, коли його в лісі придушило.

— Або ж і твій, Олесю... Хто його знає, як він там умирав.

Олеся захлипала, пригадавши жахливе, вкрите багом обличчя чоловіка, якого знайшли на болоті біля села. Жінки зітхали співчутливо.

— Але й у неї нога боліла довго.

— Без хвороби не помреш. Але ж не більш як тиждень тому ще ходила.

— Ой, так, так...

Люди заходили, стояли, виходили назад, приходили нові. Хрестилися широким потрійним хрестом, уклонялися низько перед іконою в кутку хати. Дивилися в темне, розгладжене смертю обличчя, зітхали, верталися назад до своєї роботи.

Олеся побігла до Кузьми просити його збити труну.

— Зіб'ю, зіб'ю, як треба, гладенько вистружу, як самому собі. Адже я тебе, Олесю, не раз на руках ніс, коли ми з Німеччини йшли. Важка була дорога, важка, твій батько хворів, мати Юзека на руках несла, ти ж сама бігла, але як стомлювалась, я тебе на руки брав... Добра жінка була твоя мати... Я вже труну зроблю, як належить.

Труна була справді така, як годиться. Спокійно лежала в ній Петрукова в темній спідниці, в вишневій оксамитній блузці, в білій намітці на голові. На шию почепила їй донька срібного дукача на червоній стьожці. Потім почали класти в труну все, що небіжка любила, до чого доторкалася щодня і чого могла потребувати там, по той бік темної води, за яку йшла.

— Дайте льону, вже не буде його прости, хай же візьме пасмо з собою.

— Хліба принесла шматок, не знаю, чи у вас є, поклади, Олесю.

— Зніми, Параско, того рушника над столом, самі гапували.

— Біжи, Олесю, до клуні, може, невимолочених колосків знайдеш.

— Не буде вже вона жати, не буде!

— Сіна б жменьку, отут, біля ніг покласти.

— Не буде вона вже сіна гребти, не буде!

— Сіті шматочок, бо мало хіба вона сітей налатала, нав'язала?

— Ой, але вже не буде, не буде!

— Вуглинку з печі дайте, мало вона вогню розпалювала?

— Але вже не покладе більше, не підпалить, трісок не принесе.

— Ой, ні, ні!

— А дай-но, Олесю, другі личаки. В далеку дорогу йде, хай має в запасі.

— А кухлик? Щоб мала чим напитись, як пити хоче.

Клали, ставили, примощували, поки, нарешті, темна спідниця й оксамитна блузка зникли під тим усім, і тільки, як в рамі, виднілося спокійне темне обличчя.

Осінні води розлилися широко, і тому можна було зараз переправитись з озера на стару затоку біля Плонських і звідти далі, на річку, що текла попід цвинтарем. Чоловіки понесли труну на берег озера, обережно поставили її в великий широкий човен, один з тих, якими влітку перевозили сіно з другого берега. Олеся тримала за руку малу Докійку, яка дивилася здивованими, нічого не розуміючими очима.

Люди сідали у великі човни, у важкі дуби, в малі човники. Озеро стояло спокійне, матове, як свинець, під сірим похмурим небом. Процесія поволі відчалила од берега. Заплескотіли, зашуміли весла. Одностайно розляглось голосіння жінок. Докійка перелякалась і залилася слізьми.

Човни поволі пливли за тим, що попереду віз труну з білих соснових дощок, з намальованим чорною фарбою на віку хрестом. Старіші жінки одяглися в темне, але в дівчат на головах, як завжди, були червоні, жовті й коричневі хустки, і човни процвітали кольорами, наче пливучі грядки.

— Ой, ох, ох, о-о-ох! — заводили жінки, а весла опускалися рівно, вправно, вміло ходили в руках веслярів. Кузьма, сідаючи в останній човен, намалював веслом на піску рівну лінію і хрест, щоб жалобна процесія не потягла за собою ще одного похорону, щоб між нею і селом виріс поділ і знак, що захищав вихід на воду, яка зараз була шляхом до могили.

Там, де кінчалося озеро, треба було дужче працювати веслами. Мілководдя заросло очеретами, човни насилу пробивалися поміж ними. Тільки, коли випливали на старе річище, що оточувало дугою фільварок Плон-

ських, знов полегшало. Човни відчули під собою глибочінь, ішли рівно по самій поверхні. Згори, стежкою поміж парканами, збігла Ядвіга й одв'язала поспіхом човен. Почекала, поки її мине Кузьма, і тільки тоді відіпхнулася од берега й поволі попливла в самім кінці. В одному з перших човнів помітила темну голову Стефека — він плыв з Кальчуковими дівчатами. Стисла губи, веслюючи. Так, Стефєкові здавалося все таким ясним і простим...

Знов зашелестіли очерети й зарипів пісок під човнами. Треба було перепливти на ріку через залиті водою осінні болота, по яких влітку можна було ходити, навіть не замочивши личаків.

Семен стояв на перевозі і придивлявся. Махнув рукою Кузьмі. Старий спинився.

— Сідай! Поїдемо разом.

— Нащо човна брати, коли в твоєму досить місця.

— А досить. От і померла Петрукова...

— Таки померла.

— Ти пам'ятаєш, Семене, як було, коли вона мала йти за Макара?

— Пам'ятаю, не так воно давно було.

— Недавно? Може, й недавно. А мені здається, що вже відтоді цілий вік минув.

— Може, й так... Гарна дівчина була, ох, яка гарна... Наче зараз її бачу.

— І що з того? Не хотіла ні тебе, ні мене.

— Тільки Макара.

— І що з того? Померла... А мало вона набідувалася?

— І за тобою бідувала б. І за мною. Що ж, тільки й того, що той човен на перевозі.

— А Олеся вже не в матір. У батька вдалася.

— Хоча теж гарна.

— Е, що там гарна! Та була гарна, Віруся...

— А чого це Юзека не видно?

— Юзек з плотами пішов.

— І не знає?

— А звідки йому знати? Прийде, довідається.

— Звісно. На лихі новини завжди є час.

Човни один по одному причалили до берега. Кузьма й Семен підійшли, щоб нести труну. Четверо чоловіків узяли її на плечі. Поки йшли рівним берегом, було

легко. Потім ноги почали грузнути в піску, сковзатись; пішли повільніше.

— Важко... Хто б думав, що стільки заважить?

— Та це не вона... Дошки важкі та баби всього напхали в труну. Скільки там вмістилося!

— А хай собі, хай має.

— Нащо воно там їй здалося?

— Здалося не здалося, а так годиться. Завжди так було, то їй теж належить.

Семен не відповідав. Він важко дихав, старанно вибираючи місце, де поставити ногу. Шукав купки сірої сухої трави, що подекуди росла на піску, клубків материнки з листячком, блискучим, як мирт, острівців сірих полинів, де пісок, зв'язаний мереживом рослин, затужав і не втягав у себе ніг у личаках.

Нарешті добрели до цвинтаря, і похорон відбувався як звичайно. Піп промовляв у ніс, жінки хлипали або заводили голосно, жалібно, як чайки понад луками. Пісок сипався з гучним шелестом на труну. Це тривало нескінченно, поки Олеся не підійшла і на поставленім абияк, збитім з двох жердин хресті не повісила фартушка, тканого червоними смужками.

Поволі вертались на село. Докійка зовсім заснула і звисала в матері з рук, коли вибрались на берег. Олеся, запухла від плачу, ходила від одного сусіда до другого й кланялася низько, в пояс.

— Сусіди кохані, приятелі наші, на почастунок прошу до нашої хати, за наші низькі пороги, матір мою, Віру Петрукову, що померла й сьогодні похована, вшанувати як годиться.

Голівка сонної Докійки хиталася на всі боки, як квітка на тонкій стеблині. Сусіди дякували за запрошення з обов'язковою ніяковістю.

З даху хати ішов дим, вився по очеретяній стрісі сивими клубками. Олесина свекруха Мультинюкова, яку вона запросила, поралася біля печі. В горщику клеkotіла картопля, голосно сичав жир, на якому смажили млинці.

Поволі, урочисто заходили до хати. Сідали на лавах, на стільцях, ставали під стінами. Олеся витягла з-за печі пляшку самогону, по який мусила послати ще вчора десь у десяте село, бо тут ніхто самогону не гнав, не було з чого.

— Випийте, сусіди кохані, приятелі наші, вшануйте пам'ять матері моєї, що вмерла й похована сьогодні.

Вона налила в бляшаний кухлик жовтої рідини і подала Кузьмі — найстаршому. Вихилив, скривився і почервонів.

— Мі-і-цна!

Чарка йшла колом від старих чоловіків до молодших, поки нарешті Мультинюкова не простягла за нею руку.

— Ей, Олесю, жінкам залиш щось, жінкам!

— Звісно, хай собі вип'ють,— засміявся Кузьма.

— Аби не багато.

— Зараз уже й багато. Як нам — то жалкуєте, а вам гладенько йшло в горло.

— Та й вам іде. О, бач, як ковтнула! — посміявся хтось з найстаршої Кальчуківни, вродливої Франі, яка засміялась і поставила кухлик на стіл, так, що він брязнув.

Олеся принесла в мисці гарячі, паруючі млинці, в другій поставила на стіл смажену рибу. Водночас вона вираховувала, скільки довелось позичити на поминки. Поминки мусили бути, щоб ушанувати небіжку, щоб її потішити, щоб знала, як їй тут нічого не шкодують.

— Іжте, їжте, сусіди кохані.

— Гей, була це жінка, була... І померла,— лементувала в кутку вдова Парукова, вже трохи напідпитку. Незвиклим до горілки хутко било в голову, обличчя червоніли, очі блищали незвичайно. Парукова шохвилини тяглася до стола і брала то млинець, то шматок риби. Олеся глянула на неї раз і другий, але не годилося спиняти. Відомо було, що в Парукової нічого було їсти вдома, а дітей шестеро, отже, вдова користалася з кожної нагоди, щоб десь підживитися. І сьогодні прийшла непрохана і найголосніше зітхала й жалкувала за вмерлою, ніби хотіла одробити з'їдене.

— Іжте, сусіди, підживіться,— запрошувала Олеся, подаючи миску юшки з риби, звареної з картоплею. Набирали дерев'яними ложками, несли юшку обережно до рота, дмухаючи здалека, бо вона стигла поволі.

— Налила б ще, Олесю! — допоминався Кузьма.— Аджте ти майже моя донька.

— Ваша донька?

— Авжеж. Я хотів одружитися з твоєю матір'ю, та що ж, іншого хотіла... І не вийшло.

— А ти старим парубком zostався.

— А ви йому, дівчата, не вірте. Жодна його не хотіла, бо він волохатий, як цап.

Дівчата зареготали. В кутку Парукова, вже сита й п'яна, почала признаватися в чомусь Семенові. Мультинюкова пирснула од сміху.

— От гляньте, як Парукову розібрало!

— Відомо, в старих кістках чорт сидить.

— Не така вона ще стара.

— Ану, Кузьмо, може, підеш у зальоти?

— Якраз буде пара!

— Як стара верба з кілком у тину.

Кальчуківни збилися в купу, обнялись і почали співати:

Во тьме ночной, тиши глубокой,
Где светит бледная луна,
С прекрасной девицей-блондинкой
Прощался мальчик навсегда.

Вони гойдалися сюди й туди, мов три квітки на вітрі, всі три чорноокі, стрункі, з короткими прямими носами і довгими косами, заплетеними барвистими стрічками.

Не мог он ей налюбоваться,
Не мог от сердца оторвать,
Но времячко пришло расстаться,
Последний раз поцеловать.

Дзвеніли чисті голоси високою нотою, заповнювали хату, бриніли, як дзвін, билися об стелю. Розчервоніла Мультинюкова вискочила на середину.

— Ех, співають... Іншої б заспівати.

Вона взялася в боки, притупнула ногою в подертім личаку, перехилила голову.

Пливе човен,
Води повен,
Та й накритий листом,
Та й накритий листом,
Та й накритий листом.
Іде козак
До дівчини
З червоним намистом,
З червоним намистом,
З червоним намистом.

Кузьма майже силоміць видер з рук Олесі пляшку, притулив шийку до уст, вилив у горло решту горілки і підтримав Мультинюкову:

Пливе човен,
Води повен,
Та й накритий лубом,
Та й накритий лубом,
Та й накритий лубом.
Іде козак до дівчини,
З кучерявим чубом,
З кучерявим чубом,
З кучерявим чубом.

В Кузьми хата захиталася перед очима, заколивалися помазані глиною стіни, йому захотілося пити, але він ніяк не міг пройти до відра, що стояло в кутку. Парукова схопила його за рукав.

— А де ти? А ти мене, сироти, не залишай самої,— захлипала вона жалібно, плутаючи його з Семеном, який уже давно вбрався тихцем з хати.

— Нічого, нічого,— бурчав Кузьма, в якого все поплуталось у голові.— Як хотіла Макара, хай іде за Макара.

Парукова раптом повеселішала й почала сміятись. Сидячи на лаві, тупотіла ногами по підлозі. Все змішалось їй перед очима.

Тонким розбитим голосом вона завела:

Ой випити — оце я,
Закусити — оце я,
Од роботи болять боки,
Од куделі — голова.

Обурені жінки втихомирювали її. Не годилося на поминках співати весільних пісень, та ще й кому — Паруковій.

Кальчуківни знову намагалися завести своєї, але їх не дуже було чути в загальнім гаморі. Мала Докійка прокинулася на печі і злякано глянула вниз синіми очима. Олеся помітила, що губки їй вигнулися підківкою, і, нетвердо тримаючись на ногах, підбігла до дитини.

— На, донечко, на, випий за бабусину пам'ять, випий,— вона притулила до уст дитини бляшаного кухлика, в якому на дні дбайливо зберегла трошки горілки.

Докійка гучно сьорбнула палючу рідину, відштовхнула кухлик і вибухнула голосним плачем. Кузьма пішов її заспокоювати, спіткнувся і витягнувся на долівці. Падаючи, він перевернув гребінь. Відчув під пальцями м'який шовковий пух, сріблясті лляні волоконця, збиті в білу вату. Олеся підскочила рятувати прядку. Одіпхнула руки Кузьми, що незграбно намагались на щось спертись, і поставила прядку на своє місце біля лави.

Гості розходились. Розгарячкована, задоволена Мультинюкова поправляла хустку на голові.

— От усе добре вийшло. Глянь, Олесю, дві пляшки самогону, а всіх почастувала.

— Міцний...

— Ох, який міцний.

Хтось, виходячи, кинув одчинені двері. Темна ніч заходила в хату, не прояснена ні зірками, ані місяцем. Тільки в потемнілій хаті виблискував сріблясто льон, як місячне світло, вплетене в дерев'яні зуби гребеня, що стояв на звичайному місці. Ніби за хвилину його мали взяти пальці ретельної прядильниці, Віри Петрукової.

РОЗДІЛ 14

В ті осінні дні, мабуть, найсмутніше було в Ольшинках, і пані Плонській здавалося, що вона не витримає, не зможе зіпхнути з себе тягар повільних, нескінченних годин. Вона скопа придивлялась до похмурого обличчя Ядвіги. Звідки в неї така донька? Ні, в жодному з дітей вона не відчувала нічого свого, нічого близького, що знаходило б відгук у серці. Обое чужі. Прямий ніс Ядвіги і надто густі чорні брови — як брови батька. Обое були схожі на батька, на ту похмуру темну вроду, яка колись чарувала панянок в околицях Лук, — а їй, по правді, не подобалась ніколи. Луки — мій боже!.. Діти не знали, не розуміли, навіть не відали ніколи про Луки. Навіть це не єдало її з ними. Змужичилися, зрослися з землею лісів і боліт, не сумували за великим білим будинком з стрункими колонами, заплетеними виноградом. Не сумували за тим, про що вона думала безперестанку, були чужі, чужі, чужі.

Кудись побіг Стефек, як завжди, повіялась Ядвіга. Це було ні на що не схоже, щоб молода дівчина тягалася сама невідомо де,— але що ж ти вдієш! Може, вийде заміж за Хожиняка, хай собі він її доглядає. Такі часи — не те, що раніше.

Стара жінка поволі почапала в свою кімнату. Виглянула з вікна, чи, бува, не йде хто, і витягла з шафи невеличку шкатулку, замкнену на ключ. Вона рідко дозволяла собі такі екскурси в минуле — перекреслене, зникле, згасле, вирване з корінням. Але саме в осінні дні огортала її меланхолія і жадання споминів.

Малий ключик заскреготів у замку. Відкрилася кришка, і з середини вийшло тонким зів'ялим запахом висохлих трояндових пелюсток, запахом тлінним, мов пахощі днів, що минули назавжди. Ні, тут не було ніяких скарбів у замкненій шкатулці. Медальйон матері — зблякло, втратило барву мальоване на слоновій кості материне обличчя. Боже, як же це було страшенно давно!.. Стьожка — колись жовта, тепер зовсім сіра, потрапила під руку. Саме ця стьожка була в неї на сукні, на балу в Виренбах, одному з небагатьох балів, на які її запрошували. Тепер, після довгих літ, знову відчула пані Плонська свіжий, завжди живий жаль, якого не могли вгамувати роки. Батько — великий, плечистий, веселий пан. Весело умів він розважатись — програти в карти за одну ніч маєток, за кілька ночей прогайнувати материн посаг... Коли б не це...

Важко впала з пальців жовта стьожка. Власне, що ж, коли б не це? Пропало б усе й так, як пропали Луки, і Виренби, і весь світ білих маєтків і колон, оброслих виноградом. Добралися хамські руки до старовинних клавирів у напівтемних покоях. Хамські чоботи топчуть дзеркальні підлоги. Хамські голоси хрипко лунають під балками дубових стель. Тільки й того, що могло б бути інакше тоді, раніше. І інакше було б з паном Ізідором Верушем, веселим, білявим паном Ізідором...

Стара жінка заплющила очі. Пропливла хвилию в серці давня, відболіла, здавалося, сотню разів, тяжка образа, розчарування. Тоді, на балу в Виренбах, коли вона вже жила з ласки в родичів. Яка ж то була суконька? Так, біла. Біла, в гарних складках. І стьожка жовта високо під грудьми, і стьожка жовта біля шії.

Веселий, білявий пан Ізідор Веруш. Той самий пан Ізідор, який ще недавно умів схилитися в такому захваті і з таким захватом говорити веселі компліменти. А тепер — нічого. Ніби не помітили веселі блакитні очі білої суконьки, і жовтої стьожки, і тих рум'янів, які ще так недавно здавалися йому схожими на усміх троянди.

На зів'ялих старечих щоках з'явився рум'янець, не подібний до усміху троянди. Яскравий рум'янець приниження. Скільки ж років можна пам'ятати такі речі?

Тоді, на балу в Виренбах, перший раз. А потім уже треба було звикати. До тисячі поневірянь, до тисячі дрібних образ, до тисячі злюбних терпких слів. Адже її взяли до себе з ласки, вона з ласки мала куток у маєтку родичів і ту постіль на канапі, з якої вилазили пружини, і місце на кінці стола за обідом і вечерею. Ну, й з ласки мусила доглядати за скотарнею і за коморою, і рахувати скатерті для прання, і зрізувати троянди в саду, робити всю ту роботу, до якої не бралися багаті кузини й гримасниця тітка.

Сірі, смутні, лихі дні... Але найгірше, що вони — знали й не забарилися з глузуванням. Ніби не для неї, ніби мимоволі казали про пана Ізідора. Як він гарно танцював мазурку з панною Валерцею Скшипіцькою, як сміялися всі з історій, що їх він оповідав у панів Скуржевських, який гарний був пан Ізідор у новому плащі, привезеному з Парижа.

А далі і ще інше. Слівця, кидані уїдливо при кожній нагоді. Яка гарна, яка багата панна Євгенія Завішанка. Так, панна Євгенія була гарна. Можна було придивитись до неї в костьолі, побачити, коли вона виїздила коляскою на прогулянку. Дуже гарна була панна Євгенія. І стара жінка відчула знов той старий, давній біль, що краєв їй серце, коли вона дивилась на панну Євгенію, як та проїздила повз неї — гарна, граціозна, в чарівній сукні і ще кращому капелюшку, коли дивилась на панну Євгенію вона, сирота без батька й матері, з ласки взята до родичів, вона, що доношувала убрання вередливих кузин.

Пані Плонська машинально опустила руку в шапку. Зашелестіли під пальцями зів'ялі пелюстки троянди. Та сама троянда, зірвана тоді в саду, коли в пана Ізідора ще були для неї гарні усмішки, і пестливий

голос, і золоті іскорки веселості в блакитних очах. Троянда, зірвана рукою пана Ізідора, подарована з чемним, жартівливим поклоном.

За вікном сутеніло. Надходив ранній осінній вечір. Тремтячі пальці натрапили на гладенький папір листа, на якому зблідло вже чорнило. Лист від Олександра Плонського. Ні, не мав Олександр блакитних очей з веселими золотими іскорками — мав темні, похмурі очі і темну, похмуру вроду, яка тепер озвалася в Ядвізі. Чому так було, чому так сталося, що він звернув увагу на неї, бідну приживалку, і вона раптом з попихачки стала панією в Луках, дружиною багатого Олександра Плонського?

Від засохлої троянди линув ледве відчутний, п'яний запах. Що ж іще пахло в її житті трояндами? Нічого! Руки в артритичних вузлах, вистріпана спідниця, цей малий, тісний будинок, що майже нічим не відрізняється від мужицької хати — так, тільки це й зосталося, і така була її доля, і таке знування безжального бога, який зглянувся колись над нею, давши луцький маєток, білі колони, обплетені виноградом, і ясні покої луцького маєтку, і людську пошану — адже вона була дружиною багатого Олександра Плонського.

Луцький маєток і ясні покої — але не любов чоловіка. А можна було покохати того Олександра з його похмурим обличчям і гарними стиснутими устами.

Двері рипнули. Пані Плонська гарячково закрила шкатулку.

— Хто там?

— Я.

Голос Ядвіги був схожий на голос її чоловіка. Так, Ядвіга, насамперед була дитиною свого батька. Тільки його дитиною.

— Пізно вже, — зауважила сухо пані Плонська, ставлячи замкнену шкатулку в шафу і дбайливо накриваючи її вицвілою кашеміровою хусткою. Ядвіга не відповіла. Вона засвічувала лампу в кухні. Довго шукала сірників на великому припічку, поволі старанно підкрутила гніт. Так, так, це була Ядвіга — тим-то чоловік її любив, саме Ядвігу, похмуру, мовчазну Ядвігу. Адже завжди було так: Ядвіга — найважливіше. Потім Стефек. А вона? Ні, вона була нічим. Ні там у маєтку, ні потім тут, коли все розлетілося в пух і в прах і треба

було тікати від смерті, від розлючених мужицьких рук, а потім бути дружиною управителя і господинею на цих з ласки дарованих кількох гектарах. Ні, вона була нічим. І чим більше виростали діти, тим менше вона була потрібна, тим більше відчувала, що заважає.

— Дивись, розіб'єш скло.

Ядвіга знов не відповіла. Так, це було справді нестерпно. Дівчина вміла захищатись мовчанням, до неї не досягало нічого. А хотілося її ранили, хотілося б вразити чимсь якнайболючіше. В таку мить стара жінка забувала, що це її дочка. Ні, це не була дочка — це була жінка, похмура, замкнена в собі жінка, яка забрала в неї любов чоловіка, найважливіша жінка в житті Олександра.

— Дров треба нарубати. Стефек десь повіявся, а дров немає.

— Зараз нарубаю.

Так, з цього вона була задоволена, що може ще вийти з кухні, вийти з дому, сидіти годинами на подвір'ї. Як швидко пішла рубати. І звідки стільки хамських уподобань у дівчини? Саме це вона любила: рубати дрова, напувати коні, всю сільську роботу. Те, що колись для пані Плонської було мукою, кривдою, Ядвіга робила так, ніби для цього народилась.

Стара жінка взяла з кошика плетиво на дротиках, вічне, нескінченне. Шерсть уже вицвіла й вистріпалась, а далеко було до кінця светра. Аби тільки забавити чимсь очі, аби тільки забавити чимсь руки. Такі жахливо довгі вечори, і ні до кого озватися словом — тільки Стефек і Ядвіня. Зрідка заходив Хожиняк — і дівчина поводитися з ним так неприязно, що стара жінка дивувалася терпінню осадника. І в цьому вона теж заздрила Ядвізі, що перебирає, що не хоче йти заміж, коли їй, нарешті, трапляється. Чи їй самій спало б на думку, коли вона жила в родичів, затуркана і запрацьована, що могла б одмовити комусь, хто тільки схотів би з нею одружитись? Ні, напевно ні! А Ядвіга не мала тут ніякого вибору — і ще вередувала. Хоча, кінець кінцем, від пильних очей старої жінки не втекло те, що Ядвіга стала ніби тихша й не така непривітна в присутності осадника, як була напочатку, коли він приїхав до Ольшин.

З подвір'я чути було удари сокири. Так, Ядвіга вміла рубати дрова, як мужчина. І, може, саме тому так любив її Олександр.

Луки — не було в тих Луках так уже добре, самій собі можна це сказати. Адже вона була в луцькому маєтку нічим більше, ніж бідною родичкою. Гарно було в Луках — багато і заможного, і добре було зватися пані Плонською і сидіти в костьолі на першій місці, але що з того?

Ядвіга увійшла і кинула під піч великий оберемок нарубаних дров, потім сіла на підлозі й стала поволі підкладати в піч. Рожевий блиск падав на обличчя дівчини, вихоплював з мороку, що його не могло розвіяти скупе світло лампи, прямий ніс, темні коси, густі, майже зрослі брови і стиснуті уста. Ядвіга страшенно була схожа на Олександра — набагато більше, ніж Стефек.

Пані Плонська машинально ворушила дротиками й непомітно, скоса придивлялась до дочки, з неприязню й цікавістю. Що думає ця дівчина? Що снується за широким рівним чолом, що криє в собі це темне обличчя? Ні, за давніх часів панни ховалися від сонця, і жодна не зважилася б виглядати, як циганка, що її пече сонце і шмагає дощ на битих шляхах. Але зараз були інші часи. Лихі, дивні, незрозумілі часи. І власне, не було вже чого пильнувати й за що триматись. Все, що було чогось варте, зникло назавжди в завірюсі революції, в цілковитій руїні. Якийсь час вона думала, що все повернеться назад, що треба тільки перечекати, і спаде червона хвиля, і знову зацвітуть троянди в саду білого маєтку. Довго вірилось, що так буде. А Олександр? Ні, він ніколи. Відколи вони приїхали сюди, він перекреслив усе, викинув з пам'яті. Не можна було навіть розмовляти про Луки, про давні часи. Він поводився так, ніби все життя був управителем і ніби це його зовсім не турбувало. А потім, коли Олександр умер, не було вже навіть нікого, хто пам'ятав би Луки, хто знав би щось про Виренби. В тутешніх маєтках ніхто не підтримував стосунків з викинутою з життя родиною. Треба було самотньо старітись у цій чужій домі, в чужій місці, поміж двома власними і все-таки чужими дітьми.

Раніше, коли Стефек був молодший, мати думала, що він одружиться з кимось в околиці. Хтось — це мог-

ла бути тільки панна з маєтку. І тоді знов усе зміниться, тоді хоч на короткий час буде так, як було раніше.

Але ці невиразні мрії незабаром розвіялись. Стефек був схожий на батька, але не успадкував від нього ані панської постаті, ані панських звичок. Він ганяв по пасовиськах з сільськими хлопцями, приятелював з людьми з села і не хотів бачити різниці, що була між ними. Коли він повертався з поля, од коней, з сіножаті, спітнілий і гарячий, як мужик, тягнувся до бляшаного кухлика й пив, черпаючи воду з відра, як мужик, мати дивилась на нього своїми давніми очима, очима панни з маєтку, і не знаходила нічого, що могло б сподобатись, що могло б принадлежати в цім чужім їй синові.

— Де Стефек?

Ядвіга низала плечима. Чистила картоплю, сидячи на низькому стільчику біля печі.

— Могла б відповісти по-людському.

— Не знаю,— сухо буркнула дівчина. Вона не хотіла навіть розмовляти, не хотіла навіть озватись. Хай би вже собі, нарешті, йшла заміж... Боже мій, коли б хто сказав за тих часів, за тих таких давніх часів, що хвилинами вона вже втрачала віру в їх колишнє існування, що правнучка бабки Яновської піде за осадника, за сержанта в минулому, за, скажемо просто,— справжнього мужика!.. Але що ж? Змінилося все. І, власне, чи була варта ця дівчина чогось більшого? Сидить тут, як дівка, схилившись над картоплею, темна й незрозуміла. Про що вона думає? Чи, може, ще клопоче собі голову тим... тим?

Пані Плонська відчувала, як рум'янець гніву заливає її щоки. Ох, не була вона така обмежена, така сліпа, як її доньці здавалося. Знала, звідки ця ненависть до інженера Карвовського, чула дещо... Такі хамські мала звички й хамські уподобання Олександрова донечка. А він же її любив, тільки її любив, і для нього більше важили настрої Ядвіги, ніж дружина, ніж її праця, її тяжке, смутне життя.

Вітер шумів за вікном. Шелестіли дерева, спочатку поволі, спокійно, тихо шепотіли вже майже безлисті гілки, монотонним, одношайним шелестом. Ах, який нестерпний був цей шум, упертий, безнадійний.

В Луках шуміли липи. Солодкий запах линув у відчинені вікна, плив важкою п'янкою хмарою, розливавсь

по кімнатах ніжними пахощами. Солодко шуміли липи в парку — і не залишилося в пам'яті нічого від їх осіннього шелесту. А й вони ж мусили стояти на осіннім холоді, голі й безлисті, і в них буяв смутний вітер, холодний і незапашний. Пані Плонська здивувалася, глибоко замислилась про те, що пам'ятає ці липи тільки в їх літній красі, в липневім розквіті, коли вони стояли золотистим букетом. Ще залишився в пам'яті парк і сад у весняних кольорах, у радісних, райдужних барвах, а не зосталося нічого перед очима від рудих трав, троянд, закутаних соломою, стежок, укритих сухим листям.

Руки безсило опустили дротики. Покотився по підлозі клубок синьої шерсті. Вона відчула себе раптом страшенно старою і страшенно безсилою. Яка ж понура була ця кімната, з піччю в кутку, з цими бляшаними відрами, з дерев'яним столом на козлах!

Вітер дужчав. Голосніше зашуміли дерева. Засвистіло протяжним голосом у комні, довго, жалібно. Вона ненавиділа цей свист.

Шумів вітер. Награвав у комині свою похмуру мелодію. Зарипіла стара стіна раз і другий. Бився об неї вітер, холодний, пронизливий, осінній. Наче стогнав старий дім.

— Стайня добре замкнена?

Ядвіга підвелась із свого стільчика і мовчки вийшла. Війнуло холодом з сіней, захитався блідий вогник газової лампи. Загуло дужче, і з печі в кухню ринув темним клубком дим.

«Ото так: кухня, димуча плита, виття вітру. Нашо, власне, ще людина живе?» — подумала стара жінка, але відразу десь з глибини прийшла відповідь. Так, живе. І буде жити, хоч, може, хтось того й не хотів. Ох, мабуть, її смерті чекали ті двоє — вже б тут вони робили все, що їм спаде в шалені голови. Й їй здалось на мить, що вона дивиться на цей дім ніби з якоїсь даліни, а тут хазяйнують двоє молодих. Так, вона не піддається ані осінньому вітрові, ані осінній сльоті. Ядвіга, певне, думає, виглядає. Але ні. Ще до цього далеко, ще невідомо коли.

Дівчина повернулась і спокійно почала ставити горщики на плиту, наливала в них воду, поправляла придушений подувом вітру вогонь.

Потім стала і, спершись головою на стіну, задивилась у розжарені дверцята плити.

Пані Плонській зробилося раптом шкода дочки. Вона здивовано відчула раптовий, несподіваний порив жалю. Що ж ця дівчина мала в житті? Чи не простіше, чи не краще було б замість цієї вічної похмурої ворожнечі озватися до матері по-людському, виплакати свою турботу і свій жаль, признатися, розказати те й се? Але ні. Стоїть похмура, заглиблена в якісь свої невідомі думки, й не гляне на матір. І місце теплого пориву заступив знову гнів.

— Відсунь горщик, глянь, як кипить. Підкладаєш забагато в плиту, зовсім не бережеш дрова.

— Дров досить.

— Досить, досить, ти завжди знайдеш відповідь. Плита розжарена, невідомо нащо, прогорить, тільки з того й користі. І дверцята, о... Картоплю вже можна одчидити, не треба було стільки накладати.

— Хочу дещо випрати.

— То треба було відразу почати. Зараз вода кипить невідомо нащо...

Ядвіга вийшла в сіни, не чекаючи, поки мати скінчить, і стала шукати там у темряві цебер, що стояв під стіною.

Пані Плонська похитала головою, зітхнула і знову взялася до роботи. Встала важко, човгаючи наболілими ногами, за клубком шерсті, що покотився далеко. Як же боліли кістки в цю осінню сльоту, як боліли пальці в ці вогі вітряні дні!

А вітер дув дедалі дужче. Зараз уже рипів, зітхав, шелестів сгнєю голосів весь дім Трішчала підлога, ніби йшли по ній невидимі ноги, і голосило в комині справжнім людським плачем, невітшним стогоном, безмежним, нескінченним розпачем.

Подмухи дужчали, бились, мов великі крила сліпих птахів, що безпорадно тріпочуться, прокинувшись у темряві Стогнали, голосили дерева за вікнами, розтинаючи повітря бичами голих гілок. Рипів дах Тріскалась на ньому поіржавлена бляха. Майже відчутно хитався старий дім, наче мав за хвилину завалитись, піддатися поривам вітру. впасти під його натиском.

Стара жінка заслухалась голосів, що лунали знадвору, і відповіді, що ніби давав їм старий дім. Уявила

собі порожнечу навколо, голі болота, похмуру глушину цих Ольшинок, в яку її закинула доля.

Раптом вітер, ніби стомлений і змучений, почав поволі стихуватись. Він поволі вщухав, лягав на землю, шумів ледве помітним подихом. Але старий дім усе тріщав, зітхав, шепотів, не міг заспокоїтись. В ці голоси вплився далекий звук, що велично здіймався над усім. Це шуміло розколихане вітром озеро. Великі хвилі плвли в темряву, в порожнечу, стелились на березі й поверталися з зітханням, напливали знов і відходили. В темряві осінньої ночі грало озеро свою осінню пісню, останню перед зимовим морозом, який ішов скувати його залізними лещатами льодової кори на довгі місяці.

Адвіга зупинилася в дверях, що вели в сад. Глибоко дихнула холодом, вогким повітрям. Усміхнулася в темряві — далекій пісні озера.

РОЗДІЛ 15

Завалив усе сніг. Лягла земля білою рівниною без краю й берега, простяглася безмежною пусткою. Зникли в заметах хати, сніг уквив їх з усіх боків, мов копиці сіна. Стерлися лінії вод, бо мороз тримав міцно, і тільки де-не-де, там, де найглибша трясовина не дала себе скувати зимі, темніли бурі плями і здіймався подих пари, як туман над болотом. Зникли межі лісів — дерева потонули в снігу. Завіяло дороги і стежки; загубилася, зникла людина в білому царстві. Впала на світ смертельна тиша. Не рипіли кроки в м'якому снігу, не хлюпотіла замерзла вода, догори дном лежали під кучугурами снігу всі дуби, човни, плоті. Вимер світ. В цій порожнечі глухою ворожою луною луною луною линуло крякання круків і в надвечір'ї далеко розлягалось вовче виття. Пізно, ліниво вставали тьмяні ранки, а ранні вечори плямили сніг живою кров'ю.

Життя причаїлось, притихло, ледве даючи про себе знати сивим димком, що блакитними смугами вибивався з шпарин в очеретяних стріхах. Рідко коли хтось виходив надвір.

У ці зимові дні Хожиняк найболючіше відчував самотність і безнадійність існування. Бродив по хаті, в

сінях, де знов пахло свіжим деревом і знов лежали скіпки, не знав, до чого прикласти руки. З гуркотом зачинав віконницю, тільки-но починало смеркати, й сидів похмурий, зашиваючи якийсь подертий ремінь чи латаючи сіть. Але нарешті усі ремені були позашивані, а нерівно пов'язані шнурки свідчили, що треба покинути рибальську роботу. Зараз уже тільки залишалося сидіти на лаві, дивитись, як миготять по стінах тіні, і прислухатися, що діється надворі. Це вже стало звичкою. Тепер, зимою, коли глуха тиша стояла в повітрі, це особливо давалося взнаки. Він до болю напружував слух, і тоді щільно замкнена хата ще дужче нагадувала пастку, в якій важко дихає спійманий звір. Там, за стінами, може, скрадався хтось по снігу, може, ступав нечутно й обережно личачками, пильно дивилися хмурі очі, втуплені в хату осадника. Для них він не був Хожиняком, не був людиною, не був ніким іншим — тільки осадником. Тільки ця ознака мала значення і заслоняла всі інші. Хожиняк підходив навшпиньки, прикладав вухо до віконниці і слухав. Ніякого звуку — скрадаються, як тіні, без шелесту, без слова, без гомону. Він майже бачив крізь грубі балки схилені постаті, що поволі йшли до хати. Виходив у сні, під двері, але й там не чути було нічого. Адже вони вміли робити все беззвучно — хто знає, скільки їх було там, за перегородкою з соснових балок, вільхових дощок.

Часом Хожинякові здавалося, що він божеволіє. Він увесь час відчував навколо себе чужу присутність, весь час тяжів на ньому чужий погляд, хоч у хаті не було нікого.

Ще гірше було, коли надворі починав вити вітер. Каламутилась тиша ночі, свистів, стогнав, вив вітер у комині, тріщали балки в стінах, шуміли дерева за вікнами, з гулом сипався з них на землю сніг. Вся ніч лунала голосами. Осадник схоплювався, відчуваючи, як гучно б'ється серце. Знадвору чути було людські кроки — хтось ходив знахабніло, забувши про обережність. Він чув, як там шепочуться поміж собою, як хтось голосно віддає накази, як вибухає раптом дикий сміх і голосні розмови. Вони вже тут, натискають на стіни, вилазять на очеретяну стріху, підважують ножами віконниці, кладуть у шпари жмутки смолистого хмизу, віхті соломи. Брязкає кресало, падають іскри на сухий мох. За хвилину

зацвіте вогонь червоним блиском, піде дим, вибухне полум'я. А коли він кинеться тікати, вибіжить з вогню, то побачить тісне коло селян, наїжене вилами, сокирами, дрюками.

Напруживши всю волю, Хожиняк на мить одганяв від себе примари і тоді чув шум вітру, рипіння дерев, стогін хати під ударами крил оскаженілого вітру. Але ці проблиски тривали недовго. Бо відразу починалося знов шепотіння, голоси, рипіння кроків, подвір'я оживало темними постатями селян. Він стискав кулаки, лаявся, скаженів — і не міг нічого зробити.

Коли два дні хуги змучили його остаточно, він з розпачу накинув кожух, надів на голову теплу шапку і вийшов. Біля самого порога потонув у замети, вітер валив його з ніг. Але Хожиняк вперто підводився, думаючи про людей. До Ольшинок не було чого йти — в цю пору там уже, напевно, спали. Коли б можна було піти, постукати в вікно, щоб відчинила дівчина — своя, близька, тепла од сну. Розлетілися б, розпливелися примари. Але з Ядвінею було інакше. Одруження одруженням — щоразу виразніше говорилося про це, — але ж ця дівчина не була така вже своя і близька. Це позбавляло його сміливості. Він ніколи не знав, що вона думає про всю цю справу. Проклинав свою власну недолугість — треба було наполягти і перед цією страшною зимою одружитись. Було б тоді до кого озватися, інакше було б вечорами вдома. Але з цим було тяжко. Ольшинки відпадали, отже, єдиним місцем був постерунок у Паленчицях. Там, напевно, не сплять, хоча вже пізно.

Перед ним лежало десять кілометрів — у ніч, у завірюху, в шалений вітер. Але вдома чекали примари, він не міг би витримати до ранку. Хто знає, що він застане, повернувшись, — може, знов чорну купу обгорілих балок, димуче згарище. Завагався був на хвилину. Але ж його присутність нічого не врятувала б. Тільки й того, що в тому згарищі не буде його власних кісток.

Він нахилився й розпочав шалену бійку з вітром. Шмагало по обличчю гостро, як бритвою, сліпив очі летючий сніг. Ані сліду дороги — брів по замети, вгрузав по пояс, хитався й падав, наче п'яний. Він знав, що треба йти берегом струмка, але де тут був струмок, а де твердий ґрунт, де тут були кущі, вкриті білим пухом, а де сніжні кучугури?

Кожух заважав їти, намокав знизу, піт збігав по тілу, і водночас обсіпало холодом од подувів вітру, раптових поривів, що шмагали крижинками наболіле обличчя. Хожиняк на мить спинився, зовсім не знаючи, де він зараз. Тільки коли натрапив на стовпчики від старого мосту, зорієнтувався, що йде правильно. Падав у сніг, насилу вибирався звідти.

Нарешті вітер ущух, і на землю впала жахлива тиша. Хожиняк чув свій подих, як сопіння ковальського міха, відголос кроків по снігу — мов біг ошалілого лося в чагарях. Він намацав револьвер у кишені, силкуючись побачити щось перед собою. Виразно білів сніг, але над ним танцював, хвилювався, клубочив морок. Хожиняк ішов, мов у павутинні, мимоволі примружуючи очі, як мружить той, що йде в лісовій гушавині, де йому щохвилини загрожують несподівані удари гілок.

Було вже десь опівночі, коли осадник, нарешті, змучений, з опухлим від холоду й вітру обличчям, добрів до Паленчиць. Затемніли хати. Він повернув убік на постерунок. На перший погляд темрява і тиша панували й тут. Але, придивившись пильніше, він побачив ясно вузьку шпарину у віконниці. Світилось. Хожиняк увійшов на ганок, обтрушуючи сніг з чобіт та кожуха. Перш ніж він постукав, з сіней озвався голос:

— А який там чорт лазить!

— Це я, Хожиняк, відчиняйте, пане Сікора.

Довго рипіли засуви, замки, ланцюг. Нарешті в щілинні прочинених дверей з'явилося обличчя коменданта.

— Пан? Що сталось?

— Нічого... Так прийшов.

— Ну, то лізть, пане, до хати.

Осадник одразу помітив, що комендант напідпитку. З хати війнуло теплом. Біля стола сиділи двоє стражників у розстебнутих сорочках, розвалившись на стільцях. Людзік, очевидно, спав, бо тільки на мить розплющив очі і знов прикрив їх повіками. На столі лежали шматки ковбаси, скоринки хліба і виблискувала пляшка.

— Саме вчасно прийшли. Ще одна пляшка знайдеться... Але як це вам закортіло в таку собачу пору!

Хожиняк охоче взяв наліту до половини склянку. Відчув, як алкоголь приємним теплом пішов по тілі. Зразу ж запаморочилась голова.

— Ну й зима, хай її чорт візьме... Як це пан не заблудив? Дороги ніяк не знайдеш — гарний край!

Осадник поставив склянку. Сріблястий струмочок полився знов з нахиленої шийки...

— Тільки й того, що пити. Вийшов був на обхід, але що тут зараз обходити. Вовків хіба виглядати, чи що.

— Може, й не вовки б знайшлися.

— А певне, певне... хіба хто ж думає, що вони так собі, по хатах сидять й анімур-мур? Але що їм зима шкодить. Звикли... їм один чорт — вода чи сніг. Тільки що ти вночі побачиш у таку собачу погоду? Не побачиш, пане, нічого, а вони додивляться, не бійсь, пане... З-за кучугури снігу так кулю пошлють, що й незчуєшся. Цим холерам вітер не шкодить, мороз не шкодить, сніг не шкодить, а ти собі мордуйся й мордуйся. Ще за все це прийде догана, що околиця неспокійна, що виявляєш замало енергії, що... А як щось зробиш, то знов, навпаки, що не вмів упоратись як слід, що не потрібно. Е, чорт з ним! Випиймо, пане Хожиняк. Гей, Людзік, прокинься, наллю тобі, відразу протверезишся.

Сонний стражник прокинувся й очманілим поглядом повів по хаті. Гладкий Вонтор хропів, мов у діжку.

— Як хлопці розіспалися! І скажи, пане, що тут робити, з ким тут розмовляти? До чарки товариства ніякого. Зараз спати, от і все. А я здавна не можу спати вночі. Чортячий край!.. Аякже... В Кракові служив, у Кракові... Але це так: сьогодні в місті, а завтра й незчуєшся, брате, як тебе кинуть сюди, на м'ясо вовкам і хамам...

— Чому ж це вас, пане, перевели?

— Та — перевели. А ви чого такий цікавий? — нахилився комендант до Хожиняка, і той побачив зблизька його перекошені очі й помутнілі зіниці. Визивний вогник згас у них так само швидко, як і з'явився.

— Та що там... За пияцтво мене перевели. А як не пити? Скажи, пане, як не пити? Де та пляшка? Налиймо, пане Хожиняк, що ж робити...

Осадник бачив усе ніби крізь туман. Легко, затишно було тут, у великій, добре освітленій кімнаті, в товаристві трьох озброєних людей, що, навіть сидячи за столом, не кидали револьверів. Під стіною стояли гвинтівки.

— Що тут... У мене б пан посидів увечері, побачив би...

— Що? Ходять? — запитав Сікора півголосом, і Хожиняка обсіпало тремтінням.

— Хто ходить? — запитав непевно.

— А хто ж би? Хами, вовки тутешні. О, нехай пан послухає.

Осадник підійшов до вікна на хитких ногах, сперся об віконницю.

— Нічого не чути.

— Чого там не чути. Слухай, пане, добре.

Спочатку здавалося Хожинякові, що надворі панує цілковита тиша. Стояв довго. І тоді почув. Шумлять, шелестять, риплять кроки. Виразно чути придушений шепіт.

На столі ясно горить лампа, рудий вогник відбивається в калюжках розливої горілки, ті двоє хропуть дружним дуєтом. В хаті віє теплом, задухою, безпекою. Але там, круг дому, поволі стискається щільне коло темних селянських постатей.

— Чує пан?

— Чую.

Комендант усміхнувся п'яним, божевільним усміхом.

— Хами... Ми хамам покажемо!

Він навшпиньки пройшов у сіни, мало не впав на порозі. Обережно відчинив двері, намагаючись не шуміти. Нічого не розуміючи, Хожиняк ішов за ним. Комендант раптом штовхнув двері і одним стрибком вискочив на ганок. З-за рогу вибіг великий пес.

— Геть, чого ти! — скрикнув Сікора. Пес відскочив од чобіт.

— Чує пан?

Хожиняк витрішив очі. Ні, ніде не було й сліду людини. Але за мить він виразно почув шепіт, зітхання, шелест, який могла робити тільки людина, що повзе по снігу.

— Чую...

— Хами, вовки, погань! — верескнув несподівано комендант і перш ніж Хожиняк отямився, вирвав з кишені револьвер.— Бах, бах, бах! — залунали постріли, розтинаючи білу ніч. Важко впав сніг з гілок береста. Вмить прокинулися ті, що спали в кімнаті, абияк натягали мундири, бігли на ганок.

— Що сталось?

Сікора стояв, розкарячившись, хитався на всі боки й дивився спідлоба.

— Нічого... Що мало статись? Вистрілив, хай хами знають...

З дому озвався голос:

— Олесю, Олесю!

— Ото верешить баба... Як маеш до мене справу, то йди, вилізь до мене з-під перини... Розумієш? З бабами треба гостро, пане Владиславе, бо вони інакше на голову тобі сядуть, на голову.

В дверях з'явилася заспана Зося, поспіхом загортаючи на грудях теплу хустку.

— Іди, Олесю, знов бешкетувати починаєш, на що це схоже? А ви, панове, теж пішли б спати, вже, мабуть, далеко за північ.

— Далеко за північ. А хай собі буде опівночі. А тобі до цього що... Як ти ходиш, як ти до мужчин вийшла, га? В сорочці мужчинам показуєшся, що?

— П'яниця,— сухо обірвала Зося, зникаючи в сінях. Чоловік скочив за нею, піднявши кулак, але Хожиняк затримав його за полу.

— Що там, пане комендант, підемо, вип'ємо ще одну...

— Вип'ємо, кажеш? Ну, добре, чому не випити... Можна...— бурчав той, спотикаючись у сінях. В сусідній кімнаті чути було хропіння— Вонтор і Людзік впали, видно, в мундирах на ліжка і вмиють позасинали.

— Випити, кажеш?.. Ну, вип'ємо... Яка розумна— бешкетувати починаєш, каже... Ех, пане Хожиняк, не женися, пане, не женися. А як конче хочеш, то не тут... Прокляте місце. «Олесю, Олесю», а я знаю, що вона виробляє, як я йду? Чи то я мало по два, по три дні не буваю вдома? Але я їх заскочу, вистежу, ого!

— Кого?

— А кого ж би! Її й того Людзіка... Ніби тільки служба, злочинці в голові, але я знаю, я добре знаю... Хоча... Я панові скажу, що гут жінка має робити? Проклятий, проклятий край. Здохне тут чоловік, змордується, згине, згине!

Стіл гойдався угору і вниз, червоні кола лежали на меблях, світ колихався на м'яких темних хвилях. Осадник з зусиллям розкрив губи.

— Переведуть пана...

— Переведуть? Коли? Зжере мене ця земля, заб'є, хами застрелять, у болоті втоплять, навіть не поховає ніхто як слід. Вже я звідси живий не вийду. А ви, пане, чого тут сидите, коли ніхто не наказує? Тікай звідси, пане Владиславе, тікай, кажу панові, тікай, тікай, тікай!

Він повалився на стіл, запустив пальці в волосся і заплакав глухим плачем без сліз.

— Взмикну сніг усе засипле, хоч здохни, а весною, восени вода заливає... Пан був у Кракові?

— Н-н-ні.

— Тоді де ж пан був? Дурень ти, та й годі... Не гнівайся, Владю, ти добрий хлопець, я тільки так... Ех, у Кракові... Полісся, казали. І маєш Полісся... Жінка в мене змарнується, усе згине. Ти мене називай на ймення, чуєш, Владек,— Олек мене звать, розумієш?

— Розумію.

— Ну, от бачиш... Мене хами вб'ють, тебе хами вб'ють, а найперше Людзіка вб'ють... То ти мене вже на ймення називай, на ймення...

Хожиняк хотів щось відповісти, але язик в нього безнадійно плутався. Хотів ще вилити рештки з другої пляшки в склянки, але рука в нього так тремтіла, що він не міг цього зробити. Полився струмочок по столу, капав на штани, але він не мав сили відсунутись.

— А ти не одружуйся... З тою Плонською хочеш одружитись, га? А я б з Плонською не одружився, ні-і-і... Тут не може бути нічого доброго, а вона ж звідси, стільки років тут живе... Вовком дивиться, як тутешні хами, кажу тобі... А того братика, то я... Добром тобі раджу, як братові тобі раджу, не одружуйся.

В раптовім проблиску до свідомості осадника дійшли деякі слова.

— Брат? Що з ним?

— Цікавий ти, цікавий... Я знаю, що з ним... А ви, пане, чого такий цікавий? — запитав він раптом гостро, свідомо.— Це справи службові, служ-бо-ві. Розумієш? — схопився він з зусиллям, але відразу повалився на стіл. Хожиняк подумав, що варго було б все-таки виспатись. Устав з лави, але раптом його спинив якийсь голос.

Пробився цей голос крізь хитку, імлисту просторинь, пробився крізь буйні розвіяні хмари, вразив вуха, виразний, пронизливий. Це вили вовки. Жалібний плач,

безнадійна скарга, людські ридання тремтіли у вовчій витті. Підносився й опадав вовчий спів, линув угору жалібним гімном, згасав низько при землі, в тужливій голосінні, щоб знов підвестися могутнім звуком. Хожиняк слухав якусь мить, але скоро п'яна завірюха приглушила вовчу пісню. Зачепившись об руки коменданта, що лежав на підлозі, він пройшов у другу кімнату, звідки чулося хропіння, і впав на якесь ліжко по дорозі. Людзік забелькотів щось, раптові рухи рук, що били наосліп, зіпхнули непроханого гостя на край ліжка. Хожиняк звалився на підлогу, але перше ніж він устиг почути біль від удару, його зморив важкий міцний сон.

Комендант якийсь час лежав нерухомо. Але скоро заворушився. Підняв голову. Його грохи нудило, було душно, смерділо алкоголем. Він скривився з огиди, потрапивши долонею в калюжу розливої горілки. Поволі встав. Лампа ледве світила. Нагикаючись на меблі, пройшов у другу кімнату. Прислухався. Жінка спала спокійно, рівний подих линув од ліжка, звідти віяло сонним теплом. Підійшов.

— Зосю...

Жінка не ворухнулась. Він намацав у темряві розкидане по подушці м'яке волосся й обережно потягнув.

— Зосю..

Вона відразу прокинулась і сіла на ліжку.

— Що ти, Олек? Лягай, лягай... Треба тобі пити... Знов голова болітиме.

— Зосю...

— Лягай, лягай, поможу тобі стягнути чоботи.

— Ні, не хочу спати... Чуеш?

— А чую — вовки виють, ну, то що?

Сікора згорбився, зігнувся, сидячи на краю ліжка. Жінка шукала сірників. Тонким вогником блиснула свічка.

— На що це схоже, кожної ночі... Лягай, чуеш?

— І що з того?

Вона низчала плечима. Чоловік бездумно дивився на її рожеве обличчя, облямоване розсипаним волоссям, на мережку сорочки, крізь яку просвічувало пухке біле тіло.

— Скоро ранок, вставати треба, а ти й очей не заплющив.

— Зосю, знаєш, що я тобі скажу?

— Що знов?

— Тікаймо звідси...

Блакитні очі, оточені темними віями, зробилися майже круглі. «Як у ляльки»,— подумав він з люттю.

— Ти збожеволів! Лягай, виспись, то й вилетять дурниці з голови.

— Ні-і-і-і... Спакуй речі, одягни щось, і тікаймо...

— Куди ж ти втечеш? Збожеволів ти від цієї горілки, та й годі! Сам не спиш і мені не даєш.

— А ти звідси не поїхала б, га? Ти тут хочеш zostатись, бо тут той... Стась...

— Який там Стась?

— Який Стась? Вона питає, який Стась... Твій, Людзік, не знаєш, який Стась?

— Во ім'я отця й сина... Що ти верзеш!

— Не верзу, я знаю все, ох, знаю. Ти думаєш, я сліпий? Ну, скажи, думаєш, що я сліпий?

— Думаю, що ти п'яний.

— П'яний... Але я п'яний більше знаю, ніж інший тверезий, не думай собі... Тепер я вас зловлю... Вже він тут без мене не залишиться, твій Стась... Тепер я його завжди з собою братиму, всюди він зі мною ходитиме.

— А забирай, хай собі йде. Дуже ви мені всі потрібні.

Зося одвернулася до стіни й натягла ковдру на голову. Сікора замислився. Справді, він думав про це вже кілька разів... І якось нічого з цього не виходило. Завжди в останню мить випадало так, що саме Людзіка треба було залишити. Ні, коли б справді... Але його завжди кортіло — як уже має бути, то хай буде. Хай вони раз і назавжди порозуміються, хай це вийде, мов на долоні, а тоді він побачить, що робити. Бо зараз одпиралися обоє. Софія широко розкривала блакитні лялькові очі, Людзік хмурих брови й навіть не червонів, хоч якого п'яного він його допитував. Не виказували ніколи нічого. А воно ж так мусило бути. Хлопець гарний, плечистий, і що тут, власне, жінка мала робити, коли чоловік ішов на два-три дні по селах і ніколи не відомо було, чи він повернеться? Часом Сікорі здавалося, що він саме цього прагне — отак повернутися несподівано, зайти тихесенько, не рипнувши навіть дверима, і захопити їх обох у ліжку: цього Людзіка й дружину. Навіть шкода... Власне, цей Людзік був непоганий хлопець, та й Зося... Скільки ж то він находився,

поки вона згодилась, нарешті, на шлюб... Нічого дивного, гарна була дівчина, так, гарна... Товариші очі витріщали, коли вона йшла од вівтаря, рожева, блакитна, біла, в білій сукні й вуалі... Але що з цього всього? Жінка хоче пройтись, подругам, сусідкам убрання показати, про свої бабські справи поговорити, в кіно піти, картину якусь подивитись — а тут що? Сніг по пояс, вовки виють, живе між трьома мужчинами. Що це за життя! Коли б їх захопити... Не знав ще, не обміркував, що тоді треба зробити. Може, застрелити Зосю? Людзіка? Але чому? Та принаймні хоч щось станеться, щось треба буде зробити.

Ця справа була як сверблячий шрам або чиряк, що набрякає. Хотілось його роздерти, роздряпати, щоб пішла свіжа кров. Але водночас брав жах, бо тоді ж усе скінчиться. І тому Сікора ніколи не повертався тихцем додому. Обманював сам себе, здалека гукав собаку, довго одкидав гілки, які вітер скинув на стежку, довго обтрушував чоботи від грязюки чи снігу, перше ніж зайти в сіни. Часто траплялось, що Людзіка зовсім не було вдома. А коли був — комендант підозріливо дивився на них обох. Перевіряв очима гладко зачесане волосся Людзіка й зачіску дружини. Пильно стежив, може, помітить зрадливі рум'янці, раптове замішання, зім'яте укривало на ліжку, нелад в одежі. Коли не міг нічого помітити, починала його мучити підозра, що це саме тому, бо вони добре стережуться, що вже мають свої знаки й способи, що сміються в кулак за його спиною, що він так легко дає себе одурити, дурний, зраджений чоловік. І вже сам не знав, чого хоче. Часом йому спало на думку попросити, щоб Людзіка перевели, написати, що сюди треба когось старшого, з більшим досвідом. Це була неправда — Людзік справлявся добре, аж надто добре. Сікора знав, що цей юнак може швидше вирішувати, краще орієнтується, ніж він сам. І головне, зайнятий самим собою — не встромляв недоречно носа в чужі справи, а були такі дрібні справи, які можна при злому намислі назвати хабарами. Важко, платня така мізерна, горілка дорога. Отже, Людзік не був ще найгіршим. А хто знає, кого прислали б на його місце? Вонтор, другий стражник, був зовсім не шкідливий. Виконував свої обов'язки, але його найбільше цікавили їжа й сон. А чорт знає, кого при-

шлють. Може, з'явиться такий, що і з Зосою заприятелює і під ним самим почне копати яму. Не без того, щоб Людзік не мав спочатку такого бажання, але відколи захопила його справа Івана, він не думав уже ні про що інше, як маніяк.

На дні цих усіх міркувань таївся страх, що все може зникнути. Коли б з'ясувалося, зникла б ілюзія і утворилася б відчутна порожнеча в безнадійному, одноманітному житті.

Зараз він раптом пригадав останні слова дружини. Як це було? «Дуже ви мені всі потрібні...», — так сказала... Всі, отже, і він, чоловік. Повернувся до дружини, але почув рівне, спокійне дихання. Вона спала. Сікора махнув рукою. Всі спали, з малої кімнатки чути було могутнє хропіння Хожиняка та обох стражників. Всі могли спати, тільки йому одному не допомагали ані горілка, ані втома. І так раз у раз, щоночі. Не допомагали й порошки. Цілими місяцями мучило його докучливе, вперте безсоння. А так хотілося заснути — повалитись на ліжку, поринути в темряву, в несвідомість, хропти голосно, як ті трое, безтямно прокидатися, відчувуючи відпочинок після міцного сну, утекти від цієї проклятої Волині в сон, в якому нічого не знаєш, нічого не пам'ятаєш. Бо, наприклад, що з тим Іваном? Скільки було слідів, вказівок — і все-таки втік!

Починалися муки, як тільки згасала лампа. Сон тікав від очей, надто гріла тепла постіль, не допомагало навіть, коли він перевертав подушку на другий бік. Віяло теплом од тіла дружини — в ці безсонні ночі він хвилинами відчував до неї огиду. Тепла, запашна — для якої холери вона вічно милася цим туалетним милом? І як спала — смачно, довго. Ні, вона зовсім не розуміла його мук, його дикої журби за іншим краєм, іншим життям. Здавалось, вона була задоволена — спала довго, одягалася ще довше, полірувала старанно нігті, шила собі якесь шмаття, наче було для кого. І знов ішла спати. Запливла жиром, гладшала все більше, ставала пухка й кругла. Не журилась навіть тим, над чим спочатку не раз плакала — що немає дитини.

Він не міг цього збагнути. Щось за цим мусило кристись. Людзік? І знову повергались болючі думки про Людзіка. Ах, коли б це вже скінчилося — так або так... Збожеволіти можна, збожеволіти. Хвилинами він нена-

видів усіх — у них були ті самі, до прикраси знайомі обличчя, він знав, що хто за мить скаже, знав їх наскрізь. А яка робота? Без змісту, без мети. Ніхто не розумів труднощів тутешньої служби, вічно треба було пильнувати, щоб не наробити дурниць, не перегнути палки в той чи другий бік. Справа кожного Грицька чи Василя залежала від якоїсь далекої невідомої політики, яка хиталася на всі боки. А тут, на місці, він був відданий на поталу селу. Бо що ж могли проти цієї організованої ворожнечі зробити троє людей? Дурний Вонтор, якого по суті ніщо не турбувало, Людзік, який думав завоювати весь світ. Та він міг щонайбільше діждатись догани, коли йому щось не вдасться. А що тут удавалося? Нічого.

Із злостивою втіхою, наче про щось приємне, подумав, що їх і так усіх пристукнуть селяни якимсь особливим, страшним способом.

І так усе це скінчиться.

Раптом Сікора відчув, що безнадійно тверезішає. Випари горілки, що заслоняли світ милосердною млою, швидко танули, дійсність здобувала свої гострі, виразні риси. Це був найгірший момент, який приходив неминуче. І п'яний він знав та пам'ятав усе, але між ним та враженнями стояла ніби барвиста стіна — можна було уявляти себе вільним, легковажити певними речами, плювати на щось, вважати себе власником чогось. Витверезіння безжально скидало його на землю, окреслювало всі межі, ставило на місце. В тверезого вже не могло бути мови про втечу, про можливість змінити щось, тверезий — він мусив сидіти на постерунку в цих Паленчицях безнадійно і нескінченно, мусив цілковито залежати від папірця, наказу, доброго чи лихого настрою незнаной людини. До того ж, у роті був прикрий гіркий смак, а голова аж тріскалась од болю. Було душно. Він пішов у другу кімнату. Лампа вже згасла. В темряві насилу потрапив до вікна. З рипінням відчинилася віконниця. Надворі було ще зовсім темно, тільки невиразно білів сніг. Він довго мордувався з примерзлим гачком. Крижане повітря вдарило йому свіжим подувом в обличчя. Сікора сперся на підвіконня й вихилився з вікна. Чорні дерева стояли в темряві, виростали, мов кістяки, з яких вітер здер білий сніговий покрив.

Він зітхнув, озирнувся. Мороз був невеликий — на ранок, певне, знов сипне сніг, наче його ще мало. Засипало прокопану вчора стежку до криниці, до сарая. Коли ж це скінчиться, мій боже, коли ж це скінчиться?

Його взяв безмірний жаль до самого себе. Що з цього всього, нащо це? А він міг працювати деінде, як належить. Ні, вигнали, вислали, з слона зробили муху. Згине, змарніє тут... Зоська теж його вже, мабуть, не любить. Обіцяв їй золоті гори, це правда, і що з цього вийшло? Постерунок в глушині — і більше нічого. Комendant напружив слух. Жалібний голос озвався далеко луною. Здалека від лісу залунало вовче виття, полинуло над білими снігами в нічний морок розпачливим скиглінням, жалібним стогоном, пронизливим плачем. Сікора скривив уста в усмішку. Йому здалось, що за мить його схопить за горло раптова конвульсія і він сам почне вити диким голосом, розпачливою скаргою голодного вовка.

Затамував у собі спокусу. Зачинив вікно й відступив у темну глибину кімнати.

РОЗДІЛ 16

Важко було по снігах добратись кудись, але ж люди мусили палити в печах. Тим-то дорога до лісу була сяк-так протоптана. Пробивалися люди по хмиз, який можна було збирати, але не без того, щоб під кожухом не ховали сокири. Хмизу було мало — визбирали його, засипало снігом. Обламували нижчі, сухі гілки, а коли при нагоді щастило вирубати сосонку або хоча б берізку, тим краще.

Ольга ходила в ліс із батьком. Дід хворів, брати були ще малі, мати після тої звістки, що прийшла влітку, вже більш не вичуняла. Горе придавило її. Вона весь час нерухомо сиділа в хаті, сплітаючи й розплітаючи сухі пальці. Застиглими очима дивилася перед собою і на очах гасла, марніла, сохла, її майже не чути було в хаті. Все хатнє господарство впало на Ольгу, і ще треба було допомагати батькові в чоловічій роботі.

Їй не хотілось темним ранком злазити з печі, яка ще тримала тепло з вечора. Але що ж робити, коли треба.

Ольга розпачливо позіхала, поправляючи на собі перекручену під час сну спідницю. Семко ще хропів, коли вони з батьком одягли кожухи, підперезалися мотузками й вийшли з хати.

— Вітер був уночі, мусило наламати гілля.

— Вже там, мабуть, не один побіг визбирувати.

— Знаєш, Ольго, а коли б ми пішли трохи далі, за Викроти?

— Та можна... Тільки далеко дрова нести...

— Донесемо — аби були. Може, там більше трапиться. Лісники зараз не ходять.

— Хотілося б їм в таку холоднечу.

— Що там холоднеча... Знають, що зараз дерева не зрубаєш, бо як? По слідах до самого місця потраплять.

Вона спинилась і поправила поворозки від личаків.

— Іди, іди, бо й опівдні не повернемось.

Обое брели по пояс в кучугурах. Стежка звертала праворуч, убік, до найближчої частини лісу, де вже, мабуть, було повно людей. Ольга намагалася ступати в протоптані батьком сліди, але їй не дуже щастило. Сніг був сипкий, глибокий, вони грузли в ньому, наче в борошні. Ольга важко дихала, на превелику силу встигаючи за батьком.

— Іди, іди, в лісі буде краще, там менше снігу.

Ліс стояв білим муром. Пласти снігу лежали на гілках сосон, обліплювали голі віти буків та грабів. Тільки де-не-де стирчало далеким спогадом осені руде листя дубів, що не опадало до весни. З-під куща вискочив сполоханий заєць.

— От якби рушниця, було б м'ясо...

— Багато їх тут.

— У полі зараз нічого не знайде, то в лісі сидить. Хоч тої кори погризе, голод обдурить.

— Як і ми.

— Як і ми. Кепсько з харчами взимку.

Обое увійшли ніби в тунель. З правого й лівого боку підносились колони дерев, що високо розкинули склепіння гілок. Справді, тут було легше йти, сніг затримувався на гілках, де-не-де на землі було видно темні, виметені вітром лисини.

— Знаєш, Ольго, ходім навпростець, повз ті малі сосонки, буде ближче. Там сухостій мусить бути, пам'ятаю ще з осені.

Сосновий гай тягнувся довгим клином. Вони знов брели в снігу, сніг сипався з гілок на голову, закрижанилі віти били по обличчю.

— Почекай, іди ближче за мною, тобі буде легше.

Батько розхилив руками гілки, пригинався, посуваючись вперед. Ольга схопилась за його кожух і, сховавши обличчя в жовту овечу шкуру, наосліп брела вперед.

Невеличкі дворічні сосонки почали плутатися з кущами крушини, грабами, як рука завтовшки, з чагарями, переплетеними так густо, що вже можна було йти тільки в одному напрямі — обабіч стояв щільний живопліт.

— Хтось тут уже ходив,— зауважив Павло.— Стежка є.

— Може, лісник?

— Або й не лісник. Хто зна, де зараз Піскор...

— Ви думаете?

— В личаках хтось ішов, добре видно.

— Може, й Іван.

— Через це той з постерунку тепер до Ольшин не заходить. Певне, в тій стороні Івана шукає.

— Як то зимою ховатись, боже мій!

— Звісно, біда. Але що робити? В тюрмі теж не легше.

Ольга замовкла, подумала про Сашка, про ці п'ять місяців, які вже скінчилися. Ішла машинально за батьком, впираючись лобом у жовтий кожух.

Раптом відчула, що батько спинився.

— Який це чорт!

Неподалік од них щось захропло. Перше ніж Ольга зрозуміла, що сталось, Павло штовхнув її вбік, на густі, колючі кущі. Вона не впала — спинила її стіна чагарів, з яких знялася сніжна курява. Павло й сам притулився до кущів, як тільки міг. Тоді вона побачила.

Стежка була вузька, пряма, як просіка в лісі, тяглася глибокою щілиною в засніжених кущах. Стежкою мчав велетенський, бурий, гладкий кабан.

Все це тривало менше, ніж одну мить. Стрибок Павла — кабан уже був біля них, раптовий удар піднесеної високо сокири. Ольга відчула, що їй стає млосно. Кабан пролетів, як буря.

— Повертається! — крикнув Павло. З громом, з стугонінням, наче табун коней, кабан мчав на них удруге.

І знов удар сокири. Яскрава вогненна кров линула на білий сніг. Звір захропів, захитався і побіг далі стежкою. Вже не шаленим бігом нападу — видно було, як він хитається, як закидає на обидві сторони могутній зад. Зник. На стежці лишився виразний слід — червона смуга. Червоні бризки на засніжених гілках палали, як вогонь.

Ольга стояла, не дихаючи, притискуючи долонями ошаліле серце. Глянула на батька. Він був білий як стіна.

— От кабан! Хтось його, видно, злякав, що так мчав. Вилазь уже з тих кущів, дівчино, вилазь.

Оглянув вістря сокири.

— Далеко не втече. Двічі по голові дістав, глянь, як кров линула... Ми його по сліду знайдемо.

Дівчина перелякалась.

— По сліду хочете йти?

— Сам не піду, не такий я дурний. Він хоч і підбий, хоч і впаде, та ще може кинутись... Траплялось... Покиньмо ці дрова, треба на село йти, людей кликати.

Батько й дочка рушили до села. Знову пробивалися кризь сосни, знов ішли лісом, стежкою по замерзлій ріці, де вітер подекуди змів сніг і видно було синій лід, а біля берега чорніли ополонки.

— Кого б нам покликати... Сов'юків хіба, але буде мало, бо їх зараз тільки двоє, відколи Василя забрали... А кабан, мабуть, пудів з двадцять важить, нести далеко.

Сов'юки були вдома. Ольга побігла ще до сусідньої хати покликати Кузьму. Вчотирьох рушили в ліс. Павло ніс довгу жердину й ремінь.

— Як же це він біг на вас? — недовірливо дивувався Данило Сов'юк.

— Прямо на нас. Мабуть, його хтось наполохав.

— Ще хай би свиня з поросятами, восени, як ще малі, але кабан...

— Не знаю. Пробіг раз, і коли його по голові зацідив — другий раз.

— Хто його зна, де він зараз. Дуже бестія, може, вже за десять земель забіг.

— Геть сокира йому в голову вгрузла, далеко не забіжить.

— Пошукати можна. Знайдемо — знайдемо, а як ні — дров у лісі наберемо.

— Чого б то не мали знайти? — дратувався Павло з сумніву сусідів.

У лісі легко було йти подвійним слідом — його й Ольги. Вони скоро вибралися на стежку в чагарях.

— Але й крові!

— Чи я не казав?

— Все закривавлене, аж на куші бризнуло.

— Адже він біг, це з голови.

— Так сокирою зацідити! Аж страшно...

— А що було робити? Тут вузько, не обминеш. На нас біг. Ікла в нього такі, як ніж.

Люди йшли обережно. Вели їх виразні, замерзлі вже плями крові.

— Прямо стежкою тікав.

— Поки стежкою, ще добре, а хто його зна, куди він потім побіг?

Над лісом знялися, крикаючи, ворони. Мимоволі підняли голови, але на небі нічого не було видно.

— Звернув у ліс.

Рушили далі. Червоні плями на снігу спершу виразно впадали в око, потім почали зменшуватись. Сов'юків знову взяли сумніви.

— Менше крові.

— Заляже десь, видужає і знову восени на картоплю під село прийде.

— Може, ти йому тільки шкіру на лобі розрубав?

— Із шкіри стільки крові?

— А може... Колись я собі палець урізав, тепер уже й знаку немає, а тоді так кров бігла, як із дірявого кухлика.

— А дивіться! — тріумфуючи, крикнув Павло.

Під сосною на снігу видно було велике втопане місце, рясно зрошене кров'ю. Тут, видно, кабан упав. Але він мав ще досить сили — підвівся і побрів далі непевною кривулястою ходою.

— Доходить.

— Та й великий же, скільки снігу втоптав.

— Ходім, ходім.

Вони грузли в заметах, прискорювали ходу на видмухах, пробиралися в гушавині, мокрі од поту. Павло прив'язав ременем ніж до жердини. Сов'юки стискали в руках сокири.

Слід вів їх стрімкою стежкою на схід, до боліт. Влітку шуміла тут, як море, буйна, висока осока і ґрунт хитався під ногами, але зараз усе було скуте морозом, присипане снігом, можна було пройти. Залишили за собою ольшинський ліс, замерзле озерце, забрели в місця, де не бували ніколи. Тепер вони вже бачили, де сховався поранений кабан. Він тікав до нетрів, неприступних літньої пори, до острівців, зарослих лозами та очеретами, схованих у морі боліт, захищених лісом та струмками, плутаниною вод. Влітку він був би недосяжний. Але зима виступила проти нього разом з людиною. Зарослі острівці виринали з білої рівнини, виразно було видно кабанячий слід. Ось обминув одну купу заростей і пірнув у другу.

— Ну, хлопці, помалу тепер, помалу...

Вони ішли купкою, скрадаючись. Але сніг рипів дзвінко, кабан мусив їх чути, якщо не втік далі.

Слід плутався. Очевидно, звір якусь мить кружляв, вибираючи, де сховатись в очеретах.

— Сюди, сюди, тут кров.

Грізне хропіння залунало неподалік. Вони спинились.

— Є.

Зараз усі посувалися повільно, крок за кроком. Розхилили куші й лози, грузли глибоко у вибоях, ямах і присипаних снігом купках рослин та гілок.

— Тут, тут,— придушено зашепотів Кузьма.

Тепер кабана побачили всі. В сплутаній гущині кушів, порослих очеретами, лежало буре тіло, велике й нерухоме, як уламок скелі. Кабан повалився набік, малі оченята палали люттю й болем. Побачивши людей, він шарпнувся, силкуючись встати, передні ноги якусь мить боролися з млостю, закривавлена голова підвелася, блиснули великі жовті ікла.

— Зараз.

Павло націлився. Ніж, насаджений на довгій жердині, дозволив йому вдарити, не підходячи до звіра. Кабан пронизливо кувікнув і ще раз спробував підняти нерухомий зад. Але жало ножа знов пошукало серця — і влучило. Він повалився важко, кривава піна пішла в нього з рота.

— Обережно, ще може схопитися,— застеріг Павло, але Данило підбіг і рубонув нерухому голову раз і другий.

- Здох.
- Двадцять пудів, як один.
- Може, й більше.
- Старий кабан, самітник був.
- Більший за того, що восени Рафанюк убив.
- А більший.
- Ну, але як його зараз брати?

На хвилину стурбувалися. До села було далеко, тільки зараз, коли здобич уже лежала біля їх ніг, вони збагнули, як це далеко.

- На гілках, мабуть, потягнемо.
- Важко буде.
- Чого там важко, адже нас четверо.
- Сала наїсися, то зараз тобі сили прибуде.
- Певне, сала мусить бути пудів зо два.
- Ну, то берімося. Вже з полудня звернуло, коли ж це ми прийдемо?
- На село навіть краще буде вночі прийти, ніхто не побачить.

Павло з Кузьмою зрубали дві невисокі сосонки, поклали на них кабана, прив'язали вірьовками. Почалася важка дорога додому. Сосонки чіплялися за пеньки, сховані під снігом, в гущавині важко було пробратись між деревами. Вони тягли здобич, змінюючись через кілька сот метрів. Дорога довшала, розтягалась нескінченно, а за ними на зелених сосонках поволі тягнувся коричневий велетень — кабан.

Була вже пізня ніч, коли вони добрались до замерзлої ріки. Зоряне небо блищало вгорі. Жодного вогника не видно було в соннім селі. Кузьма пішов попереду — завжди можна було на когось натрапити, може, Людзік блукає вночі, може, Хмелянчук лазить десь чи хтось інший, хоч би й з села; треба було стеретися.

Але нікого не було. Мороз притискав дужче, і нікому не хотілось висунути носа з дому.

— Ой, згодився б сніг, згодився б... Засипав би сліди до ранку, — зітхнув Кузьма. Але на сніг не було ніякої надії, і тому вони пішли манівцями і нарешті від шляху добрались до Павлового подвір'я. Коли постукали, у віконці відразу забіліло перелякане обличчя Ольги. Вона пізнала батька на тлі білого снігу й одчинила двері. Насилу перетягли кабана через поріг.

- Де його дінемо? В хату?

— А куди ж би ще! В хаті найкраще. Запали, Ольго, в печі. Але спочатку запни вікна. Треба до нього зараз братися.

Молодий Сов'юк пішов спати, лишилися тільки Данило й Кузьма. Вони зв'язали задні ноги кабанові й почепили його на віршовці до сволока. Загойдався, витягшись аж до підлоги, величезний, могутній і темний.

— Але й здоровий,— зітхнула Ольга з подиву, наливаючи воду з відра в горщики.

— Буде м'ясо, буде.

— І сало.

— Ковбас треба наробити.

— А добра з кабана ковбаса?

— А чому ні? Оближешся, не бійсь.

Павло приніс з клуні ночви. Чекали, поки кабан трохи одмерзне, бо він був твердий, як залізо.

— А я вже думала, що з вами щось сталося, так довго не було,— казала Ольга, готуючи ножі.

— Далеко забіг, аж за Полоз, у нетрі.

— З такою розрубаною головою?

— Дужий він, дужий. Підкинь, дівчино, дров, хай одмерзне.

Ольга поставила миску під звислу над долівкою морду, з якої вже поволі починали капати кров та вода. Павло пішов у сіни гострити ножі.

— Виглянь-но, Кузьмо, чи не чути чого?

— Хто б там мав лазити, адже вікно запнуте,— відмовлявся той. Йому не хотілось виходити з теплої хати.

— Іди, іди, не замерзнеш, а воно завжди краще.

Кузьма обійшов будівлі, але всюди лежала глуха тиша.

— Нічого.

— То й добре. Дай-но, Ольго, чогось поїсти. З самого ранку нічого в роті не було.

— Може, з в'юнів юшку зварити?

— Що там з в'юнів. Коли вже варити, то шматок м'яса одрізати можна, підживитися як слід. А коржі ще є?

— Трохи є,— мовила вона заклопотано, перелічуючи очима присутніх.

— Ну, то дай, не шкодуй, мало хіба їжі під стелею висить?

Ольга порилася під ряднами на лаві і витягла два

плоских темних коржі з житнього борошна, перемішаного з тертими в'юнами. Хутко з'їли.

— Ну, до роботи.

Ножі насилу розтинали тверду грубу шкіру, зарослу густою щетиною.

— Обережно, обережно, в ночви. А це в сіни — ранком закопаю, щоб ніхто не бачив.

— Але й черево велике. А це що?

— Легені. І серце. Глянь, Павло добре його влучив, в саму середину ножем заїхав.

Вони копалися в нутрощах звіра закривавленими по лікті руками. Ольга присвічувала каганцем.

— Шинки буде, як з вола.

— Сало, гляньте, як рука завтовшки.

— З тиждень буде що їсти.

— Тиждень. І за два не поїси, не бійся.

До білого дня тривала робота. Мати ворухнулась на печі, але пробігла очима по хаті, наче в ній не діялося нічого незвичайного. Зате Семко, Владек і Петрусь поспіхом зішли з печі і здивовано обступили повні ночви м'яса.

— Кабан?

— Так.

— З лісу?

— Тільки щоб мені ніхто й пари з уст. Дістанете м'яса, сала, ковбаси, але про кабана — анімур-мур. Нікому!

Семко знизав плечима. Він розумів це чудово. Втягнув ніздрями запах, що йшов од печі, де в горщику смажились шматки м'яса й жиру.

— Зараз дам, тільки посолою.

Ольга висипала страву в миску, посолонила темною, крупною сіллю. Хмара пари пішла по хаті.

З'їли. Ольга поклала шматок м'яса в залізну риночку й поставила біля матері.

— Ну, треба далі... Тільки як його вдень робити? Побачать, що димить стільки часу, прийде хтось, і нещастя готове.

— Поки ще добре не розвиднілось, треба занести в клуню, а вночі поробимо ковбаси, і все.

Всі заметушилися, виносячи шматки сала, нутрощі в ночвах, великі шматки м'яса, на яких уже висохла кров. Поклали все це в клуні і прикрили очеретяною

матою та рештками гнилої соломи, яка ще лежала по кутках.

— Ну, а зараз по хатах — і тихо.

Сов'юк і Кузьма зникли в сутінках пізнього зимового ранку. Павло, змучений до останку, виліз на піч, од якої йшов жар, натягнув на голову кожух і заснув. Ольга дала котові, що жалібно нявчав, вилизати миску, на якій застиг густий жир. Помила, знищила сліди нічної роботи на долівці й пішла до корів. Семко і Владек вийшли з нею. Найменший Петрик плакав на порозі — на ньому не було нічого, крім коротенької сорочки, що цілий рік була його єдиним одягом, і мороз схопив його відразу цупкими лещатами. Він боявся, що ті з'їдять у клуні все, що там сховане: сало, м'ясо, всі ці чудові речі, які трапляються тільки раз у житті.

— Петрусь, йди до хати.

— Ні-і-і! — розлігся він розпачливим плачем.

— До хати, до хати, Петрусь.

— Ні-і-і!

Ольга підбігла до брата і присіла на порозі.

— Иди, Петрусь, йди. Холодно, бач, як у тебе ноги посиніли. Иди, в хаті тепло, піч гріє.

— А м'ясо де?

— М'ясо? — здивувалася Ольга.— Є, є, на обід зваримо повний горщик.

— Повний горщик?

— Повнісінький. Тільки йди, бо змерзнеш.

Хлопчик вирішив повернутись до хати. Сів у кутку біля печі і підкладав тріски, раз у раз ловлячи носом запах м'яса, який ще держався в хаті.

Опівдні Ольга піддалася спокусі й знову зварила м'яса. Вони знов сіли за стіл і їли досхочу, розморені теплом.

Раптом дівчина, що несла до рота шматок, застигла. Смертельна блідість лягла їй на обличчя. Павло, що сидів спиною до вікна, оглянувся.

Двері клуні були широко відчинені. З них виходив комендант Сікора з лісником Поставою. Перше ніж Ольга встигла схопити миску з м'ясом, затупотіли в сіннях їх кроки.

Важкий, жирний запах м'яса, запах ситості стояв у повітрі густою хмарою. На черені в печі сичав розлитий жир; малий Петрусь нерухомо застиг з великим

шматком вареного сала в руці. На підлозі мордувався з жилавим шматком білий кіт. Вся хата пахла кабаном, кричала про кабана, голосно, виразно.

А біля порога стояв комендант Сікора і лісник Поства. Над плечем лісника стирчало дуло рушниці, великі сірі вуса зловісно ворушилися. Вони вже були в клуні, бачили все.

Перед очима Павла блискавицею промайнув образ розлюченого кабана у вузькому проході між соснами. Але це було ні до чого.

Він важко підвівся, кладучи на лаву мокру ложку.

РОЗДІЛ 17

Коли задзеленчав дзвоник біля саней під ганком, комендант Сікора здригнувся. Очевидно, це міг бути не хто інший, як мати Людзіка.

Він вийшов з дому. Жінка вилазила з-під велетенської бараниці, мала, зів'яла, старенька. Аж дивно стало, що вона вже така стара. Скільки-то років було тому Людзікові? Адже він був ще молодий.

З-під чорного старомодного капелюшка звисали безпорадно сиві пасма волосся. Жінка заплуталась у довгій жалобній вуалі, не могла дати собі ради з старомодним пальтом, отже, комендант мусив майже винести її з саней. Обережно зійшла сходами на ганок. Дрібний нервовий тик, прикрі конвульсії голови, видно, мучили її, вона щоразу силкувалась випростатись і дивитись перед себе. Але голова все трусилась на тонкій шії страшним і смішним рухом.

— Стась?

— Сюди, сюди,— бурмотів Сікора, відчиняючи двері й підтримуючи її за лікоть на високому порозі.

— Стась? — запитала вона вдруге, і Сікора штовхнув двері в маленьку комірчину, де лежав Людзік.

Жінка майже вбігла й зупинилась. Дивним, пискливим, ніби до краю здивованим голосом запитала втретє:

— Стась?

Людзік лежав рівно, в застібнутім мундирі, нові ремінці поблискували, в складених руках похилився образок. Рани на голові не було видно — Софії пощастило

так зачесати волосся, що воно закрило все, а криваву виразку біля вуха прикрила гілочка мирта. Обличчя було бліде і спокійне. Дуги брів, прямий ніс. Так, Людзік був гарний, це мусив визнати комендант, лихий сам на себе, що думав зараз про такі речі.

Людзікова мати підійшла поволі, ніби підкрадаючись. Комендант чекав скривившись. Ох, боже, ще й це, ще й це... За мить почнуться плачі, зойки, крики...

Але стара жінка не плакала. Обережно поправила образок у мертвих пальцях. Темне обличчя матері божої Ченстоховської на золотому тлі, спокійне, неземним спокоєм пройняте обличчя, яке дивилось кудись по той бік світу, всевидюще й непорушне.

Сухі пальці доторкнулись до зачесаного набік темного волосся сина. Комендант злякався. Обличчя старої жінки скривилося дивним усміхом, огидною конвульсією, що нап'яла шкіру на щоках, і вони стали круглі, мов яблука. Відкрилися зогнілі зуби, до очей побігли сіткою не помітні до того зморшки.

Ніби сміх почувся із здавленого горла. Голова тремтіла швидким рухом, наче в іграшкового блазня, що його смикають за ниточку.

— Завтра похорон,— мовив Сікора, щоб якимось перервати мовчання.— Добре, що пані встигла, такі замети, я боявся.

— А так, так, замети,— підтакнула стара, ніби зовсім не розуміючи, що каже.— То Стася завтра поховують?

— Завтра.

— Ага... Завтра... завтра... в середу, значить. Ну, так, в середу... Як же це, прошу пана, в такий сніг?

— Що ж робити, проїдемо якимось до тих Влук...

— До Влук?

— Там костюл і цвинтар.

— Ага... аґа...

Вона повернулась до коменданта, розгублена, зніяковіла.

— Прошу пана... Бо я... Стась писав, що тут такі морози... Я йому колись прислала такий светрик гарусний, на дротиках зв'язала. Вовняний, теплий, щоб під мундир одягав — просила... Бо, як такі морози, легко застудитись, отже, я зробила, хоч недобачаю трохи. Раніше ні, а зараз чогось очі болять і болять.

Сікора чекав не розуміючи. Пальці жінки нервово крутили гудзик, великий чорний гудзик пальта.

— Отже... я хотіла запитати... може, цей светрик... Стасеві... Бо ж такий мороз, га?

Одкашлявся. На щастя, саме в цю мить з'явилася Зося.

— Прошу пані, дозвольте, треба зняти пальто, я приготувала чаю. Дуже прошу, дуже прошу... Пані, мабуть, дуже змучилася в дорозі?

Стара жінка дозволила вивести себе до другої кімнати. Тремтячими пальцями знімала капелюшок, пильнуючи, щоб не зім'яти вуалі. Сікора зняв з неї пальто й повісив його в шафі, щасливий, що зараз може відійти на другий план. Користуючись з присутності дружини, вислизнув з хати в сіни.

Зося поралась коло столу.

— Отаке життя. Боялись ми, що пані не встигне на похорон через ті замети. Довго пані їхала?

Людзікова мати намагалася, видно, зосередити увагу.

— Довго. Адже це далеко од станції, далеко. Стась так писав, я думала, що якимось ближче. І та коняка, видно, квола, так поволі їхали... Але хвалити бога, санки були на станції...

— Скільки ж то пані заплатила?

— Скільки? Чотири злотих... Так, здається, чотири злотих... От, були в сумці... Так, так, чотири,— упевнювалася вона, шпортаючись у чорній старомодній сумці з бісеру.

— Багато,— суворо ствердила Зося.— Але це завжди так. Як хто не знає, то багато заплатить. Треба було спочатку домовитись, що заплатять тут, на постерунку.

— Еге, так...— пробурмотіла непевно стара. Її розігріло тепло кімнати; нашмагані вітром, стягнені морозом щокі зачервонілись. Зараз вона уже не здавалась такою старою.

— Прошу пані, хай же пані п'є... І хліб є, такий собі, сама пекла, але тут іншого нема. До містечка далеко, отже, мусимо самі пекти. З кмином, дуже прошу.

Стара взяла тремтячими пальцями рівно одрізану скибку білого хліба. Раптом уважно глянула на Зося.

— Прошу пані...

— Слухаю.

— Прощу пані... А як це було... із Стасем? Бо мене повідомили, але...

Зося погладила гостю по плечі, відчуваючи під пальцями блаженську чорну, поруділу вже сукню, що вкривала худі плечі. Намагалася не дивитись на тремтячу голову.

— Ну, прощу пані... Тяжко... Така вже доля нас усіх... Ніколи не відомо, що може статися. Похорон зате матиме гарний, з усіх постерунків товариші будуть, і з Луцька мають приїхати, вінок привезуть.

— Так, так,— машинально повторювала стара, дивлячись у склянку. Дрібні краплинки осіли на прозорих краях. Клубочки пари снувалися на поверхні темної рідини, звивалися, линули в повітря ледве помітним туманом.

— Ви більше дітей не мали?

— Більше? Ні... Тільки Стась... Мій чоловік помер, як Стась був ще маленький... А пані має дітей?

— Ні,— мовила Зося, червоніючи невідомо чого.

— Так... може, взагалі краще не мати дітей? — запитала стара несподівано, підводячи на комендантшу змучені очі.

Комендантша мовчала, качаючи в пальцях кульки з хліба. Куди ж подівся цей Олек? Весь час самій сидіти з цією нещасною жінкою. Було щось божевільне в спокої матері Людзіка. Адже вона повинна плакати, тоді завжди легше. Зося відчула в горлі смак цих полегшуючих сліз. Виплакалися б обидві, вона поклала б гостю спати. А так невідомо, що робити. Бо це ж справді жахлива історія — ще позавчора сидів за цим столом, пив чай, сперечався про щось з Олеком, а сьогодні лежить у тій комірчині, одягнений у новий мундир, і не ворухнеться. І ця рана на голові. Бр-р-р! Зося з тремтінням пригадала, як вона розчісувала обмерзле волосся вбитого, прикривала рану. На щастя, не було крові, видно, вся витекла в глибокий сніг, в якому знайшли Людзіка. Олек же його остерігав — нащо було так завзято братися до Іванової справи? Адже відомо, що як хто схоче тут утекти, то стає невловимий і недосяжний. Чи не краще було дивитися на все трохи крізь пальці, як Олек? Іван тепер уже зникне остаточно, а Людзіка поховають, покладуть вінок, і край. А проте, чи не краще лежати на цвинтарі у Влуках?

Вона забула на мить про свою гостю. Їй спало на думку щось інше. Але ж Олек таким способом ніколи не відзначиться. І пиячить дедалі більше, його ніколи не переведуть в краще місце, мабуть, доведеться тут сидіти, аж поки він не перейде на пенсію. Хоча й справді, чи десь буде краще? Можна жити й тут...

— То Стась... тут жив?

Комендантша отямилась.

— А так, з колегою жив у тій кімнаті, направо. У нас харчувався, як же інакше. Адже тут, крім нас, нікого нема.

— Бо я так собі подумала... Стась не любив міцного чаю.

Софія жваво підвелася.

— Надто міцного пані налила? Зараз доллю окропу... Справді, пан... Станіслав пив дуже легкий.

— Солом'яний мусить бути. Він завжди казав: мамо, аби тільки був солом'яний. А я люблю міцний... То Стась завжди казав: мама собі серце зіпсує цим чаєм... Ні, ні, дякую, я люблю міцний... Де там серце зіпсує... Тільки Стась так завжди казав. А він завжди за мене боявся. Що захворю, що зі мною щось станеться. Те варення, що він восени прислав, певне, пані варила?

— Так. Страшенно багато було ожини, я варила, а пан Станіслав попросив, щоб і для нього зварила баночку. Сміявся, що мусить показати пані, що може бути добре варення з ожини.

— Так... Бо Стась дуже любив сироп з ожини і завжди казав: чому мама варення не варить? Я завжди багато варення варила, бо Стась любив солодке, а як удома варити, завжди дешевше виходить. Але як з ожини варила, то все якось не виходило... Завжди так: сік окремо, а ягідки зморщатся, тверді такі, мов дерев'яні. І кісточок у них стільки...

— Бо, прошу пані, треба...

Двері рипнули. Стара не обернулась, уважно слухаючи рецепт варення.

— Це добре. Бо часом дуже гарну ожину можна дістати, то я б Стасеві...

Софія глянула вражено. Старенька раптом застогнала, ніби здушений писк вирвався в неї з горла. Комендант стукав чобітьми по підлозі.

— Ну, й мороз. Роз'яснилось, хоч хуги не буде.
Що ж ти, Зосю? Адже пані нічого не їла.

— Дякую, дякую дуже... З дороги їсти не хочеться...

— Саме з дороги, ви змучені, зголодніли.

— Ні, ні... Дякую дуже...

— Прошу хоч чаю випити,— наполягала Зося.

— От-от,— втрутився Сікора,— чаю випити, а потім проведеш пані в спальню, Зосю, адже стільки годин у поїзді, певне, цілу ніч пані їхала.

— Цілу ніч...

— Ну от, а потім ще санками... Треба відпочити, виспатись,— казав він жваво. Дружина уважно придивилась до нього. Очевидно, вийшовши, він підживився в кухні одною й другою чаркою. Щоки в нього були червоні, очі блищали.

Стара покірно випила чай і покірно дала себе одвести в другу кімнату.

— От тут хай пані ляже, черевики хай пані скине, ноги відпочинуть, може, сукню теж? Я зараз дам свій халат,— клопоталася Софія, одчиняючи шафу. Але завагалась, побачивши її кольорову, квітчасту, повну барвистого шмаття середину. На щастя, старенька запро-тестувала.

— Ні, ні. Я тільки так ляжу, черевики скину. Щоб не забруднити... Хвилинку посплю...

Комендантша накрила її теплим пледом, причинила віконниці і вийшла навшпиньки. Сікора, схилившись, шукав чогось у буфеті.

— Що ти там перекидаєш? Адже випив уже в кухні.

— Десь тут була наливка, настояна на чорній смо-родині... Щось там ще було, не пам'ятаєш, Зосю?

— Облиш. Напитися хочеш, чи що? Ще хто прийде, от гарно буде. Сорому наробиш, та й годі. Досить з тебе на сьогодні.

— Одну чарочку.

— Ну, ну, знаю я твою одну чарочку. Мабуть, до краплі висмоктав ту пляшку горілки.

— Що ж там було?

— Досить було, вистачить на сьогодні. Завтра по-хорон, мусиш триматись. І — тут не годиться, адже мати...

— Ну, так... мати...

Він зітхнув і обсмикнув пояс.

— Піду в Ольшини, до старости. Треба ж щось із тим Іваном...

— Ловити його хочеш?

— Де там його зловити. Але ж слідство треба провести. Коли б не ті замети, напевно вже була б комісія. Мабуть, завтра приїде.

— Адже завтра похорон.

— Ну, то що? Після похорону залишаться. А він там лежить?

— Збожеволів! Куди ж би він подівся?

Сікора тихо зайшов до другої кімнати. Жінка пішла за ним.

— Може, відчинити вікно?

— Нащо? Адже тут не топили, холодно, як у псарні.

Обоє якусь мить дивилися на бліде, ніби з паперу вирізане обличчя вбитого. Зося поправила гілочки мирта на вишиваній подушці. І в цю саме мить відчула раптом гостру, незрозумілу радість, що вона живе. Живе вона, і живе Олек. Ніхто з них не лежить у труні на вишиваній білій подушці.

Піднялася навшпиньки й несподівано поцілувала чоловіка. Той подивився на неї здивовано й знизав плечима. Цих баб ніколи не можна зрозуміти. Тільки зараз спало йому на думку, що між Софією та Людзіком, очевидно, нічого не було. Плакала, звичайно, плакала, коли його принесли, але це був не плач коханки, напевно, ні.

Сікора відчув полегкість, ніби тяжкий кошмар звалився в нього з плечей. Хоч надто великою ціною була куплена ця полегкість. І, зрештою, скільки марудних обов'язків чекало на нього ближчим часом — похорон, слідство, ну — й стара жінка. Хто зна, що їй вдарить у голову, адже вона поводитись зовсім ненормально.

Але Людзікова мати не завдала хазяям ніякого клопоту. Вона бродила по домі тихо, як миша, сідала на краєчку крісла, розмовляла з Софією притишеним голосом про звичайні речі — про те, як пекти хліб, про труднощі з м'ясом, про перевагу березових дров над вільховими, і вряди-годи про те, що Стась любив, чого не любив, що казав про те й інше.

Ранком, у день похорону, вона довго стояла навколішках біля вмерлого, але Зосі здавалося, що вона зовсім не молиться. Стояла на колінах, склавши руки,

голова тремтіла на худій шиї, безтямні очі дивилися в нелюдськи бліде обличчя сина.

Стара тихо підвелася, коли в кімнату почали входити відвідувачі. Приходили з села, ставали, зітхали, широко хрестилися православним хрестом і одходили мовчки. Приїхали Плонські, управитель з маєтку, якіс чиновники. Труну закрили — мати безпорадно силкувалася вкласти туди краєчок білої оборки, що звисала через край, але пальці їй тремтіли, мов у пропасниці.

Підїхали до ганку сани, вимошені сосновими гілками, на них поставили труну. Позаду вишикувались сани прибулих — всі сідали мовчки. Плонські й осадник їхали разом. Стефек правив, насупивши темні брови, схожі на брови Ядвіги. Стримував коня, який так рвався вперед, що мало не вдарив дишлем об передні сани, де їхав комендант з дружиною, Вонтор і згорблена мати в жалобі.

Попереду їхали сани з труною. Вузька й довга, вона темніла на зелених гілках, тільки краєчок білої оборки вирізнявся яскраво. Дорога була нерівна, сніг твердий, поритий вибоями, перекатами. Сани підсакували, підсакувала з ними труна на голчастих гілках. Стефек з прикрістю думав, що Людзік б'ється головою об дошки труни, і це триватиме аж до Влук. Але дорога незабаром покращала, і сани пішли рівно, порипуючи полозками. Мороз був великий, сиві клубки пари летіли з кінських ніздрів, і подих людей здіймався в повітря хмарками блакитного туману. Ген далеко, де не сягнеш оком, лежала мовчазна пустеля. Дерев, розкидані по полях, обернулись на білі стоги, ліс стояв у снігу по коліна, і сани вїхали в високий грузький сніг, примерзлий тільки зверху. Коні грузнули в снігу, і труна знов почала підсакувати за кожним порухом. Візник обернувся й одсунув її на середину. Мати Людзіка в других санках схопилася раптом, ніби хотіла вискочити на дорогу, але мовчки впала назад у санки.

За лісом ішла широка рівнина. Зараз же видно було містечко. Воно чорніло великою плямою, тільки струнка вежа костьолу ледве вирізнялася на тлі блілого неба.

Цвинтар був одразу за костьолом. Спочатку внесли труну в костьол. На вівтарі горіли свічки. Було вже багато людей. З пошти, з інших установ власники місцевих крамничок з дружинами, власник млина, хазяїн

тартака і, нарешті, тісною темною юрбою стояли шеренги поліцейських, товаришів убитого з усієї околиці.

Труну поставили на високім катафалку в гущині рясних олеандрів. Пахло ладаном, на хорах гудів орган, тихо правив панахиду старий ксьондз. Мати стала на коліна і стояла так весь час, втупивши очі в краєчок білої вишиваної оборки, яка виглядала з труни й весь час легенько ворушилась од тепла свічок, що горіли великими вогниками. Ядвіга стояла біля Хожиняка і бездумно дивилась на цю вишивану комендантську білу оборку, що тепер лежала у вмерлого під головою. Пані Плонська молилася, ворушачи губами.

Відправа скінчилась. Шестеро поліцейських підійшли до катафалка. Мати підвелася з колін, неприємно зарипіла на дерев'яній підставці труна, яку зсували з катафалка. Шестеро поліцейських взяли її на плечі. На темнім віку хитався букет білих квітів, ніби вирізаних з паперу.

Сановник з Бреста взяв під руку Людзікову матір. Вона йшла по костюлу, маленька й перелякана, а за нею сунула поволі вся юрба.

Вийшли з костюлу в зимовий, морозний, ясний день. Похід подовшав, розтягнувся, пані Плонська підтримувала довгу спідницю, щоб її не обваляти в снігу на надто вузькій стежці. Брама цвинтаря була відчинена. Свіжо викопана в замерзлій землі, яма темніла рудою плямою на бездоганній білині, і рудою плямою підносила купка грудок, що височіла поруч.

— *Salve Regina...*⁹

Ядвігу обсіпало тремтінням. Вона чула ці слова вже двічі, але завжди її проймала до глибини смутна, страшна пісня, яка вітала вмерлих. Вона майже не знала Людзіка — бачила його два чи три рази. Але зараз, хотіла чи не хотіла, мусила про нього думати. Не про поліцейського Станіслава Людзіка, якого тут ховали, а про юнака, якого за хвилину присиплюють купою рудої глини. Щось страшне було в смерті, щось суперечне природі, проти чого бунтувалося в ній усе. «Чому, власне? — думала машинально. — Чому, наприклад, я живу? Чи не краще, щоб мене ховали сьогодні в цей сліпучо-сонячний, бездоганно ясний день?» Було щось, що тримало дужче, ніж розум, і наказувало з безмежним смутком

дивитись на темну труну й білі квіти, що нерухомо лежали в букеті, мов згорнені трубки білого паперу.

— Ad te clamamus,¹⁰ ad te suspiramus
dolentes et flentes in hac lacrimarum valle.

Йй пояснювали колись ці слова. Але чому так тяжко було думати, що хтось залишає цю долину сліз?

Ядвіга відчула, що в неї вологі очі. Навколо шморгали носами, комендантша голосно плакала. Тільки Людзікова мати стояла спокійно, а сива голова тремтіла, тремтіла невпинно на тонкій шії.

Сонце пригрівало снігові шапки на деревах, і вряди-годи важко падав на землю білий пласт.

Сановник з Бреста став край ями й почав промову. Ядвіга не слухала слів. Що це pomoже тому, хто лежить у труні? Що це pomoже Іванові, який підняв сокиру і вдарив? Вона пригадала похорон батька, пригадала Сашка, і Петрукову, і тих усіх, що за її пам'яті вмерли на селі.

Промова скінчилась. Зарипіла труна, коли її опускали на канатах в яму, застугоніли мерзлі грудки землі. Ядвіга нахилилася слідом за іншими й узяла в руку кілька грудок глини. Кинула. Нестерпно стиснулось серце: як це так можна — лежати в труні, піти в землю, залишити назавжди квітнучу сонцем, барвисту, хмурну од смутку долину сліз?

Люди розходились поволі. Комендант садовив у сани Людзікову матір, і всна безтямно всміхалася, згиналася, відсувалася набік, намагаючись зайняти якнайменше місця. Сановник з Бреста прощався з нею, цілуючи з низьким поклоном руку в чорній шерстяній рукавичці. Вона дивилася злякано, ніби нічого не розуміла. Йй накривали ноги бараницею, вона вклонялася, дякувала, виправдувалася заїкаючись. Комендантша сіла поруч із нею разом з пані Плонською. Комендант залишався у Влуках.

Швидко мчали сани назад. Сніг був зараз блакитний, а в борознах і ямах згущувалася сапфірова тінь. Сонце сідало, і гучніше рипів сніг під полозками. Ядвіга сиділа нерухомо, у вухах йй ще бриніла луна того співу — жахлива й похмура.

Тільки за хвилину усвідомила вона, що Хожиняк сидить біля неї. Дбайливо поправив бараницю, що осувалася в неї з ніг.

— Мороз бере, хай панна Ядвіня сховає руки, бо можна одморозити.

Вона слухняно сховала руки в грубих рукавицях у м'яку овечу вовну, ніби її здивувало, що хтось за неї піклується.

— От і кінець усьому,— сказав осадник. Дівчина кивнула головою.

Сніг голубів усе більше в косих променях сонця. Але та купка на цвинтарі буде лежати руда, гола, поки не спаде мороз, поки вітер не принесе нових хмар і нової хуги.

— Ніби все одно... Але краще, мабуть, умирати влітку,— тихо мовив Хожиняк, і Ядвіга повернула до нього обличчя. Так, це саме подумала вона там, на цвинтарі. Як жахливо, мабуть, лягати в таку тверду, змерзлу землю, в крижаний холод, залишатися самому на порожнім, засипанім снігом цвинтарі. Влітку земля була інша — приязна, близька, повна живого подиху.

— Може, й не все одно. От навіть квітів зараз немає.

— Тільки ті, що з Бреста привезли, ті, білі.

Ядвіга здивувалась. Її не дратував голос Хожиняка і те, що він казав. І зараз те саме подумав, що й вона,— про цвинтар.

В'їхали в ліс. Тут уже низько стелився морок під стовбурами сосон і стирав обриси присипаних снігом кущів. Тільки біля самої дороги позначалися голубою тінню дрібненькі, поплутані сліди якихось лісових звірят. Їхати пробитим уже шляхом було легше. Дзвоники біля саней коменданта бряжчали неподалік од них.

— Був і нема... Тільки й того, що промову над ним проказали... І що з того? — Ядвіга здивувалась вдруге й глянула на Хожиняка. Він сидів, дивлячись перед собою, в профіль його широке обличчя виглядало цілком пристойно, на ньому лежав смуток. Ядвізі здалося, що бачить його вперше. Він був зовсім інший, ніж тоді, коли приходив до них, пив чай, розмовляв з матір'ю. Може, й справді був інший?

— Таке тут життя... Невеселе...

— Адже пан може звідси виїхати.

— Можу? Куди я зараз поїду? На тому, що я мав, уже брати господарюють. І зрештою...

Він не скінчив. Ядвіга відчула, як їй здригнулося серце. Не тому, що він замовк, але тому, що не докінчив своєї думки.

— А панна Ядвіня хотіла б звідси виїхати?

Дівчина замислилась. Чи вона хотіла б? Удома — мати, безнадійно порожні, тяжкі дні... Але чи могла б вона звідси піти? Від широкого розливу вод, від плюскоту озера, від пахощів лук, від золотих осінніх беріз та рудої діброви? Від чайного крику й співу солов'їв у жасминових кущах біля дому?

— Не знаю...— відповіла вона непевно, але водночас спадали їй на думку всякі інші речі — і Петро, Петро, Петро. Який був той далекий світ, що його вона не знала? Що таїлося в його далеких просторах? Що б робила там вона, Ядвіга, дівчина з цього краю? Ні, мабуть, не було для неї місця в чужім світі, де життя пливло бистрою водою, галасливе, незрозуміле, замкнене в сірих мурах міста. Тут було все своє, знайоме. І цей світ еднав її з Петром, хоч Петро був далеко.

— Мабуть, ні...— додала вона по довгім мовчанні. Хожиняк кивнув головою.

Поволі смеркало. Небо хмурніло, але блиск снігу виразно позначав дорогу і стояв над землею, як місячне світло. Сани звернули вбік, через хиткий місток, на дорогу до Ольшин.

Стефек обернувся до них.

— Ядзько, додому чи до Паленчиць?

— Чого знов до Паленчиць? Додому.

— Мама щось казала...

— Можеш поїхати за мамою, вона, певне, не буде там довго, то забереш її. А я вилізу тут. Чого тобі об'їздити на Ольшинки?

— Я проведу панянку,— запропонував Хожиняк.

— Не треба, адже тут кілька кроків.

— Але ж нам по дорозі. І такий сніг.

Стефек погнав коні, Ядвіга зійшла на стежку. Хожиняк ішов поруч неї.

— Як швидко темніє, а ще ж рано.

— День короткий.

— Його мати, мабуть, уже завтра поїде.

Сніг рипів. На селі зрідка миготіли вогники. Ядвіга з жахом подумала, що мусить сама зайти до великого

порожнього дому. Краше було б поїхати із Стефеком. Так, але там була маленька бабуся в жалобі... Що казати? Що в таких випадках можна сказати? Вона не плакала зовсім, тільки дивилася безтямними очима, вражена й перелякана. Мати теж даремно поїхала, але мати так завжди. Не пропускала жодного похорону, бувала там від самого початку, коли ще небіжчик лежав удома, аж до одвідин після похорону. Наче до кінця хотіла виконати все, вичерпати всі можливі враження. І скільки, зрештою, тих похоронів було в околиці? Селянські в рахунок не йшли, пані Плонська не брала в них участі.

Ядвіга невпевнено спинилась біля хвіртки. Може, все-таки запросити Хожиняка на чай? Власне, так годилося б зробити... І тоді можна було б почекати матір і Стефека.

Але й Хожиняк спинився.

— Ну, я попрощаюся. Змучилася панна Ядвіня.

— Ні... Ми ж весь час їхали.

— Все-таки... Похорон — невесела річ. Завжди стає сумно. Хоча б і мало знав людину.

— Так...

— От ніби кожен мусить умирати. Але як умирає ще такий молодий,— шкода. Буде там лежати, ніхто йому квіток на могилі не покладе, нічого... І завжди отак і про себе подумаєш... А знає панна Ядвіня, що я собі подумав?

— Що? — запитала непевно.

— Що я навіть матері не маю, давно вмерла.

Дівчина зніяковіла й неспокійно глянула на дім.

— То я вже піду. Дякую панові.

— Нема за що. Дуже мені було приємно панну Ядвіню провести. Побіжу, мабуть, ще до Паленчиць, довідаюсь.

— До Паленчиць?

— Може, комендант приїде, буде відомо, що з тим Іваном.

— З Іваном?

— Аякже. Тепер йому вже не подарують. Я б шкіру з нього живцем здер.

Дівчина відступила і якусь мить дивилася, як Хожиняк ішов. Погладила Забою, який тільки зараз з'явився, підстрибував і махав хвостом, ніби перепрошуючи, що

бігав десь, замість стерегти дім. Її втішило, що біля неї буде жива істота.

— Ходім, песику, ходім.

Забій крутився по кухні. Ядвіга засвітила лампу й на мить замислилась, чи не скип'ятити собі чаю. Але зараз же й забула про це. Сіла за стіл і задивилась у морок.

Який він був, цей Хожиняк? І звідки це зворушення в серці й тілі?

Вона сперлася головою на складені руки й заплакала. За Людзіком, за Петром, за собою — все змішалось в солоних гірких сльозах, що не приносили полегкості. Стурбований Забій скиглив і намагався покласти голову їй на коліна. Вона подивилася в ясні карі очі собаки й розплакалася дужче.

РОЗДІЛ 18

Поволі спав мороз. А потім десь від Чорного моря, з далеких країв прилетіли раптові теплі вітри, що лягали на обличчя, як дотик теплої руки. Сніг почав осідати, мілішати, темніти, розпливатися калюжками й струмочками, потоками, які зростали щогодини. Чорні клапті землі ясніше виринали з-під білої ковдри. А вітер віяв. Потім затріщала крига на річках, і село стояло, мов острів у невпиннім гуркоті крижин, що терлися одна об одну. З двох сторін гули річки, з третьої гриміло озеро. Вилазили на берег крижини, розбиваючись од власної переможної сили, громадилися горами й горбами, ставали впоперек ріки, підкидали вгору велетенські плити, щоб з гуркотом впасти вниз і розбитись на тисячі скляних бризків.

Діти в сорочках, босі, бігали над рікою, сміливіші стрибали з крижини на крижину. Теплий вітер підіймав їм волосся на головах і гнав у жилах швидко, нетерплячу кров, збуджував раптову радість, що виливалася в галасливих криках.

Нарешті великі крижини попливли до моря. Води були вільні. Теплий вітер віяв вдень і вночі. Води почали підійматись, рости, надиматися, розливатись без країв і меж. Не стримували їх стрімкі береги, не спи-

няли узгір'я, як в інших місцях. Шумна, велетенська, не скута нічим, пливла вода, де не глянь. Хвилювалося, виблискувало велике безберіжне море. Ліс стояв по коліна в воді, під нею ховались кошлаті кучері лози, мов острівці, здіймалися Ольшинки, село та будівлі в маєтку, поставлені на пагорках, на опуклостях рівнинної землі. Як плями на морі, темніли хутори, розкидані далеко, омиті з усіх кінців буйною водою. Не було вже ні стежок, ні доріг,— тільки човнами могли переправлялись люди від оселі до оселі.

Тепер ще дужче, ніж узимку, дався взнаки голод. Люди вже поїли рештки сушених в'юнів, запліснявілих і смердючих, рештки борошна змішували з дрібно тертою соломною, вночі діти плакали, не могли заснути з голоду. Отже, хоч була й повінь, всі кинулись ловити рибу,— це був єдиний порятунок. Уповноважений інженера Карвовського плавав у малому човнику і пильнував, але боявся запливати далеко— води злилися зараз в одне море— від озера до озера й до ріки за селом. Злились в одну просторінь, без кущів, що ділили їх, без боліт, що були межами. Кожен ловив, де хотів, але риби в цю пору було небагато. Вона ще лежала в зимовій дрімоті, ховалась від швидкої течії, не випливала з ям, з глибини. Уповноважений пана Карвовського ходив і кусав губи, бо склад і льодовня стояли порожні. Кожен думав тільки про себе, тільки про те, щоб напхати порожнє черево, а з торгівлею та сплатою боргів можна було почекати. Отже, вони обминали озеро— чи це було добре, чи зле, правильно чи неправильно,— умова ж була підписана. З улову на озері та його рукавах все належало інженерові. Кожен третій пуд дурно, решта— за гроші. Пам'ятали про це, хоч уповноважений із складу ніколи б за тим не доглянув, і не випливали на озеро, величезне зараз, повне води, яка хлюпотіла так гучно, що весь час чути було в домі Плонських оркестр хвиль, невпинний, як грім.

Отже, люди ловили за озером. Довгі шуки, блискучі морени, з червоними, як вогонь, очима, сріблясті оселедці, які запливли сюди з Чорного моря, жирні білуги, великі головні, темні соми. Вода давала життя, скупо й неохоче, але давала.

Вночі чути було, як летіло птаство. Високо, десь під самим небом, линуло сріблясте гелготіння,

таємничий голос, ніби музика хмар. Озивалися качки, клекотіли сірі журавлі, кричали дикі гуси. Білі чайки, чорноголові рибалки снували над великою хвилею з хрипким покриком. Вечірньої пори купало водяне птаство крила в рожевій зорі, опівдні дзвенів високо над водами жайворон, виглядаючи землю, що виринала з-під повені.

Щодень швидше йшла весна, повна вологи, запаху вод, шелестіла теплим вітром, швидка й раптова. Спадали води, шукали своїх старих річищ, давніх, звичних шляхів. Зацвітали болота жовтим і червоним цвітом, як клапті шовку. Репались коричневі бруньки на деревах, на кущах, зелена трава висипала на пасовиськах та узгір'ях, земля зацвітала новою красою, одягалася щодня в новіші, буйніші барви.

В цю пору Павло з Данилом Сов'юком вирушили до Пінська, куди вони подали апеляцію. Зараз, коли вода була ще велика, пароплав ходив до Пінська по головнім річищі. Човном добралися з проток до великої води й тут вирішили почекаги пароплава. Дуже далеко й важко було пливати дубом аж до міста.

З напіврозваленої хати над берегом вийшов веснянкуватий хлопець у розхристаній сорочці, в подертих штанях, підперезаний перевеслом.

— До Пінська?

— Еге.

— Пароплава будете ждати?

— А треба. Коли тим дубом допливеш. Пароплав коли ходить?

— Та... різно. Ніби ввечері.

— То пождемо до вечора. На завтра нам до Пінська треба.

Вони сіли на викорчуванім пні, коріння якого стирчало вгору, ніби щупальці фантастичного краба. За два кроки від них текла ріка.

Весняна висока вода ще шуміла гучно, ще сягала далеко на луки, порослі лозами, що їх вершини витикалися подекуди з мутних хвиль. Очерети гули бурею птаства, радісним, раповим, невгамовним гомоном. Зривалися качки, низько летіли над островами, пірнали по затоках пірнікози, виглядаючи з води тільки чубатими головами, хлюпалися нирки, шелестіли крилами чаплі, зграї лелек походжали по залитих водою луках, кричали вівчарики, кружляли чайки, птиці-баби почи-

нали весняні бої, наповнюючи невпинним гомоном повітря. Світ п'янів од радості, зелені, блакиті. Молодий вітер шумів в очеретах, колихалися торішні, руді куги, але вже поспіхом виганялися вгору нові зелені стеблини, оберталися в пухнасті ялинки стрункі свічки хвощів, справжнім лісом буяв рогіз, вже стелилося по воді блискучим листям латаття, що здіймалося з дна червоним, витким, як вуж, стеблом, а коло берега пнулася вгору водяна стрілка й темна зелень лілій. Скидалася в річці риба, золотим сонцем пливла вода по змолоділій землі.

Селяни, що сиділи над берегом, дивилися на відблиски, які миготіли на хвилях.

— Отут ловити... Більше, ніж у нас.

— Тут за полов платять.

— Хіба?

— Кожен картку мусить купити.

— А ми хіба не платимо? Кожен трегій пуд...

— Та й за решту копійки платять.

— Та сіль, що влітку дав, уже не годиться. І не залагаєш.

— Стара! Видно, гнилу дав.

Зіткнули. З хати знов вийшов хлопець і став біля них, поправляючи штани, що весь час сповзали.

— А ви звідки?

— З Ольшин...

— З Ольшин... Далеко?

— Не дуже.

— І до Пінська?

— Еге. На апеляцію.

Павло нахмурився. Що там оповідати. Було за того кабана — допитували, тягали, а зараз за це шість місяців арешту. Тільки й того, що двічі трохи м'яса з'їли. Решту забрав лісник. Все — сало, шинку, окости, навіть шкуру.

Хлопець почухав попелясте волосся, стріхою перепутане під кашкетом з одірваним козирком.

— Пароплав не скоро буде. Може, до хати зайдете? Чого до вечора сидіти.

Ворухнулися неохоче, але хлопець наполягав.

— Ідть, ідть, воно краще в хаті.

Хата була похилена вітром, стовпи в стінах покриті, і всі в один бік. Вона здавалась п'яною — скобочилась на піщаній землі.

На очеретяній покрівлі чорніли великі діри.
Хтось у хаті ворухнувся на залізнім ліжку.
— А що там?
— Нічого, мамо. Подорожні.
— Знов подорожні!.. А чого то в нас треба тим подорожнім? Ти завжди...
Хлопець безтурботно засміявся.
— А ви сідайте. Це мати, це нічого.
— Твоя мати?
— А моя.
— А батько де?
— Батько? — засміявся хлопець. — Хіба я знаю, де батько. Мати й сама не знає.
Пошпортався біля печі й повернув до них веснянкувате обличчя.
— Мати жебрати ходить. Завтра має іти, висипляється. Бо як піде, то вже надовго.
— А ти тут сам?
— Сам. Хіба мені тут погано? Риби собі наловлю, горщик маю, зварю, висплюсь, і чого мені більше треба?
— Корову маєте?
— Корову? А нащо корова? Морока з нею, та й годі. І пасти нема де.
— Луки не маєте?
— Ні-і-і! Тільки хату. Більш нічого. Підете зі мною ловити?
Обидва перезирнулись. Не було чого робити, до вечора далеко.
— А чому ні? Можна.
— То я вам гачків позичу. Тільки вудки треба вирізати, цього добра тут досить.
Довга вузька гребля сягала далеко в ріку. Вода хлюпотіла об каміння, з неї з криком схоплювалися риболови, блискаючи білими знизу і ніби закопченими зверху крилами.
— Птахів тут сила.
— Ого-го-го! Ще й скільки! На полювання сюди приїздять пани.
— А ти полюєш?
— Рушниці не маю. Так, сильце поставлю, то іноді щось спіймаю. Учора в ятір качка потрапила. А того року на перемет зловив, гачок ковтнула.
— Качка пожадлива, усе ковтне.

— Звісно.

Розхристаний хлопець підхопив вудку й поволі тягнув до берега рибу, що шарпала тугу волосінь.

— Є!

— Окунь,— мовив він поважно; і справді, за мить блиснуло над водою райдужне, мінливе од барвистої луски тіло окуня. Хлопець насилу зняв його з гачка.

— Бач, як ковта, аж у черево пройшла одразу,— мовив він, зиркаючи скося, чи не ворушаться на воді їх поплавки з березової кори. Але Павлові й Данилові не щастило. Вони не ловили ніколи на вудку — це була дитяча забава. Павло смикнув надто рано, риба зірвалась, з плюскотом зникла у воді. Сов'юк погано закинув, волосінь заплуталась у водоростях. Тут під водою росла ціла хаща рудих водоростей. Листки їх колихалися під поверхнею, як листя вкритої мулом затопленої верби.

— Коли я був такий, як ти, теж багато ловив на вудку. Тепер одвик.

— А мені найкраще на вудку. Наловлю штук чотири чи п'ять, плітки тут є й окунів досить, часом і шука трапиться. Але на шуку іншого гачка треба, цей надто малий. Може, мені мати купити де в місті. В ятері — два ятері маю — линків ловлю, вчора повно в'юнів у ятір потрапило. А сачком не ловлю, бо човна не маю.

Вони сиділи на греблі, спостерігаючи, як хлопець ловить невеликих, з долоню завбільшки, окунків.

— В'язів найкраще ловити на горох. А там, далі я кладу дошку — під дошками поначіпляю п'явок, то й на п'явок ловляться. Раз спіймав сома — отакенного. На в'юна. Ледве додому дотяг.

— Сом на в'юна добре йде.

— На в'юна й на черв'яків.

Довго стояв над землею ясний день. Але як тільки почало сутеніти і барвистий блиск ліг на воду, а тіні смеркання розпливлися на низькім березі, селяни почали турбуватись.

— Вже скоро повинен бути?

— А хто його знає, коли буде. Кажуть, ніби о дев'ятій, а часом і зовсім не йде.

— Так, так. Як прийдеться.

Хлопець пішов варити рибу. Селяни боялися, що пароплав підійде й мине їх, не давши про себе знати, і не

хотіли заходити в хату. Сіли на порозі, пильно вдивляючись у далечінь. Хлопець вийшов з темряви, звідки чути було хропіння сплячої жінки, і вищербленим ножем почав патрати окуня.

— Не чистиш їх?

— Хто б їх там чистив... Звариться, в воді луска зійде. Трудно такого чистити.

— Дай-но, переламати його треба, тоді легко.

Сов'юк узяв рибу в обидві долоні й кілька разів зігнув, складаючи її пополам, хвостом до голови. Щось тріснуло.

— На тобі, зараз луска зійде.

Хлопець придивлявся, як наїжена луска летить з-під ножа, що швидко ходив по рибині, і далі знов патрав окунів, не чистячи.

— Що це шкодить? Звариться.

Швидко надходив вечір. Вже тільки вгорі синів відблиск дня, і рожеві промені невідомо звідки падали на воду, але вже засвітилася ясна, тремтяча зірка і стала низько на небі — каганець ночі. Високо летіли спізнілі качки, і чути було дерев'яний клекіт лелеки, що сідав у гніздо. Йому відповідав другий клекіт, швидкий і нетерплячий, гнівною лелечихи. І знов відповідь, поважна, гідна, і поспішне тріскотіння, повне докорів обуреної дружини.

Павло устав і вийшов на греблю. Переливалась вода, з тихим шелестом плуталась у фашинах, що стирчали з греблі, пливла в свою далеку дорогу, але не чути було на ній ніяких чужих звуків. Він повернувся до хати.

— Не видно.

Витягли з вузлика чорний твердий корж і поволі гризли його, невпинно напружуючи слух. Але грали тільки жаб'ячі хори. Хлопець знов з'явився в сінях.

— Не прийде сьогодні?

— Не прийде. Коли досі не прийшов, то, мабуть, і не прийде.

— Ти думаєш? А вчора йшов?

— Ішов. А сьогодні, мабуть, не піде.

Сов'юк непевно глянув на Павла.

— Ну, то що робити?

— А нічого. Пождемо до завтра. Завтра, може, піде.

— А вже завтра суд.

- То й що? Як спізнаємось, вдруге переглянуть.
Хлопець устряв до розмови.
- Апеляцію завтра розглядатимуть?
- Завтра.
- Ну, то як пароплав не піде сьогодні, можете вертатись додому.
- Чому?
- Бо вже справі кінець.
- Мусять удруге розглянути, адже нас не було.
- От дурні люди,— мовив ніби до себе молодий господар і широкою дугою сплюнув на кропиву, що буйно росла під похилим лозовим плотом.
- Сов'юк обурився.
- Як же так? На суді ми не були, на апеляції не будемо, як же це можна — без нас?
- А можна. У вас адвокат був?
- Не було. Поїхав Павло до Влук, там є адвокат. Сказав, що як кілька справ у нього збереться, то поїде. Ну, видно, не зібралось. Отже, без адвоката. Тільки й того, що після суду апеляцію написав.
- Не було кому за нас говорити, але як зараз поїдемо, то скажемо своє. Як же це — кабан на нас біг, коли б йому сокирою по голові не дав, міг убити. Ікла в нього були як шаблі.
- Ага, це за кабана...
- За кабана. І що з того? Мало, що він навесні і восени шкоду в полі робить, то ще й нападає в лісі. А вбити не можна. Я його не шукав, він сам на мене вискочив. То що ж, треба було спокійно стояти? Мало ми потім намордувалися, поки його додому дотягли? І що з того? Все забрали. А тепер ще на шість місяців засудили, за браконьєрство. Хіба це справедливо?
- Як приїдемо, то розкажемо, що й як. Може, суддя наново справу розгляне.
- Е, де там розгляне...
- Павло знизав плечима.
- Гляньте, який розумний... Що ти там знаєш про суди.
- Хлопець примружив одне око.
- Може, й знаю... Але, як хочете, можете ждати. В сінях є трохи соломи, можна переспати.
- Рано ще, може, прийде.

— Ну, як хочете, сидіть. А коли вам набридне, ідіть спати, хата не замкнена.

Вони лишилися самі. Вдалині хлюпотіла вода, кумкали жаби, на стовпі, що вказував дорогу пароплавам, присів спізнільний лелека, якому, видно, не хотілося вертатися в гніздо. Сховав голову під крило, сперся твердо на одну ногу і стояв нерухомо — чорний плоский силует на тлі неба, що наливалося сріблом.

В лозах зашелестіло.

— Добровечір.

— Здорові.

Вони недовірливо придивлялись, але селянин поглядав на них приязно.

— Ночуете тут?

— Треба. Пароплава чекали, нема його, треба до завтра лишатись.

— Він часто так. Або йде, або не йде. До Пінська?

— До Пінська.

— А я по рибу. Я з Риків. Далеко, то треба ночувати.

— В хаті? Ночуйте з нами.

Прибулий придивився до них уважно.

— Ви перший раз тут?

— Перший. Не траплялося.

— Видно, що перший. А ви в хаті не спить.

— Чому-то?

— Блохи з'їдять. Геть з'їдять. Тут люди проходять, сплять, то солома в сінях од бліх аж ворухиться. Де там спати... Краще так собі посидіти, проти місяця погрітись.

— А ті ж сплять, хлопець і стара?

— Е, вони звичні. Інша шкіра. І свого блоха не гризе.

— Воно правда, свого не чіпає.

— Але як хто новий трапиться, живцем з'їдять. То вже краще посидіти.

— Мошки ще немає, можна посидіти.

— Нічка гарна.

Над чорною землею стояло небо, прозоре, як скло. Котився по ньому місяць срібним, блискучим дукачем, плив рівною небесною дорогою. Сріблом текла ріка, дробився на поверхні води миготливий тремтячий блиск, лягав мостом аж на другий бік.

— Страшно в такій пустці самому жити.

— Чого страшно? Що в них хто забере? Той дірявий дах та лахміття, що на собі мають? От хлопець тут сидить, рибу ловить, стара жебрати ходить, часом принесе додому, часом ні. Вона несповна розуму трохи. Я їх знаю, бо я сюди завжди по рибу приходжу. Тут їх люди знають, свої кривди не зроблять. А чужий що ж у них візьме? І хата собі стоїть; як буря бува, посидіти можна, дозволять. І човна лишити — доглянуть. То й що їм хто зробить?

— Але все-таки — страшно.

— Ех, ви, певне, тільки до села звикли, там страшно. А хто тут є? Вода й вода, та й годі...

— На воді теж усяко буває.

Рибалка неспокійно ворухнувся.

— Може, й усяко. Але проти ночі не гаразд про це згадувати. Почують. Або й вода розгнівається. Не любить вона, як отак пусто-дурно кажуть. Свої справи має, а що кому до того?

Сива, летюча мла снувалася по поверхні срібної води, звивалася вгору, падала вниз, ніби танцювала на миготливій хвилі. Звивалася в майже людську постать, запрягся б, що має за нею довге блакитне волосся, що в танці надимається гаптований блакитний фартух, що вона здіймає до місяця худі, гнучкі руки, а місячний блиск сіється крізь пальці, гнучкіші, ніж в'юни.

— Глянь! — штовхнув Сов'юк Павла, але чужий рибалка застережливо кашлянув.

— Так, так, ні говорити, ні дивитися не треба. Які там у людей справи вночі на воді? Риба — це їх справа, по рибу ходити. Або, як трапиться, вночі пливти, коли вже мусять. А так вода має вночі свої справи, що кому до того?

Вони зрозуміли й опустили очі в землю, вкриту буйними бур'янами, поміж якими стирчали вгору стебла вівсюга. Але кутками очей бачили всі трое, як біла примара плеще по воді крилатими ногами, як заламує над головою довгі руки, як за нею підносяться з води одна по одній постаті, виразні, хоч і мінливі. Як беруться за руки сиві тумани, щоб пливти в лози, губляться у вільшняку, криються між кущів та дерев, ідуть на луки щільною тісною юрбою.

Ніч була холодна, і холод пробирався крізь старі, пошарпані піджаки.

— Вогонь розпалимо, чи що?

— А певне, можна розпалити,— охоче згодились Павло й Данило.

Довго цокало кресало біля купки сухих стебел очерету, поки спалахнув веселий вогник. Всі троє підклали в нього тріски, що сюди їх багато понаносило весняною водою. Так, куняючи, діждались ранку.

Ледве розвиднілось, рибалка зник у лозах, де був схований його човен. Павло і Сов'юк поглядали на хату, але сонце вже підбилося високо, коли з неї, широко позіхаючи, вийшов хазяїн.

— Ви тут сиділи? Мабуть, бліх боїтесь? А нас не кусають.

— Свого не кусають.

— Як спати хочеться, то й блохи не збудять. Будете чекати пароплава?

— Звісно, як уже ніч переждали, то й вечора діждемось.

Обое з'їли решту хліба, покришеного, важкого, як глина. Хлопець знов пішов з вудкою на греблю. Одразу після нього вийшла з хати зігнута до землі жінка. Чу-халась, стоячи на призьбі, з-під сивого, розпатланого волосся підозріливо придивлялась до селян, що сиділи на пні, бурмотіла щось до себе. Потім повернулась до хати, зашаруділо якесь лахміття.

Удруге з'явилася перед хатою.

— Гаврило, Гаврило!

— Чого? — крикнув хлопець з греблі, навіть не повернувшись.

— Я вже йду...

— Ідіть.— Він підхопив вудку, риба блиснула на волосіні шматком срібної бляхи.

Жінка міркувала, дивлячись на сина, потім знову щось пробурчала сердито й закинула на плечі порожню торбу. Пошукала очима й підняла з землі сукуватий костур.

— Гаврило, Гаврило!

— Чого?

Мати не відповіла, поволі рушила вперед берегом ріки, де вузька стежка зникала в лозах. Ішла похилена, ноги плутались у вистріпаній бавовняній спідниці, на

ногах хляпали чоловічі черевики, розтоптані, з великими дірами. Вицвіла хустка зсунулася з волосся, торба хиталася, як маятник, на плечах. За мить вона зникла в лозах.

— Скрізь людям біда.

— Такий світ.

Під ясным сонцем трава швидко висихала від нічної вогкості. Людей, що сиділи на пеньку, морив сон, на повіки наче хто насипав піску.

— Спати абошо?

— Певне, можна спати. До вечора маємо час.

Пішли за похилу хату, на полянку під високими дубами й там зручно розташувались на траві. Барвистими квітами літали метелики над золотими келихами дрібноцвітів, над блакитними оченятами незабудок, що ховалися у вогких западинках. Сонно бриніло дзижчання жучків та пташиний спів, майже як улітку. Цей гомін присипляв, і вони заснули відразу, встигнувши тільки помітити, що земля ще не просохла як слід, і коли спертися ліктем на траву, бурий піджак темніє вогкими плямами. Але спати можна було — а це найголовніше.

Прокинулись аж опівдні, відчувши раптовий голод.

— Ну, досі вже наша справа скінчилася, — зауважив Павло.

— На ранок була призначена, то вже мусить скінчитися. Отож двічі матимуть роботу.

Він роздивлявся по луці і швидко знайшов те, чого шукав.

— О, є щавель, пожувати можна.

Зелені, молоді листочки щавлю цілими купами росли в траві. Обое рвали їх і їли.

— Добрий, ще не дуже кислий.

— Молодий. Можна було б і по рогіз поїхати — рогіз зараз добрий, солодкий як мед.

З даху хати диміло, наче він парував. Крізь шпари й діри линув білий дим.

— Хлопець собі знов рибу варить.

— Навіть окунів йому чистити не хочеться.

Гаврило справді варив рибу. От він вийшов і сів на порозі з казанком між колінами. Бляшаною погнутою ложкою витягав розварені шматки і їв, випнувши губи, щоб не обпектися.

— Жебраки, а глянть — і казанок, і ліжко, і ложку куповану мають, бляшану,— зауважив Данило.

— Вижебрала десь стара, то й мають. Хто ж їм заробить?

— Хлопець уже великий.

— Певне, що великий. Але звісно, жебрацька дитина. Не хочеться такому працювати.

— Та й нащо, коли він нажебрає...

Від щавлю терпли зуби. Павло зітхнув.

— З'їв би зараз риби, хоч і нечищеної.

— Певне, що з'їв би. Але треба почекаати, поки приїдемо додому.

— Почекаємо.

Гаврило якусь мить придивлявся, як вони ходили по луці. Замислився.

— Гей!

— А що?

— Може, собі риби зварите? Лишилось у мене від учора кілька окунів. Тільки в піч підкиньте, я йду з вудкою.

Селяни презирнулися. Але спокуса перемогла. Данило пішов мити оброслий брудом горщик, Павло чистив дрібних окунів.

День ішов поволі, години тяглися нескінченно, наче сонце забуло про свою пору або згубило дорогу до чорного лісу за сімома горами, за сімома річками, де воно лягає шовечора спати.

Нарешті, однак, прийшов вечір, риба почала вистрибувати з води проти вечірньої зорі. Верталися в гнізда птахи. Місяць ще не зійшов, на ріці стояла темрява.

— Ходім на греблю.

— Маєте час,— заспокоював Гаврило.— Він ще далеко. І на греблі погано, немає де містка покласти. Там за лози підете, звідти на нього гукатимете.

— Ну, то ходім.

— Заждїть, ще його не чути, а він голосно пихкотить, здалека впізнаєш.

Не хотіли ждати. Данило підняв з землі в'язку очерету.

— Адже ваша справа вже розглянута.

— Будуть судити вдруге,— переконано сказав Сов'юк.— А як несправедливо присудили, скажемо, то судитимуть удруге.

Гаврило знизав плечима. В цю мить десь далеко-далеко озвався гудок пароплава. Селяни вибігли на косу за кушами. Гаврило стояв, дивлячись їм услід.

Поволі виринуло з-за повороту світло — біла зірка, що висіла в повітрі. Залунало пихкотіння, наче задихані груди втягали повітря в легені, і почувся швидкий кліт коліс. Вже зачервоніли ліхтарі збоку. Тоді на косі блиснув вогник і далеко долинув крик.

— Пароплав, го-го-го!

Плюскіт лопастей, що гребли воду, замовк на мить, розбився на окремі удари, щось зашуміло, наближався червоний ліхтар, пароплав повертав до берега. Стукнув місток, і знов голосніше запихкотіла машина, пароплав повертав на середину ріки. Проплив біля похилої хати — темний таємничий обрис, дракон з двома очима — білим і пурпуровим. З шумом, гуркотом промайнув і згас.

Гаврило зітхнув і повернувся до хати.

РОЗДІЛ 19

Незабаром після того, коли Павло з Сов'юком чекали на пароплав, що йшов до Пінська, Іван Піскор пробрався на схід.

Від того дня в лісі, коли, нарешті, він стрівся віч-на-віч з Людзіком, Іван знав, що для нього вже нема рятунку.

Зараз він мав справу вже не з Людзіком та його упертим завзяттям, тепер над ним змикалися кліщі могутнього закону, тепер вирок уже був підписаний, нехвибний і невідпорний. Не могло бути сумніву, чия сокира написала червоні ієрогліфи на снігу. Їх було легко прочитати, й Іван навіть не втішав себе, що в когось можуть виникнути щодо цього якісь сумніви. Тепер уже дорога була перетята, мости спалені. Вже знали його обличчя і докладний опис потрапив усюди, де тільки роїлися темно-сині мундири — в будинки, де містились постерунки, в волосні управи та на пошти в містечках. Тепер уже за ним ішли не одні Людзікові ноги, а сотні ніг. Уже виглядали його не одні очі, а сотні очей. Тепер його переслідував не один чоловік, а закон, неблаганний, твердий, суворий закон, для якого людина не мала

ні обличчя, ні тяжких ночей, ні похмурих днів, а була тільки черговою жертвою.

Від заходу на схід, від півночі на південь не було схованки. Лахміттям падав одяг, голод висушив тіло, не хотіла гоїтись нагноєна, хвора нога, що, мов колода, обтяжувала тіло. Ще поки лежав високий сніг, він міг причаїтись на забутому богом і людьми хуторі, в цілковитій пустці, куди ніхто не міг потрапити. Але зараз широкі води давали доступ до найдальших закутків, скрізь можна було натрапити на людину, і Іван зрозумів, що йому тут лишатись не можна. Як остаточний порятунок, як єдина стежка з облоги, спав йому на думку кордон. Кордон з країною, про яку розповідав колись Петро Іванчук, перед тим як його замкнули у в'язницю. З щасливою країною, де селянин був людиною, а не цькованим звіром.

Він почав пробиратись до неї ночами, поволі, обережно, притамовуючи стогін, коли надто боліла хвора нога. Удень спав на болоті, тремтів од пропасниці, його трусила гарячка. Все далі, все далі залишалися за ним Ольшини. І Іван не міг зрозуміти, як воно сталося, що він мусить піти від Ольшин — від річки, від озера, від цього всього, до чого він повертався — скільки ж то років тому? — з німецького краю, з-за великого міста Берліна, куди його забрали на роботу. Вночі лежав у лозах і не міг заснути, дивився в зоряне небо.

— Як же воно тепер буде? — питав сам себе. І те, що він звідси йде, що за кожним кроком віддаляється від своєї води, здавалось йому злою оманю, кошмаром, привидом, який нападає на людину і хапає, душить, мордує. Здавалось, тільки засни — і ранок прожене лихий сон. Він знов почує, як хлюпоче об кременистий берег озеро, і опустить сачок у прозору воду, порослу водоростями. Запахне м'ятою і татарником на струмках, де закидають ятері, він піде косити на Оцінок високу, запашну траву.

Але тут думка спинялася, уривалося хвилине марення. Адже звідти, з луки на Оцінку, прийшло лихо, там з'явилося, звідти розрослося в жахливий кошмар. Скільки ж то разів у Німеччині йому снилася лука на Оцінку! Найкраща з усіх лук! Скільки разів снилося йому, що він загрибає широким помахом рівний покіс, блискучий од роси, барвистий од квітів! А зараз що?

І навіщо здалося це все, коли осадник і далі коситиме на Оцінку, і йому родитиме буйна лука густі трави, його корови даватимуть після неї жирне, густе молоко,— а він, Іван, не побачить не тільки луки на Оцінку, а навіть і тих злиденних трав, що ростуть на болотах за рікою.

— Ні, не міг він цього збагнути, не міг зрозуміти. Скільки ж то він тоді копав, щоб засипати розкриту рану землі, поритої війною, щоб знов можна було її засіяти й зібрати хоча б убогий урожай? Скільки ж то днів калічив руки, щоб прибрати з полів і води наїжені колючками драти, щоб не ранили худоби — осадникової худоби!

Не вкладалося йому все це в голову, що туманіла від гарячки. Вже, як сліпий, як глухий, заворожений одною думкою, знав він тільки одне — тікати, тікати. Швидше, швидше тягти хвору ногу, перемагати в собі хворість, що трусить його то морозом, то жаром, щоб мати змогу повалитись десь, не прислухаючись, чи не чути поблизу чийхось кроків.

Але, незважаючи на цей поспіх, він ішов неймовірно повільно.

Та все-таки посувався вперед, все далі від Ольшин. Відділяли його від них все нові болота, нові води, нові переліски й гаї. Далеко, далеко було до Ольшин. Не було вже звідси до них ніякого вороття.

Бряди-годи, коли він почував, що слабне з голоду, а шлунок не приймав більше щавлю й рогозу, Іван зважувався заходити до людей. Відшукував оселі край села, самотні хати, де ніщо йому не загрожувало. Йому давали шматок хліба, коржа, вареної риби. Часом навіть запрошували ночувати, але він боявся лишатися під дахом. Боявся, що його викажуть. Люди не розпитували, і він міг іти далі. Може, лякалися його зарослого дикого обличчя, може, жалкували, може, робили різні припущення, чому він іде в той бік, бо ж ясно було, куди він іде.

Так добрів, нарешті, аж на край своєї землі, в несходиму пушу, в край боліт, вільхових борів, дубових гаїв. Тут йому пощастило знайти провідника.

Глухо шуміли дерева. От стежка вимкнулась під ясне небо, в незнаний простір, на болота без меж і берегів. Іван оглянувся. Пуща стояла щільним муром,

високою стіною на межі боліт і трясовин. Тут починався інший світ. Широко й далеко стелились неозорі простори, порослі сивим мохом, осокою, листочками журавлини. Тільки де-не-де кучерявилась маленька берізка, тремтіли гнучкі гілки і білий стовбур несміливо здіймався вгору. Од болота линув вогкий дух і міцний запах торфовищ, що мокли в рудих калюжах. На них мінилися райдужні плями, масно вигравали на пригрітій сонцем воді пурпуром, блакиттю, зеленню, синню, нерухомі й несподівані, дивовижні квіти боліт.

— Сюди,— буркнув провідник, і Іван ступив на вузьку стежку, на стовбури, повалені в болото, на хистку кладку над бездонною прірвою, вкритою зрадливою зеленню дрібних рослин, що черпали з болота скупе життя. Обабіч лежало болото, і перед ним було болото, несходима мертва просторинь. Не колихались на гілках низьких беріз птахи, тільки високо вгорі, в чистім небі, плавав лісовий розбійник — шуліка, що на великих темних крилах висів у повітрі.

Палиця вгрузла в болото. Іван захитався і насилу витягнув її. Оманливо забулькотіла руда масна вода, заворушилася зелена поверхня, угнулася м'яко, зрадливо. Провідник неспокійно озирнувся, але Іван уже ступав твердо. Він ішов, обережно, рівно ставлячи ноги на вузькі спорожнілі стовбури, порослі мохом, струхлявілі, потемнілі од вогкості й гниття.

Далеко на обрії стояв над болотом сивий туман, низько при землі стелилася голуба імла, що пливла в далечинь, ніби за край світу. На мить Іванові запаморочилась голова — рівно лежала стежка повалених невідомо ким і невідомо коли стовбурів, але все навколо стелилось, як незмірна вода, мов озеро, спокійне вдень і так само, як озеро,— бездонне. Здавалось, що тількино схопиться вітер — захвилюється зелена поверхня, полинуть дрібні, а далі й більші хвилі розлогою рівниною, загойдається, запіниться, зашумить пустка, як велика вода, коли вдарить по ній раптовий вітер.

Сонце пекло, і болото пахло сильніше. Шуліка все висів, нерухомий, як знак на небі. Все частіше натрапляли ноги на зрадливо-м'яке спорохніле дерево, раз у раз треба було перестрибувати з одного стовбура на другий — між ними заяла порожнеча, зелений килимок мого й листків, облудний і підступний.

Мучила спрага, але коли Іван нахилився, щоб зачерпнути води з ями в жорсткім моху, рука натрапила на масну, майже гарячу рідину, заворушилася райдужна поверхня, виглянуло коричневе око прірви, що тяглася до середини землі. Спливали з пальців смуги, жовті й руді, нагріті сонцем. Ні, не була це питна вода, не була це звичайна вода із звичайного болота.

Не було де сісти, не було де спинитись, і Іван напружував усі сили, щоб устигнути за провідником. Той ішов перед ним легко й без напруження, наче летів. Подерті личаки ледве доторкалися до повалених стовбурів, ніби сковзалися над ними, палиця, яку він тримав у руці, ні разу не торкнулась болота.

Вже опівдні згустилася сива мла, і перед змученими очима засміялася зелена гущавина, щільна стіна лісу, що вривався клином у болотяну рівнину. Іван прискорив кроки.

Тут буйніше росла трава, суха й пряма, листя на журавлині було більше і потроху зникали калюжі, вкриті райдужними колами. Нарешті, ґрунт почав здійснювати вище, знов темно зазеленіли високі купини в болоті, запахло гостро, приємно вільховим гірким запахом, і зашуміли великі дерева.

Провідник спинився.

— Зараз уже прямо. Туди, до ріки, перейдеш ріку — і вже. Почекаєш до вечора, краще ввечері. На тому боці кордон, рідко коли хто ходить. Тут, збоку, болото, не пройдуть. А ти собі прямо, помаленьку. Прощай,— він уважно глянув,— товаришу.

Іван, не відповідаючи, сів під деревом. Дивився, як провідник вертався назад. Рівним легким кроком ішов він по кладці з повалених стовбурів, посувався вперед, меншав, танув удалині, поки, нарешті, зник зовсім у зелено-сірім безмір'ї, у велетенській порожнечі, в морі боліт.

Там далеко, на тому боці, лежала сива смуга — як хмара, що стелилася низько при землі, ліси над рікою. І тут, над головою, шумів ліс, шепотів, зітхав, шелестів тисячами голосів. Щебетала голосно сойка і метушилися в заростях малі пташки, щебетливі й спритні. Пахло зів'яле листя, що гнило з покоління в покоління грубим килимом на землі, якого ніколи не ворушила людська рука і хто знає, чи топтали коли людські ноги.

Спрага не згасала. Іван зірвав багун і розтер його в пальцях. Розійшовся міцний, живлющий запах, але рослина не згасила спраги. До того ж з'явилися великі сірі мухи і дзижчали настирливо, літаючи перед очима, поки одній пошастило вжалити в щоку. Попливла тоненька смужка крові. Іван вилаявся і підвівся. Він ішов поволі, обережно, як провідник казав,—прямо вперед.

Плутався хаосом гілок ліс, росли гущиною кущі, переплетені гілками хмелю, заплутані виткими стеблинами білого повою. Чіплялися за одержу стебла ожини, що стелилася низько при землі, насилу посувалися ноги в нерозривній гущині всілякого зілля. Але вже здалека почув він знайомий шепіт води, таємничу пісню пливучих хвиль.

За кущами крушини й калини ішли стіною високі стрункі очерети, густішали, сунули дедалі темнішим лісом, шелестіли гострим скляним звуком. З криком знялася вгору качка й сіла десь далеко. Зеленим куполом гілок було відгороджене й замкнене небо, всюди чаївся вогкий зелений морок. Іван спинився, прислухаючись. Але птахи щебетали безтурботно, рівно стелився шелест очеретів, і тихо булькотіла вода десь зовсім близько. Він обережно ступив уперед. Раптом під ногами в нього захопотіло — відкрилася між очеретами маленька затока, жива пливуча вода, що злегка хлюпотіла об берег. Іван ліг на живіт і занурив спітніле обличчя в ніжну воду. Вода була червона й прозора. На червоному піску метушилися маленькі чорні створіннячка, але течія була чиста й холодна. Іван пив, захлинаючись, заплющував очі, ковтав на все горло, аж болісна конвульсія стискала йому шлунок. Вода лилася по шиї, текла тонким струмочком за сорочку, мочила волосся, що впало в струмок. Втікач досхочу, до знемоги пив воду, захлинаючись дикою радістю, невимовною полегкістю, звірячою насолодою.

Тільки згодом він підвів голову і придивився до того, що міг побачити в морі зелені.

Вузьким шляхом текла річка. Сусідній берег був поруч, здавалось, можна було сягнути до нього рукою. І на ньому росли очерети, високий, хиткий, шумливий ліс. Там жирували качки. Іван добре бачив малу голівку, що швидко пірнала й виринала за крок далі, буре пір'ячко й кругле око, що пильно дивилося в воду.

Безтурботно, упевнено полювала качка, й Іван вільно зітхнув. У цю мить усе здавалось йому простим і ясним. Тут, поруч, за кілька кроків од нього, була мета його нескінченної мандрівки. За мить його охопила спокуса не ждати ночі. Хто ж тут може бути, хто ж тут побачить щось, у цій дичавині, порослій зеленню, захищеній несходимою стіною очеретів з одного і пущею з другого боку, оточеній безбережними трясовинами? Але він спинився. Хай уже буде так, як казав провідник. Іван відступив од води. Витяг з пазухи хліб і гриз поволі, пережовуючи старанно, щоб стало надовше.

Вода темніла. Поволі надходив вечір. Іван задрімав, заколиханий спокійним шелестом води й дерев.

Але скоро його збудив холод, що линув од ріки й землі. Було вже майже темно — вода блищала, мов свинець, од світла невидимих тут зір. Лісом линув легенький вітер, ледве чути зітхання, таємничий шепіт, що збуджував тремтіння. Шелестіли, шепотіли, оповідали поспіхом тільки їм одним відомі таємниці високі очерети. Раптом затріщала, зарипіла гілка. Озався шум у кущах, хтось раптом засопів. Ожила вечірньої, нічної пори пуша, вигравала тисячами голосів, жажала тисячами подихів, звучала луною тисяч невидимих кроків. Іван сів, втупивши очі в темряву. Але нічого не було видно. Жив ліс і жила вода, хлюпотіло щось край берега, булькотіло завзято, якась мала тваринка кинулась з берега у воду з тихим плюскотом, і сполоханий птах залопотів крилами в гілках, засліплений темрявою. Десь далеко застогнав пугач жалібним пронизливим лементом, і тоскний тонкий голос розходився великими колами, обіймав небо й землю, проймав ліс жалібною скаргою, монотонною і співучою. Птах летів на пухових крилах понад лісом і вигукував свою нічну співанку — але губився напрям і джерело звуку. Це стогнав, зітхав, плакав ліс, стогнала, плакала, зітхала вода, стогнала, плакала, зітхала земля в нічній темряві. Несамовитий голос пугача збуджував жах, збуджував найглибший страх, і Іван уперше злякався кордону.

Поволі, беззвучно розгортаючи очерети, він пішов до берега. Матово виблискувала вода — відблиском свинцевим і чорнотою застиглої смоли. Він помацав ногою — було мілко, і високо підкачав холоші, стиснувши зуби, що зацокотіли од раптового страху, ступив у воду.

Його обгорнув холод, швидко текла вода, обвиваючись круг голих литок, як жива істота, як слизка гнучка змія. Раптом пісок виприснув з-під ніг — нога з плюскотом посунулася глибше, вода сягнула аж за коліна. Він спинився, мов укопаний, відчуваючи, як несамовито б'ється серце.

Але ніде не чути було нічого тривожного. Так само плакав пугач, наповнюючи своєю безнадійною скаргою світ од неба до землі, і так само спокійно шелестіли очерети. Він пішов далі, намацуючи ногою зручніші місця. Зараз Іван брів уже по пояс у воді, аж, нарешті, дно почало поволі підійматися вгору і зачорніли очерети сусіднього берега. Іван схопився за них долонями — він був уже на другому боці. Тут повинен проходити кордон.

Раптом десь далеко вдарив у ніч новий звук — і все завмерло. З рипінням, із стогоном падало в темряві дерево. Іван чув, як рипить стовбур і шумлять гілки, що осуваються в темряві. Нарешті, розкотився грім від упало-го велетня. Він не міг орієнтуватися, в якій це стороні, і стояв нерухомо, пройнятий холодом.

Але всюди було тихо, і пуша знов почала свій спів. Зашуміло, зашелестіло над водою, рипнула гілка, знов залопотів крилами сполоханий птах. Бігла по гілці дуба ласочка або скрадалася до гнізд куниця летючим, легким розбійницьким кроком.

Іван силкувався визначити в темряві й гущині належний напрямок. Прямо — але тут невідомо було, де прямо. Ріка вигиналася петлею. З перехопленим подихом він довго стояв, не зважаючи ступити вперед. По обличчю били очерети, ноги плуталися в плетиві тисяч рослин. Він намацав ногами стежку — осувалося під личачками слизке болото. Нахилився — і відчув під пальцями глибокі сліди копит, цією стежкою, видно, ходили звірі на водопій. Іван пішов стежкою, витоптаною ногами кабанів і лосів, вузьким і тісним тунелем, пробитим у щільній гущині.

Земля підносилася й за хвилину знов поволі знижувалась. Затріщала гілка, він спинився.

І тоді раптом з лівого боку вибухнув постріл. Ударив у ніч несамовитий грім. Розляглась луна стократним широким колом. Гуло між дерев, дужчало, стихало, розсипалося в пущі пригаслим голосом.

Іван присів. Вмить піт виступив йому на чолі. Він нерухомо завмер, скулившись на стежці в пуші, відчуваючи під пальцями застиглий, мов одлитий з металу, відбиток звіриної ноги.

Заворушилися, затріпотіли птахи. Над самою головою його пролунав пронизливий пташиний покрик, і в темряві, в плутанині гілок безпорадно затріпотіли крила. В очеретах зачулись кроки, і Іван кинувся вбік. Біля нього важко промчало темне тіло, і, зачувши людину, з тривожним хропінням кинувся в гущину великий кабан. Шелестіли, бігли, топтали темряву сотні ніг, сполоханих, швидких, що все змітали у втечі. Вибухнув другий постріл, а за ним крик, пронизливий і дикий, десь зовсім близько. Іван схопився. Зараз він уже не дивився ні на що. Біг наосліп, під ногами тріщали гілки, били по обличчю, шмагали по очах, невидимі колючки хапали за одягу, як хижі нахабні руки. Він мчав уперед, аби тільки вперед, а за ним лунали постріли і линув лісом нелюдський пронизливий вереск.

Порідшали кущі. Розступилася щільна стіна дерев. Широко, далеко-далеко простелилась рівнина, блакитна од місячного саява. По ній линули тіні, чорні, короткі, тягнувся туман, сивий, пошарпаний вітром, рівнина спала, як велике море.

Але в пуші все стояв галас, розлягався змішаний крик, перериваючись громами пострілів. Змішані голоси, крик і поклики стояли в темряві лісу, але за деревами нічого не видно було.

Іван оглянувся. Ліс утворював тут начебто острівець — направо й наліво лежала рівнина, гола й порожня.

Він відчував, що тут, на посрібленім місяцем просторі видно його здалека, що звідти, з-під чорних дерев, можуть дивитися й вистежити його невідомі очі і невідоме дуло візьме на приціл. Але рівнина стелилась спокійна й широка, а в лісі гриміла пострілами, вила криком смерть. Не було вибору.

Він кинувся вперед, втягнувши голову в плечі, нашорошений і сторожкий, відчуваючи під ногами траву і мох, пухнастий еластичний ґрунт. Ішов швидко, поки не почав угинатися ґрунт, і тільки тоді помітив низенькі берізки й одблиск листків журавлини. Його охопив жах, але він ішов уперед. Болото хиталося дужче, десь

близько хлюпнула вода й одбився в ній місяць, мертвий і синій,— у прірві болотяної трясовини, що зяяла глибиною озера. Іван ступив ще крок — і нога вгрузла. Шарпнув і силкувався відступити. Але вже не знайшов дороги, якою прийшов. Звідусюди розкривалася трясовина, чулося зрадливе булькотіння. Втікач стояв нерухомо, але булькотіння не вгавало, і рівна поверхня вгиналася ще більше. Бризнули фонтани води, рідке смердюче багно хлюпнуло в обличчя. Він рвонувся, хотів стрибнути на вищу купину осоки — і загруз по коліна.

Стиснув кулаки, відчуваючи, як обліплює його, всмоктує, хапає цупкими пазурами, тягне вниз бездонне болото, незмірна прірва, одвічна трясовина. Не мав уже сили ворухнути хворою ногою. Кожну мить тягло його глибше й глибше.

Він розкинув руки, це могло затримати на хвилину вгрузання. Але зразу відчув холодний дотик багна на руках. Зараз він зблизька дивився на поверхню, сіру в місячному світлі. На ній росли маленькі листочки, рівні стеблинки кислої дрібної трави. Місяць відбивався в ямках, повних води, в чорних щілинах, і краплинки роси скляними кульками тремтіли на рослинах.

Іван не почував жаху. Його обняло тупе знесилля, втома останніх тижнів впала на нього зараз усім тягарем. Відпочивало тіло в мокрій трясовині. Стискав серце холодний обруч, важко було дихати. Велика рівнина й місячний блиск, пронизливий запах торфовища заворожували і п'янили. Він широко розплющеними очима дивився вперед. Біля самих його очей стелився місячний блиск, холодний і сірий, по всій нескінченній рівнині. Болото розпливалося в неосяжній далині, зникало в затуманеній темряві, якої вже не могло розвіяти крижане проміння місяця. Тягар і холод — це було все, що він відчував, і ще якийсь чад, що туманив мозок, наче з похмілля. Пригадав Сиву, яку дружина мусила продати після його втечі. Пригадав, як він купував цю Сиву,— гарна була кобила і йшла, мов танцювала, коли він їхав нею до води. Замислився на хвилину, що зараз ця Сива робить, де вона, в чиїх руках. І аж засоромився що не думає про жінку, про дітей, тільки про коняку — в таку мить. Але думка вперто верталася до всяких дурниць, до незначних дрібниць. Тин коло дому завалився, мабуть, в першу хугу — чи Марта зможе сама

полагодити? Сіть була подерта, то й що ж, адже не було кому їхати по рибу. Забулькотіла вода — він силкувався був ворухнути рукою, але плечі його вгрузли в рідке болото, в густу смолу багна, що розляглося навкруги. Він глянув далеко, в нічний морок, і побачив, як небо поволі блідне на сході. Зорі тонули в місячній сяйві, і місяць котився широкою рівною дорогою, але далеко на обрії вже блідло небо. Іван замислився, чи побачить ще схід сонця. І знов прийшли думки про Сиву, про дім, про село, спокійні і якісь сонні.

Блідло небо, і бліднув місяць. Мертвою пустою стелилась багниста рівнина. Звідси, з болота, знизу, дивився на низенькі березки, що білили тонкими стовбурцями. Вони сіріли в холоднім повітрі, і сідав на них, чіплявся за гілки ранковий туман, що падав униз, ліниво стелився по болоті в безвітрі. Тільки зараз стало видно росу, що вкрила болото сріблястим серпанком. Тремтіли краплини, низько хилилася осока, що не могла витримати їх ваги. На листках журавлини стояли малі озерця, мов у зелених чарках. Ген-ген далеко стелилась рівнина, і що більш розвиднялось, то далі вона ширшала, неозора, повита журбою. Навколо стелилось болото, недоступне для людських ніг, без меж і берегів.

Адже кордон був уже позаду, позаду було все, від чого він тікав. І десь тут, за болотом, був незнаний край, про який оповідав колись Петро Іванчук, що селянин є там людиною, а не цькованим звіром. Але болото спинило, не пускало, тримало міцно, неблаганно.

Втікач заплющив стомлені повіки. Вода була тут, він відчував перші дотики вологи на підборідді. Його зморила дрімота, сон наяву, важкий, жахливий. Маячили, плутались між собою далекі й близькі дні, все переплуталось, і він відчував це байдужо, без тремтіння серця, яке стискав, придушував усе страшніший тягар. Ледве хапав ротом повітря, часто із свистом. Раптом він забув у цій гарячковій дрімоті, де він і що з ним діється. Пливли хвилі, пливло життя, і він не знав, чи це життя — чуже, якоїсь невідомої людини, чи його, Іванове. Що ж це було за життя і як воно йшло, якою дорогою!

Враз Іван відчув холодний обруч на горлі, здригнувся і розплющив очі. Насилу піднялись важкі, набряклі повіки. Болото було коло обличчя, тяглося до нього

липкими долоньями, хапало за горло, стискаючи крижаним кільцем.

Забіліла рівнина, зеленню заясніли берізки, і роса заблищала живим сріблом. Рожевий блиск прокидався на небі, місяць ховався. Рожевий блиск стелився по воді, забарвлюючи райдужні плями теплим тоном.

І раптом Іван затремтів. Виринуло з пам'яті злякане засмагле обличчя стражника Людзіка. Розчепірені на снігу пальці, що гребли сніг у смертельних конвульсіях. Рана на голові — страшний хрускіт сокири, що вгрузає в кістку. Все набрало виразних контурів і чітких ліній. Обличчя Марти і дітей, і хата при дорозі, і все, все. І той день, і справа з лукою, і кругле обличчя осадника, і над усім скрегіт сокири, що й досі лунав у вухах. Він отямився. Побачив, ніби вперше, неосяжну рівнину, поверхню болота, і виразно почув гнилий запах торфовища. Шарпнувся. З диким розпачем зрозумів, що тоне.

Шарпнувся ще раз. Але тіло було скуте. Дикий розпач стиснув горло. Там, у гушині дерев, були люди — може, ще були люди. Байдуже які, байдуже хто. В цю мить це були тільки люди. Він зібрав усі сили і крикнув.

Протяжний крик, тваринний стогін покотився по болоту і завмер, залитий грузьким, липким багном.

Далека рівнина, неозора просторінь торфовищ стояла в рожевім сяйві. Низько, косо падали перші промені сонця, прошиваючи млу блідим золотом. Запалали, заквітли сяйвом вершини низеньких берізок, і роса загра-ла брильянтовим світлом, переломлюючи в круглих краплинках барвисту райдугу.

РОЗДІЛ 20

Ядвіга спинилась біля вікна й виглянула. Над землею стояла тепла, темна, безмісячна ніч. Нерухомі дерева вирізьблювались на небі чорними силуетами. Пахли воскові квіточки жасмину, мов удома. На луці, низько при землі стелилася мла, вкриваючи ріку й прибережні вільхи. Праворуч темніло сонне село, ліворуч — дім, який вона залишила вчора. Поволі виринали з мороку -- дедалі більше — гніздо на клуні і силует лелеки з головою, схованою під крило, будка вовчука, кілки

паркана. Жасмин у білих квітках стояв під вікном, мокрий од роси. Їх власний куш, подарований попередньому осадникові.

Вона глибоко дихнула чистим запашним повітрям. Її обсіпало тремтіння від нічного холоду, але не хотілось іти од вікна в темну, теплу кімнату.

От стелеться срібна ніч під небом, що іскриться зорями. Жасмин цвіте, жасмин пахне, як завжди в цю пору.

З темного кутка чути було хропіння чоловіка. Але Ядвіга не думала про нього: «чоловік», а так, як і раніше,— «Хожиняк». Як тут опинився, звідки взявся цей Хожиняк запашної літньої ночі під зоряним небом? Або, швидше, звідки в цьому домі взялася вона, Ядвіга?

Раптом нерухоме повітря здригнулось. Далеко на містку починали співати дівчата. Перший такт, і Ядвіга впізнала пісню. Скаламутилась, заклубочилась літня ніч.

Поведут меня брестской дорожкой
Два жандарма и прямо в тюрьму —
И посадят меня в одиночку,
За решетку, за каменну стену.

Різкі високі голоси пливли в ніч, розтинаючи темряву. Дзвенів, вихоплювався з-поміж них один, мов крила жайворонка над сірою ріллею,— солодкий, високий, крилатий голос Олени Іванчукової, Петрової сестри.

З очей ринули сльози струменем, потоком, водоспадом. Наче раптом прорвалися всі греблі й загати. Без стогону, без ридання лилися вони по обличчю, по розсипаних косах, по нічній сорочці. Солоний смак був на губах, що беззвучно шепотіли знайомі слова.

Одиночка моя, лиходейка,
До чего ж ты меня довела...

Дівчата співали на мості зухвалим, ясним високим голосом, пливла пісня в нічний морок, в туман, що тягнувся над водою, по вільхах, що кучерявилися в темряві, по жасминових кущах у саду.

Треба було зараз вилізти тихенько у вікно, побігти по сивих од роси травах, по перлистих травах, що б'ються об босі ноги, по подвір'ї, по луці, аж над воду, що пливе з озера на місток,— і стати разом з ними, як це не раз бувало раніше, коли вона була молодша, коли ще не

з'явився на селі осадник. Стати біля Олени, побачити в темряві правильні риси тонкого обличчя, знайти в них тінь, спогад, ледве помітний відбиток Петрового обличчя. Побачити очі Олени — очі Петра, сірі, під дугами чорних брів, очі Петра.

В одиночке сидеть очень скучно,
Там я буду с тоски умирать,
Сердце кровью мое обольется,
Как я буду друзей вспоминать.

«Как я буду друзей вспоминать...» — бриніла луною ніч, грала, співала піснею. Від землі аж до неба линула пісня скляним звуком, здіймалась вихором високо.

«Как я буду друзей вспоминать», — беззвучно шепотіли мокрі од сліз губи. Ядвіга впала на коліна біля відчиненого вікна, сперлась обличчям об підвіконня, що пахло свіжим деревом; безсило заломила руки. «Как я буду друзей вспоминать...» Що ж ти зробила, де ж ти зараз, Ядвіго, Ядвіго, Ядвіго!

Вона думала про себе, як про когось чужого, але добре знайомого, про когось іншого, кого треба жаліти, ах, як жаліти! Запах жасмину, блиск золотавих зір, спів ночі, — все ринуло у відчинене вікно, в саме серце. Оголилося все, що вона соромливо ховала, повалилось мальоване риштовання, виглянуло обличчя горя, страшне, безсоромне, нічим не прикрите. Де ж можна було сховатися, куди втекти від самої себе?

На містку стало тихо. Ніби замкнулась дорога на той бік, неминуче й раз назавжди. Неперейденою межею, високою стінною встало між нею і дівчатами над рікою вчорашнє вінчання у Влуках. Вже скінчилося все, бо навіть Ольга, навіть Ольга...

І це вона, Ядвіга, спускала ввечері вовчука з ланцюга, щоб він міг вільніше обігати будівлі. І це вона, Ядвіга, допомагала замикати великим замком двері клуні. Вже скінчилось — лагідний Забій у саду і двері будинку, що замикались зсередини на дерев'яну защіпку, яку навіть дитина могла б витягти, коли б схотіла. Зараз уже мусило бути так — спущений вовчук і великий важкий замок між нею і селом.

За вікном дзвеніла тиша, і знову впав у неї звук. Схопилася пісенька, далека і близька водночас, висока жалібна мелодія, що міцно хапала за серце гострими пазурами.

Привык я к камере немилрой,
Привык к висячому замку.

Яка раптова владна сила наказала тремтячими губами промовляти беззвучні слова, еднати їх з далекою піснею!

Привык к решетке я железной,
Привык к тюремному пайку.

Про кого думали дівчата на мості? Про кого думає Олена Іванчукова? Про Петра чи про того, Сашка, якого вже немає ні за якими залізними ґратами, що відгороджують від живих.

Бездумно задивилися очі в ніч. Виблискує в мороці трава, одсвічують жасминові квіти. Жалібно закричала сова, описуючи коло над узгір'ям. Ядвіга здригнулась. Пронизливий жалібний крик стояв хвилину в тихім повітрі і розплився десь далеко, над вільхами, що здіймались над річкою в тумані. Стихла над водами пісня, було вже пізно, дівчата, видно, повернулись на село. Ядвіга, незважаючи на теплу ніч, відчула прикийр холод. Заціпеніли ноги, докучливий біль озвався в змучених твердо підлогою колінах. Але вона й не подумала встати. Не відчувала в собі в цю мить ні крихти волі, навіть щоб накритися ковдрою і лягти в ліжко. Хоч, кінець кінцем, так і доведеться зробити, кінець кінцем, так...

Вона напружила слух. Може, ще співають, може, озветься болюча мелодія знайомих слів. Ядвіга найбільше прагнула зараз, щоб полинув од води голос, щоб задзвеніла ще раз мелодією ніч. Їй здалося, що це буде добрий знак — коли заспівають ще раз. Добрий знак! Уста їй скривилися гірким усміхом. Що ж тут ще могло бути доброго, чого можна сподіватись доброго?

Вона прислухалась. В тишу упав пронизливий покрик сови.

— Іди, іди!

Куди можна було йти? Всі дороги були замкнені раз і назавжди. Дорога на село і дорога на ріку — дорогою додому не було чого йти, треба вже залишитися тут назавжди.

Вона побачила далеко в темряві слабкий блиск. Десь на болотах, за рікою, горіло вогнище біля

рибальського куреня. Низько при землі миготів у темряві вогник, мов червона зірка. Як завжди, сиділи рибалки нічної пори, і все було, як завжди, як є і як буде.

Ядвіга знала, що коли б зараз пішла в той бік, побачила б знайомі обличчя. Червоний відблиск падає на обличчя людей, що сидять круг вогню. Коричневі, спалені сонцем і вітром, висушені голодом переднівку, голодом літа й голодом зими селянські обличчя. Спокійні й завжди ті самі. Сидить Кузьма, який повернувся до своєї землі аж з-за Берліна і пазурами видирав її з-під колючих дротів та осколків снарядів. Сидить Сов'юк, власник завжди подертої ситі, купленої в інженера Карвовського, і всі вони з цієї землі виростили, за цю землю заплатили голодом, потом, слізьми і смертю, на віки вічні з нею зв'язані, з обличчям кольору землі і тишею землі в поглядах. Але між ними й нею лежить непереїдenna межа, вінчання у влуцькім костьолі, стоїть між ними осадник Хожиняк, а вони ж можуть бути, як казав колись Стефек, тільки або друзями, або ворогами. І вона перестала бути другом. Обрала іншу дорогу й іншу долю. Ні, вона не була така, як вони,— деревом, твердо врослим в землю, з корінням, врослим в скупу землю так глибоко, що його звідти не видерти, не викорчувати, не спалити ніяким способом—хай обрубають гілки, покалічать стовбур, знищать листя, заберуть у них сонце, а дерево все росте, братаючись з землею, з землі постале, тягнучи з землі свою непоборну, незбагненну силу. А вона була, як лист на вітрі,— хворий з журби за льотом, бездомний лист, що сохне восени.

Хожиняк заворушився на ліжку. Він голосно хропів, і це його, мабуть, збудило.

— Ядвінго,— забурчав сонно, і вона, мов спіймана на злочині, відскочила, почувши, як застукотіло серце. Обережно лягла під цупку тверду ковдру, але чоловік уже спав. Вона витяглася на краю ліжка, пряма й нерухома. За мить приємно відчула тепло нагрітого ліжка. Боліли змучені ноги. Ах, як хропів цей чоловік, що лежав біля неї! «Чи можна до цього звикнути?» — замислилась на мить Ядвіга...

Раптом за вікном озвався короткий уривчастий звук. Схопився ще раз і замовк. І знову — несміливо, обережно, наче пробував.

І от задзвеніла солов'їна пісня несамовитими пере-
ливами, срібною нотою, каскадом звуків, кришталевою
мелодією, повною зітхань. Співав соловей.

Ядвіга завмерла. Грала, співала жасминова ніч со-
лов'їною піснею. Ще раз розбилося все вщент, зараз
уже востаннє. В чорну прірву, в незмірну безодню леті-
ла вона, непритомна. Петро, Петро, Петро! — тремтіли
губи, і соловей за вікном шебетав у відповідь:

— Петро! Петро! Петро!

Сміявся солодким голосом соловей з нещастя й не-
долі, з безглуздої зради, з неї, Ядвіги, проданої, купле-
ної, відданої на віки вічні на глум і знущання, з влас-
ної волі, з власної охоти, з власної дурості. Як же ра-
дісно, як переможно дзвенів соловей!

— Петро! Петро! Петро! — і зеленаві суворі очі Па-
раски дивилися в нічній темряві твердо й неприхильно,
зневажливо, передусім зневажливо.

— Як же це є, як же це може бути! — стогнало сер-
це, пригнічене розумінням своєї нікчемності, лякливості,
свого нещастя і ганьби.

— Петро! Петро! Петро! — шебетав уперто птах на
жасминовім кущі, і солов'їна пісня розлягалася над бо-
лотами, що лежали у млі, і над вільхами, що тонули
в сірім тумані, над далекими водами,— вперта й пере-
можна.

Раптом пісня замовкла, обірвавшись на половині но-
ти, скінчилась несподівано високою треллю, незакінче-
ною строфою. Замовкла ніч — і це мовчання вдарило
Ядвігу, як раптовий крик. Отямилась. Чорний хрест
рами другого зачиненого вікна виразно вимальовувався
на підлозі. Вона здивувалась. Адже не було місяця, до
світанку було далеко. Ядвіга сіла на ліжку й уважно
придивилася. Чорний хрест лежав на дошках підлоги.
Вона відкрила уста, щоб крикнути — дошки були ро-
жеві.

Хожиняк, відразу прокинувшись, схопився на ноги.
Червона заграва стояла у вікнах. Він тремтячими ру-
ками шукав гвинтівку. Ядвіга вибігла за ним. Зуби її
гучно цокотіли.

На подвір'ї було ясно, мов удень. Клуня палала, як
вихоть соломи. Рівним, високим стовпом здіймався во-
гонь, бризкаючи фонтаном іскор у темне, зараз ще біль-
ше потемніле небо.

І другий стовп вогню бив у небо направо, за озером. Не було там ніяких будинків, крім контори інженера Карвовського.

Ядвіга стояла застигла, з одкритими устами, і вся тремтіла. Ніч лежала чорна, як смола, вогонь сліпив очі.

Далі на узгір'ї, де спало село, люди повиходили з хат і стали на порогах, на шляху, в дверях клунь. Ніхто не квапився бігти до церкви і бити в дзвін — на сполох. Мовчав дзвін, мовчала церква й мовчали в темряві люди. Всі очі дивилися хмуρο в ці два місця — два стовпи вогню, що росли в небо.

Понуре сяйво стелилось по озері, вихоплюючи з темряви руду від пожежі воду. Заблищали пурпуром причаєні чорні вікна в прірвах боліт, заблищали кров'ю баюри, сховані в оситнягу, бездонні калюжі, порослі високими очеретами. Прокинулись у верховітті вільх сполохані птахи, засліплені темрявою і вогнем, тріпотіли безпорадно крилами в гілках.

Під чорне небо, над чорною землею били два стовпи вогню, мов крик протесту.

Травень 1939 року

ЧАСТИНА
ДРУГА

Зорі в озері

РОЗДІЛ 1

Поручик Забельський з того найпершого дня, коли його загін пролежав у лісі під Рембертовим вісім годин в безупинному громі вибухів, жив наче в гарячковому сні.

Перед очима його пропливали містечка, що стриміли в небо чорними димарями спалених будинків, спорожнілі села, розбиті частини на дорогах, що рухалися в усіх напрямках без плану й мети. Шлях захарашували селянські підводи, навантажені убогим манаттям, сумно ревли прив'язані до них корови. Здавалося, вся країна опинилася раптом на шляху — жінки, діти, велосипедисти, що поспішали кудись, поліцаї, які хутко сновигали в юрбі. Обіч стояли без пального лімузини, в канавах валялися гвинтівки,

рештки автомашин. Вночі шлях оживав; сповнювався хмурним гулом, окриками, рипінням, стогоном. Удень усе це знов розсипалося по канавах, по картоплищах, по лісочках і заростях. Раптово в чистому вересневому небі виринав далекий гул літаків, наближався, зростав, як ураган, аж двигтіла від нього земля, і гриміли вибухи далекі й близькі, і сипався сухий тріск кулеметів, націлених на дорогу.

Забельський уже й сам не розумів, куди і навіщо він посувається із своїм підрозділом. Не було інструкцій, не було карт, не було ніякої мети в цьому гарячковому нічному поході, в цьому намаганні заховатися десь удень. Він не розумів, що діється, не міг, неспроможний був про це думати.

Здавалося, чиясь могутня долоня стерла все попереднє життя, наче гладеньку білу сторінку, списану довгими рядами простих, зрозумілих літер. День першого вересня розітнув життя навпіл, і важко було навіть повірити, що колись могло бути інакше. Забельському здавалося, що він іде так уже сотню років, дивлячись ночами на жакні заграви охоплених полум'ям сіл, серед цього натовпу, який всіма шляхами, стежками тікав на схід. Його теж підхопив цей потік, хоч він і сам не знав, куди й навіщо прямує. Тут теж валилися будинки. Тут теж не згасали заграви пожеж, і в кожному селі лежали трупи дітей, вбитих з літаків десь на луці або біля череди на пасовиську. Здавалось, все навколо охоплене якимось божевіллям — і поручик не вірив, щоб можна було втекти, щоб можна було десь заховатись, щоб можна було кудись прийти.

В перші дні ще прилітали невідомо звідки втішні повідомлення — і збитий на шляху натовп радісно вигукував: «Віват!» — але потім уже ніхто не вірив цьому — і тих, що мчали на велосипедах з новинами, стрічав лише глузливий сміх та ущипливі вигуки.

Забельський часом хотів отямитись від цього страшного кошмару — і не міг. Його палила гарячка, руки його нервово тремтіли. Все мішалось в нього в голові, заплутане, страшне й незрозуміле. Він зовсім розгубився — без командування, без влади, без наказів та інструкцій, захоплений цим людським потоком, який гарячково сунув вперед. Забельський, як міг, намагався принаймні додержувати порядку в своєму невеличкому підрозділі.

Пильнував, щоб солдати не кидали гвинтівки, щоб марширували в строю, не змішуючись з юрбою, яка сунула шляхом. Це було єдине зусилля, на яке він ще був здатний. Хвилинами йому здавалось, що все це дурниці й безглуздя. Що саме й навіщо треба пильнувати в цьому пеклі, де все змішалось, перевернулось? Але він відкидав цю думку. Адже мусить щось змінитись, мусить щось з'ясуватись.

Часом зринала думка про рідний дім, про тих, кого він там залишив. І він з подивом відчував, що їх начебто вже не існувало. Його не турбувала їхня доля, вони не були для нього близькими й рідними — якісь мертві імена без значення і змісту. Єдино реальним почуттям був голод, який все дошкульніше давався знаки, спрага, якої не могли задовольнити випиті до дна, до грузького мулу на самому дні криниці, і рани на стертих ногах, з яких він з того найпершого дня ні разу не скидав чобіт. І дикий розпач — як це все могло статися? Як це все могло трапитись — жахливий, примарний сон, страшна втеча — куди?

Солдати йшли швидким маршем, відчуваючи, як швидше й швидше наздоганяє їх те, від чого вони тікали. Не раз, коли вони сиділи в кущах, чекаючи, поки милосердний морок укрие землю, покладе заслону поміж небом, в якому гуляла гуркотлива смерть, та дорогами, поручика охоплював раптовий жах. От він сидить тут, минають години, а тим часом за ними без упину суне залізний потік з неблаганним поспіхом, посувається вперед, пливе — і от-от захопить і цей ріденький сосновий лісок — їх ненадійний захисток, і все навколо.

Жителі ховалися по кущах, намагаючись триматися якомога далі від його загону. Забельський дивився на них з ненавистю — спочатку вони вітали їх радісно, а тепер тікали, немов від чуми. Він знав, чому це так. Знав, що варт якій-небудь частині зупинитися десь у лісочку або в селі — відразу з'являлися літаки і били непомильно, несхибно саме в те, а не в інше місце. Він розумів це, але його охоплювали злість і презирство. Чого люди бояться, що намагаються зберегти? Своє нікчемне життя? Невже є для чого жити, невже варто жити після того, що сталося? Адже Забельський знав: коли б не мундир, який був на ньому,

коли б не ці кілька десятків людей, якими він командував, не було б сили, яка змусила б його зробити хоча б один крок. Навіщо так мучились, навіщо так рвалися вперед всі ці люди, які не мали найменших надій на порятунок?

Його обминула артилерійська батарея — три невеличкі гармати. Капрал, що їхав попереду, тільки махнув рукою на запитання Забельського і навіть не відповів йому. Піхотинці на його очах кидали в канави рушниці й патронташі. Він дивився на це з безсилою люттяю, але не зважувався втручатись. Навіщо?

Але ж мусило десь щось бути. Мусила знайтися десь якась точка опори — і тоді все знов буде гаразд. Забельський згадав давно колись прочитаний, ще в дитинстві, опис смерчу в пустині — він зринав десь у морі піску, ішов вузькою смугою, засипав усе навколо в цій вузькій смузі, але за два кроки від нього була тиша і спокій. Отож із ним, Забельським, трапилось лихо: він опинився в центрі урагану, на проклятій його дорозі. Утекти кудись, вирватись з цієї бурі, і тоді виявиться, що не все ще втрачене, що існує щось, крім цієї розгубленості й переляку, крім цього потоку охоплених розпачем людей, невідомо куди гнаних цим шляхом, де їх вночі валить з ніг втома, а вдень січуть кулемети з прозоро чистого, ясного неба.

Одного вечора він перейшов із своїм підрозділом Буг, і йому на мить здалося, що тепер усе буде добре. Адже між ним і тим страшним, що наздоганяло, лягла ця ріка. Це вже була якась реальна перешкода — широка блискуча смуга, глибочінь, яка віяла спокоєм і безпекою.

Але незабаром він знову побачив обгорілі димарі спаленого села, і по шляху пробігла звістка про танки, які прорвалися вперед. Він не мав уже сил шукати лісу і зупинився на луці, в морі смарагдово-зеленої трави, що тяглася аж до ставка. Солдати попадали, як трупи. Він пішов сам шукати води. Ішов схилом, білим від польових айстр, висока буйна трава сягала йому вище колін. Там, внизу, в голубих заростях незабудок, в золоті куросліпу, лежав невеличкий ставок. Блиснула вода, мов маленький клаптик блакиті. Забельський став на коліна на березі і нахилився до води. Та в цю мить він побачив збоку, за кущем лози, мундир і витягнуті

ноги, що стирчали дивно й нерухомо. Солдат, мабуть, лежав тут днів зо два — розпухлий тулуб його мокнув у воді, голова загрузла десь на дні. Забельський бай-дуже глянув на нього і потягнувся до води. Але враз одхилився швидким рухом. Від блакитного озера линув трупний запах, нестерпний, солодкуватий, задушливий. Забельський злобно вилаяв цього солдата, який не мав іншого місця, де загинути,— тільки саме тут, де була вода. Забельський відійшов за два кроки, впав у траву і почав висмикувати з неї зелене довгасте листячко шавлю. Приемний кислий смак зволожив уста.

Неподалік півголосом розмовляли солдати.

— Коли б це на Поліссі... Отам нас і сам дідько не знайшов би... Болота, кажу тобі... Залізей в очерети і живи собі хоч і сто років. Риби до біса.

Забельський хотів був на них grimнути, але зупинився.

«Дивіться-но, Полісся... в очеретах сидіти, ловити рибу». Найбільше обурило його те, що в цю мить, мов наяву, зринули перед ним поліські води, і крик чайок, і блакить, і золото тих далеких, ах, яких далеких зараз, країв. Вони зринули перед ним, наче сонячний усміх у цьому пеклі, яке клекотіло навколо. Пся крев, так наче це було найважливіше — зберегти своє паршиве життя.

За два дні вони добрили до містечка. Забельський ішов, похнюпивши голову, коли на нього раптом хтось гукнув:

— Пане поручик!

Невеличким майданчиком біг майор Оловський. Забельському здалося, що це сон. На одну мить, на одну лише хвилину він забув про все. Знайоме обличчя, знайомі очі з тих давніх, ще до війни, часів. Ті ж самі очі і буйна чуприна, що білявими кучерями вибивалася з-під кашкета. Забельський кинувся до майора, охоплений раптовою радістю. Зникла втома, наче хтось збудив його від тяжкого сну. Де він, власне, був? Чи це глухе містечко, чи Мазовецька вулиця у Варшаві?

— От несподівана зустріч! Чудово! — зрадів майор.— Ходім, пане, до нас.

— До вас?

— Ну, сюди, в казарми. Я маю щось вам сказати.

Забельський, наче в якомусь тумані, ішов за Оловським. Біля воріт їм віддали честь вартові, по дворі ходили солдати, рушниці стояли в козлах — наче існував порядок, наче йшла нормальна війна, така, якою її завжди уявляли. Він ішов по східцях за майором. І раптом зніяковів, глянувши на свій брудний мундир, нечищені чоботи.

Майор ішов швидким, пружним кроком, так само, як раніше, коли вони стрічалися в Варшаві.

— Ходім, пане, ходім!.. Я дуже радий!

Вони увійшли в невеличкий кабінет. Забельський опустився в широке крісло. Спочатку він навіть не зрозумів, що саме каже йому майор. Таке все це було зовсім не схоже на те, що він пережив за останні дні. І раптом Забельський відчув приплив щастя. Отже, він мав рацію, думаючи, що все те було якимось кошмаром. Адже тут... І одразу відчув у собі зовсім іншу людину — нормального, звичайного поручика Станіслава Забельського, яким був завжди.

— Пан розуміє мене?

Забельський кивнув головою. Очі в нього сміялися.

— Тут буде центр опору.

Майор підійшов до вікна. За ним зеленіли дерева, яснів день, тихий, спокійний, повний сонця і блакиті.

— Ми покажемо тут, що це ще не кінець. Колись цю діру будуть згадувати в історії... Розумієш? Є люди... Я розмовляв з людьми. Треба відразу взяти все в свої руки. Є госпіталь, треба організувати кухню, постачання, ще є запаси... Оголосити... Написати відозву.

Вони захлиналися радістю. Це вже було щось — невеличке містечко, пара вуличок, нужденні крамнички, але все це зросло на їх очах, сяяло новим радісним світлом. Минав кошмар. Тут, з цього містечка, почнеться злам. Полетить звістка, мов на крилах. Посунуть звідусюди розпорошені, розбиті частини, які блукають без дороги й мети. Тут наново утвориться армія. Ворог, який посувається сюди, натрапить на незламний мур. Зупиниться залізна лавина, що рине вперед.

— Більше нічого й не потрібно... Зупинити на хвилину, лише на одну хвилину, і весь розмах зійде нанівець. Станеться злам. Там усе розраховано на блискавичну дію, на блискавичний удар... Отже, коли вони натраплять на перешкоду...

Так, так. Це було для Забельського в що мить цілком очевидно. Він піддався на підмову цих радісних очей, як це не раз бувало раніше, в ті шалені дні, коли нестримна уява спокушала майора на різні пригоди і надила за собою його товаришів. Ні той, ні той не сумнівалися тепер в реальності цього наміру. Здавалось, цей один пункт, маленький острівець в морі боротьби, може врятувати все, що вони — двоє людей — зможуть протистояти розгубленості, безладові, руїні, якій не змогла протистояти держава. Забельський відчув, як охоплює його гарячковий запал, такий самий міцний, як і попередній розпач. Цей запал походив, зрештою, безпосередньо з того розпачу; так само, як потопуючий хапається за соломинку, так ухопився зараз поручик за цю поривну фантазію майора, за його радісну мужність, якої ніщо не могло зламати, за його божевільну віру в можливість перемоги. І в світлі всього цього невеличке місто зростало до розмірів найважливішого стратегічного пункту, жменька мужніх безумців — до розмірів вирішного центра армії, якої вже не існувало.

Протягом чотирьох годин вони надрукували в малій друкарні біло-рожеві листівки. Ще стікав по стіні клей, ще розгляджував зморшки паперу той, що наклеював, а вже юрба людей стояла перед ним. Вони читали, не вірячи самим собі. Вимовляли по складах, вичитували від найперших слів: «Солдати! Громадяни!» — аж до підписів унизу: «Майор Оловський, поручик Забельський».

— Виходить, ми ще воюємо, — мовив хтось.

— Виходить, ще захищаємось.

— Що там, захищаємось! Читай, хіба не бачиш?

Написано: «Приходиги із зброєю чи без зброї...». Формуються частини... Порядок в місті... Значить, тепер ми їм покажемо, що і як!

Перед листівками збиралися купки цивільних громадян, обірваних солдатів, стояли, голосно коментували їх. Поволі, спочатку поодиночі, потяглися люди на призначене місце, до казарм та будинку магістрату. Опівдні густіше пішли військові. Виринали невідомо звідки солдати, ішли хто з рушницями, хто голіруч. Запорошені, змучені, чорні від втоми й турботи, вони читали листівки, що висіли на мурах, і швидко йшли до казарм. Загули, загомоніли голоси в спорознілих

залах. Знайшлися якісь сінники, на яких можна було простягтись, знайшлися в кухні офіцерського клубу якісь горщики й каструлі. До зали, де порядкували Оловський і Забельський, весь час заходили люди, реєструвались і залишалися в казармах. Цілу ніч надходили нові й нові прибулі. Великий будинок загомонів, заройся людьми. Ожили казарми. Вже летіли телеграми на села з наказами про довіз продовольства, вже перевертали догори ногами госпіталь, щоб приготувати його до прийому поранених.

І водночас поручик Забельський довідався, що справи не такі вже погані, як йому здавалось спочатку. Ще билися десь, ще захищались, ще збиралися частини й армії. Те, чому він не хотів повірити там, на шляху, те, що юрби втікачів приймали з глуфом і зневірою, здавалося тут ясним і правдоподібним... Ну, коли вже тут, в цій малій дірі, один майор... Адже були ще й інші, не всі зрадили, не всі втекли... Ще виявиться, неодмінно виявиться, що і як.

Поручик Забельський знайшов самого себе, і заливав його пекучий сором — адже й він ходив з піднесеною головою й завзято гасив у казармі найменші сумніви, плітки. Там, на шляху, він перестав вірити будь-чому, зараз він вірив усьому. Адже й Варшава ще захищається, і в Східній Пруссії... і льотчики... Він повторював те, що чув, не помічаючи, що додає дещо й від себе. Так легко, так гарно складалося зараз усе в його голові... Так, так, ніколи не треба втрачати надії, ніколи не треба піддаватися сумнівам... Ах, як страшно, як темно було там, на шляху... Поручик відчував, що він і справді вирвався з пекла смерчу, і тут, за його чорною смертною дорогою, було життя, точилась боротьба, були люди.

Настрій у казармах підносився і зростає. Забельський слухав з чужих уст те, що сам казав дві години тому, і радісно знаходив у цьому потвердження. Ну, коли вже всі кажуть... Мабуть, так воно справді й є.

Наступний день почався знов сонцем і блакиттю. І цього дня почали з'являтися нові прибулі. Спершу по одному, по двоє. І, нарешті, посипалися, наче рій бджіл.

Двоє верхівців зупинили коні перед листівкою, навколо якої зібралася юрба людей.

— Дивіться...

Вони читали листівку. Повільно, уважно, півголосом.

Від того найпершого: «Солдати! Громадяни!» — аж до підписів, що чорніли на кінці.

З невимовним глузуванням, з іронією, з усміхом обоє вимовили:

— М а й о р Оловський... П о р у ч и к Забельський.

— Саме так, пане полковник, майор і поручик,— проказав зухвало молодий хлопець в подертім, запорошенім мундирі.

Звисока глянули на нього з коня круглі риб'ячі очі.

— Ну, так... Але сьогодні все змінилось... Знайшлися особи трохи вищі чином, які зможуть втерти носа цим панам... Ідьмо, пане капітан, до цих славетних казарм...

Вони рушили вулицею, супроводжувані неприязними поглядами юрби, яка стояла перед листівкою.

— Дивіться на них...

— Знайшлися...

— О, ще їдуть...

— Нічого пугнього з цього не вийде...

Офіцери й справді сипалися невідомо звідки, один за одним. Самі, без солдатів, без частин. Гладкий капітан відразу почав галасувати в казармах, вимагаючи їжі, хліба, масла. Хтось його вилаяв, галас чути було крізь відчинені вікна аж до саду, де на траві лежали покотом змучені люди. В невеличкій наріжній кімнаті замкнулися на розмову Оловський, Забельський і четверо новоприбулих.

— Радяться, весь час радяться...

— Гей, хлопці...— обізвався Войдига з батальйону Оловського,— щось мені здається, надто довго вони радяться...

— Аякже, начальство...

— Сам пан полковник...

— Тільки полк десь загубив...

— А сам тут опинився, тільки наш майор до роботи взявся...

— Напсують вони там майорові, ох, напсують...

— Що ж би вони мали псувати, таке верзеш... налагодиться все, от-от... Як майор казав: центр опору... Ще ми покажемо себе, ох, покажемо!..

Вони поглядали на замкнені двері, і голки тривоги кололи кожного в серце. Полковник... Давно-давно не бачив ніхто такого високого начальства... Вони майже

перестали вірити в його існування. А тут маєш, звідкілься з'явилися... Сидять і радяться, радяться... Про що ж тут радитись, коли майор уже все упорядкував, обміркував?

— А я тобі кажу, план виробляють... Побачиш, щось із того та вийде... Е, ми ще покажемо...

Через чотири години з грюком відчинилися двері. З кімнати вийшов майор, білий мов крейда. За ним полковник, такий червоний, наче кров от-от мала бризнути йому з обличчя.

— Рота, збір! — скомандував тихим, схвильованим голосом Оловський.

Розпорошені поміж рештками частин усіх видів зброї солдати його роти бігцем помчали в казарми.

Вони шикувалися двома шеренгами на жовтому піску алейки, вздовж газону, що на ньому колись буяли квіти, а зараз розкидані були купи кінського гною. Оловський зупинився перед фронтом. Якусь хвилину всі очі напружено вдивлялися в нього — просто в обличчя. За спинами піхотинців юрбилися солдати, що повідбивалися від інших частин, і вже тут, у місті, приєднались до роти Оловського.

Пильні, сірі майорові очі перебігли по всіх знінцях — кожен відчув на собі його погляд.

— Хлопці!

Вони здригнулися. Майор був ще блідіший, ніж хвилину тому, коли виходив з кімнати.

— Хлопці, вирушаємо!

Шеренга сколихнулася, нервово, збентежено. Капрал Войдига зважився виступити наперед.

— Дозвольте запитати, пане майоре... Так що, куди? Майор насупив брови.

— Свого часу дізнаєшся. Ми покидаємо місто.

Зараз шеренга геть розладналася: залунали збентежені голоси.

— Як же це так?

— Адже мали боронитися тут!

— Вузол опору...

— Усе готове...

— Як же це так?

Оловський ступив крок наперед.

— Солдати!

Вони змовкли, застигли, зачувши його голос.

— Солдати! Ми йшли разом... Я вас кілька разів рятував від страхітної небезпеки... Ми йшли разом... Коли все руйнувалося, наша частина не втратила жодної людини, жодної гвинтівки, жодного патрона.

— Правильно! — ствердив хтось найтихшим шепотом.

— Я думав, що тут... Не виходить! Ходім... Ми протрималися досі, будемо триматися й далі... Як солдати.

У нього тремтіли губи. Він ще раз глянув їм у вічі, охочив поглядом усю шеренгу. Он там, у кінці, Солик, у нього ще нога зопріла. Кремезний Куликівський — той весь час кашляє. Юзьвяк, що пішов до армії в день свого весілля. Каша, селянин з Мазовша¹. Він знав їх усіх на ім'я, на прізвище, знав, що кому болить, знав усе про кожного.

— Ну, звісно, підемо... З вами, пане майоре... — грубим голосом озвався Войдига, і всі притакнули. З юрби вийшло кілька чоловіка.

— Пане майоре, й ми...

— Пане майоре, й нас...

Майор повернувся до своїх. Тихо, неохоче відповів комусь:

— Не можу. Тут є пан полковник, звертайтеся до нього. З сьогоднішнього дня він комендант міста.

— Ф'ю-у-у! — протяжно свиснув Солик. Його вколос гострий погляд сірих очей.

— Через півгодини рушаємо, — мовив майор. Солдати поспіхом кинулись до казарм зібрати речі.

— Божевільний... Серед білого дня, — критикував майора хтось із тих, що сиділи в саду.

— Ех, чи не все одно? Прилетять і сюди, ще швидше...

Раптом усі стурбувались:

— А полковник де?

— Полковник на нараді! — кинув на бігу гладкий капітан, що поспішав кудись з паперами.

— Ех, ці вже наради...

— Згадали...

— Що, хлопці? Будемо тут сидіти? Чи не краще до лісу майнути на день?

— Ліс близьенько...

— Знайде і в лісі.

— Вчора було спокійно...

— Ну! Літав і вчора...

— Тільки вчора ще нічого не було... А сьогодні він уже знає, що нас тут чимало...

— Чого б то йому не знати — не бійсь...

— Ті вже йдуть.

Вони рушили до брами подивитись, як марширує батальйон Оловського. З заздрістю дивилися на них. Загін: щось ціле, єдине, упорядковане. У всіх є рушниці, скатки. Коні невеличкої групки кавалеристів аж лисніли — такі були вгодовані, вичищені.

— От, глянь...

— Такий майор...

— Коли б таких більше...

— В Румунії пошукай,— пожартував хтось гірко.

— Ану, хлопці, швидше до лісу. Тут нема чого чекати...

Оловський був дуже стурбований і явно поспішав. Солдатам теж було трохи не по собі. Вперше за довгий час вони йшли шляхом серед білого дня.

— Швидше, хлопці, швидше... Ліс близенько...

Солдати поспішали, як тільки могли. Ліс був рідкий, з високими соснами, угорі чорніли гнізда. Вони знайшли галявину, порослу молодими дубочками, і почали розташовуватись на ній, коли раптом Войдига сповістив:

— Летять!

Солдати застигли. Здалеку наближався знайомий звук. Ще ледве помітний — далеке тремтіння повітря — немовби рух прозорих крил бабки над водою. Він зміцнювався. Зростає. Солдати попадали на землю під кущами, притулились до неї. Далекий гуркіт перейшов у високе, пронизливе виття.

— На місто летять...

— Так...

— Пана полковника поздоровити...

— Адже там зенітки є, ті, що пан майор вчора поставив.

— Ех...

Над лісом лунало виття, наче вереск великої сирени. Гуло, тремтіло повітря.

— Летять купою...

— Аби він тільки сюди гостинця не жбурнув...

— Може, й жбурне...

Гуркіт знижувався, наближався, заповнював весь світ.

— Минають,— зауважив хтось, і майже водночас десь близько розігнувся жахливий вибух. Один, другий, третій. Здригнулась земля.

— На місто кидають,— шепнув хтось. Солдати напружено прислухались.

Двигтіло, гуло, вибухало навколо. Пекельний гуркіт роздирав вуха, міцнів і зростав. Припавши обличчям до землі, що пахла хвоею, солдати чекали.

Не чутно було жодного пострілу зенітних гармат, які напередодні розшукав і поставив майор Оловський. Ніхто не відповів на бомбардування.

— От, маєш... Б'ють собі спокійненько...

— Пан полковник...

— Комендант міста...

Оловський чув це, але не відповів нічого. Чорною кров'ю обливалось йому серце. Полковник — його червоне обличчя, чванливі промови... І знов нічого, і знов похід у невідоме, і знову поразка, і знову відступ.

Він не думав про те, що сьогоднішній повітряний напад все одно розвіяв би його мрії про центр опору, що кілька зеніток не могли зупинити, не могли відігнати ворожу зграю. Так само, як і вчора, вірив він, що в цьому малому місті почалася б велика справа, ожила б знову вітчизна, коханий його край, рідна земля, стоптана залізним чоботом нападників. І зростала в ньому дика ненависть до того полковника з червоним обличчям, який все це знищив, зіпсував, зруйнував. Заради своєї дурної полковницької пихи, своїх магічних стратегічних планів, своєї великої політики, на якій він, мовляв, так добре знався.

— Відлітають,— зауважив хтось, і майор подумав: як добре було б, коли б сюди влучила бомба. Сюди, саме в нього. Але він згадав про людей:

— Ну, хлопці... Підемо воювати?

— Як накажете,— звично відповів Солик, і очі майора потепліли.

Вони рушили швидким маршем.

Того самого дня, надвечір, батальйон майора Оловського натрапив на ворожі танки. Поручик Забельський навіть не міг пригадати потім, як це сталось. Вони зіткнулися з ними несподівано. Раптом напроти

них виринули ці потвори — лава сталі, монолітна й не-
поборна, невразима, безжальна.

Солик кинувся на танки з в'язкою гранат. Хтось
стріляв, хтось кричав — страшний гуркіт роздирав вуха.
Все заклопочило на шосе — коні й люди, наче їх підхо-
пив раптовий порив урагану. Вони кинулися вбік, в со-
сновий лісок, але сталі потвори, дихаючи вогнем,
посунули за ними. Затріщали, захиталися сосни, падаю-
чи на землю, мов підтята серпом трава. Пронизливо
кричав кінь з роздертим черевом.

Все відбулося швидко, мов на екрані. І коли поручик
Забельський отямився, він зрозумів, що лежить сам
в наполовину знищеному лісі. Колись давно він бачив та-
кий ліс — на південнім узбіччі Татр, після урагану,
який ринув з гір в долину і поклав покотом дерева, мов
косар зелену конюшину.

Зненацька його вразила смертельна тиша — мов
раптовий грім. Він насилу збагнув, що це ж стало тихо
після недавніх вибухів, пекельного гулу й гуркоту. Він
глянув угору, і йому зробилося млосно. На гіллі уцілі-
лої сосни висіло лахміття мундира — подерте криваве
шмаття — високо, наче закинута вгору вибухом вулкану.

Він обережно рушив вперед. Поруч лежав Солик,
нерухомо розкинувши руки. Спокійно дивилися в небо
його скляні очі. Біля нього, під величезним кінським
тулубом, вже роздутим смертю, лежало людське тіло.
Забельський нахилився, повернув до себе холодну голо-
ву мерця — і здригнувся. В страшнім спотворенім об-
личчі він насилу впізнав риси майора Оловського. Йому
захотілося впасти й завити звіром. Це був кінець всьо-
му. Чорна, запечена кров плямувала ясне волосся майо-
ра. Раптом Забельському здалося, що саме тут, в цьому
лісі смерті, настав кінець батьківщини, її остаточна по-
разка й руїна.

Хитаючись, мов п'яний, він рушив далі. Раптом з-за
дерева його гукнув хтось. Забельський здригнувся, вра-
жений. Це кликав його Войдига.

— Пане поручик, пане поручик!

Капрал допомагав товаришеві вилізти з-під повале-
ного дерева.

— Бач, як упало, стерво, — навіть не торкнуло, а
взяло мов у пастку, — ворухнутися ніяк.

Солдат виліз з ями, в яку його кинула вибухова

хвиля. Глянувши на його звичайне, спокійне обличчя, Забельський отямився. Він був живий. Так, це була правда; невідомо чому, невідомо як, але він був живий. Треба було взяти себе в руки. Він відчував своє існування, як нестерпний тягар, але він жив, отже, треба було якось діяти, щось робити, кудись рушати.

З глибини лісу вийшло ще кілька солдатів. Вони зібралися біля Забельського. Бадьорим звичайним голосом запитав Войдига:

— Будуть ті сучі сини повертатись сюди чи ні?

— Ех... Рвонули кудись вперед, чого їм там сюди повертатись,— запевнив один із солдатів.

— Так чи так — немає чого тут сидіти,— вирішив поручик.— Скільки нас залишилось?

Вони поволі рушили знищеним ліском. Кругом валялися кінські трупи, лежали люди, втиснуті гусеницями танків між поваленими стовбурами дерев. Забельського млоло, він одвертав очі від цього видовища смерті. Солдати зовсім не звертали на це уваги. Войдига спокійно перестрибував через трупи, що лежали на землі.

«Отупіли»,— подумав Забельський і здивувався, що сам може на щось реагувати.

— Є коні, наполохані дуже, але є,— радісно гукнув хтось із солдатів.

Коли вони пройшли лісок і обережно вийшли на дорогу, виявилось, що з батальйону майора Оловського залишилось десять солдатів і кілька коней. Забельський окинув їх отупілим поглядом.

Отже, він не тільки мусив жити, але й мав відповідати за життя десяткох людей.

Коли вони виїхали на сліпучо-білий під сонцем шлях, він раптом гостро позаздрив майорові Оловському. Лежав собі там, у лісі, ніщо його не обходило, ні про що він не повинен був думати, ні про що не повинен був турбуватися. Поручик відчув гостру неприязнь до нього, до мертвого. Так, наче добровільно дезертував з життя майор Оловський, веселий, буйний майор Оловський. Наче зрадив, покинувши на поталу жахові, безнадії й порожнечі його, поручика Забельського.

— По конях! — скомандував він глухим, мертвим голосом.

Солдати скочили в сідла. Коні ще тремтіли й рвалися, переполохані недавніми пострілами, гуркотом, вибухами гранат.

Попливла перед очима довга біла смуга шляху. Вона здалась Забельському нескінченною, нудною, страхотною. На хвилину він завагався.

— В який бік поїдемо, пане поручик? — запитав Войдига, перехиляючись з коня. В голосі його була і щира турбота, і опікунський тон, в якому поручик відчув фамільярність. Він нахмурих брови.

— Прямо!

Вони поволі рушили. Солдати неспокійно дивились на небо, але зловісні птахи полинули десь далеко, ніщо не тьмарило погожого дня, небо здіймалося чисте й спокійне, немовби й не розтинали його ніщо ніколи, крім бистрих ластів'їних крил.

Вони підозріливо поглядали на малі лісочки, підозріливо вивчали купи дерев, на поворотах зупинялись, і Войдига виїздив наперед розвідати дорогу. Але всюди була тиша й пустка.

На ніч вони заїхали в село. Селяни дивилися спідлоба, недовірливо, але дали молока, пустили переночувати на сіні. Забельський не міг заснути цілу ніч.

Наступного дня вони заблудили. Забрели в болота, яких не могло висушити гаряче літнє сонце, в хаші очеретів, в плутанину незліченних струмків. Заночувати довелося над водою, з якої здіймався білий туман, що проймав тіло вологою. Вологою дихала земля, наскрізь просякаючи одержу. Солдати встали раніше, ніж рештки зірок потонули в перловій далині неба, змерзлі й пригнічені. Голод дощуляв усе дужче. Вони знов почали плутати поміж струмками, що пахли м'ятою й татарником, серед боліт, де високо росла папороть, а коні непевно ступали по зрадливому хиткому ґрунті.

— Виліземи ми звідси чи ні? — з люттю запитували солдати.

Войдига знизав плечима.

— Може, й не виліземи.

Раптом на стежці залунали кроки. Поручик стримав коня і мимоволі схопився за револьвер. З-за кущів виїшов високий обірваний чоловік, і очі поручика Забельського зіткнулися з сірими очима Петра Іванчука.

— Ви тутешній? — гостро запитав Забельський. Петро оглянув невеличкий загін.

— Тутешній і не тутешній... Я знаю ці місця...

— Де дорога до села?

— До якого?

— До якого-небудь, чорт його бери! До села!

— Тут недалеко є село. Треба виїхати на дорогу.

— Нечистий знає, де та дорога! Два дні плутаємо, як дурні... Проклятий край...

— Такий це вже край, — сухо відповів Петро. — А до села я можу вас провести. Воно тут, недалеко.

Поручик якусь хвилину розмірковував. Підозріливо придивлявся до незнайомого. Ану, як...

— А ти хто такий?

— Я селянин

— Ага... Ну, веди...

Петро поволі рушив стежкою. За ним брели коні, стомлені, забризкані болотом. Поручик помітив, що провідник кульгає, що одяг на ньому в лахмітті.

— А тебе де це так причепурили? Звідки ти йдеш?

— Звідки? Дорога дальня... З-під німецького кордону. Поручик шарпнув поводи.

— З-під німецького кордону? А що ж ти там робив?

— Небагато — в тюрмі сидів...

Солдати глянули на Петра. Він ішов поволі, спираючись рукою на шию поручикового коня.

— Ага...

Стежка повернула вбік і вийшла на вузьку дорогу. Вдалині зачорніли стріхи хат.

— От і село...

— Ти як думаєш — дадуть нам чогось поїсти?

— Коли в них є, то, може, й дадуть...

Але село виявилось пусткою. Чорніло згарище спаленої хати. В хаті поруч дверей були широко відчинені, але ніде не було й душі живої.

— Нікого тут немає, чи що?

— То, може, пан поручик зайде до хати, а я з людьми пошукаю, подивлюся, — запропонував Войдига.

Забельський охоче згодився. Він був змучений до краю, голова йому паморочилась, він страшенно стомився від цілоденної плутанини по болотах.

Петро став на порозі і заглянув до хати.

— Можна зайти.

Забельський зайшов слідом за ним. Хата мала такий вигляд, наче її щойно залишили мешканці. Гаптовані рушники на стінах, велика чорна піч, ікона в кутку.

— Повтікали, видно,— зауважив поручик. Петро виглянув у мале брудне віконце.

— Тут недалеко залізниця, її, видно, бомбили, отож люди десь у лісі...

— А вас коли випустили з тюрми? — запитав раптом Забельський.

— Ніхто нас не випускав... Самі вийшли, першого вересня, коли почали бомбити... Шановна адміністрація замкнула двері і втекла, треба було без ключів відчиняти.

Поручик бистро глянув на Петра.

— А ти за що сидів?

— За комунізм,— чітко відповів Петро і заглянув у горнятко, що стояло на печі. Але горнятко було порожнє.

— А зараз що буде? — запитав Забельський.

— Нічого. Зараз іду додому. А пан поручик які має плани?

— Хочу пошукати якоїсь більшої частини.

— Навряд чи ви її знайдете. А чому ви шукаєте в цій стороні? Здається мені, це напрямок не дуже добрий.

— Чому?

— Бо тут радянський кордон.

Забельський відмахнувся від нього.

— До кордону ще далеко.

Петро хмуρο звів очі.

— Далеко і недалеко... Може, й ближче, ніж здається...

— Як це ближче?

— Може, наприклад, кордон... посунувся...

— Як посунувся? — тривожно здивувався Забельський.

— А от як. Червона Армія вчора перейшла кордон,— твердо мовив Петро.— Забельський схопився і знову впав на лаву. Засміявся хрипким, ненатуральним сміхом.

— Брехня! Справді...

— Ні, не брехня. Вчора Червона Армія перейшла кордон² і тепер посувається вперед.

Забельський відчув, як щось гостро вколело в серце — і раптом його охопила цілковита байдужість.

Ах, чи не все одно, зрештою... Якусь мить він чув ще слова Петра, але потім все розпливлося і згасло. Чи хто взагалі говорив тут про Червону Армію? Брехня, не було нічого подібного...

Петро сів на стільчику і байдуже став перев'язувати поранені ноги. З зусиллям розмотував присохле, просякнене кров'ю шмаття. З-під лави витяг цебер, знайшов у відрі трохи води і обережно став поливати розпухлі ноги. Поручик придивлявся до нього, машинально водив очима за всіма рухами.

— Скільки вам присудили? — запитав він нарешті. Йому було ніяково розмовляти з Іванчуком на «ти», як раніше. Обличчя цього волоцюги аж ніяк не спонукало до фамільярності, а зараз і поготів, коли виявилось, що він не був звичайним собі злодюжкою або конокрадом. Уперше в житті Забельський бачив на власні очі того, про кого досі лише читав у газетах, у звітах про судові процеси, в статтях, — комуніста. Було навіть дивно, що от вони сидять удвох в одній хаті, і той — звичайнісінька собі людина, така, як багато інших.

Петро підвів очі.

— Скільки? Як на наш край — небагато. Десять років.

— На ваш край?

— Ну, так. У нас давали п'ятнадцять... А відсидів я лише два роки. Почалась війна...

— Виходить, ви виграли на цій війні, — з люттю зауважив Забельський. В ньому зростав гнів, що той поводиться так спокійно, наче знає все, наче для нього все цілком ясне.

— Важко сказати, хто виграв, а хто — ні... — спокійно відповів Петро. — Бачите, коли б не війна, хто знає, чи довго б усє це тривало... Не лише зі мною, а взагалі в нашому краю.

— Що ж саме?

— Ну, все, що там діялось. — Він поволі, обережно віддер шмаття з останньої, найбільш роз'явленої рани на п'яті.

— Що ж там діялось?

Сірі очі гостро глянули на нього.

— Пацифікація, голод, тюрми... Все...

— А ви, певне, хотіли б, щоб вас по голівці гладили

за антидержавну роботу... Десять років... Цього ще мало! — схопився з місця Забельський.

Петро припинив свою роботу і глянув на нього з глузливим усміхом.

— Чому ж це мало? Мені, навпаки, здавалось, що це досить багато...

Забельський жбурнув шапку на стіл. Важко сів на лаву і втупив у Петра очі, повні ненависті.

— От... Розстріляти б вас!.. Розстріляти!..

— Чому? — байдуже спитав Петро, наче слова поручика стосувалися когось іншого, наче вони не таїли в собі нічого загрозливого.

— Тому... Адже це ваші друзі йдуть, ваші друзі... Зараз усьому кінець... Зараз уже все загинуло.

Він упав чолом на долоні, що лежали на столі. Сухе ридання струнуло його худу спину. Петро дивився на нього байдуже.

— Багато раніше все загинуло... Раніше, ніж перший літак пролетів над Польщею... Значно раніше...

Поручик схопився з лави.

— Так! Але зараз... Варшава захищається, в Мазовці армія посувається вперед, наші увійшли до Східної Пруссії; під Львовом після початкового хаосу, збирається армія, все починає ставати на ноги.

Забельський пригадав усі чутки, що підносили настрій в казармах, усі втішні вісті, яким він не вірив, мандруючи шляхами, і в які перестав вірити після того, як розбито батальйон Оловського. Зараз, розмовляючи з цим зайдою, він на хвилину знов повірив їм. Він повторював їх з найглибшою впевненістю, з палким жалем, з шаленим гнівом. Він забув про все — власні слова про Східну Пруссію здалися йому чимсь твердим і незаперечним.

Петро уважно вдивлявся в свої закриті пальці, що мокли в воді...

— Де ви бачите ту концентрацію, просування? Брехня, все брехня. Ніхто не ввійшов до Пруссії, ніхто не збирається, немає ніякої армії...

— Брешеш! — буркнув Забельський.

— Але ж я іду з тих місць, де начебто концентрується армія, — вимовив це гірко скривленими губами. — Під Ковелем та концентрація...

— Під Ковелем? — стурбувався поручик.

— Авжеж... Позлазився народ звідусюди... Поспов-

залися, бозна-звідки... Обірвані, каліки, ноги в шматті, голови перев'язані... Хто з рушницею, хто голіруч. Як комашня... Аякже, сповістили, що під Ковелем...

— Ну, і що?

Петро підвів важкі, втомлені очі.

— Солдати... Піхота без чобіт, артилерія без гармат, кавалерія без коней... І начальство... Найвище начальство — поручик... Такий, як і ви.

Він замовк на мить і знов опустив очі на свої поранені, опухлі ноги.

— То чому ж ви тут?

— Чому? Додому йду.

— А... там?..

— Там, під Ковелем? Ну, збіглося народу я знаю скільки. Почекали день, два... Прилетіли літаки раз і другий. В полі всі стояли. На третій день скликав нас усіх поручик. Той не брехав ні нам, ні самому собі, пане поручик. Просто сказав — всі зрадили, продали, все загинуло. Рятуйтеся, хто і як може.

— А я б тому своєму поручикові кулю в лоб пустих! — буркнув Забельський.

— Кулю в лоб? Звичайно, можна й так... Це справді дуже допомогло б... Тільки той поручик сам собі кулю в лоб загнав.

Забельський здригнувся. З худого, почорнілого обличчя глянули на Петра гарячкові, блискучі очі.

— Боягуз, підлий боягуз!

— Може, й так. Бачите, як він те сказав перед фронтом, солдати собі заспівали «Єще Польска...», заспівали, заплакали і пішли... А поручик почекав, поки вони підуть, і кулю в лоб... Отак вона виглядає, та армія, та концентрація, те вторгнення, той марш... Та й ви б тут зараз так спокійно не сиділи б, коли б не...

— Неправда! Найкращий доказ того, що ситуація поліпшилась, те, що літаків немає... Вже котрий день немає.

Петро похитав головою.

— Це найкращий доказ того, що ця земля буде визволена, розумієте, пане поручик? Не вашою армією, якої нема й не буде. Жодної зенітки на весь повіт, жодної гармати! Ви хоч одну бачили? Я — ні! Ви їх ненавидите — ваша справа. Тільки я вам скажу: лише та земля буде врятована, яку вони визволять, розумієте?

Ви бачили, як горів Гарволін, ви бачили, як горів Луків, Седлець? ³ Ви бачили, як лежали трупи на вулицях і не було навіть кому їх відтягти набік? Ви бачили, як били кулемети з літаків по жінках, по дітях? Ви б хотіли й тут такого? Не дочекаєтесь. Досить на цій землі було крові, мук і смерті. Ця земля буде врятована.

— Що ж це за земля така особлива? — тихо, спокійно, з причаєним сичанням в голосі запитав поручик Забельський.

— Українська земля, — спокійно відповів Петро. Поручик ворухнувся за столом. Міцно спершись на брудні дошки, дивився в обличчя Петра гарячковими очима.

— А вас давно треба було розстріляти, давно. Вас і таких, як ви! Тоді не було б того, що зараз.

— Коли вже розстрілювати... щоб не було того, що зараз, когось іншого треба було розстріляти, і раніше, куди раніше... І ви це знаєте, пане поручик, тільки вам не хочеться подумати, не хочеться подивитись.

— А ти, власне, хто такий? — раптом грубо запитав Забельський.

— Я? Я — селянин, українець з-над Стиру, комуніст. Політичний в'язень.

— Ще місяць тому ти б не зважився так говорити.

— Говорив, і не тільки місяць тому...

— А зараз? А зараз ти зраджуєш, як зраджував завжди?

Петро холодно глянув на нього.

— Ні, воно вже так, пане поручик, дивно склалося, що я в житті не зрадив нікого. Ні свого села, ні своєї віри, ні своїх друзів, нікого... І ви мені тут про зраду не кажіть. Два тижні я йшов з тюрми на німецькому кордоні. Два тижні йшов я, українець, комуніст, і шукав частини, в таких, як ви, рушниці благав, розумієте? Я — українець, комуніст. Дивився, як тікають усі, як поранені лежать без допомоги, як горять села й містечка без ніякого захисту, як ворог кидає бомби, куди схоче. Надивився на зраду, підлоту, безсилля... Під Варшавою товариш мій загинув, гарний товариш... Поляк... Ви розумієте, пане поручик, сімнадцять років тюрми? І саме тоді, коли він вийшов на волю після сімнадцяти років... Такі, як ви, тікали, а він схопився за кулемет — там його біля того кулемета і поклато... Після сімна-

дцяти років тюрми, ви розумієте, пане поручик? Хто з вас вартий був одної волосинки на його голові? Ви мені тут про зраду не кажіть...

— Але зараз ви радієте, що вони йдуть?

Петро підвів голову.

— Радію. Щасливий, що нарешті їх побачу... Що ви, пане, можете знати, звідки ви це можете зрозуміти? Але й вас лише вони можуть врятувати, розумієте?

— Що врятувати?

— Польщу.

— Тоді вже краще...

— Ну, коли так...— зневажливо мовив Петро.

Забельський припав до столу і заридав.

— Жахливо, жахливо!..

— Роками готували ви це, роками працювали на те, що сталося зараз,— твердо мовив Петро.— Одне тільки, що платять за це не ті, які винні в усьому... Ті врятувались — на деякий час.

— На деякий час?

— Так, так, пане поручик, на деякий час... Ми ще їх знайдемо, ще розрахуємося з ними... Не сьогодні, не завтра... Але розрахуємось.

Забельський підвівся.

— Даремна балаканина. Не радійте, пане, завчасно. Добре сміється той, хто сміється останнім. Розрахунок буде, це правда. Тільки хто з ким буде розраховуватись, це ми побачимо. Це ми ще побачимо. Пережили двадцятий рік, переживемо й це!

— Зараз справа трошки інакша, ніж у двадцятому році.

— Це ми побачимо. Найкраще — я вас задушив би, мов гадину, але навіщо? Почекайте, подивіться, переконайтесь. А ви ще дочекаєтеся свого! Ще вам буде весело.

Петро здвигнув плечима.

— Смішний ви, пане поручик... Ви навіть самі не розумієте, який ви смішний...

Він підвівся.

— Ви вже йдете?

— Так, іду...

— До... своїх?

— До своїх,— твердо відповів Петро.

— Ну, добре. Ідть собі, поспішайте... Піду і я — тільки трохи інакше, пане комуніст, трохи інакше.

Петро повернувся до нього спиною. Він не оглянувся біля дверей. Прямо з хати вийшов на дорогу.

Якусь мить поручик нерухомо сидів біля столу, вп'явшись пальцями в волосся. По столі лазила муха — він бездумно стежив за нею. Вона простувала поволі, потім зупинилась, почала чистити ніжками крильця. Швидко миготіли тоненькі чорні ніжки на синястій оболонці. Поручик задивився на неї, наче ця муха була єдиним, що могло привернути його увагу. Помітив опуклі, непропорційно великі очка. Витяг палець — муха поволі знялася, ліниво опустилась на другому кінці столу. І знов полізла — раптом пробігла невеличку відстань, потім знову зупинилась, затрималась на хвилинку, висунула кумедні шупальця, шукаючи чогось на столі, і поручик раптом згадав, що він голодний. Палила спрага, паморочилась голова, боліли стерті ноги.

Увійшов капрал Войдига.

— Ну, що там?

— Нічого, пане поручик. Дозвольте доповісти, їсти нема чого.

Забельський підняв помутнілі очі.

— Ти хоч би води приніс, чи що?..

— Води, дозвольте доповісти, теж немає. Всі криниці вичерпано, тільки мул на дні.

— Слухай...

Капрал підійшов до столу.

— Треба подумати, як бути...

Войдига почухав потилицю.

— Ну?

— Карти немає... Ти, власне, знаєш, де ми зараз?

— Та ніби трохи... орієнтуюсь. Тут, праворуч, буде містечко, кілометрів за дванадцять, чи, може, за п'ятнадцять...

Виявилось, що містечко було значно далі або вони просто заблудили. Вони добрались до нього лише пізньої ночі.

На хвилину поручикові здалося, що він бачить все це уві сні. Після тих кошмарних страхітливих днів, де все було, наче примара, він уперше потрапив на твердий ґрунт. На малій станції стояла варта — залізничники з гвинтівками. Походили озброєні поліцаї.

— Яке становище? — запитав він у якогось залізничника.

— Та нічого. Чекаємо поїзда. Від Сарн мусить прийти поїзд. Ми будемо евакуюватись звідси.

— Евакуюватись?

— Так. Адже ви, мабуть, знаєте Вони вже, здається, зайняли Ковель, але, може, нам якось пощастить... Спробуємо. Може, і не будуть зупиняти.

Забельський поміркував.

— Отже, назад...

Залізничник кивнув головою.

— А тут?

— Що ж тут? Цілу ніч була стрілянина.

Поручик здивувався.

— Стрілянина?

— Селяни стріляли. Але ми їх прогнали.

Високий засмаглий добродій у довгих чоботях підійшов ближче.

— Заворушилась мужва, заворушилась. Як же — відчули підпору... А ви, пане поручик?

Офіцер несподівано згадав давно вже забуті закони чемності.

— Мое прізвище Забельський.

— Дуже приємно, Габріельський. Тутешній поміщик.

Допитливим поглядом, ніби оцінюючи, він окинув Забельського. Від чобіт аж до кашкета.

— Пан поручик теж чекає поїзда?

— Не знаю,— знизав плечима поручик.— Звідки мені знати?

Високий добродій щось міркував, дивлячись на нього.

— Пан поручик сам?

— Ні. Зі мною ще десятеро людей — всі, що залишились.

— Десятеро людей...— повторив той.— Як панові здається, варт було б трохи підживитись, так?

— А тут можна щось дістати?

— Можна, чом ні? Може, пан піде зі мною?

— А поїзд?

— Пусте. Дві доби чекають його, і ще не видно. Хто знає, чи буде він взагалі?

Вони поволі рушили захряслою людьми вуличкою. Юрбились жінки, діти, тут і там снували люди з чемо-

данами, з рюкзаками на плечах. До станції йшли солдати. Уперше за весь час Забельський побачив щось схоже на порядок. Біля пекарні стояла довга черга людей, яка швидко посувалася вперед. Запахло свіжим, теплим хлібом, і Забельського аж занудило.

— Зараз... Я тільки скажу своїм людям...

Войдига був уже тут.

— Я, пане поручик, уже все налагодив. Істи є що. Ми про всяк випадок будемо тут, недалечко від станції.

— Добре, добре,— махнув рукою Габріельський і потяг поручика в якийсь садок. Відчинив двері дерев'яного будиночка.

— Пані Юзефова, закусточу і те, що ви самі знаєте.

Кімната була маленька, зеленіли на ліжках плюшеві укривала, рясніли на стінах кольорові картки, з яких усміхалися лялькові личка жінок. Наче не було війни, не було шойно пережитого страшного кошмару. Пахла кімната пліснявою і старовиною, непорушним, відстояним спокоєм.

На столі з'явилася боката фляжка, сир, ковбаса.

Габріельський налив чарку, і поручик жадібно накинувся на їжу.

— Призволяйтесь, пане, призволяйтесь,— гостинно припрошував господар.— Ковбаса суха, нічого собі... Випиймо. За ваше здоров'я.

Поручикові обважніла голова. Габріельський взяв його під руку.

— Ходім спати. Я сплю знаєте тут, у stodолі. На сіні. Ближче до коней, бо як украдуть у мене коней, то вже капут.

Поручик слухняно скорився поміщикові. В темній stodолі стояли коні, монотонно хрумаючи сіно. Габріельський допоміг йому вилізти вище, на м'яке запашне сіно.

— Отут. А що, хіба погано? Мундир хай пан розстебне, чоботи стягне — аби зручніше.

Поручик ліг на сіні, і тільки зараз відчув страшну втому, яка не давала заснути. Живим вогнем пекло ноги, у литках і стегнах щось сіпало й крутило, наче там набрякали чиряки. Задерев'яніли пальці рук, боліла голова.

— Ви спите?

— Ні. Не можу.

Габріельський присунувся ближче.

— Певне, ще є час виспатись, до ранку далеко. Бачите, я хотів з вами поговорити.

— Поговорити?

— Так.

Зашелестіло сіно. Габрієльський сперся на лікоть. Поручик побачив ледве видний в сутінках обрис його голови. Очі призвичаїлись до темряви, і здавалось, наче в стодолі трохи посвітлішало.

— Бачите, пане, у мене тут є маєточок, недалечко, десять кілометрів, не більше... Ситуація така, що нічого доброго не дочекаєшся. Приїхав сюди, бо й поліція тут, і залізничники. Все якось безпечніше. І от уже п'ятий день чекаю.

— Чого?

— Бачите, пане... Ескорт мені дають, справді дають. Чотирьох поліцаїв, кулемет... Три фургони дають мені, три пари коней... Я міг би виїхати п'ять днів тому, бо ж ескорт мені дають, кажу вам. Без цього, розуміється, було б тяжко... Тільки, бачите, пане...

Він замовк. Поручик уже зовсім отямився.

— Бачите, тут, теж недалечко, моя кузина має фільварк. Фільварочок невеличкий. То жінка якось сама собі хазяйнувала. Ну, як тільки прийшли туди вісті, селяни зараз до неї. Втекла, я вам кажу, жінка, в самій спідничині. Тут вона зараз, в містечку, наймає кімнату. Величезна в мене охота є...

Він зупинився. Поручик підвів голову.

— Я розмовляв, аякже? Розмовляв разів зо два... Та щось нічого не виходило. А сьогодні побачив пана — і думаю собі: знайшов, Габрієльський, поговори з ним, спробуй ще раз. Я маю око на людей, кажу вам, маю око... Відразу вгадаю, хто чим диха, тільки-но гляну... Не будь я Габрієльський... Отже, про що це я казав? Ага... Як пана побачив, думаю собі, з цим я договорюсь напевно.

Забельський стурбувався.

— Не розумію.

Раптом торкнуло його недобре передчуття, підозра, мутна і невиразна. Пригадалося все, що він бачив на дорозі, інструкції, радіоповідомлення про шпигунів.

— А панові чого, власне, від мене треба? — запитав він гостро, пригадуючи, чи відсунутий запобіжник його револьвера.

— Але ж, пане поручик! Прошу вас, зрозумійте... Стільки років людина сиділа на своєму хазяйстві, заощаджувала тяжкою працею, аби на старість щось мати... Ну, й кузина моя... Удова, самітня жінка, працювала, кажу я вам, пане, від світанку до ночі... І зараз так дурнісінько все подарувати? Не будь я Габріельський, не дало б це мені спати до самої смерті. Я розмовляв тут де з ким... Але що ж, кожен тільки про себе думає. І бояться, кінець кінцем, просто бояться... А я не боюсь. І, зрештою, з ними тільки так і треба поводитись. Політика, чемність — потім з цього завжди якась історія виходить. Ви ж знаєте, пане поручик, вони вчора аж до станції підійшли, стріляли. Аякже! Зброя зараз є в кожного. Коли солдати розбігались — хто зброї не кинув, з собою забрав. Зброї по селах повно... Тут раз загорілася хата, то як почали вибухати гранати... Фейерверк, справжній фейерверк...

— Ну, і що?

— Я думаю собі — тікати, звичайно, треба, але так, насухо? Я — що ж... Але кузини мені шкода, ви мене розумієте? В самій спідничині жінка втекла, в самій спідничині... Тут, недалечко звідси, зо два кілометри. Я розмовляв з одним капітаном на станції — знайшовся там один капітан — раритет, пане поручик, кажу я вам, раритет, бо вище капрала зараз і не побачиш... Але де там... Не розуміє людина, нічогісінько не розуміє... Загін його селяни перебили, коли він сюди добирався, а він нічого... Розтлумачив йому — не хоче... От, пане, з цієї кволості нашої все виникло, з кволості... Гуманізм там усякі. Дуже це гарно все, тільки треба знати, як і коли... Наш уряд теж у гуманізм бавився... От воно й є... Ех, пане, залізним кулаком те все треба було б, залізною рукою.

Забельський відчув раптом дивний спокій і безпеку. Видно, ще не було так погано, видно, ще не все загинуло... В кошмарі останніх днів голос цього поміщика прозвучав на диво тверезо і втішно.

— Я казав капітанові — дай мені, пане, своїх людей. Нічого більше не хочу — лише на один день дай мені своїх людей. Відразу всю околицю приборкаю. Тепер з-за кожного деревця, з-за кожного рогу стріляють, та й чому б їм не стріляти? Адже ніхто їм нічого. А я б зараз подався туди, в маєток кузини. Тут собі бавляться,

арештували якогось бандита, сидить у тюрмі... Аж сміх бере... Кажу капітанові, не будь я Габріельський, за два дні всю околицю приборкаю. Тільки, пане, без усяких там іграшок — з чотирьох кінців вогонь підкласти, сухе зараз усе, спалахне, як солома. І кулемети поставити — теж з чотирьох кінців. За чверть години спокій буде в селі, я вам кажу! Вже я на цьому знаюсь, не будь я Габріельський.

Поручик відчув раптове тремтіння. Байдужий, спокійний голос лунав у темній stodолі, де солодко пахло сіном.

— Одне, друге, третє село заспокоїти — відразу було б легше. Хіба мало тут війська товчеться весь час, а що з того? Нема ніякої користі. А можна б його добре використати. Гуманізми... Коли б так взялися з самого початку, можна було б усе відразу придушити... Але це треба робити ґрунтовно, розумієте, пане, ґрунтовно! До останнього, аж до шмаркача в колісці, бо як ні, то знов запалає, і через п'ятнадцять років вони вам такий сюрприз піднесуть, що й незчуєтесь.

Поручик силкувався усвідомити все щойно почуте.

— Ну, добре... А як же потім?

— Ет, дурниці! Очистити територію, осадників привезти з Мазовця або ще звідкись... Людей у нас досить. Весь час бавилися, пане, в якісь там проблеми меншостей. Я б їм показав згоду... П'ять днів пояснюю, благаю, прошу — нічого. Ніхто цього не розуміє. І навіть той — капітан. Нічого дивного, що так все склалося...

Забельському згадалася недавня розмова в хаті. Його охопила глуха злість проти того волоцюги, якому він не зумів навіть відповісти.

Дедалі все переконливішим здавався йому хрипкий голос Габріельського.

— Ну, що пан про це думає? Невеличка вилазка — і готово. Ніякого завзяття в нашої молоді нема, ніякої фантазії. Але я на пана розраховую твердо... Тільки-но побачив пана — відразу сказав собі... Відемо собі удо світа — це лиш за пару кілометрів звідси.

Забельський відчув раптову радість. Отже, буде щось — хоч якась діяльність. Щось станеться, розітнеться ця похмура завіса кошмару. Та раптом його вразила несподівана думка.

— Ну, добре, а коли... коли прийдуть більшовики?

Габрієльський зайшовся іронічним сміхом.

— Більшовики? Невже пан цьому вірить?

Забельський здивувався.

— Як?

— Ну, так... Брехня все це, не будь я Габрієльський. Певне, як наші відступають, а мужики стріляють з-за кожного рогу, то їм легко. Але хай стане їм хтось на дорозі з гвинтівкою — побачите, як будуть тікати. Адже відомо всім... Танки в них з фанери, у гвинтівках немає замків — армія... Голодні, роззуті, роздягнені... Аби слава... Вже я не дам себе піддурити, не будь я Габрієльський. Дайте мені лиш десяток своїх людей, а я вже зумію їх зупинити, присягаюсь честю!

Поручикові стало легко й радісно на душі. Отже, нарешті, знайшлася людина, яка сміється з усього, яка вірить, не впадає в розпач...

— Згода,— мовив він. Габрієльський в темряві відшукав його руку і стиснув.

— Оце я розумію! Це зветься — офіцер! Ех, пане поручик, дамо ми з вами хамам гарту! Я панові покажу, як роблять лад. А потім носа втremo тому капітанові... Втremo, не будь я Габрієльський.— Він вмостився зручніше, зарившись у сіно.— Ну, а зараз спати. Збуджу вас удосвіта.

За хвилину розляглося його голосне хропіння. Але Забельський ніяк не міг заснути. Крізь шпарину в даху він бачив одним єдину зірку — вона горіла холодним блакитним сяйвом. Як тут опинився в цьому ведмежому кутку, в stodолі, на сіні, обідраній, брудній, він, поручик Забельський? Що з ним буде завтра, що буде після-завтра? Чи не краще було б піти на станцію, чекати того поїзда і повернутися додому? Куди, власне, повернутись? Адже в нього, мабуть, не було вже дому. Він, мабуть, вже завалився в огні пожарища. Мати, сестра? Чи вони були ще живі, чи існували ще серед живих? Далекі, нереальні були їх кохані обличчя, стерлись їх риси, наче поміж тим днем, коли він пішов з дому, і сьогоднішньою ночівлею в stodолі проминули не тижні, а довгі роки...

Габрієльський захропів голосніше, і Забельський задрісно подумав про його рішучість, енергію, волю. «Так,— пригадав собі,— але він не бачив усього». І відразу боляче защеміло серце. Містечка й села в загравах

пожеж. Юрби втікачів на дорогах. Загублені десь похідні кухні, втрачений зв'язок. Гвинтівки, що валялися в канавах, радіоапаратура, незмонтовані зенітки на платформах розбитих поїздів. Чи було це все справді, чи лише приснився йому примарний сон, який навалився на груди тяжким кошмаром і не дає прокинутись?

Де зараз їх полковник? Він виразно побачив біляві кучері його дочки, панни Ірени. Лімузини... Хто це казав про лімузини? Ага, той, комуніст... Дивно, але це була правда. Вже на третій день їх полковник зник, як дим, полковник і всі інші... Тільки він, Забельський, ішов, як дурний, пильнуючи своїх людей. І що з того? Залишилось тільки десять. З усього загону, з батальйону Оловського. Добре, що й ці є — стануть тепер у пригоді. Так, не було іншого виходу, як тільки взятись, нарешті, до роботи після довгих днів розгубленості і втечі, після цієї потворної і страхітної війни, де не було зроблено жодного пострілу. Може, й правда, що в більшовиків танки з фанери? А тоді можна було б почати саме звідси. Зібрати, зосередити, взяти в кулак. Ніхто інший, саме він, поручик Забельський, має це зробити. Зараз такий час, що чин важить небагато. Показати їм усім, що поручик теж може на щось придатися.

Десь тихенько наспівував цвіркун, коні розмірено жували сіно. Поручик Забельський засинав в якомусь дивному тумані. Десь у глибині ества він знав, що немає порятунку, нема шляхів; знав: руйнується його вітчизна, гине, стікає кров'ю, попеліє чорним згарищем — і водночас хтось другий у ньому чогось чекав, на щось сподівався, розраховував на завтрашній день, коли й він, поручик Забельський, покаже, що він здатний зробити, коли він зможе відповісти тому комуністові.

— Танки з фанери, — буркнув він собі із зловтішним задоволенням, наче той міг його почути. — Танки з фанери.

Блакитна зірка підморгнула йому, ніби розуміючи. Поручик Забельський ще бачив її, але вже відчував, що засинає.

Прокинувся він свіжий і бадьорий. Що сталося учора таке приємне? Ага, Габріельський. Так, справді, Габріельський.

Старого поміщика вже не було в stodолі. Він порядкував на подвір'ї, погукуючи грубим голосом.

Вони вирушили дуже швидко, ледве почало ясніти небо перламутровим одсвітом.

І відразу поручик Забельський відчув, що тут щось не так. В перший день підхопило його дике, хиже піднесення. Але вже на другий день він їхав на чолі свого невеличкого загону з розпачем в серці, з туманом у голові. За ним залишалися охоплені полум'ям села — але це нічого не зміняло. Так, як наказував Габріельський, вони підкладали вогонь з чотирьох кінців. Стріхи були сухі, як папір, дерево висушене серпневим сонцем. Дивно виглядало ясне полум'я, що здіймалося вгору, в сьайві сонячного дня. Але ще дивніше було те, як поводитися люди. Вони вибігали з хат, хапали дітей на руки, витягали, що було напихваті, і ставали, дивлячись на повиту вогнем оселю. Без крику, без плачу й стогону, з суворими, застиглими обличчями. Габріельський сам стояв біля кулемета, і Забельський, дивлячись на його обличчя, був часом непевний, чи не збожеволів старий серед цього пожару й крові. Дикі, палаючі очі дивилися на село, руки вправно натискали гашетку.

— Та-та-та-та,— цокотав кулемет, і обличчя Габріельського палало вогнем незрозумілого натхнення. Габріельський поводився, як божевільний, і своїм божевіллям умів заражати інших: невеличкий загін Забельського, десятих поліцаїв, яких їм дали на допомогу, і кількох мародерів, що приєдналися до них. Коні були змучені, люди падали з ніг, але старий не давав їм спочити й на хвилину, не давав отямитись.

— Швидше, швидше!

Палав вогонь з чотирьох кінців села, татакали кулемети — і Габріельський знов мчав уперед.

— По конях! Швидше!

Він сам стріляв з кулемета, сам правив кіньми. Трохи нахилившись, з розмаяним сивим волоссям, мчав уперед, як божевільний. Люди дивились на нього з забобонним страхом.

— Швидше! Дивіться, пане поручик, як гарно горить! Ех, ми їм ще покажемо! За тиждень все воєводство пустимо димом. Гуляли ці хами, погуляємо й ми! Тільки швидше, швидше!

Забельський діяв, мов загіпнотизований. Він ні про що не думав, не бачив нічого. Очі йому заливали кров і темрява.

Але часом він не міг не бачити. Одного разу вони під'їхали до самотньої похилої хати, що стояла біля дороги. Оббиті стіни, облізла очеретяна стріха. З хати вийшла жінка з дитиною на руках. В розкритій пазусі сорочки видно було худе тіло, обвислі груди. Великими здивованими очима вона дивилась на людей, що під'їздили до неї. Дитина заплакала, міцно схопивши її за шию. Раптом зацокотів кулемет. Жінка впала на землю. Від'їжджаючи, Забельський оглянувся на неї. Вона лежала нерухомо. Дитина сиділа поруч і заходилася від плачу, силкуючись пальчиками підняти опущені повіки матері. Ніхто не вийшов з хати — видно, не було в ній жодної людини. Забельського охопила огида. Невже це був ворог — нужденна жінка і крихітна дитина? Невже це війна для офіцера, війна честі? Він відчув себе раптом змученим, розгубленим, зганьбленим навіки. Плач дитини ще лунав в його вухах, безсилий, жалібний. Обличчя жінки, що нерухомо дивилася в небо з-під напівзаплющених повік, весь час виринало перед очима.

Але Габріельський не давав йому отямитись.

Вони мчали по дорозі з громом, гуркотом, віз несамовито торохтів по вибоїнах. Габріельський ляскав багатом, як досвідчений візник. Худе його, засмагле й голодне обличчя скидалося на морду зацькованого звіра, ладного в передсмертну хвилину кинутися несамовитим стрибком на свого нападника.

Буйним вогнем палали на дорозі села, що залишалися за ними. Цей вогонь начебто додавав Габріельському нових сил і завзяття.

— Знаєте, пане поручик, це мені таки подобається. Несвоечасно я народився, кажу вам. Хоча б років на триста або чотириста раніше. Зібрати загін — і в степ! На татар, на козаків, погуляти по широких степах! Адже все це наше — аж до Києва, до Чорного моря⁴. Ех, нікчемні зараз люди, пане поручик, і нікчемні часи. От ще село... Ану, хлопці, солома є?

— Є.

— Ну, то вперед! По двоє з кожного кінця! Як я вистрілю з пістолета, підпалюйте! А ми з фронту зайдемо, звідси... Закладай стрічку, Войдига!

Село було невеличке. Сірі низенькі хати тулилися біля шляху. Золотилось листя дерев, що заслоняли дахи. Габріельський підвівся на возі.

— Знаєте, пане поручик, один гарний винахід зробили більшовики... Тачанка... От що придалося б зараз... Що там цей віз...

З хати вибіг солдат у подертому мундирі.

— Що це? — дивувався Габріельський.— Гей, ти, а йди-но сюди!

Солдат підійшов ближче.

— Частина яка стоїть на селі, чи що?

— Яка там частина... Нас тут кілька солдатів.

— Додому тікаєте, га? — ущипливо запитав старий.

Солдат низав плечима.

— Де там додому. Я з-під Гдині.

— Ага... Ну, брат, прилучайся до нас... Станеш нам у пригоді.

Солдат уважно дивився на невеличкий загін. Глянув на Забельського, перебіг очима по синіх мундирах поліцаїв.

— А нащо це?

— Та погуляємо трохи! Гукни своїх товаришів, хай не сидять по хатах.

Солдат, що стояв біля воза, раптом глянув на нього насторожено й пильно.

— Чого б то їм не сидіти по хатах?

— А того, що ми зараз підпалимо це кубло, а я ще й трохи постріляю з цієї машинки.

Солдат відступив, наче його ударили в груди.

— Як?

— Отак, як чуеш. Ану, швидше! Хлопці чекають! Давай сюди своїх.

Солдат крутнувся на каблуках і побіг до першої хати. З сусідніх хат виглядали обличчя, але, побачивши озброєних людей, миттю зникали за шибками.

— Бабляються там, холери. Все село на ноги стане, поки вони зберуться.

З хати вийшло четверо людей в мундирах. Габріельський помітив, що у них є гвинтівки і револьвери.

— Ого, навіть із зброєю. Згодяться хлопці...

Четверо солдатів наближались рівним кроком. Не дивлячись на Габріельського, вони підходили прямо до поручика, який стояв, тримаючи поводи в руці.

— Пане поручик!

Забельський здригнувся, побачивши суворі, тверді очі, що дивилися на нього. Той, що заговорив з ним,

мав теж відзнаки поручика на подертому мундирі. Ліва рука його була на перев'язі: видно, він був поранений.

— Ану, хлопці, до нас! — радісно скомандував Габрієльський, але ті навіть не звернули на нього уваги.

— Пане поручик, що ви робите в цій банді? — голосно запитав прибулий. Забельський мимоволі відступив. Габрієльський підскаочив на возі.

— Що? Що?

— Я питаю вас, пане поручик, що ви робите в цій банді?

— Ви що, збожеволіли, пане?

— Я? Ні. Люди кажуть, що це ви підпалюєте села. Ми третій день бачимо заграви.

— Ми,—мовив Забельський непевним голосом.— Треба трохи приборкати мужиків.

Він не дивився в очі прибулому. Виразно, зовсім близько чув плач дитини і бачив помутнілі, напівзаплющені очі вбитої жінки. Йому здавалося, що поручик з перев'язаною рукою може побачити в його очах цей образ. Тому він дивився в землю.

— Ага,—протягнув той.— Пане поручик, раджу вам їхати далі й краще приборкати свій загін.

— Вас повчають, пане поручик! — високим, уривчастим голосом гукнув Габрієльський.— Що ви на це скажете, пане поручик? Ану, геть звідси, бо я даю сигнал.

Він підняв був револьвер, але не встиг вистрілити вгору. Прибулий спрямував йому в обличчя дуло браунінга.

— Ні з місця! Не ворухитись — буду стріляти!

Габрієльський захрипів. Він не міг видушити з горла ні слова.

— Пане поручик, ви ганьбите свій мундир... Це розбій... Я повинен був би вас застрелити, як скаженого пса, розумієте, пане, як скаженого пса... Я не дозволю торкати це село.

— Хочете, щоб вас мужики зарізали, га? — видушив, нарешті, з себе Габрієльський.

— Я тільки дивуюсь, як вони досі вас не зарізали... Люди, що ви робите? Ви збожеволіли? Чого ви хочете? Хіба ви не розумієте, не бачите, що діється?

— Ми порядок робимо! — верескнув Габрієльський.— Робимо порядок серед цих бандитів!

— Я не бачу тут інших бандитів, крім вас,—сухо

обірвав його прибулий.— Ану, марш. Забирайтесь звідси!

Солдати з загону Забельського непевно ззиралися поміж собою. Але в цю мить Габріельський скористався з необачності поручика,— той опутив дуло браунінга вниз. Габріельський натиснув курок — гримнув постріл. Майже водночас з-за хат вихопився великий стовп вогню.

— Вперед, хлопці! — гукнув радісно Габріельський і вдарив по конях. Прибулий поручик вистрілив — старий упав на возі. Забельський одним скоком опинився на коні.

— По конях!

Його гнало вперед це страшне слово. Бандити! Бандити! Чим же він став, він, поручик Забельський! Голосно, виразно лунав в його вухах плач дитини. Він тікав від цього плачу, який переслідував його всюди, тікав від слів найтяжчого обвинувачення, яке кинув йому в обличчя прибулий.

Що він міг сказати на ці слова, коли той бачив, напевно бачив — невідомо як — в його очах образ вбитої жінки?

Вони рушили з місця галопом. Поручик з рукою на перев'язі вибіг на шлях. Слідом за ними затрікотіли револьверні постріли.

— Стріляй собі, стріляй,— захрипів Габріельський.— А сільце горить, та ще й як!

Справді, над селом, в чисте блакитне небо здіймалося яскраве полум'я бездимного вогню.

— Де ж наші? — стурбувався раптом Войдига, але на дорозі обіч затупотіли коні — вісім солдатів, виконавши своє завдання, почули постріли з шляху, об'їхали манівцями село і приєднались до загону.

Неподалік від села вони зупинились. Габріельський, лаючись, оглядав своє поранене плече.

— Сучий син... Ви тільки подумайте, пане Забельський, що могло бути, коли в нашій армії такі офіцери? Бандити, каже... Та й ви теж. Жоден не зважився стрельнути йому в лоб... Одірвіть-но, пане, рукав від цієї сорочки — перев'язати плече... Що, брудне? Дурниці... Я ні в яку заразу не вірю, в мене здорова кров... Зараза тільки до гнилих чіпляється. Гляньте, як добре влучив... Куля пройшла наскрізь. Ну, вже добре... Можна їхати...

Вони рушили шляхом в понурім мовчанні. Один з поліцаїв сів на воза і взяв віжки. Забельський пустив коня ступою. Він дивився в землю, в сипку куряву, в якій грузли кінські копита. Чув, як посуваються за ним інші,— поволі, понуривши голови.

— Що це ми, на похорон їдемо, чи що? — розлютився, нарешті, Габріельський.— По конях! По конях! Тут зараз збоку повинно бути ще село.

Забельський не відповів йому, ніхто навіть не ворухнувся. Габріельський помацав своє поранене плече і скривився:

— Та й ви теж, пане поручик... Який вас біс штовхнув тікати звідти? Як уже почали, треба було закінчувати... І з тими фармазонами треба було упоратись... Хамські оборонці знайшлися, прошу вас... Ще й поручик зветься.

На слова Габріельського всі знов відповіли мовчаням. Габріельський неспокійно ворухнувся на сніпку соломки, що правив йому за сидіння.

— Пане поручик!

— Що?

— Може б, ви ближче під'їхали? Чому ви не відповідаєте?

Забельський мовчав. До нього під'їхав Войдига.

— Тут зараз лісок є і вода... Може б, привал зробити?

— Можна,— мертвим голосом відповів поручик.

В ліску було повно шелестливого листя, але дерева де-не-де зеленіли буйно, наче влітку. Пахло сонцем і землею. Вони розташувались на невеличкій галявині, під деревом. Забельський ліг на траву і втупив очі в небо. Войдига оглянувся був на нього, але, врешті, зважився і став порядкувати сам.

— Ану, хлопці, скочте на село, довідайтесь, що і як. Може, пожерти щось знайдеться.

Відразу зголосилися охочі. Габріельський з зусиллям зліз з воза і, сопучи, підійшов до поручика.

— Чого це пан розлігся, як дівка біля кавалера? Настрій зіпсувався, чи що?

— Дайте мені спокій, будь ласка,— буркнув поручик.

— Спокій можу дати, чому ні?

Він пошкунтилгав до купки поліцаїв, які весь час

трималися окремо. Сів біля них і щось заговорив, вряди-годи зиркаючи на Забельського, який лежав нерухомо.

Незабаром повернулися солдати, що ходили на село. Вони принесли їжу й новини Забельський звівся на лікоть і слухав.

— Казали на селі...

— Село українське? — втрутився Габріельський.

— Ага... Українці. Кажуть, що більшовики вже всюди просунулися головними шляхами...

— Як просунулись? — стурбувався Габріельський.

— Ну, так... Головними шляхами йдуть, на міста. Кількома шляхами йдуть, швидко просуваються.

— То як же? — здивувався Войдига.— Виходить, вони обігнали нас?

— Напевно обігнали.

— Звідки ті хами можуть знати? — нетерпляче почав був роздратований Габріельський, але йому ніхто не відповів.

Солдати занепокоєно переглядалися. Габріельський прикладав долоню до перев'язаного плеча і кривився. Забельський тупим поглядом дивився в траву.

— Ну, то що ж? — запитав, нарешті, Габріельський.

— Нічого,— буркнув поручик.— Роздай хліб, Войдига.

Капрал ламав буханки і роздавав усім великі чорні шматки. Всі жадібно їли. Лише Габріельський відмовився від своєї пайки, махнувши рукою.

— Ет...

Один з поліцаїв сів, обнявши руками коліна.

— Але коли більшовики йдуть шляхами, то треба б нам поміркувати.

— Що ти тут будеш міркувати? — буркнув поручик.— Вони ідуть із сходу на захід — значить, нам можна посуватися тільки паралельно з ними. Куди ж ти підеш? До німців?

— А хоч би й так? — непевно відповів поліцай.

— Тільки як його пройти? — втрутився Войдига, ледве вимовляючи слова набитим їжею ротом.

— Пройти можна, все можна,— перебив знов Габріельський.— Тільки не так, як ми зараз плентаємось. Невдоволення, сентиментальні настрої... Можна посуватися вздовж їх шляху, коли це, зрештою, правда, що вони йдуть, а можна й повернути...

— Ага...— глузливо зауважив Забельський,— повернути до тих сіл, які ми палили, так? Там нас привітають, звичайно, а надто, як більшовики вже там... З хлібом і сіллю зустрічати вийдуть.

— Пан поручик, видно, жалкує... Краще було б дати хамам відразу нас порізати... А вони вміють тельбухи випускати, ого, вміють! Є в них практика ще від Гонти і Залізняка.

— А зараз вам не будуть тельбухів випускати, коли ви їх села спалили, га?

Габріельський побагровів.

— А я взагалі жалкую, що з паном зв'язався! Здавалось мені, що пан — людина, а виходить. таке ж ніщо, як і інші. Пішли, згодились, а зараз що? Претензії? Хто підпалював села: я сам чи ваші люди? Це той фармазон так налякав пана поручика, чи як?

— Що там сваритися...— втрутився Войдига.— Радитись треба, що робити... З тими більшовиками, може, й неправда ще.

— Всі кажуть,— обурився солдат, який приніс хліб з села.— Адже люди в містечку були, бачили.

— Мало, що бачили,— не згоджувався Габріельський.— Та, зрештою, не такий чорт страшний, як його малюють. Кулемети в нас є, прорвемось якимось.

— Прорвемось — але куди? — запитав похмуро Забельський.

— Як то куди! В Румунію, в Угорщину — там напевно вже збираються армії. А зрештою... хоч би й на Захід! З культурною людиною завжди можна домовитись, а тут — Азія, дикуні!

Обіч солдати розмовляли з тим, хто приніс хліб з села.

— Вони солдатів пускають — тільки зброю покинь, і можна йти куди хоч.

— Ну?

— Так кажуть. Та й правда — нащо ми їм?

— Та воно так...

— Ну, то як же?

Вони непевно оглянулись на Забельського, який і далі сварився з Габріельським.

— Ці нас виведуть, не бійсь! Що тебе й рідна мати не знайде.

— Та звісно... Але більшим загоном, може, краще?..

— Де там краще... Знов щось вигадують...

Габріельський так захопився, що махнув простреленою рукою і голосно засичав.

— Холера, як пече! А вам здається, що як уже більшовики, то й кінець усьому... По-перше, невідомо, чи вони є. Як це могло статися так швидко? Дурні балачки.

— Адже в них усе моторизоване,— втрутився солдат.

— Сміх, та й годі! — обурився старий.— Мо-то-ри-зо-ва-не... Кому ти кажеш? Я їх знаю, добре знаю, не бійсь. Та коли навіть вони є, все одно — пройдемо! Що ви на це, пане поручик?

— Дайте мені спокій,— простогнав Забельський.— Я вже не можу...

— Ого, розклеївся пан поручик... Війна — це не обід у пана полковника... Війна — це не парад на Саксонським майдані, пане поручик... Сором, стогне, наче баба... Ану, вставайте швидше, рушаймо!

— Нікуди я з вами не піду.

Габріельський аж затрусився.

— Що? А щоб вас грім побив! За няньку я до вас найнявся, чи що! Якраз мені потрібні ці настрої й нерви! Забираю своїх і їду. Цікавий би я був знати, як ви собі дасте раду з тим своїм десятком людей, без кулемета. Та щось і ваші люди поміж собою шу-шу... Щось мені здається — залишиться пан сам-один як палець.

— Ну, й нехай...— простогнав поручик і зарився обличчям в траву. Войдига зніяковіло дивився в інший бік і посвистував.

— Ану, панове, збираймося. Час рушати! — скомандував Габріельський і схопився на ноги. Ніхто з солдатів не ворухнувся. Тільки поліцаї зібралися біля воза.

— Коли йдеться про нас, то наше становище...— почав був сержант, але Габріельський махнув рукою.

— Все одно... Потрапимо в руки мужикам, то вам тельбухи повипускають так само, як і мені, хоч я не ношу синього мундира... А нарвемось на більшовиків — то вже або вони нас, або ми їх... Пан поручик розкис, як баба, хай собі залишається, а ми рушаємо.

— Куди?

Габріельський махнув рукою.

— Прямо. По дорозі зорієнтуємось. Що тут можна сказати задалегідь, коли людина нічого не знає, крім мужицьких пліток? А у вас карта є, пане? Нема? Пан

поручик Забельський, певне, має при собі карту, та тільки Східної Пруссії або Берліна... А це нам зараз ні до чого.

Він виліз на воза з буркотінням і прокльонами, бо поранене плече дошкуляло йому дедалі дужче.

— От сучий син, погань... Стріляти йому закортіло... Видно, вже тягне до більшовиків, грунт собі захотів приготувати. Ну, хай... Габріельський має тверду шкіру, аби хто її не продірявить... Беріть віжки, беріть, з мене сьогодні ніякий фурман... Все готове? Підкладино, пане, трохи соломки під цю машину... Треба на неї дихати, бо як ми не дамо собі ради, то вона нам завжди допоможе. Патрони там, у кутку. Ну, пане поручик, до побачення! Може, ще побачимось колись, хоч я сумніваюсь...

Забельський не відповів. Він не підвівся з трави. Знизу дивився, як ті від'їжджали. Високі халяви чобіт у поліцаїв, ноги коней, забрьохані пилом і болотом, ободи коліс, обліплені піском. Вище йому не хотілося дивитись. Зарипіли сідла. Ляснув батіг, покотились колеса. Поїхали.

На якусь мить Забельського охопив жах. Схопитися, гукнути, щоб ті зупинились. Адже він знов залишиться сам з маленьким своїм загonom, з тягарем відповідальності за нього, невпевнений, розгублений.

— Так краще — менше нас буде,— мовив хтось біля нього. Тільки за мить він упізнав Войдигу, який начебто відповів на його думки.

Так, може, це було й краще... Адже не могло бути вже й мови про збройну боротьбу з ворогом. А тоді — десять чи двадцять людей, це вже не мало значення. Навпаки, поділ загону міг стерти сліди попередньої каральної експедиції, що зараз здавалася поручикові якимось незбагненим страхіттям, кошмаром, гіршим за все, пережите досі. Плакала дитина — уперто, невпинно, нестерпний звук не змовкав і на хвилину. «І взагалі — невже це тому, що сказав той поручик, з рукою на перев'язі?» — замислився Забельський, але відразу зрозумів, що причина була зовсім не в тому. Ця потворна, дика гонитва, вигуки Габріельського, гарячка, що палила уста, невпинний поспіх, який не давав ні на хвилину затриматись, поміркувати, розважити. А зараз це минуло — оголилася вся потворність тих божевіль-

них днів, і поручик раптом відчув, що він розбитий, змучений до краю, не здатний до найменшого руху. Перед ним знову відкрилася бездонна прірва. Що робити, куди податися? Адже за ним не було нічого — попіл, згарище, руїна. Тут, на місці, селяни здатні на все. Ще й та армія, що суне зі Сходу. Він перестав вірити в те, що так охоче слухав від Габріельського, — в танки з фанери. Цього не було, не могло бути. На мить здалося, що він повиснув у страхітній порожнечі, над бездонною прірвою, в якій діється щось невідоме. Від жаху йому запаморочилася голова.

Войдига крутився навколо нього, силкуючись почати розмову.

— А ми як, пане поручик? В який бік?

Поручик одвернувся. Капрал сів біля нього на траві і фамільярним тихим тоном мовив:

— Здається, рядових пускають додому. Може б, пап поручик переодягнувся, чи що...

— Хто? Хто пускає? — не зрозумів Забельський.

— Ну, більшовики, — буркнув той, соромливо опускаючи очі.

Забельський з подивом глянув на капрала, розкрив уста, та тільки махнув рукою і не сказав нічого.

— Бо ж невідомо, як воно буде з офіцерами, ото ж, може, краще, — силкувався втлумачити йому капрал, але поручик раптом зарився обличчям в траву, і капрал побачив, як спина його дивно здригнулася раз і другий, наче її шарпало поривчасте, дике ридання. Войдига зніяковіло відсунувся, дивлячись на солдатів, що сиділи за два кроки від них, чи не помітили цього вони. Він не мав уявлення, що зараз треба робити, — йому було соромно, наче то плакав він сам. Нарешті він зважився.

— Пане поручик... Пане поручик...

Ридання стихло, але Забельський і далі лежав нерухомо, не повертаючи голови.

РОЗДІЛ 2

В Ольшинах довго не знали нічого. Стільки балачок було про ту війну, що, зрештою, ніхто в неї не вірив. Приходили вісті з містечок: з Влук, з Синиць, з Паленчиць — спочатку їх слухали з жахом і подивом, та коли

минув місяць, другий і третій, селяни на все махнули рукою:

— Помиряться якось, от побачите.

— Ще б пак їм не помиритись...

Отже, ніхто не вірив цьому, навіть тоді, коли прийшли на село зелені листівки з повідомленням про мобілізацію. В Ольшинах поспіхом збирався Стефек Плонський. Пані Плонська човгала по кімнаті і бурчала, як завжди, теж не вірячи в цю війну.

— То, певне, маневри якісь... Саме треба їх зараз...

— Адже Владислав вам допоможе,— буркнув неохоче Стефек, укладаючи свої речі.

— Еге ж, допоможе... Багато він там про мене дбає... Дуже це все його обходить... Аби йому було добре... Я вже стара ганчірка, кому я там потрібна? Донечка щаслива, що, нарешті, з дому вихопилась, мабуть, теж і не подумає...

— Адже ви самі хотіли, щоб вона вийшла за Хожиняка.

— Хотіла, хотіла... Дівчина повинна вийти заміж. Був тут хтось інший? Не було... Краще піти за того Хожиняка, ніж залишитись старою дівкою... Светр братимеш?

— Нащо? Мені там дадуть.

— Ну, то добре, принаймні буде цілий... Бо хіба ж ти бережеш речі... Так, наче воно само падає з неба.

Стефек нахилився над речами, голос матері монотонно звучав біля вуха. Пані Плонська гнівно дивилась на сина.

— Вигадки... Овес косить треба, а тут...

Стефек, зрештою, роздратувався:

— Що ж я винен, що почалась війна?

— Яка там війна... Вигадки все якісь... Що ж то за війна без мобілізації? Пам'ятаю, тоді всюди були розклеєні повідомлення. Кожен знав, що і як... А тут...

— Адже чотири чи п'ять повідомлень прийшло на село,— зауважив Стефек.

— Ну от — на все село чотири чи п'ять! Хіба це війна? Дурниці.

Такої ж самої думки, зрештою, були всі, навіть поліцаї на паленчицькім постерунку.

— Ой, збираються вони, збираються. Та вже не раз так збирались. А потім усе влаштовувалось.

— Боятся нас зачіпати,— докинув Вонтор. П'яний, як завжди, комендант Сікора безнадійно махнув рукою.

— Дурень ти, пане Вонтор, та й годі.

— Чому ж це? — обурився гладкий поліцай.

— Хіба я знаю чому? Таким тебе, видно, батько зробив, на своє нещастя... Адже кажуть: дурнів не сіють, самі ростуть...

Вонтор, образений на свого начальника, пішов до шинку і там признався інженерові Карвовському:

— Наш старий вже геть розпиячився... Ні на хвилину не перестає хлебтати... Погано це скінчиться, ось побачите.

Інженер поспішав додому. Ще раз упевнившись, що ця війна — звичайнісінька вигадка, він попрощався з Вонтором, не підтримуючи далі розмови.

Коли четверо мобілізованих поїхали з села, баби навіть не голосили, хоч це й годилося за звичаєм.

— Місяць, півтора, може, три, та й повернуться.

— А певне, що так...

— Інша річ, коли б знов війна...

— Ех... кому там хочеться воювати? Давно та війна скінчилась? Хіба мало народ намучився?

— Аякже.

Правда, євреї в містечках щось казали, але ніхто їм не вірив. Ольшини, як завжди, жили своїм звичайним, нормальним життям. Як завжди, впливали селяни ловити рибу і ділили ту рибу, як завжди, з паном Карвовським так, як було умовлено: одну третину йому задурно, дві третини продати, теж йому, по тій ціні, яку він сам визначить. Як завжди, поралися жінки на своїх убогих подвір'ях, і, як завжди, всі очі дивилися з ненавистю на пагорок, де біліла новенькими дошками осадникова клуня, вже вдруге збудована після червеної пожежі.

І тому день першого вересня⁵ впав на Ольшини несподівано, наче грім з ясного неба.

Рано-вранці загули в небі літаки. Люди виходили з хат і дивилися, задерши голови вгору. Ніколи ще не бачив тут ніхто такої сили літаків.

— Глянь, ще летять!

— Чотири, п'ять... Десять, десять!

— О, ще!

Діти стояли, тримаючи пальці в роті. Високо-високо

в чистім безхмарнім небі летіли срібні птахи, наче метелики над водою літньої пори. Падало на них сонячне сяйво, і вони відсвічували ясным блиском, зграбні, рухливі, легко пропливали в повітрі, начебто зовсім не маючи ваги. Тільки згодом почули люди далекий грім — він наближався, зростав — аж затремтіло й заколивалось повітря.

— Гляньте, як низько летять.

Срібна зграя низько пролетіла над селом, сполохуючи з дерев галич, яка важко зривалась і кружляла в повітрі.

— Куди ж це вони?

— До Синиць...

— До Влук...

Ще стояло в небі дрібне тремтіння розколиханого пропелерами повітря, коли з далини десь біля Влук, біля Синиць залунав раптом глухий, протяжний вибух. Парукова з вереском вибігла на дорогу.

— Людоньки добрі, що ж це таке?

— Грім, чи що?

— Де там грім...

Знов залунав протяжний удар. І знов задвигтіло, загуло повітря — поверталися сріблясті птахи. Вони пливли низько, осяяні сонцем. Пропливли і зникли за лісом, в блакитній далечині.

І тільки зараз побачили люди чорні стовпи диму десь біля Влук. Один і другий.

— Пожежа!

Вони перезирнулися з раптово сполотнілими обличчями.

— Війна! — глухо ствердив Павло. Йому відповіло мовчання. Люди, не мовивши й слова, розійшлися, кожен до своєї роботи. Нікому не хотілося говорити — всіх охопив несамовитий жах.

— Розбило той будинок біля пошти... Більше як десять убитих...

— Як ударило, ніхто й не здригнувся... Цілу стіну вивернуло на землю.

— Боже милий, такий будинок!

— Клуню за управою запалило.

— Низенько летів і кидав, куди хотів...

— Людоньки добрі, як же так?

— Значить, це він над нами летів?

— Певне, що він.
— Що йому ті Ольшини! Хати, та й годі.
— Не бійсь, прилетить і сюди,— похмуро пророкувала Парукова.— Вже нам кінець прийшов, не бійтесь.
— А казали — не буде війни.
— Хто там міг знати! По радіо чули у Влуках, до полудня оголошували ніби про ту війну.
— Милій боже, що то робиться в світі, що робиться...

Настав вечір. Стоп диму над Влуками зник. Година була чудова, тепла, всіма барвами мінився обрій над озером. Здавалось, літаки, що ранком пролинули над селом, були лише привидом, який не з'явиться знов.

Але на другий день, вдосвіта, коли люди виходили на посівилу від роси траву, чисте небо знов заграло далеким гулом, пронизливим тремтінням. Це тремтіння зростало, наближалось, ширилось, захоплювало повітря, землю, воду, людські серця. Засріблилися, заясніли в повітрі легкі птахи, тонучи крилами в сонячній сяйві. І раптом знов залунав далекий грім, знову здійнявся чорний стоп диму.

— За Паленчицями б'ють...
— В міст цілять, видно...
— Певне, що в міст...

Двигтіло, гуло повітря, діялось щось страшне, незрозуміле, десь близько за лісом, за темною лінією, що заслоняла обрій.

З того дня почали звідусюди надходити вісті.

— Бив знову...
— В Заводах з кулемета стріляв, пастуха біля череди вбив.
— В Порудах людей на картоплиці побив...

Цікавіші побігли до Порудів пересвідчитись, чи це правда. Так, це була правда. Вони лежали поряд в стодолі — три баби, дівчина і хлопець. Все село мовчки проходило перед стодолюю. Мерці лежали поруч, на долівці, на підстеленім сіні. Залитий кров'ю одяг, воскові жовті обличчя. Але ніхто не плакав, не голосив. Жах стискав горло.

— Летів низенько, низесенько... Ну, думаем, хай собі летить... Ми копали далі,— оповідав здушеним, зляканим голосом розхристаний підліток, єдиний, хто врятувався з цієї невеличкої купки людей.— Пролетів і по-

вернувся знов. Ще нижче летить — дивимось, що це з ним, чи не зіпсувалося що в ньому... А він як почне шмагати! Я впав у борозну, дивлюся — лежать усі... Постріляв, постріляв і полетів... Все картоплище потовчене... Встаю, а з тих уже ніхто не ворушиться...

— Боже милий, боже милий! — зітхали зляканим шепотом баби. Адже вони ще пам'ягали ту війну, лінії окопів на селах, охоплені полум'ям хати... Але це було не те. Зараз з ясного неба падала смерть, несхибно витягала хижі пазури, влучала в кожного, — все одно, чи це був солдат із зброєю в руках, чи пастушок біля череди, чи такі люди, як ці, що спокійно копали картоплю.

— Ми чуємо — летить низько, а тут як зацокотить!

— Ціль знайшов!

— Люди, люди, що ж це робиться...

Вони тихо розходились, пригнічені й налякані до краю.

Не було порятунку, не було схованки від цієї крилатої смерті, яка могла опинитися всюди і налітала згори, мов шуліка на курчат. Люди навіть перестали обчислювати й виміряти, де саме б'ють, — адже вони знали тепер, що для ворога все одно — міст, залізниця, будинок станції, селянська хатина, дитина біля череди. Смерть не гребувала нічим. Яструбиним оком виглядала свою здобич, на яструбиних крилах спадала вниз, встромляла в серце хижі пазури.

Найближчою ціллю була, очевидно, залізниця, яка великим колом огинала Паленчиці й Влуки. По дорозі до неї падало жертвою все, що тільки траплялось, все, що опинялося в полі зору людини, яка сиділа в срібнім тубубі літака.

Село притихло... Ніхто вже не виходив вранці на дорогу, щоб, задержавши голову, дивитися вгору. Деякі ховалися в хатах, деякі не звертали уваги і продовжували свою роботу.

Павло байдуже рубав дрова на подвір'ї, коли Ольга почала розпачливо кликати його до хати.

— Що там... Як гримне, влучить тебе і в хаті... не бійсь... Нехай уже...

— Ідть, тату! Летить, летить!

— А я що — не чую хіба? Ну, й хай собі летить... Відчепись! — гримнув він розгнівано і з серцем загнав сокиру в сукуватий пеньок.

Нестерпно, жахливо гуло повітря, розривало вуха протяжне, уривчасте виття. Навіть коли воно вже змовкало, зникало вдалині — його все одно було весь час чути, ніяк було уникнути цього низького звуку. Люди чекали цілий день — повернеться чи ні?

Та він повертався. Точно, в один час, з'являвся вранці, а потім — коли трапиться. Опівдні, надвечір, двічі, тричі на день. Селяни проклинали залізницю, наче вона була в цьому винна.

Водночас почали йти дорогами люди. Спочатку промчали поліцаї на велосипедах — хутко, але цілком спокійно, наче їхали в якихось важливих справах. Багато часу минуло, перше ніж люди зрозуміли, що це втеча.

Потім поїхали на Влуки, на Паленчиці автомашини. Лімузини, яких ніколи до того не бачили тутешні дороги. Чорні, сині, темно-зелені, попелясті, маленькі, великі. Вони посувалися в піску, пробиралися в болотах; тремтіли з поспіху мотори, пронизливо вили клаксони.

За автомашинами посунули люди пішки. Жінки, чоловіки, діти. Великий потік людей пропливав мимо Ольшин, зрідка хтось зупинявся в селі. Паленчицький та влукський шляхи були повні. Ішли люди з клунками, з дітьми на руках, з порожніми руками, сірі від пороху, змучені, з гарячковими очима.

— Боже милий, боже милий, — зітхали баби, дивлячись на цей невпинний потік. Спочатку йшли тільки вночі — потім, коли напади стали частіші, втікачі, видно, отупіли, цілком збайдужніли до гулу пропелерів над головою. Вони йшли серед білого дня; з літаків, що низько пролітали над шляхом, били по них кулемети. Вони залишали на дорозі трупи, байдуже обминали їх — ішли вперед, все вперед, наче їх гнала якась страшна сила, дужча, ніж страх смерті, дужча, ніж утома, голод, спрага, дужча за все. І людям на селі ставало холодно від самої думки, що ті, мабуть, тікають від чогось гіршого за смерть, бо заради цього вони нехтували навіть смертю від куль і від бомб, тільки б утекти.

Одного дня Ольга пішла прати на озеро. Саме в цей час налетіли літаки, з гуркотом, з громом. Вона сховалася в кущі над водою. Адже там згори її, мабуть, було видно на голім, всипанім камінцями березі.

Вони пролетіли.

— Десять, п'ятнадцять,— рахувала механічно дівчина. Полетіли, як завжди до Влук, до Паленчиць, бити в паленчицький міст.

Дівчина випросталась. Знову можна було почати прати.

Та саме в цю мить налетів ще один. Низько-низе-сенько. Двигтіло розітнуте пропелером повітря, протяжно завив мотор. Ольга побачила льотчика. Дивна млюсть пройняла її з голови до ніг.

З невеличкої відстані гримнула в озеро бомба. Загула, заколивалась земля під ногами. Вибухнув угору велетенський фонтан води. Захвилювалось озеро від берега до берега. Ринула спінена хвиля з величезною гривою нагорі — аж в очі бризнула Ользі вода й облила її з голови до ніг. Линуло по воді протяжне гудіння, здіймало хвилі, краяло блакитну поверхню. Десь з самого дна виринув бурий струмінь намулу і розплився на поверхні. Скаламутилась до самого дна кришталева вода.

Забіліли черевом риби, заколихалися на хвилі великі язі, довгі шупаки та всякий озерний дріб'язок. Дівчина ще стояла, притискаючи долонями тремтяче серце, а з села вже бігли люди з відрами, з сітками, з цеберками. Галасуючи, зштовхували човни на збурену воду.

— Сюди, сюди давай!

— Зсередини, зсередини заходь!

— Да-ни-ло-о!

Вони збирали в сітку побиту рибу, викидали її на берег у відра, в глечики. Прибігли діти і поспіхом кинулись збирати те, що сама вода викинула на каменястий берег. Перевізник Семен випростався і глянув на людей, що стояли навколо.

— Ну, то як? Наше чи Карвовського?

Гомін на мить змовк. Всі здивувались.

— Як?

— Та звичайно. Карвовського чи наше?

— Адже це не улов,— гнівно буркнув Данило Сов'юк.

— Але риба з озера.

— Належить Карвовському,— зауважив хтось не-сміливо.

— Еге ж, Карвовському! Здурили ви, чи що?

— Що ж він з нею робитиме? Сам з'їсть хіба? Адже поїздом не повезе.

— Звісно, що ні... Де ті поїзди...

Всім полегло. Ясно було, що можна взяти рибу, не ламаючи умови. Та, зрештою, й сама умова... яке це все зараз було далеко! І Карвовський, і той день, коли складали умову за комасацію віддати всю рибу з озера на чотирнадцять років інженерові. Одну третину задурно. решту за ціну, яку він сам визначить. Який далекий був цей день, наче сталося все не рік тому, а ціле століття! Зараз десь далеко вибухали бомби, від Влук линував зловісний гуркіт, палали пожежі десь біля Паленчиць, а комасації не було й досі, і хто знає, чи вона буде коли.

В Ольшинах настав ситий день. Не було хат, де б не варили риби. Вона клекотіла в горщиках, сичала на вогні, все село пахло рибою, як ніколи досі. Радісно метушилась дітвора. Тільки дехто хмуро поглядав на озеро.

— Глянь, скільки побило... Це вже надовго... Скільки тої дрібноти змарнувало...

— Е, що там... Хіба ти знаєш — будеш живий завтра чи ні?

— Та воно правда.

І якось нібито легше ставало від того, що й справді ніхто не знав, чи буде живий завтра.

Хлопці побігли до Паленчиць, повибиравши найбільшу, найкращу рибу. Повернулися вони надвечір п'яні, із звісткою про те, що в містечку люди ховаються на день у лісі: німець знов кидав бомби і розбив будинок біля синагоги. Довго вночі пиячило село, співало смутних своїх протяжних пісень, бо ж ніхто не знав, чи на завтра не буде з ним так само, як у Паленчицях. І вже було все одно — аби тільки напиться і наїстись, може, востаннє.

До самої ночі важко колихалося, не могло заспокоїтись озеро. Шум його линув аж до села, наче невпинна голосна скарга. Хвилі голосно хлюпотіли об берег.

Десь на дні була рана, наче в пробитім серці. В рудім намулі, в кам'янистих покладах під водою. В небі миготіли вересневі зорі, навіть найслабіший подув вітру не ворушив повітря — несамовито хвилювалося озеро, наче після бурі, після урагану.

Саме тієї ночі знов постукали у вікно до Карв'юків. Карв'юкова із стогоном ворухнулася на ліжку. Мов на злість, її хата стояла далеко від села, на узбіччі біля шляху на Паленчиці. Цілий тиждень вона була на ногах — без упину заходили люди, просячи молока, води, шматка хліба. Але цієї ночі вона вирішила виспатись.

Знов постукали, голосно, вперто. Вона натягла рядно на голову і одвернулася до стінки. «Ну, і хай стукають. Постукають і підуть. Дорога довга, світ широкий. Хіба одна моя хата біля шляху?» — думала вона з люттю, прислухаючись, чи не постукають знову.

Мимохіть зринула думка про сина, який пішов 28 серпня. Адже вона знала тепер, як воно є, бачила розбиті частини, що посувалися невідомо куди. Хто знає, де він зараз, її Гриць... Коли живий ще, в чие вікно він стукає цієї пори, і чи подасть йому хтось кухоль води, пустить до стодоли заснути хоч на хвилину.

Вона схопилась і пішла відчиняти двері. Ну, звичайно, вони стояли й чекали. Четверо чоловіків, дві жінки. — Пустіть, будь ласка, переночувати в stodolі.

В блідому світлі каганця вони стояли перед нею брудні, стомлені. Вона побачила ясні очі, біляве волосся, що падало на чоло, і серце її защеміло. Цей хлопець був такого ж віку, як її Гриць. Вона відступила від порога.

— Заходьте.

Ті увійшли, скинули на підлогу клунки. Жінка придвлялась до них зляканим поглядом.

— Можна сісти?

— Чому ні? Сідайте.

— Напитися у вас чогось можна?

Карв'юкова здвигнула плечима. В хаті не було нічого, останній кухоль молока вона віддала надвечір жінці, яка йшла з дитиною на руках.

— Вода є тільки...

Ятрило очі від безсоння, боліли ноги. На мить її охопила злість. Лізуть і лізуть. Ні вдень ні вночі спокою нема. І хто знає, що за люди. Адже вона сама в хаті, зацідить котрий по голові, і край.

Але ясні очі дивились на неї, мов очі Гриця. Несподівано для самої себе вона запропонувала:

— Як у вас є чай — можна б води нагріти. Проходили тут, то в них був чай.

— Є і в нас,— зраділи ті.— Але ж вогню в печі немає.

— Можна розпалити,— буркнула Карв'юкова, лиха на себе, не розуміючи сама, навіщо це робить, і стала поратись коло печі. Заболів попереk, коли схилилась по тріски. А ті розпакували своє манаття, витягли якісь кухлики, пакуночки. Весело затріскотів вогонь на припічку. Вона внесла з сіней відро з водою і стала, придивляючись, як вони хазяйнують.

— Ви звідки?

— З Варшави.

— Далеко... А зараз куди?

Ті промовчали. Карв'юкова тяжко зітхнула.

— Так, так... Од нас люди ще за тої війни аж у Ташкент тікали... Я й сама...

— Аж у Ташкент? — зацікавився білявий.

— А так...

— А потім?

— А потім назад повернулися, сюди.

Вони притихли, дивлячись на вогонь. Карв'юкова бо-ролася із сном.

— Мого сина до армії забрали,— мовила вона не-сміливо.— Хто знає, де він зараз.

Ніхто не відповів. Вона глянула на піч, де вже за-булькотіла вода.

— Вже закипіло. Можна чай сипати.

Білявий всипав щіпочку чаю в горщик. Жінки дрі-мали на лаві.

— Може, і ви вип'єте? Без цукру, але...

Вона взяла в руки кухоль і поволі стала сьорбати гарячу рідину.

— У вас тут бомб не кидає?

— Чом ні? Сьогодні в озеро жбурнув... Але більше на Влуки, на Паленчиці кидає... Там залізниця, міст...

— Вранці?

— Як йому схочеться... О шостій прилітає вперше, а потім уже коли заманеться.

Білявий підвівся.

— Ну, дозвольте хоч дві години переспати в stodолі, удосвіта підемо далі.

Вона провела їх в stodолу, де в кутку лежала купка

сіна, доценту збита тими всіма, що просили дозволу переспати тут хоч дві години.

— Тут уже хтось спав?

— Аякже... Щодня сплять. Тільки більше вдень. Вночі йдуть.

— Так, так...

— Цигарок не курить, щоб стодолу мені, бува, не підпалили. Хоча...— махнула вона рукою і пішла до хати. Хлюпіт озера чути було й досі. Вона побачила високо на пагорку світляну цятку. Це горіло світло в домі осадника.

«Теж не сплять»,— подумала вона і зайшла до хати. Лягла на лаві і заснула так міцно, що вже не чула, як стукали їй знов у вікно та як із стодоли ще вдосвіта вийшли її гості і швидко рушили вперед, не звертаючи уваги на біль в розпухлих ногах.

Але Ядвіга Хожинякова не могла спати зовсім. З тієї хвилини, коли вона почула вибух першої бомби, наче якась страшна долоня стиснула їй серце і не відпускала ні на мить. Це був жах, і водночас щось гірше — задушливе, тяжке почуття, якого вона не могла подолати. Вона боялася дня, коли прилітали літаки, і боялась ночі, боялась темряви. Їй здавалося, що вони прилетять в мороці, що от зараз завиють, загудуть мотори низько, над дахом, з темряви посиплються бомби і нікуди вже буде тікати. Вона боялась залишатися під дахом, почувала себе між чотирма стінами, наче в пастці.

Ядвіга низько прикрутила гніт лампи і гарячковими очима задивилася на невеличке світляне коло.

Хожиняк прокинувся.

— Ти чого палиш світло? Загаси зараз! На що це схоже?

Вона дмухнула на лампу.

— Знову не спиш?

— Не можу.

— Треба себе змусити,— сказав він суворо.— Тобі ще потрібно буде багато сил.

— Навіщо?

— Хто знає, що може статися.

Вона лежала нерухомо, дивлячись у темряву широко розкритими очима. «Хто знає, що може статися... Хто знає, що може статися...» —уперто, монотонно бриніли їй у вухах слова чоловіка. Так... Що ж може статися — ще

гірше й жахливіше, ніж зараз? Її вколола в серце думка про брата. Де зараз Стефек? Не було від нього звістки з 28 серпня, коли він пішов з дому. Тоді не вірилося, що почалась війна, а зараз виявилось, що це жахливіше над людську уяву. Кудись у вибухи бомб, у тріскотняву кулеметів, у далеке, невідоме пішов Стефек. Він був зараз ближче до неї, ніж будь-коли. Адже вона розірвала з селом, виходячи за Хожиняка, поставила поміж ними і собою непереїдений мур — вона, дружина осадника. Занапастила навіть свою любов, вже не можна їй думати про Петра, далекого Петра, що сидить невідомо де у тюрмі. Як там зараз, у тюрмі? Невже залишаються люди за ґратами під зливою бомб? Може, їх випускають? Ні, ні, не можуть випустити. Адже Петрові дали десять років — раз і назавжди. Та коли б навіть не було тюремних ґрат, був Хожиняк, чоловік. На всьому світі залишилась тільки одна людина, яка з'єднувала її з минулим, ах, яке далеке воно було зараз! Невже вона була колись Ядвінею Плонською, яка мала право заходити в усі хати на селі, яка приятелювала з Ольгою, з Оленою, з іншими? Це все минуло, згинуло назавжди. Між нею і селом лежало чорне згарище спаленої клуні, лежали ненавидячі погляди селян, її, Ядвіги, непростима зрада. Єдиним зв'язком з минулим був Стефек, адже він нікого не зрадив, приятелював з усіма на селі, вірно кохав Соню Каїльчуківну, знав і любив Петра. Але Стефек пішов, зник, наче його ніколи не було. Може, його й справді нема, а може, іде він якимись невідомими шляхами, як тисячі інших, іде вперед, з розпачем в очах, в подертих чоботях, голодний, з пересохлим горлом, як ті солдати, яких вона щодня бачила на дорозі? Може, він лежить поранений в канаві — і немає кому перев'язати його рани? Адже казали ті, що йшли дорогою, — нема нічого: ні лікарів, ні бинтів, ні лазаретів — нічого.

Вона прикусила губу, щоб не застогнати. «Хто знає, що може статися», — стукотів у скронях тупий відгомін чоловікових слів.

Вона підвелася вранці з тінями під очима, з тяжким болем голови. Хожиняк ліниво порався в садибі.

— Не знаєш, за що братися. Котра там година? Скоро прилетить?

Ядвіга глянула на годинник.

— Повинен бути десь за півгодини. Може, я тим часом піду до матері?

— Ну, йди. Тільки швидше повертайся — краще в цей час сидіти вдома.

Так, цього вона й боялась, що коли прилетять літаки, він покличе її, накаже сидіти в кімнаті. Вона воліла, щоб сталося найгірше — тільки б не бути в цей час у хаті, коли невідомо — може, тут, над головою, або десь поруч діється щось страшне, коли смерть могла заскочити її шохвилини.

Вона пам'ятала один випадок з дитинства: хтось копає грядки на городі, мабуть, той парубок, якого мати тримала, поки вона й Стефек були надто малі, щоб допомагати як слід у хазяйстві. Швидкий порух лопати вивертає блискучу брилу землі, рівно зрізану вістрям, в глибині чорніє оксамитове хутро крота. Ще один рух лопати відкриває його схованку, і відразу тяжкий удар падає на звірятко. Парубок обережно, двома пальцями, бере вбитого крота і кидає на стежку.

— Глянь, який великий.

Вона, маленька Ядвіга, стоїть на стежці. Їй стискає горло невимовний жах, огида, жаль — змішане почуття, якого вона й сама не розуміє.

Тепер забитий кріт знов виринув з її снів безжальним кошмаром, тяжким і гнітючим, а образ парубка, який його тоді забив, став нестерпним.

Щоразу, коли вона чула над дахом гудіння літаків, їй здавалося, що вона — той кріт. Зривалася з місця — вибігти на чисте повітря, стати під деревом, дивитись на все крізь мережану заслону гілля або лягти десь поміж рядками, дивитися прямо в небо, відкритими очима бачити смерть, яка пролітає над нею стальним птахом. Але Хожиняк гримав на неї і тягнув до хати, де вона конала, вмирала, звивалася від жаху.

Ядвіга поспіхом вийшла з дому, щоб встигнути повернутись заздалегідь. Але в небі було ще тихо. Вона пройшла вогкою від роси лукою, збігла вниз, понад річкою, й побігла до оселі, що колись була її рідною.

Двері були ще замкнені. Вона зайшла ззаду, просунула руку крізь щілину збоку, відсунула зачіпку. Звісно, тут можна було так замикати двері. Адже це не був дім осадника, де треба було щовечора перевіряти важкі засуви, закривати вікна дерев'яними віконницями. Рипнули

двері, вона увійшла в сіни. Війнуло знайомим запахом, що супроводив усе її дівоче життя,— вапном, невловимою сумішшю пахошів, притаманною лише цій оселі.

В кухні було теж тихо. Вона навшпиньки підійшла до дверей матеріної кімнати, але не почула знайомого хрипіння. Ядвіга обережно поклала руку на клямку. Її раптом охопив незрозумілий жах. Вона опанувала себе і ввійшла.

Так от що сталось! Пані Плонська нерухомо лежала навзніч. Обличчя її було жовте, ніс загострився, уста злегка розкрились. Ядвіга підійшла навшпиньки, доторкнулась до звислої руки. Її пройняв холод — пронизливий холод мертвого тіла.

Якусь мить вона тупо дивилась на вмерлу. В серці не було нічого: ні жаху, ні болю. Начебто згасло в ній все, завмерло, зникло. Годинник цокотів, як завжди, в лампочці на нічному столику не було ні краплі гасу — пані Плонська, видно, вмерла ще ввечері.

Вона відсунула завісу на вікні. Сонце залило кімнату. В його сяйві ще виразніше виступило жовте обличчя вмерлої. Воно здавалося виліпленим з воску. Мов сліди легких дотиків різця, позначались на ньому зморшки. Рідке сиве волосся рівно лежало на скронях.

Ядвіга сіла на крісло біля ліжка. Байдужими очима глянула на мертву. Торкнула ногою розчовганий черевик, що стояв поруч.

— Мати вмерла,— мовила вона півголосом, але це не означало нічого. Адже було цілком звичайним і нормальним явищем, що люди вмирили, зникали з життя. Вмер Сашко в тюрмі, зник Петро — на десять років — хіба це не було те саме, що й смерть? Зник Стефек, хто знає, чи він живий ще? Кожен ранок, кожен вечір міг принести з собою загибель усього села. Все це не означало нічого, було на подив нереальне, не викликало в ній ні болю, ні турбот. Єдине почуття, яке ще залишилося, був жах перед літаками. Не перед смертю, ні, вона знала це добре, адже чекала цієї смерті, мріяла про неї. Гірше, ніж смерть, було дивитися повітря. метушня ошалілих від жаху птахів і цей далекий пронизливий гуркіт. Ні, смерть була не страшна. А от мати вмерла. Вже не буде човгати по кімнатах, вже не буде буркотіти завжди тим самим голосом, на ті самі теми.

— От і збулась ти мене, віддала за осадника,— голосно мовила Ядвіга до вмерлої. Гіркий усміх скривив обличчя молодої жінки.

— А тепер я дружина осадника. І Петра немає, і Стефека немає. А я є. І тебе немає, а я є.

Вона на хвилину забула про матір. Склала руки і похитувала головою, дивлячись на сукуваті дошки підлоги. Круглі сучки, стерті роками миття, стерті кроками ніг, які ходили по них щодня. Так, так... Може, лише ці сучки були єдино реальні, справжні, а крім них не було нічого.

Її вивів з тупої задуми знайомий далекий гуркіт. Вона кинула погляд на матір і вийшла з кімнати. Так, вони вже наближались. Далеко в ясному небі стояв срібний пил, виблискували крила. Вона зупинилась, закинувши голову. Літаки пливли прямо на Ольшини. Ядвіга чекала. Поволі насувалось тремтіння повітря, і в лад з ним тремтіло серце. Наближались, зростали велетенські птахи. Було щось неймовірне в нерухомості їх крил, в цьому швидкому льоті. Вони поринали вниз швидким звивистим рухом. Ядвіга не витримала. Скочила в зарості жасмину, сіла скорчившись, під кущами. Звідти, з-під зеленого захистку, стежила, як наближаються літаки.

Вони летіли низько, мало не торкаючись дерев. Пролетіли. Ядвіга почекала хвилину, поки останній не зник за вершинами вільх у полі за селом, підвелася й пішла додому. Хожиняк стояв на порозі.

— Я ж тебе просив... Не могла повернутися відразу?

Вона глянула на чоловіка, ніби щойно прокинулась, і не відповіла нічого. Увійшла до хати і почала поратись біля печі.

— Як там мама?

Її завжди дратувало те: мама. Ні вона, ні Стефек не називали так матері поза очі. Тільки він, Хожиняк. Вона пересунула горщик на плиті і, не повертаючись, сухо кинула:

— Мати вмерла.

Він випустив з рук довгі чоботи, вони з грюкотом упали на підлогу.

— Єзус-Марія, що ти кажеш?

— Так, умерла.

Він підскочив до неї і схопив за руку.

- Бійся бога, Ядвіню, а ти нічого...
- Що ж я мушу робити? — запитала вона мертвим, беззвучним голосом.
- Приходиш, нічого не кажеш... Мама вмерла... Як же це?
- Ну, звичайно. Вмерла.
- Але що сталося, як же це так? — метушився він безпорадно по хаті.
- Видно, уві сні вмерла. Очі в неї заплющені.
- Треба піти туди зараз! Мама вмерла... Ядвіню... Боже милий, адже я ще вчора був у неї ввечері, розмовляла, як завжди, а тут раптом... Як же це так?
- Йй було сімдесят років.
- Що з того? Могло бути й дев'яносто! Хіба мало людей живе до дев'яноста років? Нічого не розумію... Що могло статися?
- Вмерла, як звичайно вмирають.
- А ти теж... Чи ти й справді божевільна? Мати в неї вмерла, а вона...
- Що ж мені робити?
- Ну, якось звичайно треба, по-людському.
- По-людському? Мабуть, я не вмію по-людському.
- Вона зупинилася, дивлячись мертвими очима на розколіну в плиті, крізь яку просвічувала червона смужка вогню.
- А може, я й справді божевільна? — мовила вона собі в глибокій задумі, так, наче крім неї нікого не було в хаті.
- Як на тебе глянути часом, то виходить, що й так,— з люттю буркнув Хожиняк, мордуючись з упертим чоботом, що ніяк не хотів налазити на ногу.
- Бо коли б не те, я б і не була тут,— мовила вона далі півголосом, ніби не чуючи його слів.
- Де тут? — запитав він гостро.
- Тут... В осадника...— відповіла вона механічно.
- Хожиняк сплюнув на підлогу.
- Холера, все перевернулось! Війна, чорт знає що, а тут ще й це... Опам'ятайся, жінко! Силоміць я тебе тягнув, чи що? Ти сама згодилась, і живеш тут, і житимеш, розумієш?
- Розумію...
- Так, справді, вона згодилась. Ніхто не тягнув її силоміць. Вона добре це розуміє. Зрештою, яке це має

значення? За годину, за дві можуть прилетіти знову — і від усього не залишиться й сліду. Аби швидше, аби тільки швидше...

Хожиняк узяв шапку.

— То я зараз туди піду. Піду до старости, нехай сповістить на постерунок.

— Добре.

— Похорон улаштувати треба. Без ксьондза, без нічого... Що поробиш, такий час... А ти тут корови упорай, я, мабуть, швидко повернуся.

Ядвіга не відповіла. Він оглянувся на неї, знизав плечима і вийшов. Ядвіга машинально мила дійницю, машинально полоскала полотняний цідилок.

— Мати вмерла,— мовила вона собі ще раз, але це так само, як і раніш, нічого не означало. Вона почувала в собі цілковиту пустку, холод згаслого попелища.

З цілковитою байдужістю дивилась на гарячкову рухливість чоловіка. Хожиняк бігав, улаштовував усе, розчулений, зворушений, наче справді вмер хтось дуже близький йому. Він турбувався і про ксьондза, і про місце на цвинтарі, і про хрест, якого нікому було зробити, і про те, що буде мало людей на похороні. Справді, майже ніхто не прийшов ані до перевозу, ані на цвинтар, де на голих пісках кожного було б видно здалеку. Похорон, всупереч усім звичаям, відбувся на другий день. Не можна було відкладати. Та саме того дня все несподівано стихло. Порожньо було в ясному небі, вересневий день був погожий, тихий, наче в травні. Темніло картопляне поле, не скошена ще гречка палала на сонці рудим оксамитом. Люди недовірливим поглядом дивились на небо. Якось відразу кожен помігив осінь, солодку й золоту, мовби й не помічену досі. Вона прийшла непомітно і от розквітла одного дня, і люди з подивом пересвідчились, що все йшло звичайною течією: золото нив, червінь горобини, падіння пожовклого листя з дерев і дзвінкий прощальний щебет птаства.

Озеро лежало під сонцем розлоге й широке, наче хотіло ввібрати в себе наостанку всю голубизну неба. Непомітно пролинули над ним ці дні. А тепер воно хлюпотіло, як завжди, виводило свій незмінний спів, пісню блакитної своєї глибочини і дрібних хвиль, які чимраз лагідніше хлюпотіли об берег. Ліс стояв тихий, навіть луни недавнього грому не залишилось поміж деревами,

з яких спало листя, поволі кружляючи в теплім повітрі. Так було і в ті перші вересневі дні, але гуркіт пропелера, тріскотнява пострілів приглушували все. Зараз знову було видно — все йде своїм шляхом, земля всміхається сонцю, далека й чужа цій кривавій бурі.

І в той же час тиша і сонячний спокій не здавалися чимось звичайним. Ця тиша сіяла неспокій в людських серцях, і люди поглядали на небо не для того, щоб спостерігати захід сонця, або рожевий світанок, або легке біле павутиння, що пливло між небом і землею. Вони слухали уважно — але не пташині співи у вільшняку чи хлюпіт озерної хвилі, знайомий з дитинства. Здіймалась тривога в людських серцях, отруювала сонячний день, лягала тінню на золото гаїв, тьмарила блакитну широчінь вод. Стояв неспокій над Ольшинами, і не могли його вгамувати лагідні вересневі дні.

Вже наступного дня поширилася в селі чутка⁶, спочатку несмілива, переказувана найтаємнішим шепотом. Це могло бути й правдою, але стільки вже за ці короткі тижні наслуhalися люди чуток, які хутко виявлялися брехнею! Переказувано ту чутку десь попід тинном, пильно оглядаючись, чи не почує хто. Люди кивали головами, потай ходили перепитувати в сусідніх селах. Нібито всі казали те саме, але звідки було дізнатися, чи це правда?

— Вийде з того щось недобре, ой, вийде! — стогнала вдова Парукова, яка цілий тиждень просиділа з шістьма дітьми в льоху і лиш опівдні першого спокійного дня зважилася вилізти з темряви, брудна й розхристана.

— Що ж може вийти? Видно, правда це, бо чому ж не літають?

— Ще він прилетить, не бійтесь! Вже він тут утне щось, от побачите! Причаївся, а потім як скочить...

— Боже милий...

— Вигадки. Не може бути інакше, напевно це правда.

— Ет... Де воно там правда...

Люди всією юрбою посунули до перевізника Семена. Адже він мусив знати це найкраще від усіх. Але Семен тільки кивнув головою.

— Та нібито... схоже на правду... Може, й дочекаються люди...

— Адже кажуть усі...

— Та, може, й так, але мало хіба казали досі? А воно неправда. З найпершого дня, з самого початку не знаєш, що правда, а що брехня.

Але з кожною годиною переконувалися селяни, що це все-таки правда.

— І літак був. Листівки скидав.

— Літак який?

— Який же мав бути? З зіркою.

— Боже мій, з зіркою?

— А певне. З червоною зіркою.

— Хто ж його бачив?

— Були такі, що бачили.

— Уві сні, може...

— Уві сні? А може, й не уві сні.

Люди підозріливо дивились на небо. Але минуло півдня, а «він» усе не прилітав — страхітливий і грізний, якого, наче сатану, ніхто не називав на ім'я.

Настав вечір, і знову почався день, теж такий погожий і тихий. Водночас зростала певність, що це правда. І, незважаючи на все, важко було повірити. В хаті Ольги стара мати, напівбожевільна з того часу, коли прийшла звістка, що її син Сашко вмер у тюрмі, начебто опритомніла на хвилину. Вона стояла на колінах перед іконою і молилася голосно, з плачем. Текли по її обличчі великі сльози. Вона молилася за Сашка і за тих, хто йшов сюди, молилась, щоб це було правдою.

Комендант Сікора ще порядкував на паленчицькім постерунку, отже люди не зважувалися говорити голосно. Але ніхто не лягав спати, людей охопила радість, наймовірне піднесення, раптова надія, яка прийшла в найгірші, найтемніші часи. Коли здавалося, що всі загинуть, що ніхто не врятується в цій потворній війні, проти якої найгірше, найтяжче життя здавалося щастям,— раптом прийшла звістка про несподіваний порятунок, визволення — наче спалахнуло сонце серед темної ночі.

Хмелянчук стурбовано намагався щось довідатись. Але насамперед він покликав жінку в комору і довго з нею радився. Вночі він обережно вийшов з дому, обійшов усю садибу і, не бачачи ніде й душі живої, повернувся до жінки. Стримуючи подих у грудях, вони тихцем прокралися до вуликів, що стояли біля живоплоту, і довго біля них вівтузились.

— Найкраще так... Хто там полізе до вулика. Бджола віджене всякого. Та й кому б воно спало на думку.

— Ой, ой...— тяжко зітхала жінка.

— А ти не ойкай. Тільки голову на плечах треба мати, то й не з такої біди людина вилізе.

— Ох, ох...

— Я тобі кажу — тримай язик за зубами, та й годі. Вже я собі дам із цим раду, нехай хоч і сам сатана прийде...?

— Гріх,— обурилась вона, але Хмелянчук тільки махнув на неї рукою.

— Ті напевно гірше самого сатани, вже я тобі кажу. А ти одне пам'ятай: сиди тихо і нікуди не лізь. А я — що ж я — лояльний собі обиватель. Хай приходить, хто хоче,— я буду лояльний. Те зерно з амбара теж треба заховати.

— Куди ж його заховати?

— Закопаємо ось тут, за льохом, в тій ямі. Там сухо. Ще побачить хто.

— Ніхто не побачить. Я вже дивився. Всі сплять. Тільки тихо.

Вони мордувалися до ранку, ховаючи все, що можна, із свого майна. Вранці Хмелянчук пішов на розвідку до старости. Дорогою він зустрів інженера Карвовського, який блукав над озером.

— А пан що, своє хазяйство оглядає?

— Ет, хазяйство... Пішов нанівець весь осінній улов. Саме в озеро мусила влучити... Наїлися ви всі моєю кривдою...

Хмелянчук підняв руки.

— Я? Чому ж це я? Дохлої риби мені не треба. І чужого я не чіпаю. А рибу побило бомбою, хто знав, що там і як...

— Сотні пудів загинуло...— стогнав інженер.— І що з усього цього вийде?

— Ну... Кажуть різне,— обережно почав Хмелянчук. Інженер пожвавішав.

— Що? Мир буде, чи як? Щось його не видно в останні дні, не літає.

Хмелянчук повів плечима.

— Може, й мир... Хіба я знаю? Тільки люди кажуть...

— Хто там може знати? Вже від цих балачок вуха болять.

— Певне, певне, кожен меле, а що з того? Якби на всі балачки вважати, то й здуріти можна,— казав Хмелянчук, дивлячись мутними очима прямо в стурбоване обличчя інженера.

— Я собі з самого початку так сказав — нехай кажуть, що хочуть. А я сидітиму на місці й аніруш. Що буде, те й буде.

— Звичайно... Куди там тікати наосліп, як ті всі, що їх на шляхах побило... Найкраще в себе... Та й бомбив у нас менше... Коли б пан інженер на літо в тій Варшаві залишився, хто знає, як воно було б...

— А що ж би ви хотіли, пане Хмелянчук, щоб я собі у Варшаві сидів, а тут мене б мужики до кісток обдерли? Завжди треба свого пильнувати.

— Та воно певне.

— Ну, і вийшло на краще. Може, й війні вже кінець?

— Може, й кінець, хто його знає... Тут у нас казали, що Паленчиці геть сплюндровано...

— Брехня. Розбили там пару будинків біля залізниці, але біля ринку, там, де я живу, все в порядку. Коли б тільки більше не бомбив.

— Може, й не буде. Так воно, так... А в Паленчицях ще спокійніше, ніж по інших місцях... І постерунок залишився, а вже мало де є постерунки... Вже з перших днів усі повтікали...

— В Паленчицях усе спокійно.

— Чом би й ні?.. Адже комендант ще в Паленчицях, пан комендант Сікора... А пан комендант нічого не казали?

— Про що?

— Та ніби... про війну,— запнувся Хмелянчук.

— Не знаю, я з ним не розмовляв.

— А може, треба було б поговорити.

Карвовський попрощався й пішов у містечко. Там відразу привернула його увагу загальна тривога. Люди стояли купками на вулицях, крамнички були замкнені наглухо.

В кімнаті зустріла його дружина. Він одружився лише недавно — тільки-но залагодив цю прибуткову справу з Ольшинами.

Маленькій, заляканій його дружині аж ніяк не хотілося переїздити до глухої провінції. Їй не дуже весело жилося в батька, дрібного урядовця, і здавалось, що подружнє життя принесе щось більше. Але інженер зумів розтлумачити дружині.

— Два-три роки посидимо там — зрештою, це ж тільки влітку. На зиму будемо повертатися до Варшави. А за два роки вже можна буде дозволити собі все.

Отже, вона згодилася й переїхала до цих нудних, сірих Паленчиць. І саме тоді почалась війна.

Карвовський поспіхом їв суп.

— Лихо його знає... Щось діється, а ніхто не знає, що саме. І цікаво — найбільше балачок по селах... Але запитай кого — ніхто нічого не знає.

— Сьогодні не прилітали...

— Ні сьогодні, ні вчора. Та саме це й незрозуміло. Що сталося? Спинився наступ? Це неможливо... Хоча, хто знає... Може, їх вистачило на блискавичний удар, а як виявилось, що справа затягається,— вже й не стало сил. Адаже там голод уже кілька років, ніяких запахів... Ну, й бензину, подумай, скільки ж то треба бензину. Не вистачило бензину, і край.

— Ти думаєш, що війна скінчилася?

— Можливо, все можливо... Знаєш що, Марисю, дістань-но те вино з буфета. Вип'ємо — за мир.

Вони пили за мир слабеньке фруктове вино, власний виріб самого пана Карвовського, але десь глибоко на дні серця таївся неспокій. Карвовська нервово поглядала в вікно.

— Нема, нема! Не виглядай!

— Я знаю, але...

Він розумів. Говорив багато, голосно, намагався упевнити і її, і себе самого, що вже кінець, що буде все добре. Але водночас здригався, почувши стук на вулиці, почувши найменший звук. Щось недобре таїлося в цій тиші, вона здавалась неймовірною після довгих днів тривоги.

— Летять.

— Нічого подібного. Тобі здається. Просто віз їде.

Справді, по бруку торохтів віз. Жінка перевела подих:

— Я не знаю — може, й краще було б, якби вони,

зрештою, прилетіли... Збожеволіти можна від цього чекання... Може б, ти десь довідався.

— Я тобі кажу, нема чого хвилюватись. Смерком я піду в місто, може, хтось хоч радіо чув...

— Адже в аптекаря є радіо.

— Ну, й що з того? Балаканина, та й годі... Ну, побачимо...

Увечері інженер Карвовський пішов на постерунок — розпитатися Сікору. Сікора був п'яний як ніч. Його дружина поралась десь на кухні і зовсім не вийшла.

— Ага-а... Це ви, пане Карвовський... Ви ще тут? — витріщив він на гостя каламутні, п'яні очі.

— А де ж мені бути?

— Там, де всі, де всі...— бурмотів Сікора, наливаючи горілку в зеленкувату чарку.— Тікають братики, ух, як тікають... Ви бачили?

Інженер кивнув головою.

— Ну, що ж робити...

— Так і я кажу — що ж робити... Тікають, падлюки, тільки курява летить... Ви чули, той собачий син втік уже на третій день...

— Який собачий син? — не зрозумів інженер.

— Ну... той, найголовніший... собачий син,— промимирив поліцай, махнувши рукою на стіну, де висів портрет. Карвовський мимоволі оглянувся на двері.

— Пане Сікора, хіба ж так можна?..

Сікора сперся ліктями на стіл, поклав підборіддя на руки і зблизька глянув інженерові прямо в очі.

— Ну, певне, можна... Собачі сини, кажу... Людина, бува, хильне зайве, то відразу догана, в інше місце переводять, бозна за що... А вони? Шампанське жлуктили, кажу вам, шампанське... Пий, пане Карвовський, за гибель пий, пане... Все пропало, все.. За хабарі то пили, чуєш, пане, за хабарі... Я тебе питаю, пане, скільки той собачий син взяв із німців, я тебе питаю? Скільки всі падлюки взяли з німців? Продали мене, пане Карвовський, продали вас, продали нас усіх, чуєш, пане? Продали!

Інженерові стало не по собі. Сікора нерухомо втопив в нього наліті кров'ю очі.

— Пий, пане! Тільки й нашого, що випити! А воно скінчиться, скоро скінчиться... Пропили ми все, розумієш, пане? Пропили все до краю... Зосько, холеро, де

горілка? — гримнув він кулаком об стіл, аж захиталася порожня пляшка.

— Чого горлаєш? — буркотливо мовила Зося, з'являючись з сусідньої кімнати.

— Я що? В своїй господі чи ні? Горлати не дозволяє, диви, яка пані... Світ валиться, розумієш ти, лахудо, світ валиться, а ти мені... Горілки! — крикнув він диким, пронизливим голосом.

— На, пий! — проказала вона байдуже, ставлячи відкупорену пляшку на стіл.

— Пане комендант, нема рації!... — обережно почав Карвовський.

— Що там — нема рації? Нічого нема, розумієте? Розлетілося все вщент, розлетілось. Тільки й нашого, що випити! Звідки ти знаєш, що буде завтра, га? Ну, скажи мені, звідки знаєш? Рація... Лімузина ти не маєш, пане Карвовський, та й звідки б тобі... Найголовніші собачі сини лімузинами тікали, бачив там, на шляху... Ну от... А для нас лімузинів не залишилось... Для нас куля в лоб, та й годі... Або пити, пити, пити...

Він тремтячою рукою взяв пляшку, але не пролив і краплі, наливаючи в чарки.

— Може, у вас якісь відомості є?

Сікора вибухнув рипучим сміхом.

— Відомості? Аякже! Чом ні? Є відомості, є.

Він нахилився над столом і пронизливим шепотом кинув в обличчя Карвовському:

— На яку холеру ви тут сидите, пане Карвовський? Ви збожеволіли, чи що? Кажу вам, як доброму! Повтікали всі, розумієте? В Луцьку, в Пінську, в Синицях, ніде нікого, розумієте, ніде нікого. Мій Вонтор теж не витримав — ну, відомо, горілку пити не вмів — де йому витримати... Вчора вранці на велосипед — і гайда. Я сам залишився... Я, Олександр Сікора, залишився сам на ціле Полісся, Волинь, і ще далі... Ха-ха! Паленчицький постерунок. Алькасар!⁸ А ти, пане, дурний, що тут досі сидиш... Тікати треба! А тут ще... Хіба ви нічого не знаєте?

В інженера побілили губи.

— Але ж ви...

— Що я? Я — п'яниця Сікора Олександр, переведений сюди за пияцтво, розумієш, пане? Що я? Але ті краще знають... Пани міністри, пани начальники, пани

комісари краще знають! І втекли, ха-ха! А вони вже знали, ох, добре знали, чого їм чекати! Все підрахували, аякже, рука руку миє... Тоді, пане Карвовський, через Паленчиці їхав сам... Але що я буду урядові таємниці... Сам розумієш, пане... Та ще й нещастя таке, всі кальсони загубив, цілий чемодан... Шовкові кальсони, розумієш, пане? Як же він там буде зараз без шовкових кальсонів, га? Ми — інакша річ, ми — хами, пане Карвовський, але вони... Пий, пане Карвовський, за їх шовкові кальсони, за їх шампанське, за тих шлюх, що вони санітарними каретами до Румунії вивозили! Пий, пане Карвовський! До дна, до дна! За їх здоров'я! Щоб їм тисячу років не здохнути, щоб вони тисячу років жили, розумієш, пане?

— Сором, пане комендант,— суворо мовив Карвовський, силкуючись вгамувати тремтіння, яке проймало його дедалі більше.

— Що ви мене тут учите? Ех, пане інженер, знаю я вас наскрізь, як лису кобилу, знаю! А ви де підмазали, щоб мужиків на тій рибі одурити, га? Високо десь підмазали, високо! Всі ви, собачі сини, однакові, всі! Тільки один може менше продати, другий більше... Пан Іванчука продав, а вони, як це зветься... ойчизну... Розумієш, пане? Всі ви одна логань, від вас, пане Карвовський, аж до найголовнішого... Зосько, давай горілки, бо я тебе вб'ю!

— Може, вже досить? — несміливо обізвався інженер до Зосі, яка увійшла з пляшкою. Та знизала плечима.

— Що там... Нехай п'є. Скінчиться горілка, не буде пити. Ще зо дві пляшки залишилось.

— О, бачиш, яка в мене жінка! Тварюка, як кожна жінка, але ж свій розум має... Пий, пане Карвовський! Залий пельку, бо збожеволієш, хіба що ти гірша тварюка, ніж я думав... Пий, це не шампанське, шампанське ті вижлуктили, все до краплі, нам сама горілка залишилась... А я чисту горілку волю, хіба ні?

Інженер з розпачем вихилив одну чарку й другу. Голова йому запаморочилась.

— Пане комендант, отже, виходить... Що ж робити?

— Що робити? Випити чарку, розумієш, пане? Це найважливіше. Отак... Ну, бачиш, пане, як воно пішло...

— А потім?

— А потім ще одну... Що робити? А пан чому так пізно надумався, га? Хіба мало було часу? А зараз уже капут...

— Капут?

В інженера піт виступив на чолі, але очі заслонила п'яна мла і все здавалось зовсім не таким страшним, як півгодини тому. Він пильно вдивлявся в обличчя поліцая, але воно танцювало в нього перед очима, зростало, набрякало, збільшувалось, відпливало кудись далеко і знов з'являлося перед очима, маленьке, чудернацьке. Він з зусиллям ловив слова Сікори.

— Ну... Капут... Хто міг дременути, той дременув, а зараз куди ж?

— А ви самі, пане Сікора?

Комендант зневажливо посміхнувся.

— Я? Я ж казав... Олександр Сікора, останній постерунок, Альказар... Розумієш, пане? Можна було — велосипедом. Але... як горілку з собою взяти на велосипеді? А без горілки... сумно.

— Ви жартуєте?

— Так, так... Веселі жарти, правда?..

Він нахилився, наче хотів шепнути щось, але голосно, хрипко закричав:

— Ви пам'ятаєте, пане? Я завжди казав — хами уб'ють! Ще перше ніж Людзіка вбили, казав — уб'ють! І його, і мене, і вас, і всіх! То нащо ж тікати? Так воно вже мусить бути — уб'ють. Та я вже волю тут, розумієш, пане? У себе, не на дорозі... Людзіка вбили, мене вб'ють. Так було ухвалено, розумієш?

— Ухвалено? — пробурмотів інженер.

— Ну, так! Ухвалено! Вже там вирішили, ухвалили, не бійтесь.

— Хто?

— Відомо хто. Собачі сини. Ну, пане Карвовський, пий!

— А я думаю, що, може б... виїхати... — боровся з неслухняним язиком Карвовський.

— Чом ні? Ідь, пане, їдь, тільки куди?

— На кордон.

— Так, так, на кордон... Там тільки тебе й чекають... Якою ж дорогою?

— Та я у пана саме й хотів запитати — якою дорогою?

— Знайшли радника... Я саме стільки знаю, скільки й ви. Треба їхати прямо... Що ж, до кордону недалеко... Тільки я вам скажу, пане Карвовський, я вам скажу... Ех... На схід не раджу, а з другого боку...

— Хто?

— Ну... ті заблудлі танки, розумієте? Заблудлі танки... Всі танки заблудили... Хо-хо, я все бачу, я все чую. Адже тікали наші хлопці, ох, як тікали! Перші помчали на велосипедах, відразу за лімузинами. Хвацько тікали наші хлопці, хо-хо... Бачив я їх тут.

— Зі мною вони не хотіли розмовляти.

— Ну, певне, ви ж цивільний, а це таємниця державна, хе-хе, державна.. Всюди заблудлі танки — під Краковом, під Варшавою, під Любліном, під Ковелем, самі заблудлі танки! Ха-ха!

— Нема з чого тут сміятися,— ущипливо кинув йому інженер.

— Що ж мені, плакати? Смійтесь і ви, пане Карвовський. Продали, все, все, розумієш, пане! І мене і вас — полічили все чисто! Кожне місто і кожне село, кожен будинок і кожну хату, кожну людину! Гуртом продали! Що ви хочете — ви там клопоталися про той торг уродзріб — а це ж велике панство, то й продає на гурт! Продається батьківщина, дуже прошу, нічого собі батьківщина! Ех, пане Карвовський, ви в Кракові були?

— Був!

— От бачите. Вавель⁹, мури... Ех... місто... Я в Кракові народився... Цікаво, скільки їм за Краків дали?.. За Вавель... Мабуть, добрі гроші... Вистачить на дівок, на шампанське, на шовкові кальсони. Пий, пане Карвовський!

— А-а... На румунський кордон?

— Що ж, можна і на румунський... Їхав тут один і на румунський... Дружина собачку везла, розумієш, пане? Собачку везла... Ех...

— Хто? — не зрозумів Карвовський.

— Ну, той, що я казав... Пес його в губи лизав... А знаєш, пане, тут хами давно вже знали, що і як... З тих листівок, мабуть... Але я пильнував законності, я, комендант Сікора, пильнував законності... Щоб могли спокійно продавати, розумієш, пане? Щоб їм ніхто не перешкоджав, щоб їм ніхто на руки не дивився, щоб

усі на варті стояли, бо це ж величність Речі Посполитої... Ех, пане Карвовський...

Він повалився на стіл і заривав тяжким, п'яним риданням. Воно рвалося з грудей звирячим стогоном, стискало горло, виривалося диким, безнадійним схлипуванням. Інженерові зробилося страшно. Раптом Сікора підвів миттю висохлі очі.

— А вам, пане Карвовський, хама, як спіймають,— тельбухи враз випустять... Чого вони досі барились, не розумію... Заробили ви, ой, заробили... Щоб вам тельбухи випустити... Вам і мені...

— Що ви кажете, пане Сікора! — злякався Карвовський.

Сікора махнув рукою.

— Ех, я вже знаю, я вже добре знаю... Свою роботу ви тут робили, пане Карвовський, свою роботу... Собачим сином помагали... Хто знає...

Він раптом скося, підозріливо глянув на нього.

— А може, й ви?

— Що я?

— Може, й ви грошики брали?

— Які гроші?

— Ну... ті самі... Холера вас знає... То приїздили, то виїздили... Хіба я знаю? Може, теж якісь планчики, якісь креслення, карти?

Карвовський вражено глянув у цілком тверезі блискучі очі коменданта, і сам витверезився, наче його хто облив холодною водою.

— Ви збожеволіли?

— Ні, хоч власне — чом би й ні? Дивно... А ви не ображайтесь... Адже відомо... Міністри, генерали... То чому б і вам, пане інженер? Можна й вам... До тої рибки щось додати... Що ж, продавали Краків, Познань, Варшаву — чому б і вам не продати, хоча б... Паленчиці?!

Він стояв, спершись об стіл, злегка хитаючись.

— Тільки... Що дадуть за ті Паленчиці? Діра, пане Карвовський, безнадійна діра...

— Ви мене ображаєте,— задихаючись, видувив із себе інженер.

Сікора раптом захитався, ніби падаючи на заляпаний стіл.

— Образа... Ех, це так, під чаркою... Не міцна в тебе голова, пане Карвовський. А шкода, можна б колись випити. Глянь, ображається... Гнида ти, пане Карвовський, паскудна гнида, і забирайся звідси, розумієш, пане?

Він силкувався вийти з-за столу. Брови його гнівно зморщились. Карвовський схопився, тремтячими руками обмикуючи свій костюм.

— Ну, ну, кажу, забирайся звідси... Справи в мене, розумієш, пане? Справи, що не терплять зволікання... Йди, йди...

Інженер поспіхом відступив до дверей, не зводячи очей з Сікори, простяг руку за спину, намагаючись клямку.

— Боїшся? Не бійся. Нічого я тобі не зроблю... Вже там хтось інший з тебе тельбухи повипускає, а я не буду... Всі тельбухи... Пане інженер...

Він глузливо усміхнувся. Карвовський вискочив за двері і, грюкнувши, зачинив їх за собою. Сікора підійшов до столу, налив ще горілки в чарку, глянув проти світла.

— Ну, хлопче! — мовив він собі радісним, пожвавленим голосом. Поставив чарку на стіл і вийшов до другої кімнати.

— Зосько! Ти що — вже спиш?

— Вже пізно, — буркнула вона неохоче, перевертаючись на ліжку. Крізь відчинені двері падало світло з сусідньої кімнати. Очі коменданта поволі привичаїлись до півтемряви.

— Слухай, Зосю.

Вона підвелась на лікті.

— Ти б краще спати йшов! Знов напився...

— П'ю за свої, розумієш? Але я не про те хотів...

Він провів долонею по чолу... Зося стурбовано дивилась на нього. Він підійшов до ліжка й важко опустився на край.

— Слухай, Зосю...

Її вразив лагідний звук його голосу, але водночас в обличчя вдарив нестерпний сморід горілки. Вона відвернулась до стіни.

— Іди спати, — мовила твердо й байдуже. — Як вихмелишся, будемо розмовляти...

— Як вихмелюсь... Ну, може, ти й маєш рацію, Зося, як вихмелюсь...

Він підвівся й пішов до свого ліжка. Зося натягла ковдру на обличчя і миттю заснула важким, неспокійним сном.

Сікора сидів на своєму ліжку, звівши голову. Щось маячило перед ним, якісь невиразні думки плуталися в голові. Найвиразніша була одна — повернутись до столу — щось там залишилось на денці пляшки, можна було б допити. Але він роздумав. Опустив голову на руки і так сидів.

Навколо було тихо. В цій тиші виразно лунало рівне, глибоке дихання жінки. Сікора кашлянув. Вона не ворухнулась. Він обережно підвівся і навшпиньки вийшов до другої кімнати. Голосно зарипіли чоботи, але Зося не прокинулась.

Сікора зупинився біля вікна. Небо було повне зірок. Вони жаріли, іскрилися, палали в темряві. Ген на обрії рожевіло небо, наче повите першим подихом світанку, хоч було десь опівночі. То ген далеко палали села. Сікора намагався збагнути, де це може бути, але не зміг. Все плуталося в голові — він не міг визначити, з якого боку були Синиці, з якого Ольшини?

Нарешті він підійшов до шафи, поставив лампу на підлогу. Витяг парадний мундир, скинув з себе щоденне убрання і став одягатись, обережно, поволі. Тремтіли руки — довго не міг потрапити в рукава. З коробки в шухляді дістав свій орден і, дивлячись в дзеркало, почепив його не з того боку, де було треба. Довго придивлявся до себе в дзеркало, але відбиток у параднім мундирі припливав і відпливав, мов у тумані. Сікора махнув рукою, взяв лампу з підлоги і навшпиньки пішов до другої кімнати. Зупинився біля ліжка — Зося спала міцно. Ковдра зсунулася з її плечей, вони вирізнялися, білі й пухкі, на прим'ятій подушці. Пасма волосся розсипалися навколо, вона рівно дихала трохи розкритими устами. Щось дитяче й беззахисне було в її обличчі. В Сікори здригнулися губи. Він поставив лампу на столику, пильнуючи, щоб світло не впало на обличчя жінки. Якусь мить стояв нерухомо — потім націлівся їй у висок. Наближаючи дуло револьвера, ще встиг помітити тоненькі блакитні жилочки на нижній шкірі. Не вагаючись далі, натиснув курок. В цю мить

Зося розкрила очі, величезні, круглі, мов у сови. Він натиснув курок ще раз. Вона навіть не ворухнулась, тільки начебто осунулась, обважніла в ліжку. Сікора обережно, кінчиками пальців погладив біле плече, що нерухомо вирізнялося з-під ковдри. Оглянув револьвер і поклав дуло в рот. Відчув прикрий смак диму й заліза. Потім натиснув курок — раз і другий, зовсім автоматично. Загуло, задзвеніло, заколихалося все в страшнім, незрозумілім громі, що охопив увесь світ.

Карвовський, довідавшись про смерть Сікори, впав у цілковитий розпач.

— Нічого не розумію, нічого не розумію,— повторював він жінці.— Подумай, адже я був у нього, саме тоді був... І абсолютно мені не спало на думку... Він казав, ну, казав таке, як завжди, коли бував п'яний... І от... Що діється, боже мій, що діється!

Він пішов до містечка щось почути, довідатись. Але ніхто не казав нічого. Люди затаїлись. Інженер побачив, що залишився сам. Невеличка купка урядовців виїхала вже давно, а тепер, коли спорожнів паленчицький постерунок, не було вже до кого мовити й слова.

— Іди до Сюліма, євреї завжди все знають,— порадила дружина, і інженер пішов.

Сюлім сидів у кімнаті за крамницею і схопився, почувши рипіння дверей.

— Як там, що чути, пане Сюліме?

— Ну, що ж? Ні те, ні се...

Карвовський сів на стільчику й оглянув крамничку. Пахло цикорієм і порохом, полиці були порожні. Порожні були банки з-під цукерок, де на дні залишилось тільки трохи барвистого пилу.

— Ну, як торгівля?

Старий здвигнув плечима.

— Яка там торгівля? Хіба зараз може бути торгівля? Можна десь купити товар, чи що? Що було — все продав, та й годі...

— Ну, то що ж буде?

— Хіба я знаю, що буде? Пан інженер швидше мусить знати. Бо звідки ж мені?

— Адже ви людей бачите, го, може...

— Людей? Яких людей? — злякався той.— Хіба зараз хтось може щось знати? Ніхто нічого не знає.

— Війська не видно, нічого невідомо...

— Яке там військо? Нема вже війська, капут. Тут солдати йшли, то я їм ще цигарки віддав, останні. Нема ніякого війська...

— А... ті, німці?

Старий лякливо озирнувся.

— Хай бог боронить, ті! Але...

Він навшпиньки підійшов до дверей на вулицю, відчинив, визирнув, потім старанно зачинив їх знову. Карвовський стурбовано стежив за його рухами. Старий навшпиньки підійшов до інженера і нахилив бородате обличчя до його вуха.

— Не може бути! — схопився Карвовський. Сюлім здвигнув плечима.

— Хіба я знаю? Я нічого не знаю. Але пан інженер питає, що кажуть, то я йому сказав...

— Хто ж це каже?

— Ну... мужики... всякі... на селі кажуть...

— Це неможливо! Це неправда! — повторював гарячково інженер.

— А я нічого не знаю... Хіба я що кажу? Я нічого не кажу... От чув, та й годі... Зрештою, хай пан інженер сам вважає... може, так, а може, й не так...

Інженер вийшов, мов п'яний, спіткнувшись на порозі. Сюлім рушив услід і від порога крамнички довго стежив за ним з ледве помітним, захованим у сивій бороді, усміхом.

Інженер ішов, наче п'яний. Ні, це було неможливо. Хіба мало пліток ходило тут за цей час? Найдикіших, найнеправдоподібніших пліток?

Раптом майнула думка, що ці всі плітки знаходили потім якість підтвердження, але він прогнав від себе цю думку. Вдома натерпляче чекала на нього дружина.

— Ну, що там?

— Ет, нічого, — зневажливо махнув він рукою. — Плітки, й нічого більше.

Але хоч як наполягала дружина — він не сказав їй, які це плітки. Цілий день ходив стурбований, а надвечір сів, нарешті, на велосипед і поїхав до Синиць. Звідти він повернувся дуже швидко, блідий і схвильований.

— Мусю, пакуй речі!

Жінка не зрозуміла.

— Які речі?

— Речі! Ти що — не чуєш? Наші речі! Тільки небагато! Найпотрібніше!

Вона застигла, опустивши руки, розкривши рота.

— Що сталось?

Карвовський гнівно шарпнув себе за волосся.

— Що сталось? От що сталось. Більшовики перейшли кордон.

— Біль-шо-ви-ки?

— Авжеж. Тільки цього нам ще бракувало. Треба тікати, негайно тікати, розумієш? Ще невідомо, чи ми встигнемо. Пакуй речі, а я пошукаю коней.

Він залишив її застиглою посеред кімнати з жахом в очах.

За підводу довелося торгуватись довго й напружено. Насамперед не хотіли брати гроші.

— Що ти мені, пане, даєш, що? — завзято сперечався кучерявий Борух, який був єдиним фурманом на всі Паленчиці.— Кому воно потрібне зараз? Нікому.

— Та що ж тобі дати? Здуріли ви, чи що? Гроші даю, не торгуюсь, а тут...

— Хіба це гроші? — зневажливо скривився Борух.— Це, може, були гроші, а зараз це папірці, й більш нічого. Це не гроші. Як у вас, пане, є долари, то інша річ. Без доларів нічого не буде.

Карвовський аж затрусився.

— Холера! Доларів йому захотілось!

Борух розвів руками.

— Що робити? Такий час. Ви на мене гніваєтесь, а я хіба винен? На ці папірці ніхто й дивитися не хоче. Долари — інша річ. І чого вам, пане інженер, треба? Добра бричка, і коні такі, як треба, і візник. Адже пан інженер хоче мати товар першого сорту.

— Певне, як дасте мені якусь бандуру, що не проїде й кілометра...

— Ніхто вам не каже про бандуру,— образився Борух.— Я клієнтів десять років обслуговую, і все було добре. І пан інженер буде задоволений, але й пан інженер мусить дати щось, що має якусь вартість, а не папірці. Картинки на папірцях гарні, але хто дасть за це коні, бричку?

— А щоб вас грім побив! Хай будуть долари.

Борух зрадів.

— Я знав. Я відразу знав, що пан інженер мудра людина, тільки гарячий трохи... Зараз буде інша розмова...

Почалася інша розмова і тривала зо дві години. Обоє торгувались завзято. Піт тік у Карвовського з чола.

— Ви мене розорити хочете!

— Жартуєте, пане інженер. Де там розорити? Зараз такий час, що як людині не заплатити, то вона й з місця не рушить, бо ж навіщо? Час такий небезпечний... А в пана інженера вистачить, щоб заплатити.

— Ви, пане Борух, моїх грошей не рахуйте...

— Я рахую? Боже борони, я нічого не рахую. Тільки я так думаю, що варт заплатити, хоч воно здається багато, але варт заплатити, бо ж коли трапиться щось... то заберуть усе, хіба ні?

Карвовський махнув рукою й уступив. У нього не було вже сил продовжувати цю розмову. Здавалося, час летить з нечуваною швидкістю, горить, мчить, як ураган. Вперше за життя він відчув цей рух часу, наче стояв серед виру, який мчить вперед, летить, рине, а він, інженер Карвовський, стоїть на місці замість мчати, гнати, летіти разом з цією течією, навіть швидше від неї.

— Коли б ще три дні тому, ви розумієте, пане інженер... Була б інша розмова... Але сьогодні, коли вже всі знають...

Він галопом помчав додому. Заплакана дружина сиділа біля вікна.

— Ти що? Речі спаковані?

Вона знову розридалась.

— Я не знаю... Нічого не знаю... Ти казав... небагато речей. Я не знаю... Все потрібне.

Посеред кімнати стояли два великі чемодани. Він ногою вдарив віко. На дні лежало трохи барвистого шмаття, стирчала ріжком угору якась картинка, лежав опуклий поліський глечик з чорної глини.

— Ти здуріла, чи що? Я ж тобі казав — найпотрібніші речі.

Він схопив картинку, з розмаху жбурнув на підлогу. Забряжчало скло. Карвовська підняла руку і затулила долонею рота, щоб не закричати.

— Чоботи давай! Шубу! Ті мої спортивні штани! Геть це,— заверещав він, коли вона подала йому взятю

з канапи вишивану подушку. Жінка вражено відступила і почала тремтячими руками витягати з шафи загадані їй речі.

— Той коробок, швидше! Переодягайся. Не поїдеш у цьому шматті! Светр, нові чоботи! Мою куртку! Швидше ворухися. Земля горить під ногами... Так...

Він поспіхом укладав речі, похапцем замикав чемодани. Карвовська безпорадно метушилась по кімнаті...

— Чого ти бігаєш? Де мої високі чоботи? Холера, високі, кажу, високі! О, вже приїхав, а ми...

Справді, під вікном заторохкотіли колеса. Обдерта, стара бричка зупинилась біля дверей. Карвовський вибіг з чемоданами.

— Оце та пристойна бричка, га?

— Чого пан інженер хоче від цієї брички? — обурився Борух, що виріс наче з-під землі.— Міцна бричка.

— Сміття нею возити,— буркнув інженер, укладаючи чемодани під сидіння.

— Добра бричка! Елегантної вам і не треба, не такий зараз час, щоб про елегантність думати.

Карвовський низав плечима. Він кинув на бричку плед, помацав револьвер у кишені і допоміг сісти дружині, яка тихо схлипувала.

— Годі ревити! Поки що нема чого. Ще, може, якось буде...

Бричка голосно заторохкотіла по єдиній паленчицькій вулиці, брукованій кругляками. Карвовська конвульсивно трималася за сидіння. Безтямно дивилася вперед зляканими очима.

— А ти поганяй, поганяй, не жалій коней!

— Вйо! — весело гукнув підліток-погонич, і коні рушили з копита. Бричка хиталась і підскакувала на вибоїнах, курява хмарою знялася з дороги.

— Як поїдемо?

— Та на Ольшини, Влуки, туди найкраще,— весело гукнув через плече візник.

Карвовський поринув у свої думки. Осінній улов у всякому разі загинув. Але від улову він перейшов до чогось іншого і усвідомив, що загинуло значно більше. Він здригнувся, наче від холоду, згадавши розтрощену голову Сікори.

— Вйо!

Бричка заколихалася на містку. Інженер дивився

звисока на розлоге, далеке море очеретів, що тяглось аж до непомітної звідси річки. Край дороги росли кущі, на барбарисі рясно червоніли довгасті ягідки, мов краплинки крові. Вже золотіло, червоніло, мінилося барвами листя, хоч переважала чиста зелень. Пахло на сонці нагрітим зелом, і інженер час від часу неспокійно поглядав угору. Щоправда, за два дні було зовсім тихо, але, чорт його знає, якраз може трапитись...

Але небо було чисте й спокійне. Жодної цяточки, жодної хмаринки. Не чути було ніяких звуків, крім деренчання цвіркунів і дзижчання гедзів. Він зітхнув з полегкістю і раптом підбадьорився. Йому стало шкода дружини, на яку безжально гримав з самого ранку. Він обняв її рукою.

— Ти не гнівайся, Марисю, я був знервований до краю. Пробач мені.

Вона кивнула головою.

— Ну, бачиш. Такий час, що людина просто розум втрачає. Але думаю, що ми якось виберемося з цього. Поживемо трохи в Румунії, а там побачимо. Може, й далі кудись поїдемо. А може, і назад вернемося. Побачимо.

Вона уважно слухала, не відповідаючи нічого, затуляючи уста хусточкою, бо вони їхали в густій хмарі куряви, яка здіймалася з-під кінських копит. Дрібний білий порошок обсипав волосся, неприємно хрумтів на зубах. Інженер розстебнув куртку — він надто тепло одягнувся в цю спеку. Вересень, а пече, мов у липні.

Вдалині затемніли стріхи Ольшин, і бричка знов почала підстрибувати на сільській дорозі.

— За Ольшинами буде краще,— потішав Карвовський дружину, що конвульсивно трималася за сидіння брички.— А далі на шляху й зовсім рівно.

— Шляхом як поїдемо — аж закурить! — обернувшись, весело гукнув візник. Карвовський подумав, що йому треба буде щось дати, незалежно від угоди з Борухом. Хлопець їхав хвацьки.

При дорозі потяглися хати — одна, друга. Карвовський неприязно дивився на їх очеретяні стріхи. Біля хат у поросі бавилися діти.

— Поганяй! — мовив він хлопцеві. Але в цю мить з хати вийшов старий селянин і, заслонивши очі від сонця долонею, махнув їм рукою.

- Гей, ви, стійте!
- Що? Поганяй коні, швидше! — заверещав Карвовський, та молодий погонич вже натягнув віжки. Старий поклав на край брички свою темну, засмаглу долоню. І відразу, невідомо звідки, насунули люди, оточили бричку тісною юрбою. Жінки, чоловіки, діти.
- Поганяй! — ще раз заверещав інженер, але візник тільки відмахнувся.
- На людей їхати, чи що?
- Макар міцніше сперся долонею на бричку.
- Щось пан інженер дуже поспішає...
- Так, поспішаю! — зухвало кинув Карвовський, дивлячись прямо в темні, гострі очі.
- Куди ж це ви зібралися? — запитав молодий глузливий голос. Карвовський повернувся до нього:
- А, це ти, Сов'юк... А тобі навіщо знати, куди я зібрався?
- Мені? Що ж... Так собі питаю...
- Розступіться, люди, мені треба їхати,— стримуючись, запобігливо мовив інженер.
- Куди ж це? — твердо, похмуро запитав Павло, і інженер відчув в його голосі приховану погрозу.
- Куди мені треба — туди й їду,— відповів він сухо. Але Павло кивнув головою.
- Жінку пан інженер з собою забрав... І чемодани онде... В далеку, видно, подорож зібралися, пане інженер...
- Не ваша справа!
- А може, й наша... Може, й наша... Адже говорив пан інженер з ольшинянами, а тепер ольшиняни хочуть поговорити з паном інженером...
- Мені з вами нема про що говорити.
- Але у нас є,— мовив Макар, і в юрбі знявся гомін.
- Про озеро хотіли поговорити!
- Про рибу, про улов!
- Про гнилі сіті!
- Про те, як ми на пана інженера працюємо...
- Про Іванчука...
- Карвовський почёрвонів.
- Що мені тут з вами! Рушай негайно! — гримнув він на погонича. Макар поклав долоню на віжки.

— Не поїде він. Пограбували ви, пане інженер, все, що могли: наш піт, нашу кривавицю, нашу долю, а зараз все це хочете кудись завезти, га?

Карвовський вихопив револьвер з кишені. Але перше ніж він устиг натиснути курок, з юрби гримнув постріл. Інженер звалився з брички, широко розкинувши руки. Карвовська пискнула нелюдським пташиним голосом і застигла.

— Так,— глухо мовив Макар. Сов'юк, що вистрілив в інженера, стояв з револьвером в руках, який ще дивився.

— От і кінець.

Карвовська пискнула ще раз. Її душила нервова гикавка.

— А ти не кричи. Нічого ми тобі не зробимо. Йому по заслугі дали. А ти собі їдь, куди хочеш. Ми до тебе нічого не маємо.

Карвовська не розуміла, що він їй каже. Дивилася на юрбу безтямними очима. Макар повернувся до хлопця на козлах.

— Куди ви їхали?

— Ну... до румунського кордону...

— То їдь, як їхав.

Він нахилився над трупом і обмацав кишені. З-за пазухи вбитого витягнув великий шкіряний гаманець. Розкрив його. Зарябили різнокольорові банкноти.

— От... бери, бери це тобі.— Карвовська, не розуміючи, крутила в пальцях подану їй річ. Банкноти шелестіли, вилазили з розкритого гаманця. Селяни байдуже дивилися на це незрозуміле, величезне багатство.

— Закрий, бо загубиш,— мовив Макар, але Карвовська дивилася безтямними очима. Він узяв у неї з рук гаманець, старанно закрив його, поклав у сумочку, яку вона тримала в руках.

— Ну, рушай!

Хлопець ударив по конях. Край дороги, на траві, залишився труп Карвовського — дивно малий, наче зім'ята купа одягу, в якій нічого не було.

Хмара куряви миттю знялась на шляху з-під коліс брички.

— Ну, хлопці, треба його поховати,— мовив староста. Дехто почухав потилицю.

— Певне, що треба...

Люди поволі розходились, зупинялися, розмовляли. Парукова скаржилась ображеним голосом.

— От дурний... Такі гроші... А звідки ж ці гроші? З нашої кривди, з нашої кривавиці... Все панії тій пхнув назад.

— А що ж він мав зробити?

— Як що? Узяти, між людьми поділити...

— Адже вам однаково з того нічого не припало б,— ущипливо зауважила Параска,— ви риби не ловили, то з вас, виходить, нічого не здерто.

— А я хіба про себе? Дивіться на неї! Про людей кажу...

— Щось ніхто інший не допоминається, тільки ви... Парукова розсердилась.

— Макарові хотілося великого пана з себе вдати.

— Ми не розбійники, щоб людей на шляху грабувати,— суворо мовив Макар.— Треба було затримати, поки ті прийдуть, а тоді судити. Суд міг і гроші забрати. Та коли вже так сталося...

— То я мав чекати, поки він вас застрелить? — занепокоївся Данило Сов'юк.

— Ніхто не каже. По справедливості все було. Коли він хотів стріляти — наше право було його вбити.

— Боже милій... Як лежить... — зітхнула якась баба. Павло здвигнув плечима.

— Чого там жалкувати. Собаці — собача смерть. Грабіжник був, живцем людей обдирав. Хто знає, може, йому ще гірше присудили б.

— То треба було вже й бабу його затримати, — заперчила Парукова.

— Що там баба... Хай собі їде, куди хоче. Може, кудись і доїде.

— Певне, нащо нам тут такі?

Хмелянчук лише пізно ввечері довідався про цю подію. Городами побіг до попа.

— Чули? Людину вбили, на шляху серед білого дня, і нічого.

Піп витріщив на нього круглі очі.

— Що там? Кого? Хто?

— Ну... Мужики... Інженера Карвовського.

— Інженера? Що? Як?

Попові затремтіли ноги. На чолі відразу виступили дрібненькі краплинки поту. Він важко впав у крісло.

- Боже, боже, боже! За вішо, як? Боже...
- Ну, довідалися вже, і свої порядки заводять.
- Де ж воно, де?
- А в нас, у селі, недалеко від Макарової хати. Тікати, певне, хотів до Румунії. Застрелили.
- Піп тримався за серце і, задихаючись, хапав повітря. Краплинки поту спливали йому з чола на ніс. На савім кінчику повисла прозора булька. Він обтер її рукою і почав механічно водити пальцями по плечах, по колінах, ніби хотів пересвідчитись, що він ще живий. І цей рух начебто його заспокоїв. Раптом зринула думка, що треба взяти себе в руки. Хмелянчук — ніби й своя людина, але невідомо, що буде. Не можна виявляти свій переполох. Піп кивнув головою, стримуючи тремтіння в голосі.
- От... Ну, і що?
- А нічого. Пішли собі по хатах спокійно...
- Піп болісно зітхнув.
- Починається... Звісно... Чого ще було сподівались... Почули, що свої недалеко...
- Хмелянчук переступив з ноги на ногу.
- То що ж буде?
- Ну... Що ж може бути? Нічого іншого не залишається, тільки чекати... Людина в руці бога... Як він схоче, так і буде. Нікуди не втечеш від руки божої...
- Панотченьку, а може б, краще...
- Що краще? Ні, ні, не піду я звідси нікуди, не піду... Хай буде, що буде...
- Він важко зітхнув і обтер пальці об забруднену рясу. Хмелянчук певно стояв перед ним.
- Але ж... Страшно...
- Чого боятися? — із стогоном запитав піп. — Все в руці бога... Може, й неправда, що йдуть?
- Хмелянчук махнув рукою.
- Де там... Вже й папірці з літаків кидали, ідуть. От-от будуть.

РОЗДІЛ 3

В Порудах будували арку. Уперше люди пішли сміливо до лісу — не видно було лісничих, ліс стояв нічий, приходить і бери. Знайшли дерева, невисокі, стрункі,

саме такі, як треба. Оповили їх дівчата гірляндами з'єлені, завітчали букетами осінніх червоних жоржин. Цілою громадою зібралися люди. Не тільки з Порудів, а й з сусідніх сіл, що лежали осторонь від головного шляху, теж прийшов народ — подивитись.

— Нічого собі буде,— казали вони, відступаючи на пару кроків і дивлячись примруженими очима, як арка здіймається над шляхом.

— Та нічого. Така, як належить.

Люди не розмовляли багато, почували себе чомусь ніяково.

Начебто ще тяжів над ними паленчицький постерунок, хоч там уже не було ні коменданта Сікори, ні його підлеглих. Люди стояли купками на обочині шляху, біля тріумфальної арки.

— Хто знає, може, й сьогодні прийдуть?

Не клеїлась робота, нікому не спадали на думку господарські справи. Вони стояли, дивилися в той бік, де була дорога. Години минали, але нічого не було видно.

— Люди добрі, так нічого не вийде,— порадив староста.— Чого ж так стояти цілим селом надаремно, а воно буде, може, не сьогодні і не завтра. Хлопців треба поставити, хай пильнують.

Відразу зголосилося багато охочих.

— Ми хоч і ніч переспимо тут. А як щось почне-ть-ся?

— Біжіть до школи — і бийте в бляху!

— Як на пожежу? — зраділи хлопчачки. Староста кивнув головою.

— Як на пожежу. Тільки ще дужче.

Зраділі хлопчачки обсіли придорожню канаву, дивлячись на білу порожню смугу шляху. Люди неохоче розходились по домівках. Не хотілося робити нічого, але зараз вже не було потреби цілий день чатувати на дорозі, аби випадком не прогавити слушної хвилини. Розходились, неохоче бралися до роботи. Хто рубав дрова, хто раптом згадував, що треба прибрати, позамітати подвір'я. Аякже, неподалік стояла арка — тож і біля хати мало бути чепурно й чисто.

Але всі прислухалися щохвилини. Стара Ковалиха хвилювалася найдужче.

— От посадили вартових... Молоде, дурне, забалакається або й засне — а тоді що?

— Нічого, бабусю, хлопчак там про сон і не думають. Гляньте, як очі витріщають...

Поволі минав день, золотий, нагрітий сонцем, як усі вересневі дні того року. Ні хмаринки, ні вітру. Минала година за годиною — не чути було сигналу.

— Може, й брехня все, — зважився, нарешті, злякано запитати хтось. Але його зацитькали.

— Дурниці кажете. Вам здається, що від кордону — раз скочити, і вже. А вони помаленьку собі йдуть.

— Може бути.

Поволі, наче приклеєний до місця, тягнувся золотий день. Настала ніч, повна зір і запаху осіннього листя. Удосвіта люди знов побігли до арки. Хлопці сиділи біля неї, скулившись, мокрі від роси і мли, що нічної пори лягає на луки.

— Ну, як там?

— Та нічого, вартуємо.

— І нічого?

— Поки що нічого.

Люди хитали головами і знов поверталися по хатах.

Лише пізно ввечері, коли холод потягнувся від води, коли всі вже думали, що день знову минув даремно, раптом загула, задеренчала бляха біля школи.

Кожен поспіхом кидав те, що тримав у руках, і бігцем мчав прямо на шлях. Рипіли ворота, темніли чотирьокутники незамкнених дверей, село спорожніло за одну хвилину. Поквапливими кроками шкутильгали бабусі, боячись, що не встигнуть.

Але встигли всі.

— Ну, як там?

— Ідуть! Вже добре чути!

— Тихо.

Юрба стихла в одну мить. В мовчання тихого вечора, крізь деренчання цвіркунів, крізь далеке кумкання жаб, пробився інший звук — далекий, далекий тупіт коней.

— Видно, кавалерія попереду йде...

— Кавалерія, коні тупотять...

— Щось їх небагато...

— Попереду, певне, розвідку вислали, подивитися, що і як...

Люди розмовляли пошепки, нахилиючись одне до одного. На обличчя ліг твердий, суворий вираз. Староста оглянув усіх.

— Ну, так. Обабіч шляху ставайте, рівно, на шлях не лізьте. Гілки запалить — темно, ніхто нічого не побачить. Гілки є?

— Аякже, адже ви нам разів з десять казали,— обурився хтось із хлопчаків.

— Так. По двоє з гілками ставайте отут. Запалюйте зараз, а двоє хай стануть біля шляху.

Затріскотіли смоляні гілки, зв'язані жмутками на довгих палицях. Відразу потемніла ніч, на обличчя впали червоні й руді відблиски, виринула з мороку ясно освітлена арка. Метушилися, миготіли тіні.

Тупіт на шляху зростав, дужчав, наближався. На одну мить верхівці начебто зупинились.

— Певне, побачили вогні.

— Не знають, що це.

— Ідуть, ідуть!

— Як же воно буде, привітає їх хтось один чи всі відразу, всією громадою?

— Е... Хай староста каже, йому годиться.

— А звісно, від усіх нас скаже.

Голосно затупотіли кінські копита, забряжчала зброя, чути було навіть, як порипують сідла. Староста виступив наперед з юрби. Люди замовкли. Не чути було ні шепоту, ні подиху. Линула над людьми ця висока година, розцвітала в нічній темряві, душила сльозами, проймала тремтінням долоні, що тримали смолоскипи.

Нарешті верхівці наблизились. Виринули з темряви, лягли на них червоні й руді відблиски смолоскипів.

— А-а-ах! — простогнала юрба, наче одними грудьми, і завмерла. Червоні вогники смолоскипів заграли на козирках кашкетів, на бляхах поясів, на вуздечках коней. Тільки ці кашкети були знайомі, і знайомі орли на поясах.

— Поляки! — мовив хтось високим здивованим голосом. Цей голос самотньо вихопився з юрби і відразу замовк, ніби злякавшись самого себе.

Верхівці стримали коней. Коні були загнані, мокра від поту, настовбурчена шерсть криваво виблискувала проти вогню. Забельський, що їхав на чолі, так натягнув поводи, що його кінь став дибки. Якусь мить копита висіли над головами юрби — і знову впали на дорогу.

— Це що тут?

Люди мовчали. Що ж можна було сказати? Під ногами їх розкрилася прірва — вони дивилися зараз в чорну, зячучу пустку, наче в дивному, примарному сні. Староста втопив погляд в обличчя офіцера, мимовільно змагаючись з кошмаром, страхітним і неймовірним. Наче в останню хвилину життя, так само, як перед потопаючим пролітає блискавично тисяча спогадів і образів, так і він побачив на мить усе: пана, двір, паленчицький постерунок, вересневі дні і той позавчорашній день, коли вони будували арку...

Забельський підїхав ближче. Тільки зараз побачив тріумфальну арку, зелені гірлянди і червоні прапорці, які навіть не шелестіли в цю безвітряну ніч. Обличчя його скривила гримаса — чи то болю, чи то люті.

— Он як,— мовив він здушеним голосом. Одним поглядом охопив юрбу селян. Вони стояли нерухомо, наче вирізьблені з дерева. Чоловіки, дівчата, старі баби, навіть діти. Нікому не спало на думку жбурнути смолоскипи в канаву, кинутися врозтіч, заховатися, зникнути в луках, в очеретах, в хащі, де нічної пори можна шукати їх до ранку. Ніби загінотизовані червоним сьйвом смолоскипів, дивилися люди прямо в обличчя офіцера.

З сичанням вирвалася шабля з піхов, блиснула проти вогню живою кров'ю.

— Заряджай! Ціль!

Юрба навіть не ворухнулася. Дула гвинтівок слухняно націлилися в людей.

Поручик Забельський міцно стиснув у долоні повід. В голові йому гуло, лють застеляла очі червоною млою. Він не хотів уже нічого. Відколи вони розлучились з Габріельським, у нього була лише одна мета — за всяку ціну добратись до румунського кордону, куди втекли інші. Він знав, що до кордону далеко; хвилинами охоплювали його розпач і безсила лють. Але ж була можливість, була ще можливість. Коли б він не загаявся з Габріельським, заради тої дурної божевільної розправи, можна було пробитися далі, геть аж у карпатські ліси, добратися до кордону. А зараз...

Він знов згадав про румунський кордон. Вони пробиралися до нього, останні два дні все йшло гаразд,— а зараз заступила їм дорогу ця тріумфальна арка, приготована для більшовиків. Ні, він не міг проїхати байдуже, не міг обминути її, вдати, що не бачить, не

розуміє... Отаборилися тут уночі, мов цигани при дорозі, чекають, ох, чекають... І на одну мить він відчув зловисту радість, що вони дочекались — саме його, поручика Забельського...

З юрби виступив староста.

— Що це? В людей стріляти будете?

— В яких людей? — захлинаючись від люті, вивушив з себе Забельський.

— Пан офіцер краще б оті гвинтівки в канаву жбурнув, а сам тікав би світ за очі...

Поручик перехилився з коня.

— Так? Ти так думаєш? А я тут залишусь, розумієш, залишусь! Ти хто такий?

— Староста.

— Староста... Ану, приміщення нам, їжу для людей, хутко!

Юрба ворухнулась. І водночас захиталися гвинтівки в руках верхівців.

— Пане поручик, як же це так, пане поручик, адже треба їхати далі... — зляканим шепотом доводив Войдига.

— Що ти мені морочиш! — гримнув Забельський. — Негайно ночівлю, їжу, щоб мені все було!

Староста випростався.

— Ну, що ж, можна. Все можна. Хлопці, біжіть на село! Хати для панів!

Люди переглядалися, нічого не розуміючи.

— Що ж ви? Хати для панів-солдатів, для пана офіцера! Тільки швидше!

Староста казав спокійно, владно. Забельський на хвилину завагався. Але знов охопила його вперта лютя.

— Ну, вперед! Веди!

— Хлопці, лишайтесь тут. Так, як було наказано. Решта — додому! — наказав Паранюк.

Згасли смолоскипи. Люди пішли до хат. Посеред дороги, поперед коней, ішов староста. За солдатами посувалася решта.

— Пана офіцера прошу до мене, сюди, інші будуть поруч, в другій, в третій хаті.

— Ага, от чого ви хочете! — глузливо обірвав його Забельський. — Ні, ні, ти нас усіх у себе покладеш, всіх укупі...

— Можна і вкупі, — згодився староста. — Тільки тісно буде.

— Нічого, це не завадить...— кепкував поручик.—
Нехай буде тісно.

Вони прив'язали коней біля клуні й увійшли в хату. Паранюкова пішла до комори, принесла молока, розпалала в печі. Солдати непевно презиралися.

— Пане поручик, як же воно буде?

Він виглянув у вікно. На подвір'ї порався Паранюк, ніс із клуні сіно для коней.

— А так. Наїмося, виспимося, і край.

— А... коли ті?

— Боїтеся, га? Нехай собі прийдуть і ті! Нас вось-
меро, зустрінемо їх, як треба! Зрозуміло?

Войдига хотів щось сказати, але, глянувши в налиті
кров'ю безтямні очі Забельського, скулився на лаві і
замок.

Рипнули двері, всі нервово ворухнулись. Увійшов
староста.

— А спати де будете? Тут чи в стодолі?

— Тут, тут! Сіно є?

— Чом немає... Не встигли зжерти всього...

— Хто?

— Ті, що раніш од вас тікали.

— Ми тікаємо? Ніхто не тікає, зрозуміло? Ніхто!
Сіна до хати принести, тільки багато! На підлозі постеле-
лити. Хлопці, ану скочте по сіно.

Навалили горою сіна, в хаті запахло рідним, солод-
ким запахом. Старостиха налила молока в кухлі.

— Ну, хлопці, всім спати — один на варті до півночі,
з опівночі — другий.

Солдати полягали на сіні, але, незважаючи на вто-
му, нікому не хотілося спати.

— Кепсько, що того старосту пан поручик від-
пустив.

— А нащо його тримати?

— Побіжить, повідомить.

— Кого?

— Ну... тих...

Забельський підвівся на лікті і засміявся.

— Ех ви, дурні... Адже все це брехня.

— Що брехня? З більшовиками?

— І з більшовиками, і взагалі...

Солдати занепокоїлись

— Як це?
— Ну, так. Немає ніяких більшовиків.
— Ніяких більшовиків? — протягнув, нічого не розуміючи, Войдига.

— А певне. Наговорили вам дурниць, розумієш?

Войдига підвівся й обережно засвітив лампу. Підкрутив гніт. Всі підвелись на сіні, неспокійно глянули в обличчя поручиків. В світлі лампи виринули оточені синцями очі в глибоких западинах, обтягнені шкірою вилиці. Войдига здригнувся. Обличчя Забельського жахливо нагадало йому череп трупа, в якому несамо вито блищали гарячкові, нестямні очі.

Забельський зареготав.

— Та я ж кажу вам... Не було ніякої війни, зрозуміло? Ніякої війни! Все це брехня!

Войдига затремтів.

— Пане поручик, що ви кажете, пане поручик!

— Нічого... Завтра треба йти в казино... Не забудь, Войдига, мені той мундир приготувати...

— Той мундир... покинув пан поручик.

— Я й кажу: і гудзика приший, усі гудзики. Минулого разу мало гудзик не відірвався, на двох нитках тільки тримався...

Високий, худий Марчак раптом схопився на ноги.

— Хлопці, збираймося!

Всі схопились, обтрушуючи з себе стеблини сіна. Войдига стояв непевно.

— Куди це? — запитав Забельський здушеним голосом.

— Треба їхати. Ніхто не хоче гинути невідомо за що.

— Струнко! Не можна залишати казарми, зрозуміло?

— Пане поручик,— кинувся до нього Войдига. Марчак махнув рукою.

— Ти що, не бачиш, що сталось? Збожеволів... Ну, рушай!

Забельський хитався на ногах. Войдига схопив його за руку.

— На ласку божу, пане поручик!

— А ти чого чіпляєшся? — нестямно буркнув поручик.— Бачили його? Я тобі що кажу? Мундир приготувати!

Солдати один за одним виходили з хати. Войдига метушився від порога до лави.

— Ходімо, Войдига! Через божевільного загинути, навіщо воно тобі? А ми підженемо коней, ще встигнемо надолужити...

— Пане поручик!

В голосі Войдиги тремтіли сльози. Але Забельський махнув рукою і важко опутився на лаву під вікном, щось бурмочучи собі під ніс. Надворі замиготіло світло ліхтарика, зарипіли сідла, затупотіли кінські копита. Поїхали...

До хати увійшов староста.

— Що ж це, поїхали ваші, чи що?

Забельський не чув його. Дивився на стіл і безтямно посміхався. Староста знову зник.

Деякий час Забельський сидів нерухомо. Раптом його вразив дивний звук — наче калатання дзвону. Він підвів голову і на мить опритомнів.

— Пожежа, чи що...

Він обсмикнув пояс і вийшов з хати. Від клуні біг староста.

— Гей, що там таке?

— Сигнал! Іде Червона Армія!

Забельський підійшов ближче, заступив йому дорогу.

— Що таке?

— Хлопчаки сповіщають! Ідуть!

— Хто іде?

Староста відштовхнув його.

— Наші йдуть! Червона Армія!

Обличчя Забельського скривила конвульсивна гримаса. Блискавичним рухом він витяг револьвер і вистрілив прямо в обличчя, в спокійне обличчя селянина. Староста впав навznak, звалився, як колода, без стогону, без крику. Забельський скочив до клуні. Шарпнув за повідки прив'язаного до воза коня, одним скоком опинився в сідлі. На дорозі стояв галас — бігли люди, грюкали двері, гупотіли швидкі кроки. В цьому галасі, з якого виривалося калатання дзвону, загубився звук пострілу. Забельський всадив остроги в боки коня і кинувся в ніч, в сторону, протилежну до тої, до якої бігли люди. Він мчав наосліп, у вухах йому шумів вітер жалібно, пронизливо. Він не відчував нічого — лише запах коня, гострий, знайомий, любий, і цей вітер, що свистів у вухах. Він мчав у темряву, аж іскри сипалися з-під

копит, коли підкова натрапляла на камінчик у м'якому піску дороги.

На селі ніхто відразу не помітив, що сталося з старостою. Люди мчали наосліп до арки. Зараз уже відомо було, що вони прийшли. Дівчата поспіхом рвали поночі в садах, що траплялося під руку,— з хрумтінням ламалися соковиті стебла жоржин, айстр. Вони похапцем обіруч зривали квіти і бігли на шлях. Знову запалали смолоскипи, і в їх рудому сьйві виринув з темряви танк. Могутнє сталеве тіло, дивний і страшний велетень. Люк був відчинений, з нього виглядали молоді обличчя, дивилися на згромаджену навколо юрбу. Несхвбний знак — червоні зорі виблискували на шоломах. Дівчата підбігали до танка, кидали мокрі від роси оберемки квітів. Зеленою радісною дугою єднали вони, падаючи, тих, що сиділи в танках, з тими, що прийшли їх вітати.

Поволі, помалу посувалися вперед танки. Дощем падали на них квіти. Радісний гомін стояв над шляхом.

— Де староста? Де староста? — пригадали раптом люди.— Аджє він мав вітати.

— Біжіть по старосту! — загадав хтось, і п'ятеро хлопчаків кинулися в темряву.

А танки все йшли, один за одним. Поволі посувалася по шляху зубчата смуга, люди йшли за нею, ніби намагаючись встигнути за її повільним безупинним рухом. Привертала до себе зір ця дивовижна стальна смуга, ці не бачені ніколи велетні. Мужики йшли поруч з танками, гладили їх могутні боки. Вже починалися розмови.

— Яке це село?

— Поруди...

Коли виринуло з темряви село, з першої хати виїшла на дорогу найстаріша бабуся на селі. На вищербленій тарілці простягла вона танкістам хліб і сіль. Тремтів її беззубий рот, тремтіло темне і зморщене, мов печене яблуко, обличчя, сльози лилися з очей невпинним струменем.

— Хлібом і сіллю... Соколики ясні, не погребуйте хлібом і сіллю в нашому селі...

Молодий хлопець з червоною зіркою на шоломі вискочив з танка. Узяв хліб з тарілки і, всміхаючись, обняв бабусю. Вона припала до його плеча. Хлопець відчув в дужих руках її маленьке зів'яле тіло, що тремтіло

від ридань, від щасливого плачу. В нього теж виступили на очах сльози. Він сміявся, зніяковілий від цих сліз, але вже інші кинулись обіймати і цілувати танкістів — біля входу в село, біля перших хат вітали селяни хлібом-сіллю і сльозами червінь зірок, нове життя, цих молодих визволителів, які прийшли сюди, несподівано молоді, несподівано близькі й рідні. Юрба хлопців вишикувалася обіч шляху. І раптом злинув спів. Гостро, ясно й могутньо злетів голос у нічну темряву, в розхитані тіні, в руді смуги, що падали від смолоскипів.

Повстаньте, гнані і голодні...

Молодий командир вирвався з обіймів заплаканої бабусі. Він приклав долоню до шолома. В мовчанні, виструнчені, напружені, слухали танкісти пісню, що краяла нічну темряву.

Петро, який стояв в юрбі порудських хлопців, міцно стиснув кулаки. От прийшли вони після страшного пекла тих років, після кошмару війни, після страхітного шляху від Равіча аж сюди, прийшли, стояли тут. Червоні зорі на шоломах, танки з червоними зірками. Справдився сон, реальних обрисів правди набрали мрії. Він приєднався до співаків. Пісня підхопила його, наче вихор, чудесна, владна, переможна. Нарешті, співали вони її на повні груди. Не вб'є йому назад в горло цієї пісні приклад рушниць, гумова палиця, не здушить її кулак поліція.

Люди співали радісно, голосно, лунко. Не дивно — адже це були Поруди, село, де старостою був Паранюк, сто разів скривавлене в боротьбі, до кісток пройняте ненавистю, охоплене полум'ям любові, сильнішою, ніж смерть.

Ще вчора Петро, хоч його ледве несли ноги, думав за всяку ціну добратися до Ольшин, щоб там привітати прибулих. Але зараз він був радий, що зустрів їх саме тут, в Порудах. В Ольшинах, може, й не співали б так гарно.

Виструнчившись, стояли червоноармійці. Суворий, твердий вираз ліг на їх обличчя, хоч для них це був державний гімн, співаний, чутий щодня. Та, видно, розуміли вони, що тут це був спів визволення, спів здійснених, нарешті, мрій, спів боротьби, червоної від мук і крові. Петрові здавалось, що в цю мить салютує Чер-

вона Армія всій поліській, всій волинській землі, салютує тим, що полягли в боротьбі, застреленим з-за рогу, закатованим в тюрмі, замученим в карцерах, замордованим на протязі довгих років темряви. Тим усім, що гинули заради цієї пісні, яка зараз лунала далеко в ніч.

І раптом пісню увірвав вигук, пронизливий, зляканий:

— Старосту, старосту вбили!

Завирувало, змішалось все на шляху. Покинувши танки, люди кинулись поміж хатами до подвір'я старости. Командир біг разом з ними, тримаючи в руці револьвер. Вони вбігли на подвір'я. В світлі смолоскипів, рудім і миготливім, виринула з темряви хата, двір. На землі в жмутках стоптаного сіна, в соломі, змішаній з кінським гноєм, лежав навznak староста, широко розкинувши руки. На чолі його була кругла червона рана. Вже застигла смужка крові ховалася у волоссі на скроні.

На мить всі завмерли в мовчанні. Хлопець підняв смолоскип високо вгору. Всі побачили мерця. Староста був високий, але зараз, простягнутий на весь зріст на землі, він здавався велетнем. Обличчя в нього було спокійне — застигли риси здавалися ще правильнішими, ніж за життя. Петро з боєм дивився на це ясне, гарне обличчя, нерухоме, мертво.

— Хто це? — глухим голосом запитав командир. Петро виступив на крок вперед.

— Іван Паранюк — порудський староста, член комуністичної партії Західної України.

Металево забриніли слова. Петрові здалося, наче це сказав не він, а хтось інший.

І здалося Петрові, що зараз, уперше в житті, можна вимовити голосно, одверто, з повагою горді слова: член комуністичної партії Західної України. І порудський староста дочекався цього визнання вголос лише після смерті, і ці слова, наче вінок, покладено на його труну.

Люди ворухнулися. Беззвучно, німо проходила крізь юрбу старостиха. Вона не мовила й слова, але всі розступалися перед нею, наче трава од вітру. Вона підійшла і зупинилася над убитим. Скам'яніле обличчя навіть не здригнулось. Вона стисла пальці спрацьованих рук і глянула в обличчя мерця. Хтось прислужливо

нахилив смолоскип до нього. Прямий ніс, широко розкриті сірі очі, розсипане біляве волосся, збоку склеєне чорною кров'ю. Жінка кивнула головою.

— Хто застрелив? — допитувався командир.

Страшне напруження минуло, люди заворушилися.

— Ну, були тут сьогодні... Офіцер, солдати... Мабуть, вони.

Оглянули подвір'я. На землі було виразно видно сліди.

— Бач, застрелили і втекли... Але коли?

— Та всі поїхали поза городами, а один залишився, — жалібно розповідав кривий Григор, найближчий сусіда старости. — Я бачив, вони виїхали, а офіцер залишився...

— Як же трапилось, що ніхто не почув пострілу?

— Та могло бути... Мабуть, тоді застрелив, як уже почали дзвонити в бляху...

Зараз виявилось, що хтось навіть чув постріл, але не звернув на нього уваги. Адже били в бляху, кожен поспішав на шлях. Такий лемент зчинили на селі, кому там могло спасти на думку перевірити, чи справді хтось стріляв і де саме.

Світло смолоскипів згасало, блідло. Блідла ніч перед світанням. Тіло старости внесли до хати. Петро довго промовляв з командиром.

— Добре, правильно!

Ніяк було чекати: старосту поховали вранці. Селяни несли на руках збиту поспіхом труну. Цвинтар був поруч. Жовтів свіжорозкопаний пісок. Люди стояли мовчки, дивлячись на білі дошки труни. Зараз пригадалося все: як воював староста за сервітути, за ліс, за кожну селянську кривду, як промовляв на зборах, як заздрили сусідні села Порудам за Паранюка. А тепер він лежав у чотирьох соснових дошках, саме тоді, коли настав той день, про який він завжди говорив, якого завжди дожидав.

Молодий Карчук виліз на жовтий горбок і сказав промову. Про Паранюка, про червону зірку, про новий день, який настав. Баби схлипували, але старостиха стояла над труною і мовчки, з застиглим обличчям, дивилася на соснові дошки. Бачила кожен сучок на обструганій поверхні, золотисті лінії, що тяглися аж до

краю. Погляд посувався за тими лініями, що, здавалося, бігли нескінченно і раптом уривалися на кінці, де темніли синясті круглі голівки цвяхів.

Карчукові слова застрягли в горлі, він плутався, запинався і, врешті, якимось незручно скінчив промову. Спотикаючись, боком зліз з горбочка. Тоді став промовляти командир.

Ясний молодий голос полинув над цвинтарем. Люди ворухнулися й замерли, уважно слухаючи.

Петро дивився в молоде обличчя. Його серце стискали незмірні жаль і любов, що здіймалися, як хвиля. От стояв перед ним командир, справжній командир Червоної Армії — над мужицькою труною, над могилою вбитого старости. Ім'ям Червоної Армії, ім'ям Радянського Союзу, ім'ям того, за що двадцять років боровся порудський староста, — промовляв зараз командир Червоної Армії простими, рідними, зрозумілими словами. Саме так і було треба. Саме так і годилося вшанувати Паранюка.

Гримнув над могилою салют. З почесним бойовим салютом зійшов у могилу староста Паранюк. Застукотіли об труну грудки землі, золотою смугою посипався пісок. Люди кидали пісок руками, згортали його долонями, ніби кожна жменька була крихтою людської подяки цій людині, яка зійшла в могилу. Скоро зріс невисокий горбок, його вкрили червоні жоржини, — всі, що вціліли в садках і, не помічені в нічній темряві, не встигли уквітчати танки.

Поволі розходилися люди. Не було часу довго сумувати. Адже на селі стояло військо, своє, рідне військо. Треба було пригостити його, почастувати. Старостиха запросила до себе командира. Він відмовлявся спочатку, але, глянувши в її спокійне обличчя, в тихі, розумні очі, мимоволі згодився.

Старостиха неквапливо поралася в хаті, ставила страви на стіл.

— Отак... думаю собі, як би радів мій, коли б міг бачити вас. Хто на таку справу пішов — знав добре, на що йде... То в мене вже з думок не йшло. Застрелять або в тюрму кинуть, на віки вічні. Але не трапилось. І ось в останню хвилинку...

— Що ж ви тепер?

Вона нарізала хліба, поставила на стіл.

— Я? Що ж я? Мені так здається, роботи зараз багато буде, може, і моя бабська голова на щось придасться... Мій завжди говорив, як воно буде тоді... Його нема, виходить, мені треба братись.

— Міцні у вас люди,— мовив командир Петрові, який теж зайшов до старостихи.

— Міцні... Так нас уже виховали...— ствердив Петро. Старостиха повернулась до нього:

— А ти, Петре, з тюрми?

— З тюрми.

— Додому?

— Певне, що додому... Я ще звечора хотів іти, але дуже стомився — то й подумав собі: можна і в Порудах Червону Армію вітати... Але зараз піду. Вдома, мабуть, і не сподіваються.

— Чого б то вони мали сподіватися? Хто знав, живий ти чи ні. Могли і вбити тебе за цей час.

— Якось не вбили.

— Певне... Всіх не встигли побивати... Ех, Петре, дивись, а мій навіть танка не побачив.

— Нічого, нічого...— зніяковіло бурмотів Петро. Старостиха заспокоїла його рухом руки.

— Ні, я нічого... Це так... Шкода чоловіка... Хліба собі на дорогу візьми.

— Що там брати, хіба тут далеко?

— Певне, що близько, та воно здасться...

— Вже тут знайома дорога. Опівдні прийду.

— Іди щасливо. От мій зрадів би, а ти ще й увечері не зайшов...

— У Карчуків затримали, а потім пішов до арки...

— Так,— мовила вона глухим голосом. Знов зринула думка про чоловіка.

— Їжте, їжте, будь ласка,— припрошувала вона командира. Той похитав головою.

— Я вже не можу... Добрий ваш хліб, але не можу.

Петро якусь хвилину поміркував, чи не краще оглянути спухлі ноги, перше ніж рушати в дорогу, але пошкодував часу. Раптом він відчув гарячкове нетерпіння. Що там в Ольшинах — і в Ольшинках?

Адже він не знав нічого, не мав ніяких відомостей з дому протягом усього цього часу. Живі вони чи ні, що з Ядвігою — досі не було часу подумати про це. Дика паніка на дорогах, розбиті частини, охоплені полум'ям

села й міста, трупи на полях, невпинне татакання кулетів і вибухи бомб едналися в фантастичне плетиво, яке заважало думати, пам'ятати, відчувати все так, як до того часу. Адже весь цей час йому не вірилося навіть, що він здобув волю і життя. Лише з тої хвилини, коли заспокоїлось розхитане пропелерами повітря і прилетіла, непевна спочатку, звістка про те, що частини Червоної Армії перейшли кордон, світ поволі почав набирати для нього реальних обрисів. Але Петро ще почував себе як людина, що пробудилася від страшного сну, як людина, що поволі повертається до притомності. Лише тут, в Порудах, усвідомив, що він — на волі, що події перекреслили невблаганний вирок, знищили, викреслили його раз назавжди з усіх картотек і списків. Недалеко рідне село, рідні люди, знайомі обличчя. Він думав про них, ще не вірячи в те, що вони існують. Сестра Олена, вірна і безстрашна помічниця в найтяжчих справах, що вміла надійно ховати таємницю, батько, мати... Ну, і Ядвіга. Мов живе, з'явилося перед ним її смугляве обличчя, довгі коси, що падали на вицвілу сукню, темні очі, полохливі вії, чорні брови, що майже сходились на перенісці. Так, так, Ядвіга. Вже вона напевне не змінилась, вже вона напевне привітає його тим самим усміхом, що ніби силоміць пробивається крізь заслону смутку, тим самим поглядом темних очей, вірних і милих. І раптом спало йому на думку, що саме зараз розбилися вщент всі перешкоди, які були поміж ним і панною Плонською. Зараз нічого не розділяє їх: ні тюремні ґрати, ні нелегальна робота, яка не дозволяла йому еднати з кимось своє життя. Не стояв поміж ними зубожілий фільварок, бо ж тепер — саме тепер — може Ядвіга змінити своє життя, сонний смуток всіма забутих Ольшинок і почати нове, справжнє життя.

«Так воно й є», — подумав він, дивуючись, що не відчуває радості. Щось ніби надломилось в серці. І Петро глибоко замислився над тим, чи буде він колись переживати й відчувати все, як раніше, як нормальна звичайна людина. Чи, може, все те, що пережив він за цю примарну страхітну мандрівку, назавжди поклато на ньому своє тавро, якого ніщо не зітре, ніщо не змие.

Він попрощався із старостихою. Відчув міцний потиск теплої долоні командира, і щось здригнулось йому в серці. Людина, яку він побачив лише сьогодні, раптом

здалась йому ближчою, ніж всі ті, що чекали на нього в Ольшинах, всі ті, що єдналися з його життям протягом довгих років.

Кілька кілометрів, які ще відділяли його від рідного села, здалися йому довгими, ніж уся попередня дорога. Він дивився на знайомі місця, пізнавав кожен кущик і кожне деревце — але все було начебто чуже. Он там — велика купа вільх. У цих вільхах вони ховали колись від поліції товариша, який привіз їм з міста листівки. Тут, над річкою, застрелено хлопця з Порудів. Тоді саме відбувалася поліційна облава. Кожен кущик, кожне дерево були зв'язані з якимось спогадом. Але навіть те, що трапилося не дуже давно, здавалось йому незмірно далеким, загубленим в темному минулому, туманним, начебто несправжнім. Поміж тими давніми днями і сьогоднішнім ранком лежала тюрма — і війна. Він згадав командира, якого зустрів у хаті старости, і знову відчув палку радість. Так, лише це було важливе, справжнє, лише це відчув він глибоко, по-людському — червону зорю на шоломі червоноармійця, червоноармійців, що були тут, на волинській, напоеній потом і кров'ю, землі, червоноармійську пісню, що летіла над болотами, збуджуючи землю до нового, іншого життя.

Петро прискорив кроки. Виринули з-за лісу Ольшини — сірі стріхи, вкриті пожовклим від дощу й сонця очеретом, криві тини, вузькі смуги ланів, що тісно лежали один біля одного, наче різнобарвні пасма гарусу, вільхи над рікою, озеро. З завмерлим серцем побачив він його блакитну під сонцем поверхню. Воно лежало спокійно, дрібні хвилячки зморшками котилися по воді під невловимим вітром. Петро глибоко ввібрав в груди повітря, що пливло від озера. Знайомий запах, вологий і чистий подих води, що торкався обличчя, мов пестоші.

В Ольшинах все клекотіло. Вже всі бачили прибулих — ходили до Порудів, до Влук, до Синиць. Та через Ольшини не проходила ще жодна частина, й ольшиняни відчували це з жалем, ніби незаслужену образу.

— Що це, шляху в нас нема, чи що?

— Прийдуть і сюди, не бійтесь...

— Еге... Влуки далі від нас, а ще вчора там були...

— Навколо пішли, головним шляхом.

— Тихо, баби, тихо, прийдуть і сюди, — заспокоював Семен. — Аякже, мусять і тут бути...

Тут, так само, як і в Порудах, збудовано арку, і тут, так само, як і в Порудах, дівчата нещадно обскубли богі свої садки, де квітли останні осінні квіти.

Люди вибігали на дорогу, неспокійно товклися по дворах, не могли знайти собі місця. Кожна година тривала нескінченно.

Жінка Івана Піскора, який пішов улітку на радянський кордон, спочатку не виходила нікуди. Вона намагалася хоч так-сяк дати лад злиденній своїй хаті. Помазала долівку, білою глиною підмазала піч.

— А ви чого стоїте? — гримнула на дітей.— Біля хати наче в хліву. Візьміть мітлу та позамітайте подвір'я.

Діти слухняно вибігли надвір, і відразу ціла хмара куряви знялася в повітря.

— Водю полийте, водю!

Найстарший побіг по воду. Вніс відро до хати.

— Мамо, це тато прийде?

— Певне, що прийде! Хіба не знаєш, Совети йдуть.

— А тато з ними?

— Певне, що з ними! До них пішов, то з ними й прийде!

— Тоді пішов, улітку?

— Еге, улітку. Не барись, не барись, тріски поприбирай біля повітки. Що тато скаже, коли побачить, як ми тут без нього хазяйнували.

Завзято шаруючи якийсь відро, вона відчула, як їй стислося серце. Боже милий, як же їй довелося хазяйнувати! З тої хвилини, як Іван почав ховатися від поліції після замаху на осадника, і потім, коли він узимку зарубав у лісі поліцая Людзіка, вона не знала спокою. Розлазилося все в руках, марнувалась убога худоба, гинуло, пропадало все. Що скаже Іван, коли взнає, що вона продала Сиву? Але як було не продати? Чим годувати? Ні стеблини сіна, ні жмута соломи...

Вона оглянула нужденну хату, і їй стало страшно. Що скаже Іван, як побачить? Рік його не було. Правда, й при ньому ледве-ледве трималося все купи, але за цей час вони зубожіли до краю.

Від вікна впала тінь. Вона повернулась — біля вікна стояла Олексина.

— Що це ви, кумо, прибираєте, мов на свято?

— Та певне, що свято... Мій прийде, то щоб не подумав...

— А ви хіба свого сподіваєтесь?

— Аякже! Що йому там робити, саме час додому прийти...

— А певне... Бо тут жінка ні туди ні сюди... Як удова була цей рік, а тут ще й дітей четверо.

— Та пережили якось... Притискало дуже, але скінчилось нарешті.

— Аякже, буде мужик у хаті — піде все інакше... Тільки... звістку яку прислав вам, чи як?

Піскориха витріщила очі.

— Звістку? А нащо ж та звістка?

— Листа одержали, чи як?

— Ніякого листа я не одержала. Та й навіщо йому писати? Адже відомо — пішов, коли було треба, а зараз повернеться.

Олексина зітхнула.

— Хто його знає, бідолаху, де він зараз...

Піскориха здивовано глянула на неї:

— Як то, хто знає? Навесні забіг, на хвилинку забіг, бо дуже поліцаї стежили, — тільки й устиг сказати мені, що піде на ту сторону.

— На ту?

— А куди ж ще? Потім уже не повертався. Значить, перейшов кордон.

— Не так воно легко перейти той кордон.

— Ех, люди дороги знають, проведуть. Думав, що надовго, назавжди, може... А тут, гляньте, зо два місяці минуло, і вже повернеться... Вже від того постерунку й сліду немає.

— Так, так, — притакувала Олексина непевним голосом.

Піскориху наче вколало в серце.

— А ви що?

— Нічого, що ж я... Тільки думаю собі, хто його там знає, що з ним...

— Що ж має бути? Хіба ж мужик бабу, дітей покине і там залишиться? Ні-і-і! Не такий мій Іван. Він завжди був добрий, про дівчурку турбувався... Вже його десь добре припекло, я його знаю... Певне, дочекатись не може, певне, поперед усіх поспішає... Може ж, йому там

чоботи хоч поганенькі дали, бо в самих постолах тяжко, таку дорогу...

— І хліб уже спекли...

— Та забігла до Параски, позичила трохи борошна... Якже, прийде, треба ж щось їсти.

Олексина ще раз зітхнула і поволі вийшла з хати. Обернулась ще раз, ніби хотіла щось сказати, але махнула рукою.

— Піскориха свого чекає,— сповістила вона Макара, зустрівши його на дорозі.

— Івана? Ну, може, й прийде, хто його зна...

— Може, й прийде,— згодилась Олексина, і раптом їй здалося цілком ясним і очевидним, що Іван справді може прийти.

Опівдні побігла по селі звістка — ідуть! В Піскорихи так тремтіли руки, що вона насилу могла одягтись. Пов'язала чистий фартух, зачесала волосся дерев'яним гребінцем, суворо наказала дітям, щоб гляділи хати.

— Я побіжу, зустріну тата і зараз прийду. Щоб ви нікуди не ходили!

— Не підемо... Ви до тата йдете?

— А так, до тата.

— Владек казав, що військо йде.

— Військо, а з військом тато,— мовила вона впевнено і поспіхом понад лукою побігла на дорогу.

Справді, вже здалека видно було, що йдуть. Стояла на дорозі хмара куряви, линуло рипіння, гуркіт, людські голоси. Серце їй раптом болісно стислося. От зараз, за пару кроків, за дві хвилини з'явиться Іван. Скінчатись муки, скінчиться вдовування, розпачливе, безнадійне.

Вона протовпилася крізь юрбу на край дороги. Треба стати ближче, щоб побачити відразу. Люди махали руками, гукали,— до них посміхались круглі обличчя червоноармійців, виблискували білі зуби в широком усміху. Піскориха щільніше закуталася в злинялу хустину і дивилась, дивилась...

Ні, не було Івана серед солдатів, що марширували дорогою. З-під жодного сірого шолома не глянули на неї чоловікові, давно не бачені очі. Вона пильно вдивлялася в кожне обличчя — раптом їй здалося на мить, що вона може й не пізнати Івана. Який він був, її чоловік? В потоці днів стерлося його обличчя, злиняло,

зблякло, начебто зів'яло під сонцем, яке пекло цього року дужче, ніж будь-коли. Вона стурбовано заглядала під кожен шолом. Але обличчя були всі молоді, різні, зовсім не схожі на Івана.

Вони зупинились. Стояли, розмовляли поміж собою. Підійшли дівчата. Залунав веселий сміх. Зважилася пі- дійти й Піскориха.

— Чого вам, бабусю?

Спочатку вона не зрозуміла, що це звертаються до неї. Але карі хлоп'ячі очі приязно дивилися саме на неї. Вона забула навіть образитись на те «бабусю».

— Свого шукаю...

— Сина?

— Ні-і-і... Чоловіка шукаю... До вас пішов, ще влітку...

— До нас?

— Ну... на радянський кордон...

Хлопець засміявся.

— Радянські кордони великі. Хто його знає, де він зараз...

— А певне, хто його знає...— беззвучно відповіла Піскориха і знову почала пильно вдивлятися у всі обличчя. Може, радянський кордон і великий, але ж Іван знав, що вони прийдуть сюди, і мусив, конче мусив прийти з ними. І знову, може, в сотий раз, вона занепокоїлася, що продала Сиву. Що скаже на те Іван? Адже можна було б ще почекати. Ще місяць, два, три — і край. Але хто міг знати?

Вона побачила командира з червоними квадратиками на комірі. Підійшла до нього.

— Я хотіла вас запитати...

На неї глянули темні очі, косо посаджені на засмаглим обличчі.

— Що?

— Та от... Про Піскора Івана... Бо він улітку пішов... до вас нібито... Певне, він мусить бути з вами... Піскор Іван, високий, такий, вуса чорні...

Командир похитав головою.

— Не знаю, не зустрівач.

Обличчя жінки похмурніло. Командир поплескав її по плечу.

— Не журіться. Нема, то ще буде. Звичайно, він прийде, знайдеться. Влітку, кажете?

— Та влітку... Тільки забіг до хати, і пішов.

— Знайдеться, знайдеться,— повторив командир і поправив на собі пояс. Десь на чолі загону розляглась команда, знов затупотіли на дорозі кроки. Піскориха відступила набік і йшла поруч, поки солдати не зникли за поворотом, в хмарі куряви, яка довго стояла в нерухомих повітрі.

Не було Івана і в другім загоні, який пройшов надвечір, не було в танках, що глухо гуркотіли по дорозі, не було в машинах, які ластівками промчали повз село. Але Піскориха вперто виходила на дорогу і вперто запитувала своє:

— Чи не йде з вами Піскор Іван? Високий такий, чорні вуса...

Вона не могла зрозуміти, не могла збагнути. Як же воно так? Невже ніхто не знав, не бачив, не зустрів його?

РОЗДІЛ 4

Хожиняк не вірив до останньої хвилини. Хоч гуло про це все село, хоч люди вже напам'ять знали слова листівка, що їх кидано з літаків,— він уперто не вірив. Не переконало його ні самогубство Сікори, ні смерть інженера Карвовського.

— Нехай кажуть. Це неможливо.

— Чому неможливо? — байдуже запитувала Ядвіга. Йй, по суті, було все одно.

— Тому, що неможливо.

Він виходив з хати і дивився. Клубочили зеленню вільхи, сіріли стріхи селянських хат, дзеркальною поверхнею виблискувало озеро. Виспівували птахи в заростях безжурну свою пісеньку, золотилося сонце тихо й лагідно. Ні, це було неможливо. Він дивився на своє поле, на коричневе картоплище, на все те, що з таким зусиллям обробив і виплекав, всупереч ненависті селян. А зараз? Невже мусить піти марно, неville загине вся його праця, вся мука?

Він з люттю поглядав на село. Воно шуміло, гомоніло голосніше, ніж звичайно. Нехай собі розмовляють, нехай радіють. Адже все одно це неправда. А вони виявили своє справжнє обличчя, одверто виявили, хто вони

були в дійсності,— вороги держави. Вони навіть не ховалися з цим, не таїлись, безсоромно й одверто виявляли свою радість з тих чуток, які означали лише одне — руїну, остаточну поразку. Те, що було руїною, катастрофою, найбільшим нещастям, для них означало радість, волю, щастя.

Він не знав, не уявляв собі, як це, власне, може статися, щоб усе знов пішло, як раніше. Але був глибоко переконаний, що воно мусить бути саме так. Що раптом станеться щось і перекреслить усе: руїни розбомблених міст, згарища спалених сіл, втечу уряду, поразку армії. З лютою втіхою він думав про цю страшну несподіванку, яка чекає селян,— адже вони виявили своє справжнє обличчя, скинули з себе маску, зараз для них уже немає вороття. Зараз можна буде покарати їх так, як належить,— і ніхто не зможе сказати, що це надто сувора кара.

Так, він добре уявляв собі все, що станеться потім, коли все піде, як раніше. Як саме — він не думав. Власне, до його свідомості майже не доходили всі ті чулки, якими третій тиждень жило село. Приходили вісті про поразку, але це були для нього безглузді, мертві слова. Не було в них життя, не було розпачу, гіркоти, болю. Десь далеко все палало й падало, але Ольшини стояли на своєму місці — так само світило сонце, так само хлюпотіло озеро. Самогубство Сікори в першу хвилину дуже вразило його, але він відкинув усі думки одним словом: алкоголік. Звісно, раніше чи пізніше він мусив скінчити саме так.

— Треба тримати себе в руках,— казав Ядвізі.— Пережити, перетерпіти — це найважливіше. Тільки не зломитися від цих дурниць. Це мій обов'язок. Тікають? Нехай тікають, а я зубами і пазурами буду триматися за своє. Мене поставлено тут, і я мушу все витримати.

Ядвіга слухала його байдуже. Вона думала про Стефека, який зник невідомо де, загинув у завірюсі війни. Що їй осадник Хожиняк, він і його розмови? Адже все це повинно, нарешті, скінчитися якимось страшним, незрозумілим способом — інакше й бути не може. Село жило в гарячковому чеканні — коли б це було в ті давні дні, разом з селом чекала б і вона. Адже це була Петрова справа, це була Петрова боротьба і Петрова мрія, яка зараз ішла до села, здійснена, справжня, жива. Але

В. Василевська в польській дивізії ім. Тадеуша Костюшка.
Прийняття присяги. Фото 1943 р.

зараз їй нема чого чекати... Адже вона була дружиною осадника.

Скоса глянула на грубо вирізьблене обличчя Хожиняка. Це був її чоловік. Протягом місяців, які вона прожила з ним під одним дахом, для неї зникло з цього обличчя все, що було в ньому привабливого. Лагідність виявилась тупістю, а коли минула несміливість, яку вона збуджувала в ньому спочатку, її почали дратувати і вражати всі його рухи, вся його поведінка. Вона переконалась, що Хожиняк грубий і брутальний. Але що ж поробиш — так сталось, і треба було поруч з цією людиною чекати на те, що принесуть наступні дні. А вона була певна, що вони не принесуть нічого доброго.

— Арку будують,— сказала вона йому одного разу, перериваючи його промову про обов'язок і витривалість.

— Яку арку? — здивувався він.

— Для привітання.

— Що?

— Для привітання Червоної Армії,— мовила вона вразно, з притиском. На якусь мить їй захотілося вразити його, вколоти. Її бажання справдилось. На чолі Хожиняка раптом набрякли жили, обличчя почервоніло. Він глянув на неї зблизька, з-під нахмурених брів.

— А ти що? Ти теж радієш, га? — запитав він здуше-ним, низьким голосом.

Ядвіга знизала плечима. Хіба вона могла радіти цьому? Адже вона була дружиною осадника, була чужою, відрізаною від села. Вона відійшла добровільно, продала за будинок на пагорку все на світі — село, Петра, молодість...

— Так, так, радієш, я знаю... Певне, думаєш, що те-пер, як вони прийдуть, то й він з'явиться, га?

Ядвіга зблідла. Вся кров відринула од її обличчя. Вона сперлася об стіну, щоб не впасти.

— Хто? — простогнала вона здушеним, чужим го-лосом.

— Хто? Я добре знаю хто, і ти знаєш! Правду казала твоя мати, правду казали люди! З бандитом покохалася, з комуністом, із зрадником, із злочинцем! Думаєш, я не знаю, не бачу? Блукаєш, як сонна, як лунатичка! Що я маю від тебе? Нічого! Ні доброго слова, нічого! Начебо я чужу людину взяв до хати! Нащо ти пішла за мене?

Він наступав на неї, не тямлячи себе від гніву. Ядвіга відступала, не спускаючи з нього зляканих очей. Раптом виявилася в ньому нова, зовсім інша людина, якої вона не знала. Вибухнули довго приборкувані жаль, біль, почуття образи — майже ненависть. Так, в цю мить він її ненавидів.

— Що ти собі думала, що? Що не кажу нічого, терплю, то я вже нічого не відчуваю? Звичайно! Ясна панночка вийшла за хама, де там хамові до панни Плонської? Ласку велику зробила, дивіться, яка ласка! Для нього ти, певне, мала б добре слово, га? Хоч він у постолах ходив і багном смердів, як усі вони тут! З ним ти не була б така, як зі мною, га? Тільки зі мною вдаєш сонну царівну.

Раптом вибухло в ньому все, що таїлося досі десь глибоко. Як же він кохав її, оцю мовчазну, хмуру Ядвігу... Як мріяв про той час, коли вони будуть жити вкупі, коли скінчиться ця страшна самотність на пагорку, оточенім хвилею селянської ненависті. Як їм буде спокійно і затишно довгими вечорами, довгими днями, як вони будуть разом працювати, допомагати одне одному... Як проясняться ці смутні очі, буде в нього ласкава, рідна, мила дружина! Адже він не сказав їй лихого слова, не скривився навіть ніколи. А що мав за це? Хмуре обличчя, вічно втуплені кудись очі, чужа, незрозуміла.

Зараз йому пригадалося все, на що він не звертав уваги досі. Обережні натяки Хмелянчука, неприязні погляди Стефека, погане ставлення матері до Ядвіги — все це він тлумачив по-своєму. Ні, вона не стала ближчою до нього за ці місяці спільного життя — навпаки, відходила все далі, ставала більш чужою і незрозумілою. В цю мить йому хотілось зламати, стоптати, задушити її, — за розбиті свої мрії про спокійне, тихе життя вдвох, за всю ніжність до неї, яка сповнювала його серце, а для неї була зайва й непотрібна, за все почуття, яким вона злегковажила, відкинула від себе. До люті, яка його охопила, вплелися й інші почуття — знервування останніх тижнів, поразка, жах перед вістями, яким він не хотів вірити, але які дедалі більше скидалися на правду. Його душив гнів, раптово збуджені ревності... Так, так, адже казали люди, що її кохав той Петро Іванчук, комуніст, бандит, присуджений до десяти років ув'язнення.

— Посадили в тюрму твого коханця, то став гарний

і Хожиняк, га? Десять років чекати, певне, було не цікаво? Краще взяти те, що було під рукою?

Ядвіга захиталась. Так, це був влучний удар. Цього вона дочекалась, до цього дожила, що її зраду кинуло їй в очі не тільки село, кинув він, осадник Хожиняк, чужа людина, за якого вона пішла невідомо чому, невідомо навіть.

— Чого мовчиш? Кажі! — гримнув він, не тямлячись від люті. І шосили схопив її за руку, стиснув залізними пальцями. Ядвіга застогнала, зігнулась від болю. Він глянув на її смертельно бліде обличчя, випустив руку і сплюнув.

— Ех ти...

Вона стояла, притулившись до стінки, і тремтіла, дрібно, невпинно, зуби їй цокотіли, наче в пропасниці. Осадник зневажливо скривився.

— Боїшся?

Його раптом охопила цілковита втома і байдужість. Нашо було сперечатись, мучитись? Вже ніколи не буде Ядвіні, смутної дівчини з будинку над річкою. Є дружина осадника — нею вона залишиться навіки. Він пригадав собі те, з чого почалася сварка.

— Що ти казала про арку?

Ядвіга закліпала повіками, силкуючись опанувати себе.

— Арку будують... За селом, біля містка...

— Хто тобі казав?

— Казали... Всі кажуть... В Паленчиці вже прийшло військо... Сьогодні сподіваються і в нас...

Він сперся об стіл і замислився.

— Але ж це неможливо!

— Параска була в Порудах, сама бачила... Вже прийшли.

— І що? Що вони роблять?

— Не знаю... Ідуть... Танки, і піхота, і все...

— Ага... Знаєш, піди подивися, що там зараз.

Ядвіга слухняно вийшла. Хожиняк поспіхом, гарячково рився в шухлядах, витягав свої військові документи, свідоцтво про нагороди. Дуже швидко прибігла Ядвіга, червона, задихана.

— Ідуть! Танки йдуть шляхом від Паленчиці!

Хожиняк схопився з-за стола, поспіхом сунув за пазуху документи.

— Ну, то й я піду... Холера... Слухай, треба почекати, подивитись, що і як. Я піду десь в інше місце, придивлюся, побачимо, що далі треба робити... Ти сиди собі спокійно тут, тебе ніхто не займе, відомо...— закінчив він з рештками злості, з останнім подихом гніву, який уже завер і згас.

Ядвіга байдуже дивилася, як збирається Хожиняк. Вона майже не чула, що він каже. Адже їй сказали не тільки те, що танки вже наближаються до села. Сказали, що прийшов у село Петро.

Кров ударила їй в обличчя, в голові мутилося. Здавалось — вона збожеволіє, якщо Хожиняк далі залишиться в хаті. Хай іде, хай, нарешті, іде собі! Петро е! Петро повернувся! Він не вмер в тюрмі, не загинув, він був тут, справжній, живий, її Петро. Брехнею виявилися ті десять років. Дрібницею були бомби і те все, що сталося, дрібницею було те, що діялось навколо, лише одне-єдине існувало на світі — її Петро.

Вона відкинула неслухняними руками розвіяне волосся з обличчя, розгарячованого, червоного. Стала біля вікна і вперше вголос вимовила те ім'я, яке так довго таїлося в болючій рані серця. Петро був тут. Петро повернувся. Вона оглянула порожню хату. Здавалось, Хожиняк пішов не тільки з хати, він пішов з її життя. Чи існував він колись взагалі? Що зараз робити? Їй хотілося бігцем помчати на село, вбігти до Іванчуків, кинутися на шию Петрові — відчути себе в його обіймах, щасливою, вільною, раз назавжди щасливою. Покласти голову на його груди, відчути над собою його усміх — ясний, щирий, осяйний. Адже ніколи цього не було, ніколи не цілувала вона Петрових уст — все пережите було лиш мріями самотніх днів, маренням безсонних ночей — але Ядвізі здавалося, що Петро мусить відчути те ж саме. Так само, як вона переживала на відстані своє кохання, так само переживав його й він. Вона кинулася бігти — і поточилась назад. Наче обухом, вдарила її думка, що між ним і нею був Хожиняк. Адже там, на шляху, кричать, радіють, плачуть, обсипають квітами радянські танки ті люди, серед яких вона зросла, з якими прожила все своє життя,— але її ніхто не покликав, ніхто не забрав з собою, вона нікому не була потрібна в селі в це велике свято. Може, не була потрібна й Петрові? Ні, вона не може бігти, мов божевільна. Треба почекати.

Отже, вона чекала. Все падало в неї з рук. Співало, сміялося село, аж сюди долітали веселі голоси, співи, глухий гуркіт танків. Але будинок на пагорку стояв самотньо, ніхто не зайшов розповісти, поділитися своєю радістю. В серце Ядвіги закрався сумнів. Може, Петро не повернувся? Як це могло статися, щоб він відразу не прийшов саме сюди, до неї, Ядвіги, що чекала його, божевільна, напівмертва з тривоги й радості.

Увечері вона пішла до материної садиби. Обережно витягла з комори лопату і під кущами жасмину почала розкопувати лише їй одній відому схованку. Копала обережно, щоб не пошкодити, не зачепити лопатою. Потім стала на коліна і розгорнула пальцями скопану землю. На мить її охопив жах — нема!

Але пальці вже натрапили на твердий пакуночок. Вона обережно витягла з землі сувій паперів, загорнутий в клейонку, обв'язаний ремінцем. Засипала ямку і шодуху побігла до себе. З острахом розгорнула клейонку, — ні, з листівками не сталось нічого. Не просочилась волога, не пошкодила білих листочків з густо надрукованими рядками. Вони лежали, рівно складені, так само, як два роки тому, коли Петро віддав їй цей пакуночок, встигнувши тільки кинути задиханим шепотом: «Нікому, нікому, нікому!» Рік тому, ідучи на своє господарство, вона старанно загорнула ці листівки, заховала їх у садку, закопала в землі, щоб колись, після довгих років, коли Петро повернеться назад, віддати йому, сказавши: «Я заховала так, як ти наказав, не сказала про це нікому, нікому...»

На другий день Ядвіга зранку виглядала Семка — звідси було близько до річки, куди він завжди ходив ловити рибу. Вона не помилилась — він скоро з'явився, вимахуючи довгим вудлищем.

— Семко!

Хлопець оглянувся.

— А що?

— Іди-но сюди на хвилинку!

Він підійшов поволі, важкими кроками, як дорослий.

— Що ви хотіли, панно Ядвіню?

Для Семка вона завжди була панною Ядвінею — йому якось важко було призвичаїтись до іншого наймення. А може, він просто не знав, як її зараз називати.

— Семко, Петро прийшов?

— Іванчук?

Звичайно, Іванчук. Хіба міг бути якийсь інший Петро? Вона кивнула головою.

— А певне, що прийшов. Ще позавчора.

— Слухай, Семко...

Вона міркувала якусь хвилину. Носком черевика розгортала пісок на стежці. Хлопець дивився, чекаючи.

— Ну?

— Побіжи-но туди.

— До Іванчуків?

— До Іванчуків. Скажи Петрові...

Семко терпляче чекав.

— Скажи Петрові... що та пачка, яку він мені дав, у мене... Розумієш?

— Розумію. Що та пачка, яку Петро дав панні Ядвізі, у неї. Так?

— Так. Як будеш вертатись — забіжи до нього, скажи. Добре?

— То я зараз піду, — охоче запропонував Семко.

— Не треба, не треба, — раптом злякалась Ядвіга, — як будеш вертатись з річки...

— Мені все одно. Побіжу, а потім піду по рибу. Не втече, — мовив він поважно і залопотів стежкою на село.

Ядвіга повернулась додому. Вона сіла біля вікна і бездумно задивилась на грядку красоль, що горіла живими вогниками. Червоні, жовтогарячі квіти палали між круглим блискучим листячком, простягали пагінці з квітками на стежку. Все вже пожовкло в садку, але красолі пломеніли, мов жар, який щойно висипали з печі. Не мерхнув їх цвіт і в промінні гарячого сонця.

Не минуло й чверті години, як Семко повернувся назад. Ядвіга здригнулась, почувши рипіння дверей. Схопилася з лави під вікном і стала, відчуваючи, як поривно б'ється серце.

— Ну, був?

— Був.

— Що ж, нема Петра?

— Є.

— Ти сказав йому?

— Сказав.

— А він що?

— Нічого. Петро сказав, що вже не треба.

Ядвіга захиталася, наче її вдарили в груди. Чорні цятки попливли перед очима.

— Що?

— Що вже не треба...

Хлопець повернувся на п'ятах. Ядвіга раптом підскочила і схопила його за плече.

— Слухай, Семко, що ти сказав Петрові?

Хлопець здивовано глянув на неї.

— Але ж... те, що ви мені наказали.

— Що ж ти сказав?

— Ну, що та пачка, яку Петро дав панні Ядвіні, у вас.

— Так і сказав?

— Я ж кажу.

Ядвіга безтямними очима дивилась на хлопця.

— Семко, пригадай добре, як ти сказав?

— Ну, я ж кажу: що та пачка, яку Петро дав вам,— у вас. І все.

— І що Петро сказав?

Хлопець здивовано глянув на Ядвігу.

— Я ж вам сказав... що вже не треба.

Ядвіга прикусила губу. Очі її вогко блищали.

— Слухай, Семко, скажи мені правду, ти не брешеш?

— Чого б то я мав брехати? — здивувався хлопець.

— Ти не помилився?

— Ні.

Ядвіга дивилась у вікно на квітучу грядку. Мінилося все в очах, стрибали барвисті вогники красоль.

— То я вже піду,— заявив Семко. Ядвіга не обізвалась, не почула навіть, як рипнули двері. Хиталися, миготіли барвисті вогники красоль.

«Що сталось, що, власне, сталось? — невиразно думала Ядвіга.— Ага, Петро сказав...» — пригадала з зусиллям.

Вона знову підійшла до стола і взяла в руки пачку. Гладенькі білі листочки, густі рядки чорних літер. Невідома, таємнича справа Петра, яку він тоді віддав їй в руки. Невидючими очима дивилась на рівні рядки літер. Вони зливалися в чорні смужки, що бігли від берега до берега. Вона взяла в руки листівки, підійшла до печі. Довго витирала сірники об коробок, поки, нарешті, спалахнув вогник. Ядвіга відчинила дверцята, взяла перший листочок — підпалила. Відразу спалахнуло полум'я, обпекло пальці: вона кинула листочок у піч. Обережно, поволі брала листочок за листочком, клала в піч

один за одним. Пробігав по них бистрий вогонь, листочок чорнів, лизали його веселі вогники, й, перше ніж вони встигали згаснути, вона підкидала новий листок. Папір звивався, мов живий, шелестів, розсипався чорним попелом. Білий папір і чорні рядки непрочитаних літер.

— Уже не треба,— сухими устами шепотіла Ядвіга і брала листок за листком, листок за листком. Рудим, жовтим, червоним полум'ям палали Петрові листівки, наче красолі в саду. Весело гуло полум'я в печі, аж поки Ядвіга, простягнувши руку до підлоги, де лежала пачка, не намацала там нічого. Вона тупо дивилася, як в печі чорніє, звуглюється, гине останній листочок, як протяг тягне вгору, в комин, чорні, шелестливі пелюстки, аж поки в печі не стало порожньо.

Ядвіга підвелась на затерплих ногах і знову підійшла до вікна. Все змішалось — охоплені вогнем відозви і квіти красоль, що жаріли на вузькій грядці вздовж стежки. Миготіли, мінилися вогники, червоні, жовті, руді. Сонце світило, як раніше, але Ядвізі здалося, що світ змерхнув і збляк. За хвилину їй ще раз спало на думку, що може, Семко помилився, щось не так сказав,— та в глибині душі знала з самого початку, що це саме так, що Петро не міг сказати нічого іншого, що між тим днем, коли він віддав пачку листівок їй, Ядвізі Плонській з Ольшинок, і наказав задиханим шепотом: «Нікому, нікому, нікому!» і цим сьогоднішнім днем, коли вона, Ядвіга Хожиняк, послала до нього Семка, лежить непереїдена прірва. І вже нема до нього шляху — нема й не може бути поміж ними нічого спільного. Навіть ці відозви, які колись були для Петра чимось найважливішим, зараз стали незначними і непотрібними, стали в руках Ядвіги сміттям, про яке вже не варто навіть питати.

Її збудила незвичайна тиша в хаті. Так, Хожиняк пішов, його не було. Не було й Петра. Не було матері, Стефека. Ядвізі здавалось, що вона висить в якійсь страхітній порожнечі, самотня у великому, чужому світі — не потрібна нікому, нінащо.

На селі кипіло життя, нове, інше, не схоже на все, що було досі, але Ядвіга залишилася осторонь, не мала, не могла мати з тим усім нічого спільного.

Вона здалеку чула голоси, здалеку бачила людей, що поспішали кудись, радилися поміж собою. Про неї начебто всі забули, ніби вона взагалі не існувала. Часом їй

хотілося побачити навіть Хожиняка — щоб мати змогу озватись до когось, почути якесь людське слово. Але Хожиняк зник, наче крізь землю провалився, і ніхто не заглядав до будинку на пагорку.

А село вирувало. Спочатку проходило військо. З гуркотом, громом ішли танки, марширувала піхота, по клунях, по стодолах ночували солдати. Повеселіло, стало людно на селі. Дівчата вчили нових пісень — про Катюшу, про велику ріку Волгу. Співали й хлопці, про тачанку, про трьох танкістів, про найкраще в світі місто — Москву, про широку прекрасну вітчизну. Линули пісні в чисте повітря, понад болота, що засинали у млі, понад озеро, що хлюпотіло свою вічну мелодію, понад вільхові гаї. Ген-ген понад усією землею линули пісні новою радісною луною.

Прошло військо. В село приїхав Овсієнко. Зібралися всі люди, щоб з ним познайомитись. Веселий білявий політкерівник Гончар, який тиждень прожив на селі, відрекомендував Овсієнка.

— Він залишиться тут з вами, допомогти вам, організувати.

— Так, так, правильно,— згодилися баби, уважно придивляючись до прибулого. В Овсієнка було кругле, веснянкувате обличчя, кирпатий ніс. Він сподобався їм. Звичайний собі, свій, простий хлопець. Всі уважно слухали, коли він, злегка запинаючись, розповідав про себе.

— Я походженням з селян. Мій батько бідняк, загинув під час громадянської війни. Мати...

Баби співчутливо підшморгували носами. Звісно, сирота.

Овсієнко розповідав довго і розтягнуто. Але саме це сподобалося всім. Докладно, рік за роком, розповідав він про своє життя. Люди розуміли не все. Траплялися в нього якісь учені слова, якісь «робфаки», але це нічого. Виходило одне — він був проста людина, з селян. Цей уже напевне порядкуватиме добре, адже знається на сільських справах. Отож всі охоче прийняли Овсієнка. Гарзд, нехай допомагає. Роботи буде багато, а він краще тямить, що там і як.

Хмелянчук сидів напроти Овсієнка і ретельно притакував, киваючи рудою головою. Овсієнкові було трохи ніяково — дивились на нього десятки очей, поважні, суворі обличчя, десятки вух ловили кожне його слово. Ці

люди були якісь інші, не схожі на тих селян, що їх він знав досі. Вони інакше розмовляли — часом йому здавалось, що його не розуміють. Найгірше було, коли він запинався,— це траплялося з ним часто, і він боявся, що це викличе сміх, що люди почнуть кепкувати з нього. Він втрачав думку і запинався ще дужче. Саме тоді побачив доброзичливе, приязне обличчя Хмелянчука — і схопився за нього, мов за рятівний круг.

— Потім відкомандирували мене до робфаку.

Баби ворухнулись. Але Хмелянчук доброзичливо при-такував, киваючи головою. Овсієнко заспокоївся і промовляв зараз прямо в бурі Хмелянчукові очиці, що дивились на нього пильно і приязно.

— І зараз я так само хочу працювати, згідно з директивами партії Леніна, для блага Радянського Союзу.

Хмелянчук перший зрозумів, що це вже кінець, і заплескав. За ним інші — спочатку несміливо і невміло — це було для них щось незвичне. Овсієнко помітив і добре запам'ятав, що першим почав плескати саме Хмелянчук. Коли люди почали розходитись, це обличчя залишилося в нього в пам'яті, на невиразному тлі незнайомих селянських облич. Він поспіхом нахилився до Гончара.

— Це хто?

— Той рудий?.. Ну... тутешній, селянин... Заможний.

— Ага,— непевно буркнув Овсієнко. Йому сподобався цей Хмелянчук. Адже треба було налагодити контакт, познайомитись. От він уже виділив одного з усієї селянської маси. Поволі піде і з іншими. Він досить неухважно слухав, як Гончар інформував його про все, що встиг дізнатися за цей тиждень. Що там, треба самому роздивитися, взнати.

Овсієнко вийшов на дорогу. Хмелянчук крутився неподалік, ніби чогось чекаючи. Овсієнко зсунув кашкет на потилицю.

— Ну, як вам сподобалось?

— Та... сподобалось...— обережно мовив Хмелянчук, пильно придивляючись до Овсієнка.— З нашими треба поволі починати, помаленьку, обережно... Темний ще народ...

— Я розраховую, що ви мені допоможете...

— Чом ні? — Хмелянчук глянув убік, на придорожню канаву.— Помогти можна... Я завжди був за радянську владу... Тільки, щоб помаленьку... Люди у нас такі...

— Несвідомий елемент, це зрозуміло! Але організуються помалу, от побачите!

— Та воно певне...— притакнув Хмелянчук і обережно озирнувся — пересвідчитись, чи ніхто його не бачить. Але на дорозі не було вже нікого. Він заспокоївся.

— А у вас землі багато?

Хмелянчук зіщулився, втягнув голову в плечі.

— Землі? Яка там у нас земля... Болото й пісок... Що не зогние, то висохне... Таке собі хазяйство...

— Зараз все зміниться,— впевнено заявив Овсієнко. Хмелянчук запобігливо притакнув.

— Певне, певне... Адже зараз радянська влада, то вона дасть собі раду і з болотами, і з пісками.

Овсієнко не помітив глузливої нотки. Він був задоволений. От давали йому інструкції, повчали, стільки Гончар говорив, а найважливіше — попросту підійти до людини.

— Як буде у вас час, заходьте до мене, поговоримо,— запропонував він.

— Чом ні?.. Зайду, поговорити є про що.

— Отож воно й є... Бо я мушу тут орієнтуватися, розумієте? Завжди, як людина починає працювати на новому місці... Хоча... я й не такі завдання виконував.

— Та воно певне,— притакнув Хмелянчук, і в серці Овсієнка згасли останні сумніви і вагання. Піде все гаразд, інакше й не може бути. От і цей Хмелянчук з першої хвилини відчув довір'я до нього. Адже це найважливіше: здобути довір'я.

Він попрощався з Хмелянчуком і повернувся до себе. Лягаючи спати, знову відчув, як його щось вколело в серце. Страшенно багато було цих усіх справ — як зробити, щоб усе було добре?

Він вирішив наступного дня придивитися уважніше до людей. Гончар казав йому про когось, але Овсієнко вирішив не керуватися чужими думками. Краще взнати самому і потім судити. Зрештою, тут, мабуть, буде не так важко. Адже це все свої люди, українці, визволені з ярма й неволі. Вони всім завдячують радянській владі, підуть за неї хоча б у вогонь. Ну, і, крім того, село бідне, отже, ясно, що не буде ніяких труднощів. На цих болотах і пісках зросте нове село, потім буде колгосп — шкода тільки, що не можна зробити цього з самого початку. Його дратувала обережність, яку йому так настирливо

рекомендували. Чому це? Адже можна було б відразу організувати все — та коли вже інструкції були такі, а не інші, треба їх виконувати.

В глибині серця він обіцяв собі, що в нього все піде дуже швидко. Хто-хто, а він зможе впоратися з роботою... А тоді зрозуміють ті, що критикували його там, у Донбасі,— що він, Овсієнко, вартий більшого, ніж їм здавалось. Його знов щось вколело в серце, коли він згадав, як зняли з роботи його там, у Донбасі. Тут він, на решті, себе виявить.

Овсієнко заснув втомлений, але дуже щасливий. Прокинувся рано-вранці, сповнений енергії, і відразу пішов на село — скликати всіх на збори. Тут він натрапив на несподівану перешкоду. Селяни саме взялися копати картоплю, і трохи бурчали, що їх зганяють серед білого дня, коли можна було поговорити ввечері.

— Що ж воно, так щодня буде, чи що? — насмілюся запитати Рафанюк.— Хіба роботи в них нема ніякої?

Овсієнко трохи змішався, побачивши невдоволені обличчя, і на мить його захотілось перенести збори на вечір. Але він вирішив, що не може підривати свого авторитету. Як сказав — так і повинно бути: Картопля не втече.

Селяни сходились поволі, поодинці. Та коли пішла поголоска, що будуть ділити землю, всі кинули копати і побігли наввипередки. Аякже, земля! Ще з першого дня було відомо, що мають ділити її, та з цим все якось зволікали. А зараз мусять бути збори в цій справі. Вони забули про картоплю, забули про те, що погожа днина може раптом змінитися, і шкода кожної сонячної години. Це було важливіше, ніж картопля. Баби покинули вдома все жужмом і з немовлятами на руках побігли на збори. Ніхто не залишився вдома — кожен боявся, що його обминуть, як почнуть ділити. Придбали навіть хворі.

В приміщенні було повно народу. Окремо стояла невеличка купка людей. Селяни підозріливо поглядали на них.

— А це хто?

— Робітники з фільварку...

— Наймити прийшли.

— Хто їх там знає...

— Дадуть землі і їм,— мовив Семен.

Люди загомоніли.

— Землю?

— Як же це?

— Хіба вони мали колись землю, чи що?

— Дивіться, люди...

— Чи ви здуріли? — обірвала їх Параска. — Не мали, то будуть мати.

— Ну, це ми ще побачимо!

Хмелянчук крутився поміж людьми і всюди намагався докинути своє слівце.

— Зараз так — земля кожному. Конюхом був, у маєтку служив, — а зараз буде хазяйнувати на своєму.

— Як же це так? — дивувалася Парукова.

— Ну... це ж радянська влада...

— Яку ж землю їм дадуть?

— Поміщицьку, певно, адже вони в маєтку робили... — невинно зауважив Хмелянчук.

— Не дочекаються! Поміщицьку! Найкраща земля!

— Тихо, люди! — гукнув Семен. Вони заспокоїлись, але стиха гули, занепокоєні, стривожені.

— Диви, скільки їх набралось! Дивіться, за коров'ячим хвостом усе життя ходив, а зараз — землю йому! Скільки ж тієї землі?

— В Порудах забрали поміщицької землі більше, ніж у нас... Хай їм дадуть там...

— Еге ж... В Порудах зробили якийсь... радгосп...

— Що це таке?

— Ну, так... до держави перейшла земля...

— Бачите... Як воно завжди бідну людину кривдять... Стільки землі! Що ж то, мало в них землі, чи як?

Купка наймитів тісно з'юрбилась. Вони непевно поглядали на селян, відразу зрозумівши, про що йде мова. Тільки Лучук, який, казали, сидів колись у тюрмі, дивився зухвало і не звертав уваги на ремствування селян.

— Ну, почнемо, чи що? — мовив він голосно.

Парукова глянула з гнівом.

— Гляньте, як порядкує... Господар.

— Такий я зараз господар, як і ви, — відрубав Лучук.

— Ще побачимо! — скривилася Парукова. Але наймити вже не звертали на неї уваги, стиха розмовляли про щось з Лучуком. До них підійшов Семен.

— І Семен теж за ними, — хмуро зауважив Старук.

— Чому ні... Голе до голого тягнеться...

— Тихо, люди, як вам не соромно! — обурився Данило Сов'юк. Всі притихли.

— Є той Овсієнко чи його нема? — нетерпляче вигукнув хтось, але саме в цю мить з другої кімнати, з канцелярії, вийшов Овсієнко, тримаючи під пахвою купу паперів. Він сів за стіл і відразу взяв слово. Промовляв довго, розтягнуто, знов уживав виразів, яких люди не розуміли, але одне було ясне для всіх — будуть ділити землю. Попівську, поміщицьку. Очі в усіх заблищали.

— У кого є якісь запитання?

Якусь мить люди вагались. Нарешті виступив Рафанюк.

— У мене таке запитання: будемо ділити землю, правильно. Був пан, зараз пана нема. Це теж правильно. Але як буде з попом? Адже піп е...

В юрбі загомоніли.

— Гляньте, який попівський слуга!

— Нащо попові стільки землі?

— Але знов, як же воно так, забирати? — вголос висловила свій сумнів Мультинюкова.

— А так — забрати, та й годі, — гостро відповів Семен.

— Тихо, товариші! — гукнув Овсієнко і поспіхом пригадав інструкцію: не ображати релігійних почуттів. Чи був той піп релігійним почуттям, чи ні? Окрик Мультинюкової збив його з ладу.

— Скільки там тої попівської землі? — прислужливо втрутився Хмелянчук, і Овсієнко відразу схопився за це зауваження.

— Ну, добре, товариші, я бачу, що в цій справі нема однастайності.

— Як це нема? — обурились Семен, Сов'юк і наймити. — Забрати землю, — і край. Мало він тут черево ростив, мало з людей шкуру здирав...

— Ну, що там, брав стільки, як інші, — знов стала якась із жінок на оборону попа.

Овсієнко махнув рукою.

— Товариші, заспокойтесь! Оскільки немає в цій справі однастайності, відкладемо обговорення. Зараз на порядку денному питання про розподіл поміщицької землі. У кого є запитання?

Хмелянчук підняв руку.

— Кажіть, кажіть,— зрадів Овсієнко.— Слово надається товаришеві Хмелянчукові.

— Я хотів тільки запитати. Як воно буде? Нарівно, чи як?

— Як нарівно? — здивувався Овсієнко.

— Та, нібито, по скільки кому припаде? — прийшов йому на допомогу Рафанюк.

— Дадуть тим, що не мали зовсім, і тим, що мали по троху! — гукнув Семен.

Рафанюк з обуренням глянув на нього.

— Ти чого горлаєш?..

— Гляньте, який ніжний...

— Тихо, товариші! — нервував Овсієнко.— Зрозуміло, що землю одержать безземельні й малоземельні.

— А як малоземельний, то по скільки моргів треба мати?

— Вже ж не стільки, скільки є у вас! — глузливо зауважив Данило, і Рафанюк знітився і зник у юрбі.

— Селяни дістануть землю? — запитав ще хтось.

— Звичайно — всі безземельні й малоземельні...

— Таких, що не мають нічого, у нас нема,— запротестував хтось.

— Авжеж нема! — глузливо гукнув Лучук.— Не бачили ви їх, га?

Мультинюкова зважилася запитати й собі:

— А як буде з поміщицькими наймитами? Їм теж дадуть землю чи ні?

— Ніколи землі не мали, нащо їм та земля?

— Роботи хай шукають в місті абошо,— порадила співчутливо Парукова.

— Соромтеся, люди,— обурився Семен. Лучук сміявся на все горло.

Овсієнко погано розумів, що діється...

— Ті, що працювали в маєтку, звичайно, дістануть землю. Адже вони обробляли землю для поміщика, для його кишені, зараз вони дістануть цю землю у власність для себе...

— Стільки крику було, а що з того вийшло? — засмутилася Мультинюкова.— Жебракам давати, то нащо нас було сюди кликати, від копання відривати. Хай беруть, хай запихаються нею...

— Вистачить і для вас і для них,— втрутився Данило.

— Не стільки там тієї землі.
— Якраз поменшало, коли почали до себе приміряти.
— Товариші, спокійно! — Овсієнко бив уже кулаком об стіл.— Так ми нічого не зробимо.

Всі заспокоїлись, злякавшись, що він припинить збори. Овсієнко знов довго пояснював, що і як. Показав їм плани, які знайшов у поміщицькій канцелярії. Люди нічого не зрозуміли, та, видно, так треба було.

— Зараз кожен хай скаже, скільки в нього землі.
— Еге, знайшли дурних! — обурилася Парукова.
— Кожен збреше!
— Може, ви й збрешете! Не кожен такий ласий, як ви.

— Еге! Вже ми вас знаємо!
Семен скочив на крісло.
— Люди, про що ви сперечаєтесь? Адже є плани, ті, що Карвовський робив для комасації. Плани взяти, там усе є, де земля, скільки, так найкраще буде! Тоді ніхто не помилиться, ніхто не одурить.

Овсієнко був сердитий, що йому не спало на думку запитати про ці плани. Але це справді було найпростішим виходом.

— Отже так, товариші. Візьмемо плани, за планом усе поділимо. Перепишемо безземельних, зробимо все так, як треба.

На тому й розійшлися першого дня. А на ранок люди знов сиділи в Овсієнка, допомагали йому обчислювати, лічити, міркувати, як зробити так, щоб усім припало по справедливості. Село гарячково чекало наслідків.

Декілька днів селяни сиділи над планами, до дрібнички розбиралися в них.

Та, нарешті, закінчили справу. Овсієнко скликав знов селян.

— Ну, товариші, підемо ділити.
Всі загомоніли, почали товпитися в двері. Всією юрбою висипали на дорогу.

— Почнемо з тої землі, що біля маєтку,— суворо мовив Семен. За цим голосом тремтіла прихована радість, яка не вірила ще самій собі, найвищий захват, щастя, яке рвалось на світ всупереч його волі.

— Авжеж, з неї почати,— притакнули баби.
Рушили всі тісною юрбою, плече в плече. Спочатку йшли поволі, а потім ноги самі понесли їх дедалі швид-

ше, аж поки Овсієнко, який перше йшов попереду, задиханий, спітнілий, опинився вже в самому кінці.

— Чого ви так поспішаєте, встигнемо! — весело гукнув він на людей, але ті не слухали. Гнали їх вперед нетерплячка, довге чекання, стримуване досі тими обчисленнями, нарадами, які відбувалися.

Поміщицька садиба стояла спорожня: управитель утік ще в перші дні, наймити розбрелися по своїх селах. Побачивши громаду, яка наближалась до них, вийшли ті, що залишилися з доручення села доглядати худобу і реманент,— усміхнений Івась і кульгавий Стьопа.

Жито давно вже було вижате, золотилася стерня, руділа картопляна гичка, з-під якої баби вже давно — хто заступом, а хто й нігтями — повигрібали картоплю. Люди зупинилися, мов по команді, край великого поля.

І, наче з наказу, злетіли шапки з усіх голів. Стало тихіше, ніж у церкві. Овсієнко виступив наперед, але не встиг вимовити й слова. Його випередив Семен. Він зі-йшов на горбок, став навпроти всіх, лицем до лица.

— Люди кохані!

Голос його обірвався. Він стиснув кістляві пальці й переміг себе.

— Люди кохані, громадо, товариші!

Юрба заколихалася в мовчанні.

— Громадо, товариші... Великий день настав у нас, якого ще не було.

Хмелянчук стояв збоку і неспокійними очима придивлявся до всього, що діялось. Міряв поглядом обличчя і щось міркував.

— Що я вам буду казати, як було... Кожен знає це добре... Робила людина до кривавого поту — і що з того мала? Нічого.

— Правду каже,— посвідчила Парукова й енергійно всіякалася.

— Тихше! — обурився Сов'юк.

— Лихо, голод, поліцейська палиця. І тюрма, і діти, що вмирали у переднівок...

Жінки захлипали. Семен підніс голос.

— Але все скінчилось. Комуністична партія... Радянський Союз...

В нього плуталися слова, застрягали в горлі,— він сам не відчував цього.

— Вже ми зараз вільні люди. Назавжди вільні люди. Господарі на своїй землі. Вже скінчилося все — і тюрма, і лихо. А сьогодні з рук радянської влади ми дістаємо землю, що належала панові, який, може, її й раз на три роки не бачив, а зараз ця земля буде наша. Ми її обробимо не для пана, а для себе. Ми її виоремо, засіємо не для пана, а для себе.

— А певне, що так, — притакнув хтось з юрби.

— Ну, люди кохані, товариші, громадо, будемо ділити землю. Панську землю — тим, що не мали землі, тим, що мали потроху, тим, кому належить.

— І худобу теж, — неспокійно домагалася Парукова.

— І худобу — коні, корови — все. По справедливості — що кому належить.

Він запнувся. Овсієнко виступив наперед.

— Ну, вже?

— Та... вже... Тільки я ще хотів сказати... Як нам Червона Армія... І ми... за радянську владу.

— Авжеж, за радянську владу, не інакше, — притакнули енергійно Сов'юки, і Семен зійшов з горбочка в юрбу. Після нього виступив Овсієнко. Він промовляв довго, люди навіть не старалися його зрозуміти. Неспокійно бігали їх очі по золотій стерні, по розкопанім картоплищі, по смужках, де ще лежали руді снопи гречки. Ніби перекладали те, що бачили на папері, зрозумілою мовою ланів, моргів, гектарів.

Скінчив, нарешті, й Овсієнко, промовляли за ним ще двоє тремтливими од хвилювання голосами, а потім уже почали ділити землю.

Парукова метушилася біля Овсієнка, шохвилини хапаючи його за плече.

— Тільки щоб із того боку, голубчику, біля городу, біля городу.

— Адже вам там саме й виділили! — ущипливо зауважила Параска.

— Я тільки так, аби напевно, — виправдовувалась Парукова.

— Напевно вже, напевно... Чого там чіплятися? — роздратувався, нарешті, Овсієнко, коли вона вдесьте схопила його за рукав.

— Які всі недоторкані, людоньки милі, — зітхнула Парукова, — аби ту бідну вдову...

— Та не бійтесь, дадуть вам усе, як належить,— за-
спокоював її Семен.

— Ще б пак! Це радянська влада чи ні? — обурилась
вона і, схилившись, підняла камінь, який лежав на полі.
Жбурнула його далеко, на межу.

— Як потрапить під плуг, відразу леміш пощербить.

Люди ходили, виміряли. Хмелянчук теж невідступно
ходив за всіма, хоч і знав, що йому нічого не припаде.
Адже він мав землі найбільше від усіх на селі. Але
дивився хоча б на те, як дістають землю інші. Смужку
на картоплю, на жито, на просо, на гречку. Добра помі-
щицька земля, хоч і занедбана трохи, а проте краща, ніж
селянські піски чи багністі видолінки. Хмелянчук ішов
і болісно кивав головою своїм думкам.

Люди розійшлися по своєму новому полі, по своїй
новій землі. Та незабаром юрба хутко рушила назад.
Там, у маєтку, чекав реманент, худоба. Час було їх ділити.

Семен залишився сам. Йому і Сов'юкові не хотілося
йти звідси. Адже це тепер була його земля. Він нахилив-
ся, розгрібаючи пальцями стерню. Взяв у долоню невеличку
попелясту грудочку. Це була його земля. Він роз-
тер її на долоні, вона просипалась йому крізь пальці,
суха, нагріта сонцем.

Сов'юк обернувся до нього.

— Що там?

— Нічого... Знаєш, Данило, що я, відколи живу, ніко-
ли не мав власної землі.

Сов'юк здивовано глянув йому в обличчя.

— Чого б то я не знав? Кожен знає.

Семен кивнув головою. Дивний усміх кривив його
уста. Ні, ні, досі, до цієї хвилини він сам не знав, що
ніколи в житті не мав землі. Він лише зараз відчув це,
коли власна земля теплим дотиком просипалась йому
крізь пальці.

— Ходім реманент ділити,— зауважив Сов'юк, і Се-
мен поволі пішов за ним, відчуваючи на долоні дрібні
грудочки землі. Великими кроками він ішов по стерні і
тільки зараз помітив дрібні червоні зірочки куросліпу,
що рубіновими краплинками зацвітали в ямках і бороз-
нах поміж високо зрізаною стернею. Вони здались йому
малесеньким відбитком червоних зірок на червоноар-
мійських шапках, і йому знову щось здавило горло.

У дворі маєтку з великим лементом і галасом ділили худобу. Тут справа була не така проста, як із землею.

— Корова — це є корова, та вони, звісно, одна одній не рівня,— неспокійно гомонили баби. Івась виганяв одну по одній корови з обори. Вони стояли в загорожі, блукали по подвір'ю, шукаючи трави, жували мокрими губами, їх лагідні очі з подивом дивилися на юрбу.

— Коли б оту, чорну, з латкою,— зауважила Олеся Петрукова.

— Може... А та, бура? Чи не буде вона краще доїтись?

Парукова побігла до корів, обмацувала їм боки, торкала вим'я. Параска дивилася їй вслід.

— Яка вона — аби собі тягнути.

— Адже в неї шестеро дітей, а корови немає,— гнівно зауважила стара Данилиха.— Легко тому, хто завжди мав.

— Авжеж,— хором згодилися жінки. Вони не любили Параски — за вроду, за убрання, за те, що з погордою дивилася на них. Вона була найбагатша з усіх. За старого пішла, дітей не було, хазяйство справне. Це жінок дратувало.

— Я сюди не по худобу прийшла,— відрубала Параска, і баби відступились, бо це була правда: вона прийшла сюди тільки так, з громадою, бо сьогодні годилося все робити спільно.

— Не пхайтесь, баби, не пхайтесь,— заспокоював Василь Сов'юк.

— А ти що, сам корові дійки хочеш помацати? — обурилася Парукова, яка, нарешті, вибрала собі корову і вже тримала її за ріг, стоячи біля неї, як на варті.

— Люди, а як будете з кіньми?

— По черзі, почекайте, хай баби собі корів виберуть.

Вибирали довго. Парукова ще встигла посваритися з Олексинею і, нарешті, задихана, спітніла, вигнала свою корову за ворота.

Але тут її покинули сили. З села прибігли діти, всі шестеро, і з подивом дивилися на матір.

— Мамо, чия це корова?

— Чия ж вона має бути! Наша корова. Раніш була панська, а зараз наша. Розумієте?

Діти обступили корову, оглядали її з усіх боків, мацали, гладили, поки вона, роздратувавшись, не почала відмахуватись від них хвостом, наче від мух.

— Ну, гарна корова?

Діти недовірливо глянули на матір. Вони ще не вірили.

— Вона справді наша?

— Аякже! Наша! Молока надоїмо, пити будете.

— І кисле теж?

— І кисле. Ще й теличку дістанемо.

— Від Советів?

— Від Советів. Хіба не бачите?

Вони глянули на подвір'я, де в юрбі метушився Овсієнко. Звідти одна по одній виходили жінки, женучи корови, одна на налігачі, друга — підганяючи гілкою, третя — підштовхуючи поперед себе.

— Мамо!

Парукова стояла, спершись долонею об теплу спину корови. Ноги в неї тремтіли, вона не могла ступити й кроку.

— Що?

— То ходімте додому, корову доїти...

— А певне, підемо додому.

Але вона не рушила з місця. Шовкова шерсть корови тепло лягала під долонею. Низько звисало велике молочне вим'я. Вона зайшла спереду, глянула, погладила морду корови. Карі лагідні очі тварини розумно дивились на неї, ніби все розуміли.

— Ти зараз моя,— мовила Парукова.— І дітлахів. Будеш їм молоко давати?

Корова байдуже пожувала губами, ниточка слини потекла з них аж до землі. Вона нахилила морду і понюхала землю, але там не було нічого поживного, лише теплий і сухий пісок, зогрітий сонцем.

— Почекай, напасешся. Вже тобі зараз буде де пасись,— мовила жінка і раптом вся затремтіла. Здивовані діти, поклавши пальці в рота, дивились, як мати раптом обняла корову руками за шию і вибухнула нестримним, диким плачем.

— Мамо! — злякався найменший. Але Парукова не чула. Міцно обняла гладку, теплу шию корови, припала обличчям до неї. Корова лагідно повернула голову, глянула очима, схожими на осінні, свіжі, ще вогкі каштани.

Рвучке ридання струшувало худе, зів'яле тіло жінки. Воно виривалося з горла, виливалося струмком сліз, що текли нестримно, спливали по щоках аж на шию корові, залишаючи на ній темні, мокрі сліди.

— Мамо! — занепокоїлися діти й почали її тягти за спідницю. Вона підвела до них осяяне, мокре від сліз, безмежно щасливе обличчя. Вирівнялись на хвилину зморшки, глибокі борозни, що їх поклали на обличчі довгі тяжкі дні. Заблищали очі, вся вона аж помолоділа, наче пригадала давні дні, коли не була ще вдовою, обтяженою шістьма дрібними дітьми, а молодою дівчиною, яка вперто вірила в те, що попереду будуть кращі дні, молодою дівчиною, яка виспівувала над озером веселу свою дівочу пісню.

Діти стояли, здивовано поглядаючи на це нове, незнане обличчя. Парукова усміхнулась до них, звичним рухом обтерла ніс кінчиком злинялої хустки і поляскала корову по спині.

— Ну, підемо додому, — мовила вона урочисто, і весь похід рушив дорогою. Велика бура корова, жінка і шестеро дітей, які поспіхом дріботіли за нею.

Де кілька днів тривав цей поділ і розмови про нього. Дехто роздивився, вирішив, що його обійшли. Люди нападалися на Овсієнка, просили ще раз переглянути, змінити.

— А, певне, ніколи так не буде, щоб усе було добре, — скаржилась Мультинюкова. — Це я, приміром, до того, що хто дістав шматок поля, може лише засіяти його. А ті, що дістали картоплище, — ще викопають картоплю і будуть мати на зиму.

З цією картоплею мало не стався великий скандал. Баби пішли з заступами на поміщицьке картоплище — пішли й ті, яким не припало нічого. Парукова мало не розбила Кальчуківні голову. Дикий вереск жінок привернув увагу чоловіків, почалися сварки. Вражений Овсієнко поспіхом скликав нові збори.

— Пропоную всю картоплю з поміщицького поля відвезти до міської лікарні.

— Як це так?

— Правильно! — гукнув Семен. — Так буде найкраще. А то будуть люди за чуби братись — за віщо?

— Наймитам залишити, щоб зиму могли пережити, а решту — в лікарню.

— Адже там теж їсти щось треба.

— О, дивіться, як турбується про ту лікарню! Мав хіба ти щось від неї? Ти або хтось інший на селі?

— Певне, що ні...

— Скільки разів возив Макар батька, не взяли! Так само й інші...

— Але зараз вже інакша справа... Зараз лікарня наша.

— Як, наша?

— Ну... Наша. Зараз все наше.

— То зараз будуть в лікарню і з села приймати?

— Чом ні? Мусять приймати!

— Ну, то хай уже буде...

Наймити, Сов'юки, Семен і жменька інших відразу піднесли руки, підняв руку і Петро, який два дні лежав у гарячці після тяжкої дороги і оце вперше прийшов на збори. За ним й інші піднесли руки. Повільно, невисоко, абияк.

— Одноголосно,— мовив Овсієнко і закрив збори.

У людей відразу зникла охота копати поміщицьку картоплю. Мультинюкова забрала кошик і пішла додому.

— А ви що? Вже йдете? — гукнула на неї Параска.

— Треба дітям їсти наварити.

— Вже? Глядіть, щоб не об'їлись! Адже ви лише недавно обідали!

— А ти чого чіпляєшся? З твого варю, чи як?

За Мультинюковою бігцем посунули й інші, одна по одній. Параска копала з люттю, аж земля злітала з-під копачки високо вгору.

— Бачили їх?

— Чого ти від них хочеш? — лагідно сказала Ольга.— Навчаться ще.

— Я б їх навчила кулаком по голові.

Лише кілька жінок залишились на великім полі — Параска, Ольга, Олена, Петрова сестра, Кальчуківни. Вони збирали картоплю в кошики, зсипали її на купи.

— І за рік не впораємось самі.

— Треба мужиків гукнути.

— А треба. Овсієнко сказав — і край. А тут робота ні з місяця.

На другий день вийшли наймити, прийшли Сов'юки, Семен, Петро. Копали разом. Увечері підводи, наванта-

жені картоплю, рушили до міста. Потім виявилось, що з купи на полі хтось украв пару кошиків, а Рафанюк більше, ніж центнер, скинув з воза до себе в лъох. Овсієнко аж за голову хапався.

— Що за люди, що за люди, що з ними робити? Чого їм ще треба?

Селяни здвигали плечима на його скарги. Але Овсієнко, якому спочатку подобалася роль єдиноначальника, що вносить пропозиції, які приймають усі, зрозумів, нарешті, що сам не впорається. Треба було обрати сільський комітет, спертись на нього. Досі він зволікав із цим, йому здавалось, що він сам порядкуватиме краще. Тепер починав уже потопати в цих селянських чварах, претензіях, яких не міг зрозуміти. Він вирішив обрати тимчасову сільраду, тим більше, що йому здавалося, ніби він за цей час устиг більш-менш узнати людей. Отож знов скликав збори. Пішла поголоска, що будуть переглядати розподіл землі й реманенту. На збори з'явилися всі.

В кімнаті було темно й душно. Люди обсіли всі лави, стільці, юрбилися попід стінами. Смерділо кожухами, зопрілими постоломи, онучами. Овсієнко сидів за столом в теплім пальті, зсунувши шапку на потилицю. Люди мовчки дивились на нього.

— Отже так. Нам треба обрати до сільради відповідальних людей, таких, що пильнуватимуть інтереси селян і служитимуть радянській владі так, як належить.

Юрба ворухнулася і застигла знову. Овсієнко промовляв досить довго й пишно, як завжди. Люди небагато з цього зрозуміли. Нарешті він замовк і почав перегортати папери, що лежали перед ним.

— Є пропозиція.

— Іванчука Петра,— втрутився Данило Сов'юк.

— Так, так, Петра! Певне, що Петра,— розляглися голоси. Овсієнко підняв очі від паперів і здивованим поглядом обвів кімнату.

— Кого?

— Петра хочемо, Іванчука!

Овсієнко ще глибше зсунув шапку на потилицю. Устав, спираючись долонею об стіл.

— Ми мусимо зараз обрати людей до сільради. Чесних, порядних, надійних людей. А хто він — цей Петро Іванчук?

Люди дивились на нього з розкритими ротами. Петро ступив крок наперед і спинився напроти стола, в тіснім колі людей. Він нахилився, мов для стрибка, стиснув кулак й дивився прямо в очі Овсієнкові. Молоде обличчя вириналило з темряви, прямо на нього падало світло лампи.

— Адже він у тюрмі сидів — на десять років був за-суджений,— жорстко мовив Павло.

— Завжди за нас заступався,— пискнула якась із жінок.

— Змалку його знаємо.

Овсієнко кивнув головою.

— От, як це легко сказати... В тюрмі сидів, на де-сять років... А скільки він просидів?

— До самої війни! — ствердив Семен, підвівшись із лави під вікном.

— От так... Не знаєте ви, товариші, методів ворога. Хіба мало провокаторів про людське око в тюрмі сиділо? Хіба мало таких, що з тюрми вийшли провокаторами? Іванчук може працювати, ми йому не забороняємо. Хай працює, хай покаже себе, може, колись ми й оберемо його до сільради. Але зараз? Ми беремо на себе велику відповідальність, товариші, не забувайте про це! Ра-дянська влада виявила нам велике довір'я, і ми не може-мо це довір'я обманути.

Селяни шепотілися попід стінами. Петро стояв блідий. Худе обличчя нібито ще схудло, виразно випнулися вили-ці, сірі очі палали, мов у гарячці. З вікна гукнула Ра-фанюкова:

— Що ви там знаєте! Хочемо Петра, і край.

Парукова розсипалася злостивим смішком.

— Ну, певне, що Параска Петра хоче...

— Тихо! — з люттю гукнув на неї Семен.

Вона напалась на нього:

— А ви на мене не гримайте! Кожен має право гово-рити, адже це громадська справа!

— Громадська, а не бабська!

— Бачили ви його! То вже баба і права голосу не має? Скінчилися ті часи, скінчилися! — голосно мовила Парукова.

Зчинився галас. Петро міцно стиснув руки.

— Товариші, заспокойтесь! Коли так — правильно. Якщо немає до мене довір'я...

— Хто не має довір'я? — загула юрба.

— Товариш Овсієнко тут виступає не від свого імені. Він виступає як представник радянської влади. Ми повинні прислухатись до того, що він каже. Я настійно прошу не обговорювати більше моєї кандидатури.

Дрібненькі краплинки поту блищали на чолі Іванчука. Голос його піднісся майже до крику. Овсієнко знову взяв у руки список, що лежав перед ним, коли Семен раптом вигукнув грубим голосом:

— Старосту хочемо...

Овсієнко нервовим рухом стиснув руки.

— Я нічого не розумію, товариші. Де ми, власне, знаходимося? Нічого не розумію. Ви хочете старосту. Але ж відомо, яку роль виконували старости в панській Польщі. Відомо, що вони були знаряддям в руках адміністрації. Відомо, як їх обирали.

— Ми свого самі обирали!

— За нас завжди стояв!

— Мало він від поліції натерпівся?

Овсієнко безпорадно оглянувся кругом.

— Товариші, товариші! Не можна ж так! Староста, відомо...

— Нічого не відомо! — гукнув Семен.— В Порудях поляки старосту вбили, як їм довелось тікати!

— Ми всі знаємо старосту!

— Ех, що там казати,— зауважив хтось з юрби, і всі обернулися на цей голос, та не помітили, хто це сказав. Юрба замовкла. Овсієнко обтер долонею спітніле чоло і, наче нічого не сталось, узяв зі столу список.

— Товариші, є пропозиція...

Падали прізвища, вичитувані із списку. Селяни слухали в похмурій мовчанці. Одне прізвище, друге.

— Парукова Анастасія, вдова, біднячка...

Парукова з тріумфом оглянула всіх. Ніхто не звернув на неї уваги. Прізвища лунали далі, їх приймало байдуже мовчання. Раптом Хмелянчук підійшов до стола, нахилився Овсієнкові до вуха і щось довго йому шепотів. Овсієнко спочатку замахав рукою, але Хмелянчук наполягав. Нарешті, той кивнув головою, очевидно згоджуючись, дістав з кишені олівець і перекреслив чиєсь прізвище в списку.

— Хто за цей список?

Найближчі руки піднесли вгору. В хаті було поночі,

люди тісно оточували стіл, важко було розібрати, що діється в глибині кімнати.

— Хто проти? Хто утримався? — швидко, автоматично запитував голова і зітхнув з полегкістю, коли йому відповіло мовчання.

— Список прийнято одноголосно! — повідомив він радісно.— Прошу всіх, кого обрано сьогодні, завтра в цей самий час прийти на збори сільради.

Люди поволі розходились, Семен схопив Петра за рукав.

— Петре!

— Що тобі?

— Що ж це діється?

— Нічого,— твердо відповів Петро.

— Ти бачив? Хмелянчук був у списку і сам намовив, щоб його викреслили! Що ж це буде, Петре, яка ж це робота?

Петро йшов, похиливши голову, твердо відбиваючи кроки на застиглих грудках болотяного шляху.

— А ти що хотів? Само тобі в руки не прийде. В райкомі треба буде поговорити, ну, і за Хмелянчуком треба стежити й за іншими.

— Овсієнко,— глузливо протягнув Семен.

— Овсієнко як Овсієнко. Чого ти хочеш? Звідки він може знати?

— Як не знає — хай не порядкує.

Петро здвигнув плечима. Він йшов у темряву, що спадала на село, втопивши очі в далечінь. Ось чого дочекався він за роки ув'язнення, за тяжку працю тут, на селі, за всю любов, за всю ненависть. Йому пригадальсь обличчя товаришів з камери. Пісня, співана півголосом, щоб не почув вартовий у коридорі:

Все вище, і вище, і вище...

Крилатий спів, що кликав серце далеко, за тюремні мури. Уперте завзяття, дужче за все. Смілива віра, яка давала йому силу зневажливо дивитися в очі суддям, там, у залі, коли читали вирок. Високі, ясні мрії, осяяні багрянцем зір з кремлівських веж, які палали вдалині, понад мороком світу. І зараз — товариш Овсієнко, молодий, сповнений найкращих намірів, товариш Овсієнко.

— Це нічого,— твердо мовив собі Петро.

— Що ти кажеш? — запитав Семен, який ледве встигав за ним.

— Нічого. Так собі.

Вони йшли сільською дорогою. Де-не-де світилися вогники у вікнах. Раптом за ними залунав пискливий голос Парукової:

— А я кажу, ще є правда в світі, хіба ні? Про бідну вдову не забули, вшанували... Іванчукові здавалося, що він тут вічно буде верховодити... Але скінчилося, хо-хо! Не вік йому отут керувати. Зараз — усе по справедливості.

— Казна-що верзете, кумо,— буркнув їй у темряві голос Павла.

— А ви глядіть, кому так кажете! Адже я в сільраді чи ні? Порядок мусить бути і пошана, як до радянської влади.

— То ви що — радянська влада?

— А ви як думали? Адже сільрада — радянська влада, то й я, виходить, радянська влада!

— В голові у вас все перевернулося.

— Ет, що з вами язиком плескати. На збори сільради прийдете, то поговоримо. На дорозі нема чого.

Вона повернула вбік, до своєї запалої в землю хатини. Павло сплюнув і догнав Петра і Семена, які йшли попереду.

— Що воно робиться! Бачили ви цю бабу?

— Баба як баба. З Хмелянчуком гірша справа.

— Дамо раду і Хмелянчукові,— твердо мовив Петро.

Дорога повертала убік, з-за повороту видно було озеро. Воно ясніло в темряві блідим відблиском, матовим свинцевим одсвітом. Всі троє зупинилися.

Шуміло озеро осінньою хвилею, монотонним, безупинним відгомонам, билось об берег і знов поверталось назад у велику темну просторінь. Линула на кам'янистий берег стоголоса пісня, що не змовкала ні на хвилину. Сунули осінні високі хвилі, билися об твердий берег, повертались, падали із стогоном і здіймалися знову в марнім зусиллі, якому не було ні кінця, ні краю.

Холодний подих линув од води, лягав на обличчя, наче дотик рідної руки, овівав чоло.

Петро слухав пісню озера. Це був голос його землі — голос, який супроводив його голодне дитинство, палку молодість, голос, що не залишав його в тюремній камері,

лунав понад усім і обзивався до нього цієї нічної пори братерським привітанням.

— Ну, треба братися до роботи,— мовив він раптом сухо й виразно, і товариші здригнулись від несподіванки, заслухавшись співу озерної хвилі.

РОЗДІЛ 5

Осадник Хожиняк здалеку придивлявся до всього, що діялось навколо.

Власне, він міг повернутись додому. Але як це зробити? Адже повернутись — означало, що він згоджується з усім. З тими пісеньками, які бриніли в повітрі, з поділом поміщицької землі, з тим, що в маєтку, наче в себе вдома, порядкує більшовицький хам. Він не хотів зараз бачитися з Ядвігою. Надто його пекло все те, що йому несила було навіть висловити, і він не хотів зараз починати якість нормальне життя. Осінь була тепла й лагідна, можна було переховуватися в лісі, в полі. Ті дурні, видно, вірили безмежно в свої сили, в своє вічне панування — порядкували, організовували, начебто не боялись нічого. Ніхто не заглядав до лісу, ніхто не шукав його, Хожиняка, хоч напевно всі мусили знати, що його нема вдома.

Він часто блукав по околицях села, наче його вабила туди непереможна сила. З мукою спостерігав, що там діялось, але сам завдавав собі цю муку з якоюсь незрозумілою насолодою.

Люди знали, що він ховається десь поблизу. Натрапивши на когось, він байдуже обминав його, наче нічого не сталось, наче це були ті, давні часи. Він стерігся лише сільської міліції з червоними пов'язками на рукавах. Хожиняк здалеку бачив ці червоні пов'язки, і кров туманила йому очі. Взяли хама в руки гвинтівки, безсоромно пов'язали на рукава червоні пов'язки. Свої, сільські хама, яких міг бити по морді комендант Сікора, коли йому заманеться, в яких міг стріляти поліцай Людзік, коли він ще був живий,— тепер зробилися владою.

— За порядком стежать,— цідив Хожиняк крізь зуби, і його душила, здавлювала йому горло, стискала серце дика, страшна ненависть. Там, на пагорку, був дім,

де його поставили, мов на посту, чатувати над морем селянської ненависті. А він мусив покинути цей дім; вони порядкують тут, як хочуть. Його часом охоплювало бажання піти назад, повернутись, почати хазяйнувати на своєму подвір'ї, як звичайно. Та коли думав, що придуть до нього ті, з червоними пов'язками на руках, накажуть йому робити те або інше, як це він часто бачив на селі вранці, принесуть йому якісь накази,— знав, що не витримає, не знесе цього.

Хожиняк крутився навколо села і гарячковими очима придивлявся, напруженим слухом ловив усе, що тільки міг почути. Він бачив знайомих в Паленчицях, в Синицях і був певний, що от-от усе мусить скінчитись. В тих самих Паленчицях стиха шепотілись про якусь армію, яка збирається невідомо де, про якісь накази, видані невідомо ким, і насамперед про те, що кінець всьому прийде навіть не за кілька тижнів, а за кілька днів. Хожиняк чекав цих днів, проводячи ночі на сухім листі в лісі, п'ючи воду з річки й заїдаючи її купленим в Паленчицях черствим хлібом.

Він знав про все, що діється в селі, встиг придивитися до політкерівника Гончара. Його він ненавидів найдужче. Гончар ходив по селі, сміявся, розмовляв з людьми, видно було, що почуваче себе, як удома. Люди посміхались йому, стара Гудзина виходила до нього на дорогу і дріботіла поруч. Він брав її за руку, як молоду дівчину, і вони йшли по дорозі — високий стрункий хлопець у військовій формі і стара зморшена бабуся, яка, мабуть, уперше в житті навчилася сміятись. Хожиняк зціплював зуби. Ох, дав би він тому бандиту — аби тільки запопав його десь у руки.

Через деякий час Гончар перейшов до Паленциць, в Ольшинах з'явився Овсієнко. Осадник оцінив його з першого погляду. Ні, це не був ворог, гідний його ненависті. Гончар — це щось інше.

Час від часу Гончар приходив до Ольшин в якихось своїх справах. Хожиняк примітив це дуже швидко. Він лежав у кушах біля стежки й уважно стежив за Гончаром. Струнка постать, обличчя з легким ряботинням, червона зірка, невинна червона зірка на шапці. Гончар ходив, повчав Овсієнка, який, видно, не міг дати собі ради. Що частіш бачив осадник Гончара, то більш він його ненавидів, то більш надила його до цієї людини

якась непереможна сила. Не раз, крадькома, в кушах, супроводив Гончара. Посувався тихо, як тінь, сповнений лютої ненависті, начебто зв'язаний з ним якимись міцними таємничими путами.

Раз він зайшов до Хмелянчука. Той страшенно злякався.

— А, ви тут, пане Хожиняк... Я думав, що ви бознакуди поділись.

— Що ж я, тікати мусив?

Хмелянчук знітився, втягнув голову в плечі.

— Або я знаю? Думав, що ви пішли собі... Скільки пішло...

— А я ні. Почекаю ще...

— Може, й довго доведеться чекати...— обережно, півголосом почав той, обмацуючи пронизливими очима скулду обличчя осадника.

— Чого там довго? Що на селі діється?

— Ну... на селі як на селі... Так, як усюди...

— Землю забрали?

— Та забрали. Адже давали, то чом було не брати...

— Тільки доведеться їм ту землю віддавати, з горла видирати... Ми з них ту землю видеремо разом з тельбухами.

— Може бути,— покірливо згодився Хмелянчук. Осадник бистро глянув на нього.

— А ви що, пане Хмелянчук?

— Я? Що ж я? — злякався той.

— Ви, може, теж з цією бандою?

— З якою бандою?

— Що ви дурника вдаєте? З цими всіма! Може, й ви на більшовика переробились?

Хмелянчук здвигнув плечима. Осадник нахилився до нього.

— Кажіть, погано вам було?

— Та воно ніби... Хазяйнував собі на своєму... Нічого не можна сказати...

— А зараз що? Адже у вас заберуть землю, заберуть хазяйство, заберуть все!

— Панське, попівське беруть поки що.

— От-от! Поки що! Вірте їм, вірте. Зараз підсолоджують, зараз дають, але почекайте, ще будуть з усіх дерти шкуру, будуть!

— Може, й так,— згодився Хмелянчук.

— Отож воно й є! А ви що, пане Хмелянчук, хочете разом з цією голотою на них працювати? Адже ви знаєте більше, ніж ці тутешні хами. Щоб ви знали — не за день, то за тиждень переломиться все, а тоді вже запитують кожного — де був, що робив, як повадився? Ви що — теж хочете за них відповідати?

— Що там я...

— Ви мені не розказуйте! Я вже бачу! Коло того веснянкуватого звивається, цуцням вистрибуєте! Ви думаете, що як мене тут нема, то я нічого не знаю? Знаю, все знаю! Погано це скінчиться, пане Хмелянчук, погано! Ми все запам'ятаємо!

Хмелянчук спідлоба глянув на нього.

— Ми?

— Так, ми! Ви що ж думали — все скінчилось тим, що цей пияк Сікора собі в лоб стрельнув, а Вонтор злякався і втік? Ще є люди, ще є! Ще думають, працюють, стоять на посту.

Осадник так розпалився, що в цю мить сам вірив у могутність тих невідомих «людей». Він весь тремтів. Таємні розмови з поштовим чиновником у Паленчицях, з сином купця з Синиць, з ксьондзом у Влуках зросли в цю мить в його уяві до розмірів масового руху.

— Є люди, е! Придивляються, розраховують, готуються! Ми зв'язані поміж собою, міцно зв'язані, розумієш, пане Хмелянчук? Дамо сигнал, коли настане слушна хвилина, — спалахне в усій країні! Сліду, попелу не залишиться від них усіх — і від тих, що їм допомагають!

— Я не допомагаю! — буркнув Хмелянчук.

— Мало не допомагати! Треба щось робити, не можна сидіти, згорнувши руки.

— Адже ви знаєте, як у нас на селі... Кожне за тобою дивиться. Що ж тут можна зробити?

— А ви можете багато зробити, багато! Адже ви завжди були лояльним!

— Та воно... ніби так... Я й зараз так кажу — лояльним бути — це насамперед...

— Ну, от бачите! Це вже щось інакше... Адже вам, пане Хмелянчук, нема чого з ними бути в спілці. Хіба мало вам шкодили? Ви що, забули хіба?

— Чого там забув... — пробурмотів той.

— Ну, от... Старці, голота, ті нехай собі... І ті, про

яких завжди було відомо... Але ви! Ми розраховуємо на вас, пане Хмелянчук.

Знов це «ми». Хмелянчук невпевнено опустил очі. Хто знає, може, й справді осадник не перебільшує, може, й справді воно так і є. Його охопив жах. Як тут лавірувати, маневрувати між одним і другим? Адже з Овсієнком у нього були добрі взаємини, але Гончар дивився на нього неприязно. Село і те «ми». Треба було маневрувати і якимось викручуватись. Дружба з Овсієнком, звичайно, була потрібна — але що, як ті й справді зажадають згодом, щоб він відповідав за неї. Викручуйся потім, коли вони захочуть все взнати, з'ясувати? Він відчував, що ступає по хисткому ґрунті, але ж за всяку ціну, всіма способами треба рятуватись, треба пересидіти, незалежно від того, що буде потім.

— Я нічого не кажу...— почав він неохоче.— Певно... І так воно і сяк... Тільки ж не можна починати по-дурному, похапцем... Я вже й так роздивляюсь, міркую... Коли що — адже ви знаєте... я...

— От бачите, пане Хмелянчук, я завжди мав до вас довір'я. Я знав, що ви й зараз не одурите.

— Тільки краще, щоб ви до мене не заходили... Шпигують усі, стежать, а потім може щось трапитись.

— Добре, добре. Коли буде потреба, я вже знайду спосіб вас повідомити. Постараюсь не потрапляти на очі нікому.

— Бо досить комусь тільки раз побачити, а там уже й почнеться... Адже ви знаєте, які люди у нас на селі, та ще й зараз.

— Не бійтесь, я вас не підведу. Аби ви своє робили...

— Та, певне, вже я приміряю, розмірковую, що, як і до чого.

Вони попрощались. Осадник вийшов задоволений, Хмелянчук зітхнув з полегкістю. Він стояв на порозі і довго дивився услід Хожинякові, похитуючи головою. Так, так, треба буде добре викручуватись, аби, бува, не вскочити.

Осадник прямо від Хмелянчука пішов до містечка. Там, в умовленім місці, в невеличкій кімнатці за крамничкою, він зустрівся з поштовим чиновником. Той мав дуже переляканий вигляд.

— Нічого я не знаю, нічого! Пане, у мене є дружина і діти, мені не можна так легковажно... Ви розумієте, дружина і діти...

Хожиняк насупився.

— Ви ще там, на пошті?

— Так, мене залишили... Отже, ви розумієте... Троє дітей...

— Розумію. Більшовицькі гроші берете, пане...

— Та як же, та як же, — стогнав той перелякано.

— А я вам кажу — дурниці це все. Гроші не більшовицькі, а наші! Звідки вони їх узяли, га? Пограбували наші власні гроші! Було зведення з Парижа...

Чинovníк злякано оглянувся на двері.

— Чого ви оглядаєтесь? Радіо не можна слухати, чи що? Дозволили, пане, розумієте, дозволили, і не тільки дозволили, але наказали займати посади, працювати в апараті, посідати певне становище! Це ні до чого вас не зобов'язує — навпаки, зобов'язує до того, щоб робити далі свою роботу і чекати сигналу.

— Сигналу? — повторив чинovníк помертвілим голосом.

— Так. А боятись нема чого. Ви не самі, є ще люди.

Руки в чинovníка тремтіли. Він насилу стримувався, щоб не оглядатися кожної хвилини на двері.

— Основне — триматися, не втрачати зв'язку. Адже ви на пошті можете зробити багато, дуже багато. Телефонограми, телеграми: ви можете мати відомості раніше від усіх, з першоджерел. Це накладає на вас великі обов'язки, і я сподіваюсь, що ви їх виконаєте. Суському перекажіть від мене — хай сподівається щодня. Кожної хвилини може щось статися.

— Кожної хвилини? — повторив той побілілими губами.

— Найближчим часом!

— У них не видно, щоб чекали чогось...

— У них? Тим краще! Їм здається, що вони все знають, все бачать — надто вже ці хами покладаються на себе... Добре, хай буде й так... А ми їм вступимо штуку.

— Пане Хожиняк!

— Чого ви стогнете?

— Ні, я тільки... Бачите, пане, у мене троє дітей, дружина хвора.

Хожиняк гримнув кулаком об стіл.

— Соромилися б ви! У кожного є дружина, діти, кожен має когось, пане Вольчик! Але є справи важливіші за дружину і дітей, важливіші за все! Люди гинули, люди боролися... А ви?

Його охопила злість і глухий жаль. Розлазилася в руках ця людина, розлазилося в руках все. Запроданці, боягузи, нікчеми! На кого спертись, на кого розраховувати? Кожен страхується, кожен думає тільки про те, щоб припишкнуту й жити — за всяку ціну, аби тільки жити й мати свій шматочок хліба, хоча б і з більшовицької руки.

Він нагримав на Вольчика, який сидів скулений, зляканий, і вийшов, грюкнувши дверима.

На другий день Хожиняк пішов розмовляти з купцем Вольським у Синицях. Вольський розважливо цідив слова: не відмовляв, але й не обіцяв нічого. Хожиняк зрозумів, що, поки справа йде так, як зараз, він нікого не переконає і нікого не змусить діяти. Люди боялися, не відчуваючи міцного ґрунту в усій цій справі. А Вольський, очевидно, зовсім йому не вірив. Він кивав головою, слухаючи про організацію, зв'язки, але в його очах таївся сумнів.

«Я вам покажу,— думав Хожиняк, повертаючись з Синиць до Паленчиць, де він ночував у повітці в одного знайомого на околиці містечка.— Я вас ще переконаю».

В той же час він і сам не знав, як саме може всіх переконати. Він перевертався з боку на бік на своїй незручній постелі в повітці і думав, думав. Уперто, безупинно виринало перед ним рябувате обличчя Гончара. Так, так, як же вони можуть, всі ці люди, вірити в організацію, коли нічого не діється, коли Овсієнко, Гончар ходять собі всюди спокійно, нічого не бояться, почувують себе цілком безпечно, запроваджують по селах нові порядки, хазяйнують, цілком певні, що ніяка сила не стане їм на перешкоді. Нічого дивного, що боїться Вольчик, нічого дивного, що Вольський йому не довіряє. Коли б справді діяла організація — так, це було б щось інше. Але самих зведень з Парижа не досить. Тут, на місці, люди мусять щось чути — мусять знати, що не все ще скінчилось, загинуло, мусять зрозуміти, що є хтось, хто стежить за ними, хто свого часу зможе посвідчити за них або проти них. Вони мусять знати, що є хтось, хто допоможе їм в тяжку хвилину, оборонить, коли щось

трапиться. Але самі розмови про організацію не допоможуть. Вони не повірять їм, Треба, щоб люди мали докази — бачили, що діється щось реальне, бо ж його, Хожинякові, розмови, це ще не робота.

З цих думок чимраз упертіш, чимраз виразніш виринали обличчя Гончара.

Так, Овсієнко, той скоріше допомагав йому. Багато з того, що він казав, що він робив, могло злякати людей, показати їм глупоту, хамство, зарозумілість більшовиків. Гончар — це було щось інше. Він здобував людські серця одним поглядом ширих очей, одним усміхом, одною пісенькою, проспіваною ясным, чистим голосом. Так, це був небезпечний ворог, ворог, якого треба було подолати. І Хожиняк думав про Гончара. Вперто виринали перед очима його обличчя, вперто, настійливо бринів у вухах його голос. Осадник дивився, як у шпаринах повітки поволі блідне небо — надходив світанок. Гончар зараз, певно, теж устає, якщо не сидів цілу ніч за роботою. Над чим сидять всі вони по цілих ночах? Завжди майже до ранку горить світло у вікні того будинку, де був якийсь їхній комітет. Гончар... Звичайно, з ним треба було розрахуватись насамперед. Коли б його не було...

Він зупинився на цій думці. Коли б його не було... Адже могло б його не бути. І відразу подвійна користь — немає Гончара, і всі знають — щось діється, розгортається, організація працює.

В нього похололи долоні. Так, це мусить статися. Навіть коли потім мало прийти найгірше. Та й справді, чого варте було таке життя? Краще вмерти саме так. Колись, може, люди пригадають, встановлять прізвище, довідаються про те, що в найгірші, найтяжчі дні Владислав Хожиняк, колишній сержант...

Він гарячково став одягатись. Так, це повинно статись. Рябувате обличчя Гончара вперто маячило в нього перед очима. Осадник відчув несхибну певність, що саме так буде найкраще. І записку треба покласти — з вироку організації... Це відразу поставить людей на ноги, додасть їм сміливості.

Його охопило майже радісне почуття. Так, давно треба було про це подумати, не гаяти час на марні розмови, нервувати, мучитися з власної бездіяльності. Як він міг принадлежати Вольчика, переконати Вольського, коли сам не робив нічого? Зараз усе виявиться.

Вночі пішов до схованки, де закопав гвинтівку, витяг її, почистив, оглянув. Він обміркував усе аж до найменших подробиць. Вранці другого дня Хожиняк лежав у чагарнику біля села.

Над ним шуміли куші. Золотилося листя бересклету, коричневі, червоні, золоті стояли куші під осіннім дощем, палали вогниками ягоди шипшини, грона калини, вже прив'ялі й зморщені.

Линули пахощі від землі, від осіннього листя, що лежало на ній товстим шаром. Осадник насунув шапку на очі і вмовився зручніше. Десь неподалік тоненько, мелодійно засвистіла якась пташка. В чистім нерухомім повітрі поволі поплив на землю червоний листочок з високого куща. Золотилася, мінилася кольорами погожа осінь, і небо над землею стояло чисте, безхмарне, начебто вицвіле від спеки минулого літа.

Звідси, з чагарів, було добре видно стежку. Вона тяглася прямо, потім завертала вбік, на село. Цією, а не іншою дорогою мусив іти з Паленчиць Гончар.

Поволі минав час. Хожиняк ворухнувся, зручніше простяг затерплі ноги. Знов поплив у повітрі листочок — помалу, поволеньки, без шелесту, коричневий і золотистий. Він упав на дуло гвинтівки. Осадник скинув його легким рухом. Минали хвилини, на стежці ніхто не з'являвся. Стояла над нею тепла осіння тиша.

Знову розсипав птах радісну чисту гаму звуків. Погляд причаєної людини побіг угору, між гілля дерев — але годі було помітити там безтурботного співака. Його ховало ще досить рясне листя.

Час тривав нескінченно. Безпромінне, начебто заховане за невидною млою, сонце далі креслило на небі свій шлях.

— Аякже, хазяйнують, холери,— буркнув осадник крізь зціплені зуби і ще раз оглянув замок гвинтівки.

Раптом з далечини долинув відгомін людського голосу. За мить осадник весь напружився і приготувався, зібгавшись в кущах. Руки його міцно стиснули гвинтівку. Крізь просвіт в гілках він добре бачив стежку, яка повертала до села. Це місце було найкраще — стежка з заростей вибігала на невеличку галявинку, старий поруб, порослий травною, збляклою й висохлою від літньої спеки. Поміж травною стирчали пеньки, оброслі червоними

кущиками вовчих ягід. А далі стежка знов зникала в хаші, в плутанині калини, барбарису, бересклету, в барвистій гушавині, що вигравала всіма кольорами. Сюди, саме на це місце, мусив вийти Гончар. Хожиняк уперто вдивлявся крізь просвіт в цей куток галявинки. Високий куш бересклету перекинув впоперек стежки одну гілочку, вкриту червонястим, мов ранкова зоря, листям. Тут, під рожевою тріумфальною аркою, під цим листям бересклету, барвистим, мов дрібні квіточки, повинен був з'явитися Гончар — сіра його шинель і червона зірка на кашкеті.

Хожиняк вдивлявся так пильно, що на мить йому здалося, ніби він уже бачить Гончара серед кущів. Він виразно бачив ненависне обличчя, ясні очі, сліди давньої віспи на щоках. Щелепи йому конвульсивно стислися. Він не думав у цю хвилину ні про що, забув про всіх інших, і тут, на селі, і в Паленчицях, і в містечку, про тих усіх, які зараз були тут, співали свої пісні, розмовляли своєю мовою, сміялися безтурботним сміхом, запроваджували свої порядки. Він думав тільки про Гончара. Здавалося, все зосередилось в ньому одному: руїна всього, в що вірив осадник досі, чому слугував,— в усьому був винен той, рябуватий, з ясними очима. Дика, несподівана, незрозуміла і страшна поразка — в ній винен був Гончар. Це з ним, з Гончаром, бився він тоді, двадцятого року,— і Хожиняк відчув знову давній біль в пораненій нозі. Це він, Гончар, підніс догори хамські голови, які раніше вміли тільки хилитись, це він розв'язав язика цим запеклим мовчазним хамам, які зараз були панамі, говорили про свої права, глузливими очима переможців поглядали на спорожнілий постерунок, на занепад усього, що було досі незламним, усталеним порядком.

Знов долетів відгомін голосу — і Хожиняк завмер. Гончар, очевидно, йшов не сам. Всупереч звичаєві він узяв з собою ще когось. Осадник прикинув у думці. Якщо їх двоє, гаразд, хай буде двоє. А що, як більше? Він пожалкував зараз, що не зробив засідку ближче до Паленчиць, край болота, де знав стежки й переходи. Тут не було навіть де заховатись. Позаду, за стіною високих кущів, ріденький ліс, яким можна хутко втекти, якщо на стежці залишиться самотній труп і нема кому гнатись — але цілком непридатний для втечі, якщо з тим, на кого

він полює, буде ще кілька людей. А їх напевно було кілька. Раптом залунав сміх, і щелепи осадника знову зсудомило в лютому нападі ненависті.

— Смійся, смійся, недовго вже тобі сміятися,— цідив він крізь зуби, проводячи пальцем по замку гвинтівки.

Голоси залунали зовсім близько. Осадник чекав у невимовному напруженні. Нарешті, під рожевою гілкою бересклету, що вигнувся понад стежкою, зажовтіла хустина. Осадник про себе вилаявся. Попереду йшла жінка. Він упізнав Параску.

— Це нічого,— втішив він себе. Справді, Параска не могла йому перешкодити.

Спідниця зачепилась за куш, і жінка нахилилася, щоб звільнитися від колючого пагінця ожини. За нею вийшов на стежку — в Хожиняка затремтіла рука — ні, це не був Гончар. Сіра шинель, кашкет з зіркою — але це був хтось інший. Біля пояса незнайомого жовтіла шкіряна кобура револьвера.

На мить пальці його побігли до курка. Зрештою, все одно — хай буде так. Той чи той — аби один з них. На одну червону зірку поменшає.

Але там, з-за гущини, озвалися ще голоси. На стежку вийшов Гончар. Він тримав у руці золоту гілку й крутив її в пальцях, безтурботно посвистуючи крізь зуби. За ним ішов Семен.

Пальці посунулися від курка. Перше ніж він устигне вистрілити тричі, з розкритої кобури, одної і другої, вилетять револьвери. Семен покаже дорогу, адже він знає тут кожен закуток, кожен поворот, кожен кущик.

Дуло гвинтівки опустилося вниз. Зашелестіло сухе листя.

— Що це? — запитав Гончар, і осадник на мить зачкляк.

— Птах, певне. Або заєць,— співучим голосом відповіла Параска.

Вони пройшли мимо. Всі четверо. Хожиняк змутнілими від ненависті очима дивився їм услід. «Ох, ще ми вам покажемо, ще навчимо вас!» — здушила горло Хожиняка сліпа, страшна ненависть. Раптом його охопило бажання вистрілити тим у спину. Хай буде, що буде, нехай піймають, нехай пристукнуть — адже це станеться, так чи так, раніш чи пізніш, хіба не все одно.

Поволі поплив з дерева листок. Червоний, пурпуровий, ніби червінь зірок на шапках тих, які щойно пройшли стежкою. Вони вже зникли з очей, минули галявину, заглибилися в барвисту, позолочену сонцем стіну кущів. Поволі зімкнулись за ними останні розколихані гілки. Він не вистрілив — ні, це було б надто легко, надто просто! Ще треба поборотись, ще треба розрахуватись, це ще не кінець. Лише зараз почалася гра — шкода не дочекатись кінця, коли зблідне отой Гончар і ті всі, що з ним, коли буде кричати від жаху ця жінка, що в'язне до них, коли буде битися головою об землю Семен, коли сліду, порошок не залишиться від них, коли змете все до краю година помсти, яка прийде, мусить прийти. Ні, не варто гинути зараз, треба дочекатись тієї години. Тоді не буде жалю, не буде милосердя, розплата буде за все: і за те, давноминуле, і за чорні сьгоднішні години.

Він поволі підвівся, вибрався з плутанини кущів і, обережно оглядаючись назад, рушив до відомої тільки йому схованки. Старанно заховав гвинтівку і вийшов на стежку. Радісно палала ранковим пурпуром гілка бересклету, знову засвітив птах у гіллі. Шелестіло на стежці опале з кущів листя — саме там, де мусив лежати труп Гончара. Хай би лежав, розкинувши руки, дивлячись на сонце мертвими очима, аж поки не знайшли б його друзі з села. Ех, не пощастило сьгодні, може, пощастить колись іншим разом.

З люттю в серці ішов Хожиняк до села.

Палали осінніми барвами кущі. На хвилину зринула чудна думка — а може, це й справді тільки кошмар? Зараз він прийде на село і виявиться, що ніколи нічого не було. У старости сидітиме п'яний, як завжди, Сікора, буде запрошувати до себе на чарку. Приїде з Синиць Вольський, виявиться, що нічого не змінилося, все таке, як і раніше.

І ті давні, минулі дні здалися раптом Хожинякові ясними, спокійними, чудовими. Він забув на хвилину все, що гнітило його: ненависть селян, спалений будинок і клуню, постріли з-за кущів — він пам'ятав лише одне — що був спокій, і життя пливло звичайним, нормальним річищем, знайоме, звичне життя. З владою, з постерунком, з усім.

Від села долітав сміх — і Хожиняк повернувся до дійсності. Він стиснув кулаки, холонучи з люті. Зараз

думав лише про годину, яка мусить настати. Година помсти, червоної від крові, осяяної вогнем.

Він вибрався з чагарів. Затемніли хати. Осадник глянув на них поглядом, сповненим ненависті. Очеретяні стріхи, дерев'яні стіни — все, все піде димом у той день.

Осадник не міг уже думати ні про що інше, тільки про Гончара. Його охопило це, одним єдине, прагнення. Гончар був втіленням, символом, не більшовиком, а самим більшовизмом.

— Уб'ю тебе,— бурмотів Хожиняк крізь зуби. Він шкодував, що не зважився тоді вистрілити. Треба було бити, не думаючи ні про що. Хай буде, що буде.

Він знову почав блукати всюди, де сподівався хоч здалеку побачити ворога. Ходив уночі по Паленчицях, задирав голову, дивлячись у вікно, де горіло, немовби ніколи не гаснучи, світло. Бачив тінь на шибці — і ненависть зводила йому щелепи. Бо ж це міг бути саме той, саме Гончар. Часом йому здавалось, що він чує сміх на вулиці, і він здригався, коли, оглянувшись, не бачив нікого. Гончар переслідував його наяву і уві сні. Втеча, лихо батьківщини, все це відступило десь у тінь, пригашене ненавистю до цієї одної людини.

Хожиняк не їв, не спав, завжди був на ногах. Він блукав містечком, наче в гарячці. Бурмотів пошерхлими губами це одне прізвище, з диким завзяттям, з обіцянкою помсти, з ненавистю, що переходила всі межі. Він вирішив діяти обережно і розважливо. Але це рішення не було варте нічого. Через чотири дні після того даремного сидіння в засідці він несподівано зустрів Гончара на вулиці, віч-на-віч. Він не відступив, не відсторонився. Глянув прямо в це рябувате обличчя, витримав погляд ясных очей, зіткнувся з ним гнівним зором. Гончар оглянувся, зулпнився. Осадник прискорив кроки — не тому, що злякався. Але він відчував, що не може стримати дикого бажання повернутись, кинутись на того, задушити його голіруч. Як на те, не мав при собі зброї.— звичайно, годі було ходити з гвинтівкою по містечку,— але він залишив у повітці свій револьвер. Можна було вистрілити прямо в обличчя, серед білого дня покласти його на вулиці. Цей постріл пролунав би ген далеко, додав би завзяття, був би несхибною ознакою для тих, що мучаться в нерівній борні, так само, як і він, Хожиняк. Ні, він ніколи вже не вийде без револьвера, хоч це

могло б наразити його на страшну небезпеку. Нехай! Осадник майже плакав від люті, коли думав, що це все могло б уже скінчитися.

Зрештою, нагоду знайти було не важко. Гончар весь час ходив по містечку, заглядав до будиночків понад річкою, блукав по селах.

Увечері того ж дня Хожиняк, побачивши тінь у вікні, не витримав. Вуличка була порожня й тиха. Голосно гримнув постріл. З брязкотом розлетілася шибка. Хожиняк одним махом перелетів через паркан і великими стрибками помчав поза городами, чуючи з вулиці лемент, вигуки, тупіт похапливих кроків.

Другого дня він вистрілив у Гончара крізь щілину в стіні своєї повітки і встиг утекти, перше ніж червоноармійці оточили будинок і перетрусили всі закутки. Та коли він прийшов назад увечері, хазяїн, тремтячи від жаху, просто вигнав його з хати.

— Не хочу! Не хочу! Навіть бачити вас не хочу! Забирайтесь, забирайтесь швидше! Нещастя на мене хотіли наклукати, віддати в їх руки!

— Адже нічого не сталося.

— Нічого! Нічого! Добре вам казати, нічого! Я викрутився цього разу, бо ніхто не міг довести, що стріляли саме звідси, але, думаєте, за мною не будуть стежити? Ідіть собі! Не хочу! Не хочу!

— Сьогодні тільки пересплю.

— Нізащо! Ідіть собі! А як ні...

В Хожиняка перекривилося обличчя. Він підійшов до переляканого приятеля.

— А як ні... Що ж, донеєш на мене, викажеш, га?

Він грюкнув дверима і пішов. Йому відразу впало в око, що в містечку щось змінилося. Міліціонери з пов'язками на руках ходили по вулиці, всюди знати було якесь пожвавлення.

— Будуть тепер стежити,— буркнув собі, і раптом неприємне почуття охопило його. Перед будинком, у вікно якого він вчора стріляв, стояв солдат з гвинтівкою.

— Варгу поставили.

А вранці, встаючи з-під дерева, мокрий від роси, змучений до краю, побачив, що Гончар їде машиною. Здобич виприснула йому з рук. Тремтячи від жаху, Вольчик сповістив його, що прийшов наказ обшукати всі околиці. В сусідньому селі теж хтось стріляв у командира.

— Тепер вони візьмуться,— тремтів Вольчик. Хожиняк здвигнув плечима. Але він і сам почував, що починається щось недобре, і страшенно зрадів, коли Суський, проходячи мимо, кинув на землю записку. «Який обережний»,— подумав зневажливо, але записку взяв, нахилившись, нібито щоб зав'язати шнурок черевика. Він прочитав її в лісі, з зусиллям розбираючи стерті літери.

«Ми збираємося в хаті жебрачки, на вигині Стиру. Є думка пробратись до литовського кордону. Якщо хочеш, можеш іти з нами».

Хожиняк зрадів. Отже, пам'ятав про нього Олек, з яким він товаришував ще в армії і який потім був осадником в селі за кілька десятків кілометрів від Ольшин. Вони зустрічалися рідко. Він згадав про нього під час розмови з Вольським, надіслав йому записку. Це була відповідь. Ні, він не думав, що треба було пробиватись на литовський кордон — слід було залишатися тут і діяти. Треба з ними порозумітися. Хто там є ще, крім Олека? І зараз те, що Хожиняк силкувався розтлумачити Вольському, Вольчикові, стало реальним для нього самого. Отже, справді існувало якесь угруповання, були ще люди, щось діялось. Якщо Олек пише, що вони збираються пробиватись,— значить, їх мусить бути кілька. Очевидно, їх легко буде переконати, що треба залишитись, треба діяти на місці. Хату жебрачки він знав. Це була нужденна халупа над річкою, на пустирі, куди не заглядала жодна жива душа. Так, місце вони обрали добре. Можна буде там причаїтися, заснувати базу. Жодна собака не зацікавиться цим місцем. Нікому не спаде на думку, що там хтось ховається. Перед війною, коли по річці ще ходили пароплави, могла існувати якась небезпека. Зараз нікому не заманеться лазити по болотах і трясовинах, аби тільки переконатися, що діється в цій халупі.

Його охопило раптове піднесення. Хто там є — і скільки? Може, загін, який зможе почати справжні дії? Чому саме вони хотіли йти на литовський кордон? Незрозуміло — адже це було далі, ніж румунський або угорський кордони. Але, зрештою, це не відіграло ніякої ролі. Напевно, їх можна буде переконати. Досить уже було тих утікачів, які наосліп поспішали світ за очі. Тільки й того, що Гончар зможе спокійно ходити тут, порядкувати, командувати. Гончар і ті, інші. Досить!

Хто пішов, той пішов, а решта мусить залишатись і діяти.

Про себе він зміряв відстань. Частину дороги можна пройти пішки, частину проїхати човном. Власне, слід було б зайти до Ядвіги, сповістити її. Але його охопила раптова нехтіть. Йому пригадалось, що вона, власне, не сказала нічого, коли він кинув їй в обличчя слова про Іванчука. Він саме не дуже вірив цьому, але зараз і сам не знав, що думати. Може, воно й правда? Ні, він не піде. Хай собі порядкує, хай хазяйнує сама. Вона поставилась до нього, як до чужої людини, в найгіршу для нього хвилину — отож, хай і надалі залишається для нього чужою.

Увечері він обережно, із заднього ходу, зайшов до крамнички. Тремтячи від жаху, хазяїн дав йому все, чого він зажадав, аби тільки швидше відкараскатись. Він витяг навіть з якоїсь схованки коробку сардинок, наче хотів цим відкупитись від сповненого ненависті погляду Хожиняка.

— А ви вже й зраділи, що я іду, га? Спокійно можна буде собі спекулювати, брати більшовицькі грошики... Ще б пак, ночувати мене до себе пан пускав, життям ризикував...

— Чого ви від мене хочете? Ночувати пускав, і годував вас, і ризикував — це правда.

— А зараз уже й зраділи, що я іду...

Крамар, нарешті, роздратувався.

— Чого я маю радіти або не радіти? Що я з вами — одружений? Були ви тут — добре, ідете — теж добре. Кожен живе своїм розумом.

— Правда, правда... Кожен живе своїм розумом... Тільки не знаю, що вам той розум диктує...

— Не кожен буде у вікна стріляти, горобців лякати, — ущипливо зауважив крамар, бо його вже брала лють. Хожиняк знизав плечима. Справді, чого їм було сваритись?

— Я незабаром повернусь назад — і вже не сам, — мовив він і подумав про Гончара.

— Щасливої дороги, — буркнув крамар і старанно стер з підлоги слід грязюки, яку приніс з собою осадник. — Чорти б вас усіх забрали!

Взявши під пахву пакуночок з їжею, заховавши в кишеню револьвер, Хожиняк рушив до річки. Обережно

зіпхнув на воду човен Суського і поплив у нічний морок, ледве освітлений зорями, що відбивалися в воді. Тихо опускалось весло. Паленчиці швидко зникли в темряві.

В хаті жебрачки, порожній і занедбаній, де хазяйнував, коли не було матері, обдертий Гаврило, почали діятися дивні речі, відразу після того як Червона Армія перейшла кордон.

Гаврило саме стояв на порозі хати, коли з прибережних ліз вийшов невідомий, простуючи прямо до нього твердими, впевненими кроками.

— Є хто вдома?

Хлопець уважно придивився до нього. Високий, на ногах подерті обмотки. З худого обличчя гостро глянули ясні очі.

— Хто ж має бути? Я вдома.

— Це твоя хата?

— А певне, що моя.

— Переночувати можна?

Гаврило кивнув головою.

— Чом не можна? Ночуйте...

Високий увійшов до хати і став роздивлятися.

— Не дуже тут у тебе затишно, хлопче...

— А хіба що? Хата як хата...

— Сам живеш?

— Сам. Мати жебрати пішла, хто зна, що там з нею.

Невідомий сів на лаві, скинув сумку і почав розшнуровувати черевики. Засичав, стягаючи їх з ніг. Онучі всередині були чорні, задубілі, смердючі від поту з довгої дороги.

— Піч у тебе є?

— Як же без печі? Хіба не бачите?

— Нагрій мені води.

Гаврило устав, скося поглядаючи на гостя.

— Дров у мене нема.

— Що там дрова! Біжи на річку, хіба мало там трісок валяється! Тільки швидко, швидко!

— А мені хіба що? — запротестував хлопець.

— Я тобі дам що! Ану, швидше, біжи по тріски, чуєш?

Гаврило здвигнув плечима і поліз у підпіччя, де лежали складені дрова.

— От бачиш, і дрова знайшлися... Ой, брат, я тобі кажу, зі мною не пограєшся... Істи є що в тебе?

Хлопець, пораючись біля печі, оглянувся з глузливим усміхом.

— Аякже, є... Аби тільки вам кишки не порепались від того, що в мене є.

— От бачиш. А хліба з ковбасою ти з'їв би?

Гаврило недовірливо глянув на нього. Але той уже витягав з сумки краєць чорного хліба і шматок запліснявілої ковбаси. З огидою глянув на забруднений стіл.

— Ех, і нагиджено ж тут... Ти, мабуть, стола років із сто не мив?

— А нащо його мити?

— Ну, певне... Ганчірку якусь дай, хоч зітерти трохи.

Гаврило ліниво підійшов до стола. Зняв з голови дірву шапку і махнув нею разів зо два по стільниці.

— Ех ти, троглодит...

— Що?

— Нічого, нічого, я так собі сказав. Чужоземне таке слівце... Не тутешнє...

— Це я знаю, що не тутешнє.

— Ого, ти, виявляється, інтелігентніший, ніж на перший погляд.

Гаврило цілком втратив рівновагу. Прибулий сидів на лаві, наче у себе вдома, говорив без упину, теж начебто до себе. Дрібними шматками нарізав ковбасу, поділив хліб на дві частини.

— Уж. Ковбаса як камінь, але ти, певне, розгризеш. Ну, як?

Хлопець тільки кивнув головою, набивши повен рот хлібом.

— От бачиш, чаю зараз би добре випити, але нема й крихти... Ти воду поставив? Добре, ноги у мене стерті, треба у теплу воду. А потім візьмешся до порядку.

— Як? — не зрозумів Гаврило.

— До порядку, кажу. Гігієна і так далі. Підлогу позамітаєш, цю гидоту викинеш... Ця солома, мабуть, тут уже цілий рік лежить...

— А хто її там знає, скільки вона лежить?

— Ну, бачиш. Справно все піде, от побачиш... Сам себе не впізнаєш.

Гаврило перестав жувати хліб і занепокоєно став придивлятися до гостя. До чого це все йшлося?

— Дороги тут ніякої немає поблизу, га?

— Дороги? Ні... Тут вода...

— Це я бачу, уяви собі, встиг помітити, що вода... Пароплави, звичайно, не ходять, га?

— Пароплави...— скривився Гаврило.— Ходили... раніше... Але теж, як коли...

— Ага, раніше, кажеш, раніше...

Він розмотав онучі, уважно оглядаючи брудні, поранені ноги.

— Люди сюди заходять?

— Які люди? Хіба по рибу коли або так... Але рідко. Тут далеко,— мовив Гаврило, і раптом його охопив жах. До чого він це питає? Обернеться раптом та як стукне по голові, що й незчується... Він добре бачив, коли той витягав хліб з сумки, жовту новісіньку кобуру револьвера.

Але гість зараз поки що, видно, не думав його стукати по голові. Оглядав брудну хату.

— Миски тут, звичайно, у тебе нема ніякої?

— Миски немає. Є діжка.

— Давай діжку. Хай буде й діжка.

Хлопець вийшов у присінок і притяг звідти до хати почорнілу стару діжку.

— От бачиш. А зараз лий сюди воду. Справжній комфорт, я тобі кажу. Ух, як щипає...

Гаряча пара знялася хмарою вгору. Гість, скривившись і стогнучи, обережно опустив ноги в воду.

— Долий холодної, долий. А в піч ще підкинь, бо, знаєш, я ніг не мив... Почекай, скільки ж це буде? З місяць, мабуть. Так, місяць. А ти ноги миєш часом?

Гаврило потягнув носом.

— Трапляється.

Гість весело глянув на хлопця.

— Ех, ти... Трапляється, кажеш... Батько в тебе є?

— Нема.

— Правильно. Нащо, власне, батько? Риба тут є? — запитав він раптом, без ніякого переходу.

— Є.

— Ну, от бачиш. Ідеальні умови, я тобі кажу, ідеальні. Розумієш?

— Що мені там розуміти...

— Ну, ну, нічого.

Гаврило уважно придивлявся, як гість перев'язує собі ноги, мастить їх вазеліном, який теж витяг із сумки. Він довго міркував. Нарешті зважився.

— А пан звідки?

— Я? Здалеку, можна сказати. Точне місце зараз важко визначити докладніше. Думаю, що це, зрештою, тобі й не потрібне для твого щастя, га?

Хлопець зневажливо сплюнув крізь зуби на чорні дошки підлоги.

— А ти не плюйся. Культура насамперед. Цивілізуватись тобі треба трохи, розумієш? Воші є?

Гаврило образився.

— Які там воші? Не тримаються вони тут.

— Ага. Не тримаються, кажеш... Ну, то й краще.

Він устав і потягнувся. Темрява за вікном вже почала бліднути. Тільки вода виблискувала рожевою барвою з золотом. Поволі починала снуватися сива мла.

— От холера, наче десь на краю світу... Ну, спати треба. Котра година зараз, не знаєш?

— Рано ще.

— Де там рано! Ану, внеси свіжої соломи, ця аж смердить.

Гаврило пішов на горище і з люттю жбурнув звідти в'язку сіна.

— Ну, от бачиш. Є й сіно. Виявляється, що все є. Готель опоряджений чудово.

Він постелив собі під вікном, поклав сумку під голову і миттю заснув. Гаврило ще довго крутився на своїй постелі, але, зрештою, і його зморив сон.

Він прокинувся на світанні. Гість ще спав. Хлопець узяв з кутка вудку і пішов на річку.

Коли він повертався з в'язкою окунів, низаних на тонку лозинку,— від хати долинули голоси. Він прискорив кроки. В хаті сиділо вже троє. Вчорашній, високий, і двоє нових.

— Ага, от і господар! — весело привітав його високий.— Готель має чудову славу, як бачиш. Прибувають нові мешканці.

— Що мені там...— буркнув Гаврило.

— Не дуже ти чемний, хлопче. Ну, нічого. Поволі ми тебе виховаємо, от побачиш.

Хлопець скося придивлявся до прибулих. Він відразу зміркував, що ця зустріч була не випадкова. Вони,

видно, чудово знали один одного. Один низенький, присадкуватий, другий молодий худий хлопець. В обох були попечені сонцем обличчя, подертий одяг.

— Чого ти так дивишся? Гості як гості. Ну, що, риби наваримо, чи як?

— Дріб'язок,— скривився низенький, з огидою поглядаючи на окунів, що колихалися на тонкій лозині.

— А ти що, кита б хотів, Генек? Побачиш, якої юшки з цього наварю, пальчики оближеш! Ану, давай ножа, будемо чистити!

Гаврило неохоче придивлявся, як прибулі чистять рибу. Ті не звертали на нього уваги, розмовляючи поміж собою.

— Справді, місце фантастичне... Звідки ти його видер?

— Плавав тут човном, ну, і пригадав. Справжня пустка, жодної дороги.

Високий оглянувся на Гаврила.

— Ану, господарю, нема чого так сидіти! Бери чисть рибу. У нас є інша робота.

Гаврило, на подив собі, послухав його. Узяв ножа і став з люттю шкрябати тверду луску окунів. Гості тим часом витягли звідкілясь карту і розіклали її на столі.

— От, бачиш, тут за цим вигином Стиру. Тут поруч і Прип'ять.

— Справді, поблизу немає жодного села.

— А це тут що за місто?

— Пінськ, очевидно. А там — Луцьк. Ми в цьому місці,— показував високий, стукаючи пальцем по карті.

— Не можуть не знайти,— зауважив низенький.

— Та я зовсім не турбуюсь, що їх нема. Іти довго, дорога погана... Кожної хвилини можуть з'явитись.

— Але ж ми тут здохнемо з голоду.

— Дурні розмови. Риба є, чого тобі ще треба? Зрештою, це ж недовго.

— Чорти його знають, доки.

— Ну, ну, скінчиться вся гра ще до зими, нема сумніву.

— Коли б нам радіо.

— Буде й радіо, адже ми відрізані від світу, треба якось орієнтуватись.

Гаврило завзято шкрябав окунів і жадібно ловив кожне слово. Хто вони були, чого хотіли? Він дещо

зміркував, але що його, зрештою, все це обходило? Хіба мало тут людей ночувало в хаті і біля хати тоді, раніше? Посидять і підуть. Тільки той високий начебто загарбав його в свою власність.

— Гей, брат, як там з окунями? Розпалюй піч, їсти хочеться.

Хлопець з люттю глянув на нього.

— Палити й палити, звідки тих дров набрати стільки?

— Не бійсь, будуть і дрова. Все буде. Треба тільки енергійніше взятись, розумієш?

Гаврило вийшов у присінок пошукати трісок, які лежали там під старою соломою. Тим часом у хаті зчинилася сварка.

— З цим хлопцем теж дурна вигадка!

— Ти що — збожеволів? Що ж я з ним мав зробити? Я думав — у хаті нікого нема, адже вона ледве тримається.

— Він може виказати.

— Ет, дурниці!

— Що з ним робити? Шию йому скрутити, чи що?

— Хто знає, може...

— Не мороч мені голови. Не бачу потреби. Хлопець кумедний, боки порвати можна.

— Кумедний, кумедний, а потім...

— Дурниці. Куди він побіжить, га? Буде разом з нами, про всяк випадок можна простежити.

— Якраз, простежиш за ним! Кожен кущик знає, май-не собі — шукай вітра в полі.

— Здається, він зовсім не має наміру тікати. Почекай, побачиш, як я його цивілізую. Зробимо з нього кухаря. Негри, наприклад, дуже гарні кухарі. А він інтелігентніший за негра.

— Може, й інтелігентніший, але вошивий, то вже напевно.

— Уяви собі, що ні. Навіть образився, коли я запитав про це. Не тримаються тут, каже. Боки порвеш з нього.

Гаврило увійшов і став біля печі.

— До села звідси скільки кілометрів?

— До якого села?

— До звичайного села, байдуже, до якого!

Хлопець поміркував якусь мить.

— А я знаю? П'ятнадцять буде, мабуть. Може, й більше...

— От бачите — яка знахідка!

— Це ми ще побачимо, яка твоя знахідка.

— Ех, ти завжди тільки лихо накликаєш. Побачиш, як чудово усе влаштується,— мовив високий і відчинив вікно. Свіже повітря війнуло в хату.

Гаврило спочатку навіть не протестував — так зацікавила його вся ця історія, дивна й незрозуміла. А потім виявилось, що вже пізно. Перше ніж він устиг це помітити, з господаря своєї розваленої хати він став невідомим і слугою. Треба було вставати вранці, прибирати, носити воду, розпалювати піч, цілий день треба було прислужувати цим гостям, які начебто виростили з-під землі. Приходили якісь невідомі люди, приносили якісь речі, сиділи день-два і зникали. На кущах біля хати простяглись дроти антени, а в соломі на горищі він намацав одного дня дуло кулемета й дула гвинтівок — і тільки тоді зрозумів, що означали нічні голоси і плескіт весел на річці. Гвинтівок був цілий оберемок, в кутку, під балками, стояла важка скринька, якої він не зміг відчинити, а в другій скриньці лежало щось, в чому Гаврило без ніяких труднощів упізнав ручні гранати. Вечорами його виганяли з хати, і там починалися довгі голосні розмови, з яких весь час виринав голос високого, Стася. Одного дня він побачив серед них знайоме обличчя — так, це був осадник з Ольшин.

Він довго і завзято сварився з ними всіма, разів зо два навіть вибігав з хати, але, нарешті, залишився.

Люди приходили і відходили, порядкували в дірявій хатині, як у власній оселі. Йому, Гаврилові, начебто з ласки, залишили в кутку хати в'язочку соломи, на якій він спав.

Одного дня хлопець вирішив утекти. Вранці, коли всі ще спали, він тихенько вислизнув з хати, повної сонних подихів. Холодний білий світанок стояв над річкою. Білий, наче молоко, туман здіймався нерухомим муром. Він збіг стежкою на греблю, нахилився і почав відв'язувати човна, що був припнутий до стовпчика, вбитого поміж камінням. Він поклав поруч вузлик, де був хліб, гачок для вудки і старий светр, який мати принесла йому з одної із своїх жебрацьких мандрівок.

Мотузок заплутався, і він з зусиллям розв'язував вузли. Раптом він підскочив — важка долоня лягла йому на плече. Хлопець хутко обернувся і лицем до лица побачив Стася. Сірі, завжди веселі очі були зараз примружені й холодні як лід.

— Ну, що, братику? Тікаємо, га? Ану, забирай лахмани і — до хати.

Гаврило глянув убік, виміряючи відстань до заростей лози. Але Стась недвозначно зробив рух до кишені.

— Ну, ну... Я тобі не раджу, не раджу.

Гаврило слухняно рушив назад, понуривши голову. Стась ішов ззаду, майже наступаючи йому на п'яти. Хлопець виразно бачив купки трави, що поросла між камінням греблі, і пісок, нанесений туди водою. Входячи, він спіткнувся об поріг.

В хаті ще спали. Високий гукнув до них:

— Ану, вставайте, хлопці! Я пташку спіймав!

Всі заворушились, підводячи розпатлані голови. Присадкуватий Генек схопився з постелі, але, побачивши хлопця, повалився назад на своє сіно.

— Дурні жарти... Навіщо будиш?

— Пташку спіймав, кажу... Наш любий господар вирішив податися в мандрівку... Я перешкодив йому в останню хвилину...

Почувши це, всі розбуркались відразу... Генек похитав головою.

— Ну, чия правда? Чи я тобі не казав з самого початку!

— Куди ти тікав, га? — підійшов рябий і схопив хлопця за подерту сорочку на грудях. Стиснув — аж кров ринула Гаврилові в обличчя, і з люттю струсонув його.

— Кажі зараз!

Хлопець мовчав. Високий Стась сів за стіл.

— Не шарпай його. Треба довідатися про все. Іди сюди.

Гаврило став перед столом. Невиразно зринув перед ним давно забутий спогад — суддя за столом, укритим зеленим сукном. Тільки тут не було зеленого сукна — на столі лежали пояси, револьвери, шматки засохлого хліба.

— Куди ти хотів тікати?

Гаврило мовчав.

— Дивися в очі, чуєш?

Хлопець підвів важку голову. Очі Стася були ясні, пронизливі й холодні мов лід.

— Кажи!

Присадкуватий Генек підійшов ближче.

— Розмовляти ще із шмаркачем! Дати йому раз, відразу заспіває соловейком!

— Почекай, прийде час і на це,— спокійно мовив Стась. І Гаврило почав тремтіти дрібним, прикрим тремтінням, якого не міг подолати.

— Ти не трусись, а кажи! — гримнув рябий.

— Чому ти тікав?

— Так...— видушив з себе Гаврило.

— Куди ти хотів їхати?

— Дурні балачки! Відомо, куди! Вже він, певне, знюхався з приятелями! Ти з ним балакай, а тут нам от-от ціла банда звалиться на голову!

— Ти ходив кудись, розмовляв з кимось?

Хлопець не зрозумів. Вони всі стояли круг нього з лютими червоними обличчями. Хтось підняв кулак — і Гаврило заслонився похапливим рухом.

— Ніхто тебе поки що не б'є,— мовив високий Стась.— Тільки ти, братику, кажи все — раджу тобі від щирого серця...

— Ти був на селі?

— Ні... Коли ж я міг бути на селі?

— Справді, він, мабуть, не бреше,— втрутився рябий.— Адже весь час крутився на очах.

— Припустимо. Але зараз куди ти хотів тікати?

— Звідси...

— Ага... Не подобалося, значить... До більшовиків закортіло, га?

Гаврило мовчав, стиснувши зуби.

— Що там паякати,— втрутився Генек.— Він як не сьогодні, то завтра утне нам якусь штуку. Вивести його за хату — і край.

Гаврило закляк. Відчував, як у нього леденіють долоні, як холод біжить по тілу, аж до пальців ніг, що вилазили з подертих чобіт.

Стась дивився на хлопця і недбало бавився револьвером, що лежав перед ним на столі.

— Ну, так... Слухай ти, щеня, цього разу все залишиться так, як було. Але пам'ятай: спробуєш ще раз — кулю в лоб. З нами жарти погані. Чуєш?

Хлопець безвільно кивнув головою.

— Ну, так — і пам'ятай: сидіти в хаті, куди підеш — кажи. Зрозуміло?

Гаврило кивнув головою ще раз. Його охопила раптова кволість, холодна млюсть, що попливла по всіх жилах. Його не вб'ють — принаймні зараз.

Але з того дня почалася справжня каторга. Цілими днями він сидів у хаті, дивлячись крізь брудні шибки на річку, що мінілася золотом на сонці. Правда, йому дозволяли навіть ловити рибу, але з ним завжди ходив присадкуватий Генек, який, зрештою, сам навчився добре закидати вудку, і пильнував кожен його рух. До того ж, він без упину знущався з нього.

— Що, братику, кортить утекти, га? На човника, і гайда! А там уже більшовики шукають... Командиром ще тебе зробили б, чобітки б нові запопав, бо з цих уже пальці вилазять... Так, так, тільки тебе ще там бракувало... Риска в риску таке саме падло, як ти... Вошиве військо. Ти б їм придався, ще й як....

Гаврило пускав ці балачки мимо вух, наче дзижчаня надокучливої оси, але, врешті, все це набридло йому до нестями. Поволі згасала погожа осінь, починалася сльота, зблідла блакить води, замовк пташиний гомін. Наступала пізня осінь, коли води розливалися мутними хвилями, а Стир і Прип'ять заливали все навколо, підходячи аж до самого порога хати. Треба було сидіти з ними всіма, слухати розмови, колотнечу, прислужувати кожному, кому заманеться гукнути на нього. Він не міг згадати без жалю, що не втік відразу тоді, коли високий Стась з'явився до нього вперше. Можна було встати й піти вночі — що його, власне, могло тут затримати? Він не пішов — і все загинуло. Хлопець почував себе, як собака на ланцюгу. Ні, навіть там, у виправному домі, де він сидів зо два роки тому, — хоч просидів зовсім недовго, бо йому пощастило втекти, — навіть там не було так, як тут.

Поволі він почав ненавидіти їх усіх. Їх усіх і ті справи, про які вони весь час розмовляли. Вони скаженіли, почувши якесь повідомлення по радіо. Гаврило мовчки розпалював піч і зловтішно посміхався сам до себе. «Ну, що, холеро, добре тобі так?» — приказував він у думці, хоч по суті не знав, що саме казали їм чорні навушники. Він радів, коли ті злостилися, почувши, що на селах

обирають ради, ділять землю, відкривають школи. І невідомо звідки народжувалося в хлопцеві почуття братерської єдності з тими всіма, про яких господарі його хати згадували з ненавистю і зневагою.

А осінь минала, і справи мешканців цього дикого закутка ставали, видно, дедалі гірші. Одного дня прибув до них якийсь невідомий, мабуть, дуже здалека. Гаврило замкнули в присінку, і в хаті цілу ніч тривали розмови. Вранці його збудили штурханом.

— Гей ти, збирайся!

Хлопець не зрозумів.

— Збирайся, чуєш? Ми йдемо! — Гаврило поволі став вилазити з прогнилої соломи, а в хаті знов зчинилася колотнеча.

— Знов ти робиш дурницю! Тягне дурня з собою, от побачиш, якої він тобі каші наварить!

— Ет... Якої він там каші може наварити... А він нам може придатись. Адже ми загрузнемо самі в тих болотах, а хлопець знає тут усе.

— Почекай, він тебе проведе так, що й незчуєшся,— ущипливо пророкував Генек, але Стась тільки здвигнув плечима.

— З одним шмаркачем не впораємося, чи що? Ну, як там, ідемо?

Гаврило не відповів нічого. Що він, власне, міг сказати? Іти — то іти.

За дві години все було спаковане й укладене в сумки. Коли Гаврило обернувся і глянув з порога на свою хату — вона мала такий вигляд, наче в ній ніколи не було нікого чужого. Згорнута під стінку солома, вистигла піч, рої мух на столі, які лазили в якихось своїх невідкладних справах.

— Ну, ну, йди! — смикнув його рябий, і Гаврило слухняно вийшов з хати.

— Ти на тому боці бував? — гостро запитав його Стась. Гаврило кинув на нього хмурий погляд.

— Чого б то я не бував...

Вони переїхали човном на той бік. Миготіла під сонцем вода, по ній линув золотистий одсвіт, рухливий, розбитий на тисячі блисків. З середини річки Гаврило ще раз глянув на свою хату. Вона стояла темна й покинута. Великі дірки чорніли в очеретяній стрісі, чорним проваллям дивилися на світ розчинені двері. Маленькою,

похилою і безнадійно смутною здалася хлопцеві хатина, в якій він прожив кілька років. Тільки зараз згадав про матір — що буде, як вона повернеться? Хоча — хто знає, чи вона ще жива? Може, й загинула в ті лихі часи, бо ж ніколи не траплялося, щоб так довго не заглядала додому.

— Вилазь!

Він слухняно виліз із човна. На білім піску прибережної затоки в усі боки розбігалися дрібні стежки пташиних лапок, ніжне мереживо виразно відбитих слідів. Чоботи прибулих витискали в піску глибокі ямки, які відразу підпливали водою. Вони стояли й чекали, поки човен повернеться назад і перевезе інших. Нарешті всі зібралися до купи. Хтось недбало витяг човна на берег. Гаврило бачив, що його змиє перша хвиля, яка здійсниться після дощу. Скоса, похмуро дивився він на своїх хазяїв. Певне, що їм той човен...

Невеличка купка людей рушила крізь прибережні лози. Десь недалечко посвистувала пташка, листя лози ще виблискувало де-не-де осінньою позолотою, гостро пахла водяна гречка, яка квітла цілими купами.

— Веди! — суворо мовив Генек. Хлопець покосився на нього.

— Адже є стежка.

Стежка була вузька, якраз на одну людину.

Гаврило пильно придивлявся кругом — але не могло бути й мови про втечу. Близько перед собою він бачив широку спину рябого, на шиї відчував подих Стася, що йшов за ним. Ні, його стерегли добре, наче якийсь скарб.

Вони йшли поодиноці, наосліп, у високих, рясних лозах, наче в ясно-жовтому тунелі. Під ногами шарудів вологий пісок і прив'ялі стебла лопухів. Нарешті зарості скінчилися і стежка вибігла на розлогу луку, набрякнула водою. Ще не встигла відрости отава, поміж купинами стирчали задеревілі стебла скошених рослин, тільки чіпка повитиця постягала вниз коричневі пагінці й де-не-де несміливо здіймала голівку пізня осіння квітка. Тут стежка зникала, неначе розлазилася на всі боки.

— Веди! Де стежка?

— Ну... Треба йти просто, лукою.

— Вибирай, де сухо.

Хлопець глузливо посміхнувся. На ногах у них були подерті чоботи, з дір вилазили брудні онучі. Стась зв'я-

зав свої чоботи ремінцем, бо інакше вони не втрималися б на нозі. А вони ще хотіли пройти по сухенькому. Він про себе вимовляв брудкі лайки і навмисне з хлюпотом ступав у калюжі, непомітні поміж скошеною травою. Нехай, нехай, бреди собі по воді, хлюпайся в болоті, коли вже так...

— Чортячий край,— мовив хтось, ступивши глибоко в зрадливу калюжу, порослу веселим зеленим листям кульбаби.

— Там, де зелено, напевно вода,— повчально обізвався інший, і Гаврило знову глузливо посміхнувся. Ач, які мудрі... Вони брели по болоту важко, незграбно, кроком городян, що звикли до рівного бруку. Нарешті стежка знову вибігла на сухе.

— Село звідси далеко?

— Ні, недалеко... Відразу праворуч є село, а там знов хутори...

Вони зупинились і почали радитись.

— Обійти це село можна?

— Та... можна... До шляху можна вийти, в той бік...

— Дурню! Хіба ми підемо шляхом?

— Та про мене...

Високий витяг карту, і почалась колотнеча.

— Про це й мови не може бути. Повз сільську міліцію ще можна пробитись, а коли там більшовики?

— Напевно вони тут є. Адже звідси недалечко тракт. Та, зрештою, і з мужиками нема чого заводитись.

— Воїшся?

— Ідіот. Полізуть за тобою, вистежать в цих болотах — і що тоді?

— А мені що? Прохати їх, щоб пропустили?

— Треба йти вночі.

— Далеко ти зайдеш уночі. Загрузнеш у першій баюрі!

— Хлопець проведе.

— Еге, проведе він тебе, проведе — аж тобі свічки в очах засвітяться!

Вони розмовляли про Гаврила, наче його не було зовсім. Він дивився на них спідлоба, і його охоплювала ще більша лють.

— Нічого не поробиш, підемо вночі. А зараз — в кущі. Виспимося, а як стемніє — рушимо. Чуєш, ти там?

Поведеш нас уночі. Тільки гляди — схочеш якусь штуку утнути — тоді вже не викрутишся.

Гаврила охопила злість. Вони любили багато говорити, попереджати, лаятись. Нехай собі. Хлопець стояв спокійно і вперто міркував, як їх одурити. Він виразно, як на долоні, бачив усі звивини стежки в заростях і шлях, який ішов тут неподалік, і села, розкидані поміж вільховими гаями.

Втікачі звернули в кущі, забилися в хащу, знайшли сухий пагорбок, який здалеку білів лисиною піску. Витягли з сумок їжу — високий жбурнув хлопцеві шматок сала. «Як собаці», — подумав Гаврило, але взяв, обдававши того хмурим поглядом.

— Наш господар в поганому настрої, — ствердив Стась і весело блиснув очима. Гаврило запустив зуби в жилаве сало і не відповів нічого. Зростала в ньому глуха, запекла лють.

— А зараз спати. Ти чуєш, іди-но сюди, ближче, ближче... Що, товариство тобі не до смаку? Нічого, лягай собі отут, між нами, отак... Бо ще, гляди, вовк з кущів вилізе, злякати може... А так, поміж нами, спокійненько, безпечненько...

Вони лягли, поклавши під голови сумки, один став збоку, на варті. Гаврило довго не міг заснути. Бліде, погоже небо висіло над землею, посвистували птахи, шелестіли лози, хропли супутники, що спали обіч нього. Та, нарешті, і його зморив сон.

Збудили його голоси й холод. Було вже темно. Холодною рососою падав морок на кущі, на трави, на людей.

— Ну, ходім. Веди ти, щеня!

З цієї ночі почалася божевільна, дика мандрівка. Вдень вони спали, а вночі йшли вперед, пробиралися крізь чагарі, загрузали в болотах, блукали по лісах. Скінчилися запаси, все дошкульніше давався взнаки голод. Падали з ніг стоптані чоботи. Одну ніч вони пролежали біля шляху, яким рухалися військові частини. Зовсім близько, поруч, рипіли чоботи і ремені гвинтівок, лунали голоси, розмірено тупотіли кроки. Гаврило лежав разом з іншими, тісно припавши до землі, і борвся із спокусою — шосили крикнути, гукнути на допомогу. Червоноармійці проходили поруч — він міг торкнути їх рукою. На хвилину спалахнув вогник, з темряви виринули похилені обличчя, червоні зірки на шапках.

Хлопця мов підхопило щось. Один стрибок — і він буде на шляху, поміж тими, вільний, щасливий. Хлопець обережно підвівся на лікті, але в цю ж мить відчув поміж лопатками раптовий дотик чогось твердого і впав на землю. Присадкуватий Генек підніс йому револьвер до обличчя.

— Спробуй, спробуй, чом ні? — засичав йому в ухо пронизливий шепіт. Гаврило застиг, зціпивши зуби.

Раптом там, на шляху, залунав спів. Чистий, ясний голос кинув заспів. Його підхопили сотні голосів. В темну ніч, в глуху порожнечу, в мовчання землі й неба линував спів. Гаврило знову відчув поміж лопатками дотик револьвера. А червоноармійці йшли, минали їх, відходили все далі й далі, пісня танула в темряві ночі, змовкала луна, знов поверталася ніч, на мить розтята ясними голосами.

Втікачі полежали ще трохи в мокрій траві і з прокльонами рушили вперед, по якихось стернях, де спотикалися об грудкуваті скиби, по картоплищах, по копаних ямами, крізь морок, таємний, глухий і похмурий.

Гаврило вже знав, який у них план і куди вони простують так уперто — до литовського кордону. Він не уявляв, де цей кордон, як до нього добиратись, і не знав, що з ним зроблять, коли він уже не буде їм потрібний. Власне, він був непотрібний їм давно — так само, як вони йшли з ним, могли б іти й без нього — отож, вони тягли його, Гаврила, з собою невідомо чому. Він не знав тут ні доріг, ні стежок, не знав, де саме вони йдуть, розгубився до краю. Тільки, коли вони потрапляли на болота, він несхибним інстинктом людини, яка звикла до трясовини, вгадував, куди і як треба ступати, щоб не загрузнути у зрадливій баюрі.

З їжею теж було дедалі гірше. Одної ночі Генек і Стась пробрались лісами в містечко і принесли трохи кінської ковбаси і чорного хліба. Всі гризли з люттю цю ковбасу й проклинали більшовиків. Але Гаврило їв із смаком і глузливо прислухався до їх прокльонів.

Тепер вони брели з останніх сил. Гаврило зміркував, що зараз йому легше буде втекти. Вони стомились, їм набрид цей постійний догляд, чи, може, ввів їх в оману удаваний спокій хлопця, але вони вже не стерігли його так пильно, як раніше. Та зараз йому не хотілося втекти від них, не зробивши нічого. Його пекла лютя за це

порядкування в його хаті, за дорогу, за лайку, — і штурхани, яких не шкодував Генек. Все перевертали в ньому ці розмови, невпинні, причіпливі, ці вічні претензії, начебто саме він, Гаврило, наказав їм іти сюди, плутатись, мокнути, голодувати. «Більшовицький покруч», — казав Генек. І Гаврило, не знати чому, дедалі більше відчував єдність саме з тими більшовиками, які, співаючи, марширували шляхом, стояли по селах, робили якісь сільські ради і разом з тим були найбільшою небезпкою для цієї обдертої, втомленої купки людей, які за всяку ціну хотіли добратися до литовського кордону. Йому марилося, коли вони на день ховалися в кущах, що от зараз розсунуться раптом кущі — і з'являться більшовики. Або вночі вони натраплять прямо на патруль, на дула гвинтівок і тоді, нарешті, скінчиться це божевільне блукання, яким він був ситий донесхочу.

Хлопець, де тільки міг, завдавав клопоту своїм супутникам. Він збивав їх з стежки, плував, блукав навіть там, де інстинкт виразно підказував йому дорогу. Нехай, нехай помордуються ще трохи, хай змучаться до краю. У нього теж не було вже сил — крім запеклої люті, крім ненависті, яка впадала всім в око.

— Як ти дивишся? — чіплявся до нього Генек.

— Чого ти в'язнеш до хлопця? — обурився Стась, який один з усіх зберігав ще рештки колишньої лагідності.

— Ти тільки придивись... Як він дивиться вовком, цей нелюд. Коли б міг, він би тобі перегриз горло.

— Ну, і хай гризе, — легковажно зауважив Стась і знов почав перев'язувати поранені ноги. Все товариство мало зараз вигляд банди найгіршого гатунку. Одежа висіла на всіх лахміттях, смерділи зопрілі онучі, неголені бороди темними плямами бруднили обличчя.

— Ех, братики, чоботи б нові...

— Почекай, будуть і чоботи, — твердо кинув Генек. — Чоботи і все інше.

І знову почалася розмова, до якої Гаврило прислухався з чимраз більшою ненавистю: як воно буде, як вони будуть вертатися назад.

— Без жалю, без милосердя...

— Червоного півня пустити...

— А нащо це? Шкода! І без цього порядок може бути.

- Ніколи порядку не буде! — втрутився Хожиняк.—
З ними ніколи не дійдеш ладу! Всіх треба винищити!
— Буде, все буде, помаленьку, почекай...
— Тільки зараз ми вже будемо розумніші...
— Хо-хо-хо!
— Гуманізми, ідеалізми, всілякі ізми...
— А потім з цього гарні наслідки...
— Нічого. Тепер буде інакше.

Хлопець дивився на їх зарослі, схудлі обличчя, по-верту одержу, поранені ноги. Вони сиділи в кушах, як купка жебраків, але розмовляли, як володарі світу. Вони ніби не помічали своїх облич, свого лахміття. Вони уявляли себе поза цим усім — в нових чоботях, в гарних мундирах, молодими, елегантними — такими, якими були раніше.

Це здавалося хлопцеві кумедним і диким — часом він думав, що вони просто збожеволіли від втоми, голоду й напруження. Хвилинами йому, навпаки, ввижалося, що, може, збожеволів він сам — бо ж ніяк було витримати цю шалену подорож.

Вони йшли, проклинали, сварилися, але все-таки посувалися вперед. Іти було дедалі важче. Похолодало, пішли дощі, всюди можна було зустріти людей, шляхами сунуло військо, по селах було повно міліції. Але вони вперто йшли — і Гаврило, незважаючи на свою ненависть, часом думав про них з подивом. Хожиняк та інший осадник, які деякий час прожили тут, у цьому краї, — почували себе краще. Він, Гаврило, теж звик до всього. Але ті? А вони трималися з упертістю, з люттю, з незламною певністю, що, зрештою, якось виплутаються.

Кордон був усе ближче. І хлопець, нарешті, сам повірив, що їм пощастить. Його охоплювала невимовна лють — за цю нескінченну мандрівку, за всі вихвалання, лайки і погрози — за все це їм слід було добре заплатити. Вони проклинали цю землю, яка для Гаврила була найближчою, яка його годувала й ростила стільки років. Вони погрожували селянам, Гаврило ніколи не почував найменшого зв'язку з селянами: він, син жебрачки, що жив на пустирі. Але зараз відчув якусь дивну єдність з ними. Вони лаяли більшовиків — і Гаврилу ті більшовики, про яких він мав досі лише невиразне уявлення, стали раптом рідними і близькими. Він гарячково розмірковував — що зробити, як зробити.

А кордон все ближчав. Генек, який пішов на розвідку, одного дня повернувся веселий і радісний.

— Завтра надвечір ми можемо бути вже на тому боці.

Всі загомоніли, начебто відчувши приплив нових сил. В усіх прояснилися обличчя.

— Панове! Невже ми спокійненько перейдемо собі, та й годі?

— Як це?

— Я б хоч пам'ятку якусь залишив на спогад нашим любимим.

— Про що ти думаєш?

Гаврило заплющив очі, удаючи, що спить, але напружено прислухався.

— Адже в нас є гранати?

— Ну, і що з того?

— Тут недалеко залізнична колія. Що б ви сказали, коли б ми її...

— Шкода псувати, ще знадобиться.

— Але поки що вони перевозять військо. Як буде треба, то полагодять, не бійся!

— Можна...— вирішив Стась.

— Дурню! — обурився хтось.— Вскочимо на самім останку.

— Навіщо? Зробимо все як треба. Звідти до кордону вже кілька кроків.

Вони посперечалися ще трохи, але, добравшись уночі до колії, почали роботу.

— Злетить у повітря ешелончик, аж дивитися мило...

— Тільки хто ним буде їхати?

— Дурню! Адже цивільних пасажирів вони зовсім не возять. Тільки військових.

Вони розкручували гранати, копали ямки під рейками, раділи. В своєму захваті вони зовсім забули про Гаврила. Хлопець, мов змія, вислизнув з невеличкого табору. Обережно, затамувавши подих, він ішов навшпиньках, поки ще чув голоси, а потім бігцем кинувся вперед. По обличчі його били гілки, він спотикався, задихався і біг уперед, не спиняючись, поки не добіг до першого села, до першої комендатури.

Невеличкий загін швидко рушив за ним. Гаврило боявся, що не знайде дороги назад, але червоноармійці самі вивели його на колію. Він ішов попереду. На-

решті він був вільний. Рипіли чоботи тих, що йшли за ним. Так, він покаже їм — поїзд підірвати! — ну, він їм покаже поїзд!

Вже бліднув морок, коли червоноармійці добралися до того місця. Лунко гримнув наказ:

— Р-р-руки вгору!

Генек обернувся, ніби влучений пострілом. Загін несподівано виринув з кущів, і він, випроставшись від своєї роботи, насамперед побачив Гаврила. Гримнув постріл — і Гаврило впав лицем на землю, навіть не крикнувши. Застрекотіли постріли, заметушилися постаті в зблідлیم мороці. Знялася стрілянина, запекла, швидко, і так само швидко скінчилась, як почалась. Командир нахилився над убитими.

— От!

Хожиняк і сам не розумів, як це сталося, що він зміг утекти звідси. Але він утік. Стрибнув з насипу в кущі — ніхто його й не помітив. Повертатися вже не було рації — однаково все загинуло. Йому здавалося, що на той бік насипу ще хтось скочив, але зараз це його не обходило.

Він причаївся в кущах на болоті і пролежав кілька годин. Потім рушив у дорогу. Не до литовського кордону, який був тут, поруч, а назад — додому. В Ольшинах було його місце. Адже там був Гончар. До того ж, йому треба було помститися за тих усіх, за співучасників, що мертвими очима дивилися в небо на залізничній колії.

РОЗДІЛ 6

З самого ранку діти бігали по хатах.

— Збори! Щоб усі були на зборах!

— Не знаєш, що там нового?

— Певне, про конституцію,— відповідав поважно Семко.

Люди кивали головами і поволі сходились до великого поміщицького будинку, де зараз відбувалися всі наради.

Парукова урочисто сиділа в першому ряду.

— Що сьогодні буде?

— Та про конституцію будуть говорити,— поінформував хтось.

— Бачиш, правду казав Семко, про конституцію,— зраділа Парукова. Увійшов Овсієнко, з ним хтось інший, незнайомий. Всі підняли голови, з зацікавленням оглядаючи нового.

— Глянь, глянь, приїхав хтось!

— Молоденький ще.

— Агітатор, з самого Луцька приїхав.

— Нічого не скажеш, не забувають Ольшин,— ствердила Парукова й оглянулась, ніби чекаючи, що хтось їй заперечить.

— Дивіться, з самого Луцька!

Молодий хлопець сів за столом, поруч з Овсієнком. Він весь час поправляв пасмо волосся, що падало йому на чоло. Овсієнко деякий час перебирав папери, які лежали перед ним на столі, потім підвівся, зсунув шапку на потилицю і оглянув набиту людьми кімнату.

— Товариші, як вам відомо, ми зараз готуємося до виборів до Народних Зборів.

— Нам нібито ще не було відомо,— зауважив хтось.

— Але я вам кажу. Надається слово товаришеві Степанкові, який спеціально приїхав до нас, щоб зробити доповідь про загальне становище та про вибори.

Овсієнко сів. Промовець підвівся з-за стола. Всі почали вмощуватися зручніше, кашляти, сякаться, щоб з більшою увагою вислухати потім промову, яка, судячи з виразу Овсієнка, обіцяла бути довгою.

— Товариші! — високим голосом почав агітатор.— Ми стоїмо напередодні виборів. Ви вперше в житті візьмете участь у виборах.

Семен застережливо кашлянув, але промовець не звернув на це уваги.

— Уперше в житті підуть до виборчих урн ваші жінки.

Жінки неспокійно заворушились.

— Ми вже голосували,— спокійно заявила Олексина.

— Ще б пак, в тридцять п'ятому році палками на вибори гнали!

В кімнаті загуло.

— Палками Параску побили!

— Сікора сам бігав, зганяв!

— Штрафували нас!

— З кожної хати поліцаї людей виганяли — на ці вибори йти!

Овсієнко схопив дзвоника і шосили замажав ним. Та ледве чутний бренькіт гинув у загальнім гомоні.

— Товариші, заспокойтесь!

— Що він нам каже, коли це неправда!

Овсієнко, задиханий і червоний, дзвонив шосили. Семен скочив на крісло, і його могутній бас приглушив усе.

— Люди кохані, товариші! Що було — те було, нащо про те казати — кожен знає і так! Товариш молодий, ніколи тут не бував, то звідки ж йому знати? Але що там про це — головне те, що ми вперше будемо голосувати за своїх людей, за свою владу, за радянську! Що там багато говорити, кожен піде і кожен проголосує — кожен, хто за радянську владу!

— Товаришу, я вам не давав слова,— суворо нагадав Овсієнко.

— Нехай каже! Він правду каже! — загуло в кімнаті, й Овсієнко знову опустився на стілець.

— Що там багато казати — оберемо людей до Народних Зборів, які мають ухвалити, що буде з нами, з землею, з фабриками і з усім! Хто за селян, за простий люд, за справедливість, той піде голосувати, бо ж відомо: це за радянську владу! А кому більше до смаку попівське, поліцейське, панське панування — хай йому! Ми з ним і самі розрачуємось!

— Правильно каже!

— Правда!

Овсієнко закалатав дзвоником. Все поволі стихло. Він нахилився до Степанка, і кілька хвилин вони радилися пошепки. Нарешті Степанко з розпачем махнув рукою.

— Товариші! Ставлю на голосування резолюцію.

Овсієнко прочитав резолюцію. Всі руки охоче звелися вгору. Збори закінчилися дуже хутко. Люди поволі виходили надвір, за ними йшов Овсієнко з агітатором з Луцька. Вони йшли поволі, про щось завзято сперечаючись. Жінкам стало шкода приїжджого.

— Воно, бач, молоде, ще вітер у голові, а ви всі на нього.

— Аякже, тільки-но приїхав, і таке...

— Міг принаймні розпитатися в людей, що і як.

— Певне, що міг.

Хмелянчук, який боком дріботів біля них, скористався з нагоди.

— Отож і треба вважати, що хто каже.

Жінки неприязно оглянулись на нього.

— А певно, що треба вважати... Завжди може якийсь іуда трапитись, поміж люди влізти.

Він зрозумів натяк і поспіхом відступив.

— Я ж нічого не кажу. Молоде, і годі.

— Певне, що молоде, вітер в голові. Гірше, коли старий, а фальшивий.

Він зупинився, почекав, поки вони пройшли, і пішов поволі, поки не зрівнявся з Рафанюком.

— Ну, і що?

— А нічого.

— Часи настали...

— Часи як часи... Ні, куме, гірше буде.

— Може, й гірше.

— Про землю кажуть.

— То що з того? Маєток у мене, чи що?

— Маєток не маєток, але хазяйствечко... нічогеньке. Може, комусь і сподобається.

— Не буде цього! — обурився Рафанюк.— Грабженики вони, чи що? Влада яка там не є, але ж порядок однаково мусить бути.

— Всякі бувають порядки,— поволі процідив крізь зуби Хмелянчук.— От і про ті шлюбви розповідають...

Рафанюк здригнувся, наче його влучили в болюче місце. Хмелянчук знав, що і до чого. Адже Рафанюк був майже на тридцять років старший від Параски.

— Нібито зараз бабам інші права будуть.

— Які там інші права! Чоловік — це завжди чоловік!

— Ех,— скривився Хмелянчук.— Побачите, куме, як воно ще буде... А я собі, приміром, думаю підсвинка зарізати, а сало сховати...

— Думаєте?

— Та думаю...

— Може, й так,— замислився Рафанюк.— Може, й так...

Вони поволі йшли дорогою, поруч них вже не було видно нікого. Рафанюк зупинився на мить і глянув на Хмелянчука широко розкритими, переляканими очима.

— Мати божа, що ж воно буде, що ж воно ще буде?

— Ну, побачимо... Я так думаю, що вони покажуть нам після тих їхніх... виборів.

Рафанюк зітхнув і, не прощаючись, повернув убік, на стежку до своєї хати.

Саме в цей час, перед виборами, почали розповзатися по селу чутки невідомо якими стежками. Вони розповзались потихеньку, проникали всюди, потрапляли з несхибною певністю до кожної хати. Ніхто не казав нічого голосно, і все ж таки всі знали.

Що вже в Курках, за Паленчицями, беруть худобу. Підрядж кожну корову, кожне теля. Жінки пошепки присягались одна одній на вухо, що це саме так, а не інакше. Приходять, записують, а потім забирають. І нічого не поробиш, хоч земля розступися під тобою.

— Як же воно так? — дивувалася Піскориха.— Допіру самі давали,— адже і я корівчину з панських дістала, а ви кажете...

— Давали, давали, аякже. А зараз, видно, щось інакше...

— Адже й Хмелянчук казав, що це воно так тільки спочатку... А потім покажуть нам, що й до чого... Відразу після виборів...

— Авжеж, казав Хмелянчук, сама пам'ятаю...

Отже, акції Хмелянчука поволі йшли вгору... Його вже не обминали на дорозі, вже обзивались до нього, вже питали:

— Ну, як ви гадаєте, що там?

Хмелянчук відповідав обережно, ухильно, півсловом.

Жінки зараз побігли до нього, коли пішли чутки про худобу. Але Хмелянчук цього разу навіть сам злякався. Адже він казав про це лише одному Рафанюкові, і то давненько вже,— а тепер це поверталось до нього певним, несхибно ствердженим фактом.

— Я нічого не знаю. Не інакше, як це поголоски, а з чого воно пішло, я й сам не знаю.

Мультинюкова хитала головою, почувши цю відповідь Хмелянчука.

— Ох, знає він щось, знає, хигрий лис, тільки казати не хоче! Вже я його знаю — завжди таке каже, а сьогодні раптом щось інше! Ну, тут-таки щось є!

— Що там мені? — легковажно обізвалася стара Гудзина.— Не було в мене корови — дали, а заберуть — то знов не буде, хоч так, хоч інак,— безтурботно засміялась вона.

Олексина глянула на неї з жалем.

— От старі ви, а дурні. Таке кажете, що й купи не держитесь.

Парукова нічого не сказала. Але, повернувшись додому, вона зайшла в хлів і сіла біля корови на пеньку.

— Що воно буде, моя ти рідна? — запитала вона півголосом.

Корова повернула до неї великі лагідні очі і жувала далі м'яко і спокійно.

— Як же це так, заберуть у мене тебе, Квітулько?

Вона потягла носом, — раз, другий. Сперлась чолом об гладкий теплий бік корови.

— Як же воно буде, Квітулько? Як же це так?

В хліві було тепло, тхнуло гноем, сонно дзижчали останні осінні мухи.

«Як же воно так? — думала вона невиразно. — Дали, самі вибрати казали і знову заберуть. Як же воно так?»

Невиразні, сонні думки снувалися їй в голові, поки вона нарешті не задрімала, спершись об коров'ячий бік. Її збудила дитина, яка зайшла до хліва.

— Мамуню, а що це вам? Спите?

— Не сплю я, ні, — відповіла вона, протираючи очі. — Мати божя, що ж це я, заснула, чи що?

Їй відразу пригадалась розмова жінок. Вона енергійно втерла носа краєчком хустки і, не звертаючи уваги на дітей, що плакали біля хліва, рушила до Овсієнка. Не постукавши, увійшла до канцелярії. Овсієнко похмуро читав якогось листа. Невдоволено підняв очі на Парукову.

— Ну, що вам?

Вона зупинилася біля стола.

— А я прийшла до вас запитати.

— Про що?

— Та нібито про худобу.

— Яку худобу?

— Та про корову.

— Яку там корову?

— Мою, Квітулю нібито. Що мені дали з панських.

— Що ж там таке з тою коровою?

— Поки що нічого. Але я прийшла запитати: є радянська влада чи немає?

Овсієнко витріщив очі.

— Ви здуріли, чи що?

— Ні, не здуріла. Тільки я питаю: що це за порядок,

спочатку давати, а потім забирати назад? Бідну вдову на посміх брати, чи як? Ви мені дітлахів нагодуєте, як заберете корову? І нащо вам та одна корівчина?

— Хто ж у вас хоче корову забирати?

— Та ніби... радянська влада. В Курках уже забрали, казали баби. І в нас нібито будуть брати. То я й питаю...

Овсієнко урочисто випростався за столом.

— Я вам заявляю, що це провокація, звичайна провокація; брехливі відомості, поширювані ворогами радянської влади, щоб підірвати довір'я до неї. Я вам заявляю, що як ви будете далі розповсюджувати ці провокаційні чутки, я вас притягну до відповідальності! Зрозуміли?

Парукова небагато зрозуміла з цієї промови. Зрештою, її цікавило тільки одне.

— То, виходить, корову не будете забирати, чи як?

— Адже я вам сказав ясно: це провокаційні поголки. Ніхто нічого не буде забирати. Я накажу заарештувати кожного, хто буде про це говорити, зрозуміли?

— Та нібито зрозуміла,— зраділа Парукова.— Виходить, корівка може спокійно стояти собі в хліву?

— А де ж вона має стояти, жінко? — гримнув знервованій Овсієнко, аж Парукова відступила назад.

— То я вже піду. Зоставайтеся з богом, товаришу,— мовила вона і поспіхом зачинила за собою двері. Нехай собі там лютує — головне, що з коровою неправда.

В снігах вона мало не зачепилась за Хмелянчука, що саме заходив у канцелярію. Парукова глянула на нього з триумфом.

— А з коровами неправда, я ж казала...

— А я? Хіба я казав щось інше? Людські плітки, й більш нічого.

Овсієнко привітав Хмелянчука поважним поглядом.

— От, подивись, що воно робиться... Провокація...

— Що сталося? — здивувався Хмелянчук.

— Розпускають відомості про реквізицію худоби. Треба звернути на це увагу. Ти чув щось про це?

— Нічого не чув,— збрехав Хмелянчук.— Парукова казала?

— Парукова. Але я маю підозру, що це не від неї пішло. Кажуть щось про Курки...

Він замислився.

— А на ту Парукову треба звернути увагу... Вона ніби біднячка, але класовий ворог уміє пробиратися всюди, маскуватися.

Хмелянчук кивав головою, притакуючи...

Овсієнко підпер голову рукою.

— Важко працювати, от що я тобі скажу... Важко... Ти до людей з щирим серцем, а вони тобі...

— А ви б не сиділи тут стільки часу. Геть змучитесь над цією роботою.

— Що ж робити? Куди піти?

— А от хоч би й до мене... Капусняку жінка наварила саме сьогодні, і чарочка знайдеться...

— Я не дуже до цього охочий,— кволо протестував Овсієнко, але Хмелянчук приязним рухом обняв його за плечі і витяг з-за стола.

— От посидимо, поговоримо собі, легше буде... Чарочку людина вихилить, і відразу в голові ясніше.

— Чарочку — можна. Але більше, то вже ні, не можна, братику. Адже я партійна людина.

— Та це відомо. Отож я й кажу: чарочку.

— Ну, чарочку... можна.

Але чарочок виявилось значно більше, і Овсієнко остаточно розчулився.

— Скажу тобі, брат, важко...— похилився він над столом.— Ох, як важко... От листа одержав — зауваження. Нібито передвиборна агітація була проведена погано. Я їм кажу — чому ж погано? Майже сто процентів голосувало, чого ще треба? Ні, вперлися, що погано... Хтось тут під мене яму копає, хтось мене хоче згубити... А я — що ж? Роблю, що можу, ночами не сплю, з людьми розмовляю...

— Так, так,— притакував Хмелянчук, без упину наливаючи з великої зеленкуватої пляшки.

— Що ж я? Життя, кров віддав би партії... А тут мені... З доганою лист, що я, мовляв, не орієнтуюся в обстановці. Ти мені скажи, як його тут орієнтуватися, га?

— Певне, певне...

— Орієнтуйся... Все навиворіт... Бідняк — проти тебе, провокаційні чутки розпускає. А от у тебе ніби й землі багато, куркуль, кажуть... Ой, ходили й до мене, ходили, на тебе наговорювали...

Хмелянчук здригнувся.

— Ходили, кажеш?

— Аякже... Ходили... Але я їм, брат, відразу сказав: Хмелянчук — гарний мужик, як золото мужик, що ви мені тут кажете...

Овсієнко наблизив червоне обличчя до вуха Хмелянчука.

— Знаєш, що я тобі скажу... Друга мені хочуть обмовити, розумієш? Де-зо-рі-єн-ту-ва-ти.

У нього плутався язик. Хмелянчук налив ще.

— А ти не підливай мені, не підливай... Уп'юся ще, а тоді що? Не можна... Як же так, партійний працівник...

— Де там, горілка слабесенька, зовсім не б'є в голову,— заспокоював Хмелянчук.

— Я не п'яний, скажи, я не п'яний?

— Е, де там п'яний! Тверезий ти, братику, як рибка!..

— Отож я й кажу. Хто п'яний? Хто п'яний?.. Я — ні і ти — ні, га?

— Що там про це говорити...

— Правильно... Горілка слабенка, ти сам казав... Я це чув. Ти, Хмелянчук, добрий мужик... Ти мені скажи, як тут на селі з куркулями?

Хмелянчук зіщулювався і примруженими очима став дивитися на закопчене скло лампочки.

— Я тобі скажу... З куркулями... Які там у нас куркулі... Сам бачиш: земля — пісок і болото. Які там куркулі на тому...

— Ну, от... Пишуть мені: за куркулями стежити... Адже і ти... Який з тебе куркуль... Отож я й кажу...

— Хоч і тут один одному не рівня... От Рафанюк, приміром.

— Рафанюк?

— Тієї Параски чоловік, знаєш?

— Ага, красуня Параска, я запримітив... Знаєш ти, жінка у мене вдома... Ех, брат... Не пощастило мені в особистому житті, ні...

Хмелянчук помітив, що перебрав міру з тим доливанням. Тепер признавання Овсієнка набули вже цілком особистого характеру — а це його зовсім не цікавило.

Овсієнко сидів, втопивши каламутні очі в світло лампочки. Раптом він схопився.

— Е, брат, я сиджу й сиджу собі, а робота чекає. Треба йти.

— Я проведу тебе,— запропонував Хмелянчук. Овсієнко не протестував. Він високо підняв ногу, переступаючи поріг.

— От, втомився я, чи що... Стежка у тебе вузесенька, вузесенька...

— Нічого, підемо собі помаленьку,— мовив Хмелянчук, мов дитину, підтримуючи Овсієнка, що ледве пересував ноги.— Нічого, нічого, дійдемо якомсь...

— Як темно уже, дивись...— дивувався Овсієнко.

— Нічого, нічого, це вже ніч.

— Темно... Класовий ворог може...— бурмотів п'яний, якого подув свіжого повітря одурманив ще дужче.

— Так, так,— притакував Хмелянчук, підтримуючи Овсієнка, який звисав у нього на руці. Дорогою він зробив останнє зусилля.

— А ти чого? Я й сам піду... Що це ти мене, як пияка?

— Де там, як пияка... Хто тут п'яний?

— Ну, от, хто тут нібито п'яний? Я — Єгор Овсієнко!

— Тихо, тихо,— зацитькував його Хмелянчук.— Нащо горлати на все село?

— Правильно, нащо горлати... Адже я й кажу...

Нарешті вони добралися до садиби, і Хмелянчук насилу протяг п'яного через канцелярію до невеличкої кімнати, де Овсієнко, мов колода, звалився на ліжку.

Хмелянчук зирнув на замкнену шухляду стола, в якій той заховав, виходячи, папери, і на мить його охопило бажання запустити руку в кишеню Овсієнка, але він передумав. Вийшов тихо, навшпиньки, чуючи за собою хропіння.

Хмелянчук поза городами став пробиратися до по-півської хати.

Піп саме сидів за вечерею. Довге розпатлане волосся звисало йому круг обличчя, він сперся ліктями на стіл і ретельно обгризав курячу ніжку. Попада стояла біля печі і тяжко зітхала, сплівши руки на череві.

— Ну, що там, панотченьку? — запитав гість, завбачливо сідаючи якомога далі від вікна, так, щоб його не

можна було побачити знадвору. Піп помітив його неспокійний погляд.

— Єфросиніє, завісь-но вікно,— повернув він до жінки блискуче від жиру обличчя.

Попадя зітхнула і важко почапала до вікна. Притулила обличчя до шибки.

— Нікого нема.

— Якраз ти знаєш, є чи нема! Нема — а зараз може бути,— просопів піп. Попадя засунула завіски з гаптованого червоними квітами полотна і знову почапала до печі.

Хмелянчукові, нарешті, набридло мовчання, порушуване тільки хрумтінням курячих кісток, що їх трошили міцні зуби попа.

— Ну, як воно там, отче Пантелеймоне?

— Та що ж, відомо як,— буркнув піп і з посиленням запалом взявся до курки, яка лежала перед ним у полумиску.

— Єфросиніє, як там самовар? Дай-но чаю!

— Чаю... Вже кінчається чай,— зітхнула попадя, але рушила до буфета, де мідним черевом виблискував самовар.

— Може, й ви вип'єте чаю? — уперше зацікавився піп своїм гостем. Хмелянчук солодко посміхнувся.

— Чому ні, чому ні... Чай — воно завжди добре...

— І цукру тільки на денці,— хмуро ствердила попадя.

— Ну, так. Ні цукру, ні чаю. Нічого. Так, так...

— В Синицях був,— пожвавішав Хмелянчук,— так само нічого.

— В крамниці?

— Поскуповували все до крихти.

— Ех, ще десь там вони заховали грохи.

— Та, певне, що заховали.

Розмова знов увірвалась. Піп обтер масні пальці об рясу і водив поглядом за жінкою, що наставляла самовар.

— Сип, сип чаю, не шкодуй... Хто знає, що завтра бог дасть. Принаймні хоч того чаю людина нап'ється...

— Як там із землею? — обережно запитав Хмелянчук.

Отець Пантелеймон махнув рукою.

— Забрали. Звичайно, забрали. З культу, кажуть, живеш, землі сам не обробляєш — виходить, тобі не належить.

— З культу?

— Тобто, що я божий слуга.

— Ага...

— Хіба ти не знаєш нічого? — здивувався згодом піп.

— Аякже, знаю... Так тільки питаю, як воно там...

— А на селі?.. Школу роблять?..

— Роблять, аякже, вже й дітей переписують.

— Тільки вже слова божого викладати не треба буде, он що,— з жалем зауважив піп, а попадая зітхнула, невідомо в котрий раз, сплітаючи руки на величезнім череві.

— Слова божого, ну, певне... Дивно, як вони ще церкви не позачиняли...— докинув гість. Піп схопився, аж забряжчали склянки на столі.

— А ти що, що?

— Що ж я... Адже вони нібито... бога не визнають,— покірливо виправдовувався Хмелянчук.

— Бога не визнають... І їх бог не визнає, як прийде час!

— Тільки те, що бог далеко, а люди близько.

— Не так він далеко, не так, як здається грішникові! А от, бачиш, церкви не позачиняли! Може людина побожна прийти, помолитися, на лихо своє поскаржитись, розради в бога пошукати.

— Багато було людей у неділю в церкві? Бо я не міг прийти...

Піп підозріливо глянув на нього.

— Ну, люди як люди... Музику ту свою якраз тоді улаштували...

— На всі способи беруться...

— Ну, сідай ближче, чаю треба напитись. Вечір чогось холодний.

Хмелянчук скромно присів на краєчку крісла і взяв у руку повну склянку. Глянув проти світла на темну рідину.

— Мі-ічний!

— Тільки такий і п'ю. Як чай, то хай уже буде чай.

Вони сьорбали з прицмокуванням. Широке обличчя попаді почервоніло. Самовар шумів тихо, приємно...

— Ще одну?

Попада підливала. Вони пили, смакуючи гарячий напій, з хрумтінням гризли білі грудки цукру. Нарешті піп відставив склянку.

— А ти, Єфросиніє, піди до кухні, подивися, як там,— раптом суворо мовив він і значущо глянув на жінку. Та почала до дверей, колишучи на широких стегнах неосяжну, як дзвін, спідницю. Піп устав і перевірив, чи добре зачинені двері.

— Покине, а тут, гляди, в сіни залізе хто, а потім до кухні — і нещастя готове... Людина вже сама до себе боїться обізватись.

— Певне... Завжди може трапитись,— притакнув Хмелянчук, спершись ліктем об стіл.

Самовар тихо шумів, пригасаючи. Горіла над столом лампа під великим паперовим абажуром, розмальованим різнобарвними квітами. Піп підсів до Хмелянчука ближче.

— Ну, що там? Новини які є? — запитав він пронизливим шепотом, оглядаючись на завішане вікно.

— Нічого... Нічого нового немає, як звичайно.

— Про ті... колгоспи, нічого не кажуть?

— Ні. Не раніше, як на весну. Зараз ні. За Синицями, здається, мають вже той... колгосп робити, а тут ні,— так Овсієнко казав.

— Погано...— ствердив піп.

Хмелянчук здивувався.

— Чому ж це погано?

— Ну, коли б колгоспи рсбили, роз'яснилося б людям в голові. Землю щойно дали, а тепер назад віддавати. Це б їм не до смаку було.

— Ага! — зрадів Хмелянчук.— Певне, що не до смаку.

— От бачиш... А ти собі з людьми побалакай про ті колгоспи.

— Нібито як?

— Ну, що будуть їх утврювати... Не сьогодні, то завтра, і як там у них люди мордувалися, в тих колгоспах.

— Та вже я побалакаю,— згодився Хмелянчук.— Тільки не легка це річ...

— Тобі легше, ніж мені. Бо ж скажуть — піп, сам розумієш...

— А певне, що так,— притакнув той, киваючи рудою головою.— Нібито хазяйство велике... І землю забрали...

— Авжеж... То ти вже, як сам знаєш... Тільки обережно.

— Та звісно... Кожен зараз тобі на руки дивиться, за рогом підслухує... Нещастя легко доскочити...

— Ти з осадником розмовляв?

Хмелянчук здригнувся і перелякано глянув на попа.

— З яким... осадником?

— Як то з яким? З тим, Хожиняком.

— З Хожиняком?

Піп роздратувався.

— Що ти прикидаєшся? Адже відомо, що осадник тут.

— Вдома його немає.

— Дурний він був — удома сидіти! Всі знають, що це він у Паленцях стріляв! Але я знаю, що він тут десь крутиться... Це вже напевно... Не без того, звичайно, щоб ти з ним не говорив, я вже знаю. Ти що — мене боїшся?

— Та... розмовляв...— признався неохоче Хмелянчук. Невідомо чому, охопило його раптом почуття непевності. Він бисто глянув в обличчя попові. Але темні очі того дивились на нього, як звичайно, з-під густих брів. Він заспокоївся, але десь на дні серця залишилася краплина неспокою, яка клала відбиток на кожне слово, наказувала зважувати кожну фразу, кожен рух.

— Що там вони? Роблять щось?

Хмелянчук знов занепокоївся.

— Та... Ніби... Роблять... Помаленьку...

— Правильно, правильно,— зрадів піп.— Аби тільки обережно, помаленьку... Притьмом нічого не робиш, нічого... Звісно, треба обережно.

Хмелянчук зрозумів останню фразу як застереження. Він ще повільніш, ще уважніш став цідити слова, і вже не сказав, що Хожиняк деякий час тому зник зовсім, наче у воду впав.

— А вони що?.. Як там думають?

— Хіба я знаю... Нічого певного не казав той Хожиняк... Вони теж нібито... бояться...

— Кожен боїться,— із співчуттям зітхнув піп.— Кожен,— повторив він і стукнув кістлявим пальцем об стіл, аж забражчали порожні склянки.

- На селі?
- Ну, на селі... всяко буває... один так, інший так... А ти придивляйся, придивляйся. Той, Овсієнко, як з тобою?
- Та нібито добре... Тільки хіба відомо, як воно буде...
- Коли б Іванчука далі від нього...
- Петра? Петро — той найгірший.
- Звісно. Завжди був паршивою вівцею, завжди, — роздратувався піп, і кров прилинула йому до обличчя на якийсь, тільки одному йому відомий, спогад. — Без віри, поваги до слуги божого, без ніякої поваги, — повторив він і знову стукнув пальцем об стіл, і склянки знов відповіли йому тонким дзвоном.
- Овсієнко до нього не дуже... За те нібито, що він комуніст...
- Не розумієш цього всього, ніяк не розумієш, — зітхнув піп. — Тоді в тюрмі сидів, за них нібито, а тепер...
- Видно, рахунки якісь мають, — пояснив Хмелянчук, і отець Пантелеймон сумно похитав головою.
- Це добре... А ти до нього придивляйся... придивляйся... Щоб він нам воза якимось не підвіз.
- Та я вже придивляюсь, панотченьку.
- Ну, це добре... А про ті шлюби казали що?
- Нічого не казали.
- Ховаються, видно... А ти людям скажи, як воно там у них. На три місяці шлюб, на два, і годі... Покине жінку з дитиною, і йде собі з іншою... І знову шлюб... Гріх який...
- Хмелянчук кивнув, притакуючи головою, згадуючи водночас, що казали на селі про попа. Але вирішив краще не висловлювати своїх сумнівів уголос.
- І ти взагалі... Побалакай з людьми, побалакай... Нехай знають, що і як...
- Вже я балакаю...
- Ну, от. І з осадником поговори... виразніше. Що ж це, тільки ми? А в школі як учитимуть?
- По-українському.
- От бачиш, як беруться... По-українському... Гляньте, — бурчав, чухаючи голову, піп. — По-українському...
- Ясла для дітей роблять теж.

— Ясла? — не зрозумів у першу хвилину піп.— Ага, дивіться.

— На курси до Луцька мають їхати дівчата з села.

— Ти ж, гляди, побалакай з людьми, побалакай! На розпусту, на гріх, на поневіряння! На курси, дивіться!

Він затопив пальці в довге волосся і скляним поглядом задивився на відблиск, що грав на опуклих боках дбайливо вичищеного самовара. Якусь мить стояла тиша. Нарешті піп отямився і глянув на Хмелянчука.

— Скажи мені, що буде, що буде? — запитав він придушеним шепотом. В очах його десь глибоко таївся жах. Хмелянчук відчув, як швидко тремтіння пробігло йому по спині. Він злякався, невідомо чого.

— Землю забрали... Як його жити? Скажу тобі... скажу тобі... Є в мене трохи золота, ще червінці з давніх часів... Куди їх заховати, скажи мені, куди заховати? Прийдуть, знайдуть...

— Ніде ще нічого не шукають,— зауважив Хмелянчук. Але піп не заспокоївся.

— Прийдуть, вже я знаю, що прийдуть!

Він заридав хрипким, придушеним риданням. Довге волосся розсипалося по скатертині.

— Під подушку клав — цілу ніч не можу спати... До комори виніс, у збіжжя заховав... Ану, як прийдуть, збіжжя заберуть. Уночі устав, забрав... А зараз...

Очі Хмелянчука хижо заблищали. Лише від того, що він почув. Він не зазіхав на попівські червінці — свої були заховані у нього у вулику. Піп побачив цей хтивий блиск.

— А ти що? Може, донести хочеш, га?

Хмелянчук скорчився на кріслі.

— Панотченьку, що ви, що ви? Я б вам крові з власного серця вточив, а ви... Бійтеся бога, панотченьку.

— Нічого, нічого,— бурчав піп.— Ти не ображайся... Зараз людина сама не знає, що каже, сама не знає, що робить... Кому вірити, до кого піти? Хто знає, може, й власна жінка готова побігти до тої їхньої... чрезвычайки...

— Що ви, панотченьку, що ви,— заспокоював Хмелянчук, стурбовано дивлячись у перелякане обличчя попа.— Не можна так.

— Певне, що не можна... Тільки ти мені скажи, як зараз жити, як жити?

Він сидів насторожений, як великий чорний птах, рештки жиру ще блищали в нього на щоках, розкудане волосся звисало на обличчя, жах таївся в очах.

— Адже скінчиться воно колись, це вже певне, що скінчиться,— пробурмотів Хмелянчук, почувавши, як і його охоплює жах, невимовна, несамоविта тривога. Він устав, відчуваючи, що не може залишатися тут далі.

— А ти пам'ятай, пам'ятай,— повторював піп, виводжаючи його з хати.— Де тільки можна, як тільки можна, аби тільки обережно, обережно.

Він прикрутив лампу. Хмелянчук якусь мить прислухався, стоячи на порозі, і потім, не почувши нічого підозрілого, пірнув у темряву. Він поспішав додому, треба щось було приготувати на ярмарок.

Щовівторка з давніх-давен відбувався ярмарок у Влуках. Війна зламала усталений порядок. Та, коли знову настав спокій, люди згадали про ярмарок.

— Треба поїхати,— клопоталася Мульгинюкова,— купити щось, адже зима надходить.

— Мої ви рідні, а що ж ви купите? Нічого у Влуках нема,— забідкалася якась із жінок. Це ствердили й інші. І все ж таки, коли настав вівторок, вони не витримали. Може, їй пощастить щось купити — та, зрештою, гнала їх давня звичка: поїхати, подивитись, послухати, що люди кажуть. Отож узяли, що хто мав,— яйця, масло, курей, качок,— і подалися у Влуки. Біля перевозу не було людно, як завжди.

— Що ж це так мало людей їде?

— А нащо воно? — буркнув перевізник.— Хіба ти купиш щось? То з якої речі туди пхатись? Такі часи настали...

Хмелянчук уважно слухав, але не обзивався й словом. Мульгинюкова зачепила його.

— А-а, ви теж до міста?

— Та ніби... Солі хотів купити..

— Що ж це, не вистачило вам? — ущипливо запитала Кальчуківна, і жінки засміялись, бо всі добре знали — цієї війни зробив Хмелянчук такі запаси солі, що йому вистачить їх хто знає доки.

— Коли б вистачило, я б не купував...

— Та воно буває так, що є, а хочеться ще більше...

— Та може,— удав Хмелянчук, що не розуміє натяжку. Він стояв на краю порома і байдуже дивився на гечію.

— Та воно, може, солі й у Влуках нема,— зауважила якась із жінок.

— Кажали, що нема нічого, не тільки солі.

Мультинюкова скоса глянула на двох червоноармійців, що сиділи на поромі.

— Е, мабуть, ще є щось... Оці їдуть до Влук, то, видно, щось там є...

Параска Рафанюкова гнівно зморщила брови, жінки зареготали.

— Ну, побачимо...

Червоноармійці не розуміли натяків на свою адресу і посміхалися жінкам приятним, одвертим усміхом. Параска гнівно повернулась була до жінок, але пором саме в цю хвилину причалив, і всі поспіхом рушили на берег.

На торговищі під липами було майже порожньо. Ні товару, ні перекупок. Жінки непевно роздивлялись довкола.

— Бачиш, нема нічого...

Хтось підійшов до Мультинюкової.

— Яечка продаєте?

Вона уважно придивилась до покупця.

— Та хіба я знаю?

Дружина поштового чиновника знизала плечима.

— Хто ж має знати? Адже у вас яечка в кошику?

— Та яечка...

— То це ж, мабуть, на продаж?

— Може, й на продаж...

— Чому ж?

Мультинюкова щось вираховувала про себе.

— Чому? Хіба я знаю?

Покупців зібралось більше — три-чотири по-міськочому одягнені пані й містечкові єврейки.

— Ну, пані Мультинюкова! — безцеремонно зачепила її знайома, жінка крамаря. — Чому яечка?

— Що ж це ви, пані, сьогодні краму не винесли?

Шльомиха важко зітхнула.

— Де ж той крам... Ну, як з тими яечками?

— Та я не знаю...

— Хто ж мусить знати?

Мультинюкова роздратувалась.

— Гляньте які! Так і пхаються! Як схочу, продам, а як ні — то й ні.

— Додому назад понесете?

— Чом ні? Можна й додому!

Вона закрила кошика хусткою і рушила до вулички, де містилися всі крамниці. Відчинила двері. Крамничка була порожня, наче її хтось вимів. Пляшки з-під содової води, дві банки...

— Ну, як там, пані Мультинюкова? Що доброго?

— Та байдуже... Сіль у вас є?

Худий Зайкін підняв руки вгору.

— Сіль? А звідки ж ця сіль? Родиться в мене сіль, чи що? Нема солі. Давно нема солі!

— А коли буде?

Зайкін здвигнув плечима.

— Хто ж його знає? Може, буде, а може, й ні... Звідки я можу знати? А пані Мультинюкова має щось на продаж?

— Яечка.

— Ну, то давайте...

— Еге ж... Давайте сіль, то дам яечка.

— Що це пані Мультинюкова каже?.. За сіль... Звідки в мене сіль? Грішми заплачу, і все.

Мультинюкова зневажливо закопилила губу.

— Аякже... Гроші мені ні до чого... Може, у вас є гас?

— Гас! Коли б я мав гас — я б не сидів тут у крамниці, а був би великим паном! Гас!..

Мультинюкова повернула до дверей.

— Куди ж це ви? Куди? Чому ж це ви тікаєте, пані Мультинюкова? Можемо добити торгу...

— Що ж ви дасте?

— Гроші дам... Карбованці, злотувки, що хочете, мені все одно...

— Заткни їх собі...

Вона вийшла, грюкнувши дверима. Якусь мить постояла, непевно дивлячись на вуличку, і рушила до сусідньої крамнички, за рогом.

— Матерія у вас є?

Її зустрів здивований погляд.

— Матерія? — зітхнула крамарка. — Ні клаптика немає... Поскупувували все... А зараз що з тих грошей? Ніхто не хоче брати.

— Та відомо,— суворо мовила Мультинюкова і вийшла. Вона поволі рушила на торговище. Там ще крутилася панійка з пошти, даремно вмовляючи жінок, щоб вони їй щось продали.

— Не мороч ти голови, пані,— з люттю напала на неї Мультинюкова.— Нащо нам твої гроші? Дай нам шматок мила — дамо яйця! Платтячко яке для дитини, черевики абощо...

Баби повторили хором.

— Правильно! За ті гроші свого позбутись — а що з них, як нічого не купиш.

Городянки ще деякий час пробували умовляти жінок, нарешті, одна зважилась і побігла додому. Спалахнув завзятий торг, у якому всі брали участь.

— Дивіться, за дірявий светр...

— Збожеволіли ви, жінко, де ж він дірявий?

— Та я вже бачу...— казала Мультинюкова, оглядаючи проти світла синій светр.— Ну, п'ять яечок дам.

Та остовпіла.

— Що?! П'ять яець за вовняний светр?

— Як тобі не подобається, то з'їж, пані, свій светр, а я заберу яечка додому.

— Показались баби,— гірко зауважила якась із покупниць. Мультинюкова з люттю напалась на неї.

— Гляньте! Не подобається тобі, га? А нам що? Здихайте тут з голоду, і все! Нам од вас нічого не треба, а як ви без нас обійдетесь, це ми ще побачимо... Гляньте, люди, за свій светр хоче, мабуть, копу яець!

— Жінко, але ж він коштував...

— Що мені там, скільки він коштував! Скінчилися вже ті часи, скінчились.

— Авжеж! — хором притакнули жінки.

Коло Хмелянчука крутився низенький, худий крамар.

— Ви привезли що?

— Та... меду маю трохи на возі...

— Візьму мед.

— Тільки я за гроші не дам.

Крамар оглянувся і відкликав його вбік. Вони пошепотілися кілька хвилин і незабаром зникли вдвох у темних вузьких сінцях.

— Той хитрун уже щось запопав,— зітхали заздрісно жінки, дивлячись, як Хмелянчук тягне в крамничку дерев'яну діжечку з медом.

Навколо светра знову спалахнув торг, хтось з'явився з шматком мила, хтось із пачкою махорки. Жінки драгувались, лаялись і ввечері повернулися додому з тим же, що возили до міста.

Селом відразу побігла чутка про той влукський ярмарок.

— В крамницях не купиш нічого, ні крихти!

— Ні солі, ні гасу, ні махорки, ні хустки, нічого!

— Але по людях ще є... За яечка дають светр, за п'ять яечок...

— Нечувана річ.

Жінки стояли при дорозі і завзято радились.

— Гроші, значить, ні до чого. Хоч би ти й повну скриню набрав. А за масло, за яечка, за сир — дістанеш усе від людей, що тільки хочеш.

— Кажуть, Хмелянчук золото взяв...

— Е-е-е?

— Вже він задурно мед та порося до міста не повіз би, не бійтесь...

— За золото ще можна...

— Але гроші... Хто б це міг подумати? Гроші є, і нічого не варті...

Всі дивувалися, зітхали і одностайно вирішили одне: нічого поспішати до міста. Хай посидять, поголодують трохи, може, пом'якшають. Як не буде що їсти, то й за одне яечко светр віддадуть.

І містечко справді пом'якшало. Вже не чекали, поки збереться хтось з Ольшин до Влук. Приходили самі. Ставали на шляху, гукали.

— Жіночко, чи нема у вас масла?

Недбало, байдуже виглядали жінки з хат.

— Може б, і знайшлося, якби пошукати...

— Ну, то пошукайте...

— Хіба я знаю? Збила вчора, то самим треба...

Міські панії, міські пани приходили, низько кланялись, жартували, просили. Ціни злітали вгору, мов шалені. Вже ніхто не знав, скільки правити за ті яечка, масло, сир,— все здавалося мало, все здавалося, що їх легковажно віддано задарма.

— Гляньте, Кожаниха наволочки на дві подушки дістала за грудку масла... А я тільки те платтячко для дитини... А моє масло куди краще...

— Онуфрій чоботи торгував за рибу...

Вже навіть дітлахи Парукової ходили в черевиках. Вона старанно доїла корову і шкодувала молока дітям.

— Що там... Вип'єш і не почуєш... А ми за молоко купимо чоботи... і светр... і платтячко...

— І стрічку, мамо...

— І стрічку, певне, що стрічку...

Мала Сонька, восьмирічна донька Парукової, ходила в шовковій блузці, розпатлане волосся зв'язувала їй мати широкою атласною стрічкою. Люди одяглися, збагатіли несподівано, хоч і не витратили жодного папірця з тих усіх грошей, які зібралися в скринях та за іконами ще з війни, за підводи, за все те, що продавали утікачам.

— Хто знає, буде воно колись чогось варте чи ні?

— Може, й буде...

Ціни зростали, містечко віддавало все, що тільки мало, в селянські руки. Після светрів і блузок прийшла черга на патефони, гіпсові статуетки, плетені очеретяні крісла.

— Знадобиться. Що ж, тільки міським треба?

Село забуло про все на світі, всі свої зусилля зосередивши зараз на одному — виміняти, виміняти, виміняти. Якнайбільше, якнайвигідніше. Жінок спокушало насамперед шмаття, чоловіки домагались золота.

— Золото не папір. І заховати легко, і свою ціну завжди має.

Оживало село, від'їдалось, одягалось. Уперше в житті трапилося, що все це так легко давалося в руки, без роботи, без поту, без утоми. Найхитріших, зрештою, стурбував цей струмінь добробуту, який ринув з містечка на село.

— Щось тут мусить бути — коли вони так дають... Ціни, мабуть, набити хочуть.

— Може, й хочуть... Перехитрувати, мабуть, думають...

— Ну, почекати можна... Нам поспішати нікуди...

— А певне, що почекаємо...

І чекали. Ніхто не йшов — ні до Влук, ні до Синиць, ні до Паленчиць. Не відчинялися двері на заклик із шляху. Найбільше — мати посиляла дитину.

— А йди-но, скажи, щоб не горлало. Нічого нема, скажи.

— Гляди, лізуть і лізуть... Щось тут є, ох, є...

— Перехитрувати хочуть мужиків... Ну, ми ще покажемо, хто хитріший...

Хмелянчук, очевидно, гендлював весь час, але ніхто не знав, чим і за що. Відбувалося це тихцем, потай — село нічого про це не знало. Люди міркували, вгадували, повні заздрості.

Багатіло, відживало село, і водночас втрачало міру багатства й злиднів, втрачало пам'ять про те, що було раніше. Раніше не було грошей на сіль, але в містечку стояли повні мішки солі — приходь і бери. Тепер були гроші — але солі не було. Раніше не було грошей на гас, але стояли його повні бочки. Тепер гроші валялися по хаті, як сміття, але гасу не було навіть на те, щоб раз на тиждень налити в лампочку.

— Порядки, — казала Мультинюкова, закопильючи губи.

І вже зважувалася вголос пліткувати про Овсієнка.

— П'яниця, й годі... На дівчат тільки й дивиться. Не знаю, але, казали, Параска Рафанюкова до нього бігає...

— Е, що ви кажете? А чоловік?..

— Що їй там... Спочатку з Петром, зараз з цим...

Жінки сплескували руками, здвигали плечима. Мультинюкова повторювала те, що чула від Хмелянчука:

— Що їм там... На три місяці беруть собі бабу, а потім кидають, і знов іншу... Такий у них шлюб...

— Та невже?..

— Відомо, завжди було відомо, що так... В бога не вірять, то як же воно? Що їм там...

Парукова завзято захищала радянську владу.

— Ет, дурні балачки... Хіба мої діти мали колись черевики? Ні! А зараз мають. Хіба мали мої діти колись светри? А зараз мають. А це все радянська влада.

— Тільки все воно скоро скінчиться, — тихо, скромно встрявав Хмелянчук.

— Що ж має скінчитись?

— Ну, ці яєчка, і це молоко, і цей сир...

— Як же воно скінчиться?

— А певне... От-от колгоспи будуть.. То відразу все до колгоспу піде... Не буде ні яєць, ні масла.

Жінки оточили його тісніше, але Парукова безтурботно зареготалась.

— От дурні люди — слухають таке... А ти, Хмелянчук, ще дограєшся.

Хмелянчук зблід.

— Збожеволіла ти, бабо, чи що? Чого ти чіпляєшся?

— Ну, може, ще хтось до тебе причепиться! Гляди, які брехні поміж людьми розпускає проти радянської влади!

— Які брехні?

— Ну, про ті... колгоспи...

— То це брехні?

Хмелянчук енергійно сплюнув аж за дорогу.

— От дурна баба...

— Дурна? Ще побачимо, хто дурний, а хто ні! Гляньте на нього! Колгоспи вигадав... Землю давали, худобу давали, а він... колгоспи!.. От дурні люди, слухають і вірять...

— А ви напевно знаєте?

Парукова взялася в боки.

— Як я чого не знаю, то й не кажу. Я в сільраді чи ні? Отож я й знаю! А з Хмелянчуком шкода балачок! Колгоспи!

Жінки відразу заспокоїлись і зробили з цього один висновок: нема чого поспішати, нема чого бігти до міста або приймати тих, що приходили звідити. Треба складати, збирати і диктувати свою ціну.

Містечка почали голодувати. Ті, що мали запаси, якось перебивались. Ті, що не мали їх, збувались всього. Та вже й це не допомагало — селяни чекали, поки ціни підскочать ще вище.

— Го-го! Тягло місто з нас, тепер і ми потягнемо з міста! Хай знають!

Жінки складали яйця, набивали маслом горщики, вираховували, що за це можна буде дістати.

— Зіпсуються ваші яечка,— сміялися мужики.

— Е, що там,— безтурботно махала рукою Мультинюкова,— куплять і зіпсовані, от побачите!

— Чом не купувати, як інших не буде...

Жінок охопило справжнє шаленство. Їх перестало цікавити все на світі. Вони перестали навіть цікавитись плітками. На це не було часу. Тільки одне — що по чому, як, кому, і що більше вони втворювали, то дужче драгувало їх все.

Найбільшу злість збуджувало те скуповування всьо-

го по крамницях. Крамарі, звичайно, поховали все. Поки село здобуло гроші — вже порожнісінькі були склади, крамниці й крамнички. Найбільше дратувало те, що тепер були гроші, а не було товарів.

Всі начебто забули про все, забули про те, що було три-чотири місяці тому. Раптове збагачення вдарило в голову, отуманило, перекрутило все.

— Ех, коли б це раніше... Крамниці повні, повнісінькі...

— Пішла б ото я... оксамитну сукню своїй Лесі купила б...

— Чом ні?.. Скільки той оксамит коштував?

— А хай би коштував, скільки хоч. Принаймні знала б, що з тими папірцями робити, які в скрині лежать...

— Ще це все зміниться... Ще все буде інакше,— приказували пошепки.

Овсієнко не розумів раптової зміни настроїв у селі. Йому ще ввижались ті дні, коли давали землю, коли ділили реманент,— і село плакало, сміялось, раділо. Зараз всі якось приишли, обминали його на дорозі мовчки, на збори приходило дедалі менше людей, а якщо й приходили, то теж сиділи мовчазні або глузливо посміхались. Часом йому хотілось порадитися з Гончаром, але Гончар кудись поїхав місяців на два. Отже, Овсієнко не розумів нічого. Він навіть не помічав як слід того, що діялось на селі. Балаканина Парукової, піддесливість Хмелянчука заслоняли від нього справжнє обличчя села, яке зараз всі свої бажання й думки зосередило на збагаченні й охоче прислухалося до всіх чуток, які ширились щодня з неймовірною швидкістю.

Линули по селу розмови, як хвилі від каменя, кинутого в глибoku воду.

РОЗДІЛ 7

Часом Петро ловив себе на тому, що відчуває ворожнечу до свого села. Виринуло на світ божий все, що досі таїлося на самому дні, те, що зникало під утиском кривди, злиднів і переслідувань. Зараз люди випростались, і виявилися в них хижі інстинкти, зажерливість,— тисячі претензій до всіх, крім самих себе.

— В Порудах,— зітхав Семен. Так, в Порудах було щось інше. Адже там і раніше йшла робота.

— Подумай... Майже половина села — партійні люди. Певне, що там мусить бути інакше, ніж у нас... У нас — хто ж? Ти, Сашко, я, ну, і ще двоє або троє — а більше хто? Не дивно, що так вийшло...

— А тут ще й Овсієнко,— зітхав Данило Сов'юк.

Петро розсердився.

— Овсієнко! Коли б це не знаю хто був, і тоді що ж би він з цими людьми зробив, що? Ми мусимо до цього взятися.

— Не так-то воно просто... От і тебе до сільради не хотів, а краще було б.

— І без сільради працювати можна,— похмуро зауважив Петро.

— Тільки воно тяжче... Не те, як не кажи.

Петро і сам почував, що це вже не те. Він мучився через своє становище, хвилинами впадав у розпач. Одного разу спробував поговорити на цю тему з Овсієнком.

— Ви б, товаришу, краще до людей придивлялись... Овсієнко звичним рухом зсунув шапку на потилицю.

— Що ж, ви думаете, я не придивляюсь? Вже я добре знаю, хто чого вартий. Хто-хто, а я на людях знаюсь.

— От ви Хмелянчукові вірите.

Овсієнко схопився, наче його вжалили.

— Вірю! І знаю, чому вірю! Ви мене тут не вчіть! Всі ви під Хмелянчуком яму копаєте, а я знаю, як воно є насправді! Які ви маєте обвинувачення проти Хмелянчука?

— Обвинувачення?

— От-от! Балачки балачками, а як прийде до діла, що виявляється? Ми, товаришу Іванчук, добре знаємо ці методи!

— Які методи?

— Методи наклепів, наговорів...

Жили набрякли на чолі Петра. Ніздрі тонкого носа роздулись.

— То це я наклепи зводжу? — запитав він придуше-ним голосом.

Овсієнко стримався.

— Хіба я так кажу? Ні! Може, ви дієте навіть з найкращими намірами. Але не можна підкопуватись під

людину, яка поводиться зразково, лояльно, працює з нами.

— Як же працює Хмелянчук?

— Я знаю як. У мене нема наміру дискутувати з вами на цю тему.

Петро хотів йому відповісти гостро, але стримався. До чого, власне, все це могло привести? Він вийшов пригнічений. Так, Овсієнко нізачо не хотів допускати його до роботи. Те, що він казав під час виборів сільради — ніби Іванчук може і повинен показати свою працю, було пустою фразою, кинutoю для годиться. На ділі виявилось, що Петро, власне, не мав змоги щось робити. Залишалось тільки одне — розмовляти з людьми, агітувати. Але й це ні до чого не приводило. Адже він був непевною людиною — ніхто не замислювався чому і як, але неприязнь Овсієнка робила своє. Не без того, щоб Хмелянчук та інші не використовували це становище належним чином.

Часом йому хотілося зненавидіти того Овсієнка. Але він не міг. Незрозуміло чому, незважаючи на всі свої хиби, всю свою тупість, Овсієнко приніс з собою новий подув і нові погляди на речі. Інколи Петро навіть дивувався, що Овсієнко помічав те, чого Петро не бачив, на що не звертав уваги. Хвороби дітей, бруд по хатах, злидні, лободу, яку варили в горщиках, кору, підмішувану до хліба, — він помічав усе, спалахував, реагував на це негайно. Було щось глибоко людяне в його підході до людей, до їх дрібних болючих справ. І Петро відразно бачив у цьому відблиск тієї великої зорі, яка осявала все по той бік Збруча — навіть і цього Овсієнка. Петрові здавалось — легше було б не знаходити в ньому нічого, крім тупості й глупоти. Так, тоді було б легше.

Петро став замкненим, гіркота заливала йому серце. Тоді, після виборчих зборів, він сказав собі — це нічого. Але дні минали, хотів цього чи не хотів, він стояв осторонь, не брав участі в роботі. Це, зрештою, стосувалось не лише його самого. Семен, Сов'юки, ті, що перед війною були активні, втягнені в політичну роботу, зараз залишалися осторонь. Навіть і годі, коли створювали сільську міліцію, Овсієнко старанно усунув з неї всіх, які потрапили туди під час недовгої роботи Гончара.

Петро спочатку хотів поїхати до району, поговорити з Гончаром. Але остання розмова з Овсієнком відібрала

в нього охоту. До того ж, виявилось, що Гончар на деякий час виїхав з міста, а інших членів райкому Петро не знав.

Тоді він узявся до занедбаного господарства і хазяйнував завзято, ніби хотів відробити за роки ув'язнення, коли все йшло жужмом. Але ніщо його не втішало. Він схуд, зчорнів, перестав спати ночами і думав, невпинно думав, чого до нього так ставиться Овсієнко. Ну, так, відомо, що були провокатори... Може, вони були й серед тих, з якими він зустрічався. Але хто саме? Худий, білявий вантажник, що привозив з міста листівки, який ви-кашлював рештки легенів, який голосом, захриплим від хвилювання, розповідав про боротьбу, про визволення? Кремезний Юстин, що приїздив на таємні збори? Петро не міг навіть подумати, щоб хтось із тих, з ким він зустрічався, з людей, гнаних і гноблених, людей, що падали незгасним вогнем віри й боротьби, щоб хтось із цих людей міг бути зрадником, шпигуном, запродавцем, знаряддям ворога. І тут — адже правдиві, чесні були листівки, які вони розкидали по селах. Вони казали правду, найглибшу правду, яку можна було почути, впізнати відразу. Хлопці, що йшли з листівками, що в травневі, серпневі, листопадові дні вішали червоні прапорці на деревах, на телеграфних стовпах, на куполах церков, — мали за це ув'язнення, побої, кулю з-за рогу, самотню, зрівняну із землею могилу за селом. Сашко... За чесну, за велику, святу справу загинув Сашко, вмер у в'язниці, забитий киями.

Провокатори... Вони були, про це всі знали, чули — коли, невідомо як, провалювалися склади, потрапляли в руки поліції транспорту літератури, коли раптом під час слідства виявлялося, що про людину знають най-гаємніші речі, про які звичайним способом ніхто довідатись не міг... Так — була зрада, огидна, підла зрада, яка діяла в темряві. Але ж, крім зради, була якась робота, і люди йшли добровільно на смерть і в тюрму, за колючі драти Берези.

Петро перевертався з боку на бік на своїй постелі, коли його обсїдали ці думки, і глухо стогнав крізь зціплені зуби. Камера — набита людьми, тісна камера. Кальчук, який плював кров'ю, з відбитими легенями. Він не дочекався, умер в тюремній лікарні напередодні визволення.

Набита людьми камера, довгі розмови пошепки, пісні, що їх співали півголосом, вісті, які приходили із світу з кожним новим прибулим, листи, що йшли на волю і невідомо, чи потрапляли до рук адресатів. Скупі вісті про сім'ю або й цілковита відсутність їх. Передачі, надіслані батьками з труднощами, з мукою; карцер, слідство, низка нескінченно довгих днів, розрахованих на роки. І віра, найглибша віра, уперте чекання і завзяття — не піддатись, не загинути! Дожити, дочекатись.

От він і дожив, і дочекався.

Але Овсієнко виніс йому присуд. Ким же він був, товариш Овсієнко? Молода людина, яка зросла у вільній вже країні, країні, що давала йому допомогу і підтримку. Він не випробував своєї вірності в тюремній камері, свого завзяття — під прикладами, своєї віри — перед лицем смерті. Звичайно, була і в нього своя боротьба, свої труднощі й зусилля — напевно були. Та коли Петро порівнював життя Овсієнка із своїм, з життям товаришів, які боролися разом з ним, — дивно легкими, зручними і прямими здавалися дороги, що ними йшов у житті Овсієнко. Гончар — це було щось інше. Той був уже випробуваний сто раз. Той був такий, як треба. І знову Петро думав іти до Гончара — і знов відступав. Бо коли вже й той...

А робота йшла. Можна було нарікати на Овсієнка, можна було обвинувачувати його, — але робилося багато, і багато змінювалося на селі день у день.

Вже з самого початку організували школу. Овсієнко не думав довго.

— Де у вас шксла?

— Нема школи, — відповіли йому хором люди.

— Як же так — без школи? А діти де вчилися? — здивувався він.

— Та... деякі до Паленчиць ходили... але мало, бо це далеко... Ні взуття, ні одежі...

— А інші?

— Звісно, сиділи вдома, — пояснювала Парукова, не розуміючи, чому світлі брови Овсієнка поїхали від подиву аж на лоб.

— Та хто ж їх учив?

— Та... ніхто...

— Я своїм по книжці показувала, — з гордістю похвалилась Мультинюкова.

— Мій страшенну охоту мав до науки, але де там... часу нема. Та воно, правда, я сама не така вже й письменна, щоб дітлахам показати, як треба.

Овсієнко нахмутив брови.

— Значить, треба школу.

— Та певне, що треба...— визнали люди.

— Буде школа. В поміщицькім будинку можна відкрити поки що. Потім нову збудуємо.

Рафанюк турбувався.

— Тільки як же воно буде? Як за ту школу платити?

— Авжеж,— занепокоїлися жінки.— Бо, може, це дорого.

— Платити? — здивувався Овсієнко.

— А певне... Бо ж воно... відомо, школа потрібна, але ж як платити... Великі гроші в Паленчицях коштувало...

— Тут не коштуватиме нічого. Школа буде,— мовив Овсієнко тоном, що не допускав заперечень.

Люди не дуже повірили цьому. І, головне, не вірили тому, що все те могло бути задарма.

— Хто має дітей і хоче вчити — нехай платить... Але побачите, примудрюють, всім накажуть платити,— бідкався Рафанюк, в якого не було дітей. Хмелянчук обережно підтримував ці побоювання, не знаючи й сам гаразд, що з цього вийде.

Але виявилось, що нікому не довелося платити,— а школа є. Приїхав з міста вчитель, молодий, чорнявий. Почалося навчання.

Тепер люди захотіли мати більше. Власне, захотіла Ольга.

— Ту малечу, яка ще до школи не ходить, зібрати до купи. З ними вдома найбільше лихо... А тут кімнат досить, могли б собі сидіти цілий день. А так — на роботу люди йдуть, а дітей ніде покинути.

— Дитячий садок,— мовив, надуваючи губи, Овсієнко.— Ану, спробуємо. Я напишу листа.

Ольга щодня бігала до нього довідатись, чи немає відповіді. При цьому вона завжди заходила до школи. Вчитель сам запрошував її, щоб заходила, слухала.

І Ольга слухала. Рівно пливли слова з учительових уст. Весело, приязно розмовляв він з дітьми. Відкидав чорну

чуприну, жартував. Діти сміялись. Тануло серце в Ольги від цього м'якого сміху. Ніжний він був, оксамитний, начебто хапав за серце. І все в учителеві було мов оксамит — чорні гарні очі, бліде обличчя, лагідний усміх.

Ольга скоро помітила, що її аж ніяк не обходить, що саме каже учитель дітям. Досить було, що вона чула звук його голосу і могла слухати його годинами. Вона ставала під стінкою, спиралась об неї головою і дивилась, дивилась. Ні, вчитель був зовсім інший, ніж усі ті, кого вона знала досі. Гарний, усміхнений, невимовно радісний. Стоячи під стінкою, вона вивчала напам'ять кожну його рисочку — брови, мов ластів'їні крила, над вузьким, рівним носом, і головне — очі, чарівні солодкі очі, схожі на лагідні очі звіряти.

Ніхто не дивувався, що вона завжди бігає до школи. Аякже — вона турбувалася про той дитячий садок. Ну, й навчитися, певне, хотілось чогось — бо, хоч вона й була доросла дівчина, але ж люди знали, що її завжди тягло до науки.

А Ольга вже за пару днів відчула, що загинула. Раз назавжди. Коли б учитель сказав їй покинути рідну хату — вона покинула б. Зректися батька, матері, братів — вона зреклася б. Часом вона думала про Сашка — чи могла б вона зректися й Сашка — ні, ні, про це не можна було думати. Ольга забула все в невимовнім щасті, в солодкім захваті, поринала в чарівну золотисту хвилю, стоячи під шкільною стіною. Вона пестила очима гладеньке волосся, скроні з блакитними жилками, пальці рук, що перегортали сторінки книжки. Вона не хотіла нічого — тільки стояти так і дивитись хоча б і все життя, чути голос вчителя, бачити, як у чарівнім усміху поблискують білі мов сніг зуби і завмирати від щастя, дивлячись на блиск його чорних очей.

Дівчина ходила мов уві сні. Несподівано, переможно, владно захопило її кохання. Вона не помічала ні смутку, ні болів, ні турбот, вона дивилася на світ крізь золоту завісу щастя. Їй хотілося бути доброю з усіма — навіть з Паруковою, яка докучала всім на селі дедалі більше. Це щастя переливалось через край, їй хотілося повним серцем обдарувати кожну людину. Вона стала тиха й лагідна — навіть не сердилася на матір за те, що та й досі, так само як і після смерті Сашка, не допомагає їй, не працює зовсім, не дбає про хазяйство, а блукає по

хаті, мов тінь, дивлячись змутнілими очима невідомо куди. Нехай собі — адже мати ніколи не мала легкого життя — і звістка про смерть Сашка в тюрмі приголомшила її остаточно. А вона, Ольга, була щаслива, щаслива понад усяку міру.

Юзеф помітив млось в очах дівчини і став посміхатись до неї своїм чарівним промінним усміхом. Що ж, вона йому навіть подобалась. А головне, він завжди хотів, щоб усім було добре. Любив бачити навколо себе усміхнені обличчя, любив, щоб усі були задоволені. У нього були чудові взаємини з батьками учнів, кожную жінку він умів приласкати своїм чарівним усміхом. Кожному догоджав, з кожним згоджувався. Аби тільки всі були задоволені. Він далеко обминав понурих місцевих людей, яких не розумів, не міг зрозуміти, і хутко втратив надію здобути прихильність Семена, Петра. Він відчував за їх замкненими обличчями якісь тяжкі, не зрозумілі йому думки й турботи, що про них навіть не хотілося знати. Адже стояла чудова золота осінь, зник кошмар війни; він був молодий, гарний — життя круг нього мало бути радісне й веселе. Він ходив на збори сільради, бо його запрошували туди, але з прикрістю слухав суперечки, колотнечу, гострі закиди. Навіщо це? Адже всім могло бути добре. Він любив усіх і співчував кожному — Вольському з Синиць, який скаржився, що скінчилися його заробітки, і дружині Івана Піскора, яка даремно чекала чоловіка. Він втішав Вольського і втішав Піскориху. Бо ж, зрештою, все могло бути добре — треба тільки вміти жити і не псувати собі життя даремно.

Ольга йшла мов уві сні, коли вперше вирушила з ним на прогулянку над річкою. Юзеф сміявся і розповідав якісь свої спогади з дитинства, але Ольга чула тільки звук його голосу і швидкий стукіт власного серця. Йй здавалося, що вона йде крізь незнану теплу золоту млу. Це було щастя, це було невідоме їй досі щастя. Всім принесла Червона Армія визволення і можливість нового життя — але найбільше принесла їй, Ользі. Любов і щастя. Бо ж коли б не це — не було б на селі школи і не приїхав би сюди Юзеф. Вона аж злякалась самої думки, що могла б ніколи в житті не знати, не бачити Юзефа. Невже це було можливо? Ні, ні.

Вони розмовляли про дитячий садок. Так, так, тільки-но прийде відповідь, відразу буде садок. Ольга буде до-

помагати,— і вона вже зараз сама не знала навіть, чого їй більше хочеться — чи того, щоб був садок для малечі, чи того, щоб вона мала змогу працювати поруч з Юзефом, зустрічатися з ним щодня, щодня.

Руки в Юзефа були любі, холодні, уста Юзефа були гарячі-гарячі. Затопила її хвиля радості, здіймав радісний вітер, повнилось серце щастям без дна, без краю. Біля її очей були чорні очі Юзефа, на устах солодко лежали його уста.

Так, звичайно, вона йому навіть подобалась. Темні очі дівчини так чекали цього поцілунку, таким покірливим рухом схилилася темноволоса голівка під дотиком його руки. Він пригортав її до себе, почувуючи, що в ній нема жодної думки, жодного тремтіння, жодного руху, які не належали б йому. Він добре знав, що одним добрим словом, одним поцілунком може ошчасливити цю закохану дівчину — чому ж він мав цього не робити? До того ж, вона була любя, була досить гарна. Йому стало ясно на серці — він любив, коли навколо були щасливі.

А в Ольги завмирало серце. Невже ж могло бути навіть так? Немає краю й межі для цього щастя, отже, може бути ще краще, ніж тоді, коли вона стояла під шкільною стіною, дивлячись збоку на обличчя Юзефа — рідне, чарівне обличчя.

Палали дні золотою загравою, і ніщо не могло потьмарити цього ясного блиску. На селі хутко примітили, що сталося. Мультинюкова скористалася з першої нагоди, щоб зачепити Ольгу на стежці.

— До школи біжиш?

— А певне — до школи.

— Гляди, щоб ти, дівко, чогось не набігала...

Ольга підвела здивовані очі.

— Ну, ну, чого ти так дивуєшся? Адже твій учитель жонатий, хіба ти не знаєш?

Ольга розсміялася і, махнувши рукою, обминула Мультинюкову. Та якусь хвилину дивилася їй услід, потім здвинула плечима й сплюнула.

— Що воно робиться на білому світі? — мовила вона сама до себе ображеним голосом.

А Ольга посміхалась, швидкими кроками простуючи до школи. Так, він був жонатий, вона знала про це. У місті в нього були дружина й дитинка. Але він не любив своєї дружини і відразу розповів їй, що і як. Молодий

був, дурний, довелося одружитись. Ні, ні, він не кохав її, не почував до неї нічого. Але в них була дитина. А, зрештою, яке це мало значення? Адже Ольга навіть не хотіла, щоб він з нею одружився, не хотіла від нього нічого. Аби тільки він був з нею, щоб можна було на нього дивитись, відчувати, як завмирає серце в захваті, як в золотій млі потопає світ.

Коли Ольга увійшла в сіни, її покликав Овсієнко.

— Відповідь прийшла.

— Ну, й що? — стривожилася дівчина.

— Не пошлють нікого.

Обличчя Ольги згасло.

— Але є курси в Луцьку. Треба буде надіслати з села когось на курси. Будемо мати власних підготовлених працівників — тоді можна буде відкрити дитячий садок.

— То як же воно буде? — запитала вона сумно.

— Збори скличемо, буде так, як вони ухвалять.

Збори ухвалили надіслати на курси дошкільників Ольгу й Союю Кальчуківну, а Параску й Олену — на курси сестер.

— Що ж це, на лікарів баби підуть? — дивувалася Мультинюкова.

— Аптечка буде тут у нас, може, щось станеться, покалічиться хто абошо... Хіба мало такого буває?

— Отак і в моєї мами боліла нога, — зітхнула Олеся Петрукова.

— Хіба мало може трапитись?

— А певне... То нехай уже буде.

Параска охоче згодилася їхати. Це трохи здивувало всіх.

— Дівчата їдуть, то нехай собі там. Але баба? Як же це так — мужика кидати?

— Що їй той мужик?

— Дітей нема, може їхати...

— Але як же вона так?.. Баба — щоб їй схотілося раптом по світу блукати...

— Зараз інші часи, — гостро обірвала Парукова. — Баба має таке саме право, як і чоловік.

— Та про те право ніхто не каже, тільки якось воно дивно.

— Нічого нема дивного. Ми зараз самі мусимо про себе дбати. Як хто захворіє — відправимо в лікарню. Але й на місці мусить також бути допомога.

Ольга зразу ж почала готуватися до від'їзду на курси.

— Ти їдеш, Ольцю? — питав Юзеф. — Будеш сумувати хоч трохи? — Він запитав це просто так собі. Треба було сказати якесь любе слівце цій любій закоханій дівчині. Вона пригорнулась до нього.

— Адже я приїду.

Ольга не думала про розлуку. Чи вона буде тут, чи в Луцьку, все так само буде серце повне Юзефом, так само високою загравою палатиме радість, солодке, усміхнене щастя, що він є, існує на світі. Так само буде вона ходити в золотій млі, і світ буде овівати її пахощами, золотитись, колихатися, мов розквітла лука. Хутко минуть ці два місяці, а потім вона вже щодня буде тут, в цьому будинку, де живе Юзеф, де він освітлює собою світ — чарівний, коханий.

Ледве виїхали жінки на курси, на селі зчинився скандал. Десь, колись, мимохідь згадали про Макарового божевільного батька. Овсієнко зацікавився відразу.

— Що таке?

Він довго не міг зрозуміти. Люди взагалі дивувалися, що Овсієнко часом не розуміє найпростіших, найзвичайніших речей. Макар хмуρο дивився на нього і неохоче пояснював.

— Ну... Вже років п'ять... або й більше... В хаті його тримати не можна... Де там, дітей повбиває абощо... І робить під себе... То сидить у мене в хліві...

Овсієнко схопив пальто. Люди посунули за ним і за Макаром цілою громадою. Перебрели заболочене подвір'я. Макар довго мордувався з великим замком. З-за стінки раптом почувся хрипкий стогін. Люди не ворухнулись, вони давно звикли до цього, але Овсієнко здригнувся, наче його раптом обпекло.

Повернувся ключ, з рипінням відчинилися низенькі дверцята. З чорного отвору в обличчя людям ударив нестерпний сморід. На соломі щось ворухнулось. Овсієнко, перемагаючи жах, що охопив його, підійшов ближче і сперся рукою на балку.

На соломі лежала людина. Руки її охоплював ланцюг, прикутий до гака, вбитого в стінку. З блідого, наче в мерця, обличчя, порослого рудою бородою, глянули на Овсієнка каламутні, безтямні очі. З горла вихопився жалібний пташиний писк.

— На ланцюгу,— глухо мовив Овсієнко якимось чужим голосом.

— Авжеж,— похмуро ствердив Макар.— Спочатку вірвочкою його зв'язував, та він рвав вірвочку... То вже посадив на ланцюг, щоб нещастя якого не трапилось.

— Разів кілька зривався, тікав на село,— посвідчили жінки.

— Курасовій Зосьці голову каменем розвалив.

— У Павла шибки побив, покалічився сам, думали — вже живий не буде.

Створіння, яке, скорчившись, лежало на соломі, застогнало й ворухнулось. Овсієнко відчув, як жах наїжує йому волосся на голові. Він повернувся до Макара.

— Дикі люди! Дикі люди! Чому ж ви не віддали його в лікарню?

Макар знизав плечима.

— В лікарню? Аякже... Хіба я мало наїздився до міста, щоб його прийняли? Місця немає, кажуть...

— А певне, що їздив,— притакнув Павло.— Я сам його возив. Тільки й того, що під ворітьми настоялись цілий день, а йому спека ще дужче в голову вдарила, то він так казився, що страх...

— Це батько ваш?

— Батько,— ствердив Макар.— Більше як п'ять років сидять... А раніше робили, хазяйнували... Щось сталося їм однієї осені, і таке нещастя... Ні живуть, ні помирають...

— Треба його негайно в місто, в лікарню,— суворо мовив Овсієнко.

— А хіба приймуть?

— Чого ж не приймуть? Всіх зараз приймають,— посвідчив Семен.— Нові палати відкрили, місце є.

— То воно, може, й справді повезти? — чухаючи потилицю, оглядався Макар на жінку.— Подумати треба, коли саме їхати.

Овсієнко аж затрусився.

— Коли їхати? Сьогодні, зараз. Коні запрягай, і виїжджайте.

— П'ять років сидів тут, нічого не станеться, як ще посидить трохи... У мене сьогодні...

— Мене не стосується, що там у вас сьогодні! Коні запрягайте, кажу.

Овсієнко був нестямний з гніву. Руки його тремтіли. Жах охоплював його, коли він дивився на цей прикутий

до стіни ланцюгом привид людини, від якої йшов жахливий задушливий сморід.

Отож Макар став запрягати коні. Люди стояли, чекаючи.

— Ану, хлопці, допоможіть.

Вони з жахом увійшли до хліва, схиляючись в низеньких дверцятах. Божевільний злякався і стогнав без упину пронизливим пташиним голосом. Макар відчепив ланцюг.

— Ну, батьку, встаньте,— мовив він лагідним голосом. Старий забився в куток і, захищаючись, витяг перед собою страшні кістляві руки.

— Встаньте, встаньте — поїдемо до міста.

Щось забулькотіло в горлі хворого. Люди взяли його попід руки і обережно вивели з хліва. Він чіплявся ногами за поріг, падав на землю, захищався з усієї сили. Звірячий, безтямний жах перекривив йому обличчя. Він кліпав очима, засліплений яскравим денним світлом.

— Зніміть ланцюг! — наказав Овсієнко.

— Ні,— запротестували селяни.— Він як скочить, то ще вб'є когось.

— Адже він хворий.

— Він хворий, але, як схоче,— найдужчого мужика на землю звалить, коли на нього нападе. Ми вже його знаємо!

Овсієнко мусив поступитись. Хворого поклали на віз, підмостили соломи. Він злякано стогнав, чіплявся за драбину, в нього тремтіла руда голова, цокотіли зуби. Павло і Данило Сов'юк згодилися поїхати з ним. Овсієнко поспіхом написав записку.

— Передайте цю записку лікареві.

Макар хльоснув коня, і колеса заторохкотіли по дорозі. Овсієнко здригнувся.

— Бр-р-р...

Семен кивнув головою.

— Отак воно було в нас...

Вони не дивувалися, не обурювались. І Овсієнко пішов до себе, вражений до краю. Перед ним розкрилась якась темна прірва, з якої віяв сморід і щось незрозуміле. Він дорікав собі, що живе тут уже довго, а тільки зараз довідався про цю божевільну людину, прикуту в хліві ланцюгом до стінки.

На якийсь час його охопила надзвичайна енергія. Ро-

бити, працювати, порядкувати. Він повитягав із купи паперів розпорядження й ухвали, які раніше недбало відкладав набік. Радився з Хмелянчуком, розповідав йому свої плани, проекти. Хмелянчук тільки притакував.

— Повернуться дівчата з курсів, буде дитячий садок. І ті двоє нам стануть у пригоді, своїх сестер будемо мати, я поїду до міста, домовлюсь, щоб раз, ні, двічі на тиждень, приїздив до нас лікар... Треба оглянути хати... Бруд усяди такий, що страх... Ще епідемія яка почнеться, чи що. А потім усе звернеться на мене... Це вже певне, на мене...

Хмелянчук уважно слухав, скоса придивляючись до Овсієнка. З останньої розмови він зробив висновок, що той, певне, має якісь прикrostі. Овсієнко двічі виїздив до міста і повертався звідти в поганім настрої, сердитий, пригнічений. Після цього він охоче згоджувався на Хмелянчукові запрошення випити. З цієї нагоди він якось признався йому у своїх фінансових труднощах.

— От жінці треба послати, діти є, двоє... Не знаю, як вона там хазяйнує: все мало й мало... А я тут перебиваюсь...

Хмелянчук співчутливо кивав головою і старанно занотовував усе це в пам'яті. Перед ним відкривалася нова перспектива. Видно, можна буде підібратись до Овсієнка і з цього боку. Йому відразу спав на думку шкільний будинок, який незабаром мали почати будувати. Дерево, дошки, гвіздки, цегла — так, це річ годяща. Треба тільки поволі почати, обережно.

Він дивився на Овсієнка, вираховуючи щось про себе. Але цього разу ніяк було почати про це розмову.

Саме скликали збори, починали збиратися люди. Гомін голосів долітав сюди з сусідньої кімнати. Хмелянчук обережно прослизнув у сіни, щоб, бува, хто не помітив, як він виходив від Овсієнка. В селі знали про їх дружні стосунки, але він не хотів, щоб це впадало людям в око. Нехай собі кажуть, а на випадок чого завжди можна буде зректися. Хто його бачив тут? Ніхто.

Збори були бурхливі. По черзі всі брали слово. Овсієнко ніяк не міг їх заспокоїти.

— Постанова Народних Зборів¹¹ ясна — зробити з осадницькою землею так, як ухвалить громада!

— Забрати, звичайно!

— Адже осадник все одно втік!

— Але жінка залишилася,— непевно мовив хтось.

— То що з того? Але земля належить громаді. Як же це так?

Зараз людям пригадалося все, виринуло на поверхню, запекло серце давньою, але вічно живою кривдою. Ні, цього вони не змогли б забути ніколи — як чекали люди тієї землі з парцеляції, а одержав її осадник, чужий, зайда. Як вони писали заяви, платили за печатки, блажливо дати їм луку, як ревли корови на вискубаних дошенту пасовиськах, як не давали молока висхлі, обвислі дійки, як проти зими треба було продавати худобу задарма, за копійки, кинуті немовби з ласки, бо нічим було прогудувати худобу взимку. А луку, найкращу високу зелену луку на Оцінку, дали осадникові. Ще бринів їм у вухах звук коси з того дня, коли вони, почувши звістку, принесену малим Семком, побігли подивитись, як їх луку, що її вони чекали з тремтінням, з надією, косить осадник. Зараз людям пригадалося все. Як він брів на постерунок у Паленчиці, як нацьковував на них коменданта, як через нього Людзік вистежував Івана, ніби дикого звіра, аж поки Іван пропав десь і не повернувся, хоч Піскориха виглядала його день у день. Пригадали, як він ходив поміж ними, похмурий, з гвинтівкою на плечі, як косив з гвинтівкою, що лежала на покосі, як в'язав снопи, повісивши гвинтівку через плече. Авжеж, допекли йому й вони. Осадникова земля! Хіба ж вона належала йому? Їм належала ця земля, їм була потрібна. Поміщицька земля була вже поділена, люди вже забули про те, що колись вона належала не їм. Зараз прийшла черга на осадникову землю. Її треба було поділити негайно.

— У неї є земля — та, що після матері! Поки не повернеться Стефек, нехай хазяйнує на ній...

— Хто знає, чи він повернеться...

— Ну, тоді й будемо розмовляти. Поки що можна почекаати. Вона може хазяйнувати на тій землі, як хоче.

— Або нехай тут, у цій хаті, сидить, ніхто їй не забороняє.

— На хату ніхто не знадиться. А земля належить нам — і годі!

— Ну, то як? Ухвалимо постанову?

Ухвалили. Павло запропонував:

— Адже треба повідомити її...

— Авжеж, постанова є, треба про неї повідомити.

— Отож, хто піде?

Люди перезирались, але ніхто не поспішав. Нарешті хтось запропонував:

— Найкраще її сюди покликати, на збори.

— Авжеж, найкраще... Владек, побіжи-но, поклич Ядвігу...

— Осадникову? — зацікавився Владек, що крутився між людьми.

— А яку ж? Тільки швидше, нехай сюди зараз іде.

Ядвіга прийшла відразу. Серце її хутко билося — вона не знала, про що йдеться і боялася всього.

Овсієнко скоса придивлявся до Ядвіги. Його здивувала її злиняла сукня, стоптані черевики. Він зовсім інакше уявляв собі дружину осадника. Та він уже звик до того, що тут все було зовсім не таке, як він сподівався, як уявляв собі раніше. Ця жінка мала вигляд біднячки, але хто знає, яка була насправді. Напевно, в неї десь було заховане багатство, і вона тільки маскувалася.

— Ми покликали вас, бо є постанова про осадницьку землю, — поважно почала Парукова. — То ми вам хотіли сказати, що село ухвалило поділити осадницьку землю поміж малоземельними і безземельними.

Парукова повторювала цю звичну формулу, забуваючи, що на селі вже не було безземельних, відколи розподілено поміщицьку землю. Але так їй здавалося краще, пристойніше.

Ядвіга сперлась рукою об стіл і зляканими очима глянула на людей.

Вони стояли напроти неї — і вона відчула раптом, ніби стоїть перед високим щільним муром. Знайомі і водночас такі чужі обличчя. Ольга — вона шукала її в юрбі. Ах, правда, Ольги зараз нема тут, вона поїхала на курси. Як вона тоді плакала в човні, коли прибув з тюрми лист, що Сашко загинув... Адже вона прийшла тоді до неї, Ядвіги, а не до когось іншого... Так, але Ольги не було. Олеся, дочка Петрукової — раптом у Ядвіги защеміло серце, що вже нема поміж ними Петрукової, що серед цих байдужих облич не видно її засмаглого, любого, спокійного обличчя. Петрукова напевно пам'ятала б усе, Петрукова не забула б...

Погляд натрапляв на обличчя селян — знайомі й чужі, чужі, чужі. Жодних уст не ворухнув усміх, в жодних

очах не блиснуло співчуття. Вії Ядвіги затремтіли. Очі перебігали від обличчя до обличчя — начебто її не знав ніхто, начебто всі її бачили вперше. Адже вона зростала тут, між ними. Знала старих селян, розмовляла з ними на межі, вони завжди кидали їй дружне слівце, коли вона пливла човном по річці. Жінки — скільки вона в них бувала, скільки розповідали їй мовчазні зараз уста. Молодші — вона бігала з ними по пасовиську, співала з ними разом тоскні, ніжні пісеньки. А зараз — нічого. Вони стояли в глухім мовчанні, дивились байдуже, наче її ніколи не едало з ними нічого, наче вони ніколи її не знали.

Це глухе мовчання поволі почало її душити, мов відчутний нестерпний тягар. Вона почувала його на своїх плечах, дедалі тяжче, як міцну руку, що поволі нахиляла її до землі. Ядвіга ступила вперед. Чужим високим голосом мовила:

— Я не зробила вам ніколи нічого лихого.

Вона почула звук власного голосу і не пізнала його. Не змінилися обличчя, не здригнувся щільний мур. Ядвіга відчула, як їй болісно затремтіли ноги, затіпались пальці. Вона стисла долоні міцно-міцно, щоб люди не побачили цього тремтіння. Але злиняла сукня зраджувала його — видно було, як колишеться, тремтить шерстяна матерія. Всі бачили це, напевно бачили.

— Я ніколи не зробила вам нічого лихого,— повторила вона ще раз високим, напруженим голосом. Сколихнувся непорушний мур, і знов байдуже дивились на неї знайомі і такі чужі очі.

— Та воно ніби так...— неохоче буркнув раптом Павло. Ядвіга схопилась за цей голос, мов за якір порятунку.

— Ніколи, нікому,— потвердила вона ще раз сама собі, палко й розпачливо, і глянула на Павла. З муру байдушких почала виловлювати одне обличчя по одному.

— Адже Ольга знає... І Петрукова Олеся... І Олена... і всі...

Обличчя не здригнулись.

— Та воно ніби так...— неохоче ствердив ще раз Павло.— Ми нічого не кажемо. Воно так, панно Ядвіню... Але зараз не про це йдеться.

Вона зіщулилася, чекаючи удару.

— Певне, що не про те! Що там... Але хазяйство, відомо, осадницьке...

— І жінка осадникова,— мовила твердо якась з жінок, наче підписуючи невблаганний вирок.

— Я сама тут,— глухо шепнула Ядвіга. Юрба заколихалась, пожвавішала.

— Авжеж! Це ще гірше!

— Та певне! Утік сам, а бабу залишив!

— Хто знає, на що!

Ядвіга дивилась, не розуміючи. Вони раптом загомоніли всі, перебиваючи одне одного. Розпався мур байдужості — виразно проглянула з-за нього ворожнеча.

— Що там казати! Виразно було сказано про осадників: зробити, як ухвалить сама громада! Ну, то громада й ухвалила!

— Землю, яку дали йому з парцеляції...

— Луку на Оцінку!

— Хіба було в нього тут щось своє? Нічого! Все у нас із горла видер!

— Мало нещастя через нього було?

— Івана занастили...

Ядвіга стояла, мов під градом. Падав, бив, шмагав її крижаний град. Не було відповіді, не було пояснення! Що ж можна було сказати на все це, коли вона не знала, не розуміла, не могла пояснити сама собі?

— Що там казати... Одне слово — ухвалила громада: забрати землю!

Вона стояла, мнучи в руках хустину. Що це, власне, її обходило, яке це мало значення? На мить відчула начебто полегкість, що це тільки земля, нічого більше. Нехай, нехай беруть...

— Я згоджуюсь,— мовила вона глухо.

— Тут нема чого згоджуватись чи не згоджуватись,— зауважила мстиво якась з жінок, але Семен зупинив її.

— Тихо, ви! Сказано, і годі! Постанова була, про постанову треба повідомити, і все.

— Тим часом, поки пан Стефек з війни не повернеться, можете хазяйнувати на його землі, або і в хаті залишитись, як хочете,— озвався Павло, якому раптом збилося прикро.

— Певне, певне, доглянути, поки брат не прийде.

— То я вже можу йти? — чужим, дитячим голосом запитала Ядвіга.

— Ідіть.

Обважніли ноги, начебто їх налито свинцем. Люди

стояли і дивились — як тяжко, як незручно було йти під вогнем цих поглядів. Ядвігу охопило знайоме почуття незручності, ніяковості... Вона повернулася і поволі пішла до дверей, виходячи, мало не спіткнулась об поріг. Ідучи сіньми, вона думала лише про одне — йти рівно, не хитатися. Примітила чорну шпарину поміж дошками і йшла вздовж цієї чорної лінії, обережно переставляючи ноги, щоб не похитнутись, щоб йти прямо і впевнено.

Холодне повітря війнуло на неї, вдарило в обличчя. Вона глибоко втягла його в легені. День хилився до вечора. Повітря було блакитне, дерева ще стояли в золотім листі, пізніше, ніж будь-коли. Коли Ядвіга минала сад, гостро й пронизливо запахло сухе листя особливими пахощами падолисту. Стриміли сухі стебла жоржин; де-не-де в прив'ялій, побурілій траві, мов скалка сонця, проблискувала запізніла нагідка. Тишею, спокоем віяв осінній день.

Вона поволі пройшла дорогою, звернула до своєї садиби. Біліла хата на пагорку, виблискували нові жовті дошки, які не встигли ще почорніти, жовтіла абияк збита халабуда на місці спаленої клуні. Вона пригадала все, що сталося тоді, — рожевий одсвіт на підлозі, ту ніч, коли вона повернулася з Хожиняком після вінчання у влущькім костьолі. Несправжнім, неможливо далеким було все це — а виявилось, що зараз треба відповідати за нього, складати рахунок.

Шелестіло під ногами листя. Чи не було все її життя мов це опале листя, яке зірвалося з дерева і вже нема для нього вороття, вже нема попереду нічого, нічого, нічого? Любов до Петра — вона опала, як сухе листя.

Ядвіга пригадала все, мов чужу розповідь про когось невідомого. А зараз нема нічого — як сухе листя під ногами, дні, що в'януть, мов осіннє листя. Вона поволі зійшла на пагорок. Байдуже кинула погляд на поле — воно вже зараз не належало їй. Нехай забирають, вона ніколи не почувала себе господинею. Це була власність Хожиняка, чужої людини, прізвище якої вона носила. Ядвіга увійшла до хати. Кімната війнула на неї пустою. На хвилину вона поміркувала, куди навесні доведеться вигнати корову, якщо в неї заберуть всю землю, але навіть сама здивувалася цій думці.

Вона бездумно стала біля вікна. Облітало листя з осики, золотим килимом вкриваючи землю. Оголились осикові гілки, і сіро-зелена куля омели, наче пташине гніздо,

стирчала на вершині. Очі Ядвіги прикипіли до цієї омели.

«Стефек напевне виліз би по цю омелу,— подумала вона безвільно і раптом відчула в серці коротке болісне щеміння.— Де зараз Стефек? Чи він живе ще в якійсь невідомій далекій стороні?» Вона засумувала на одну мить, але це почуття відразу розпливлося, зблякло, втратило барву. Їй навіть захотілося ще раз відчутися цей біль — звичайне людське почуття, але ніяк було його воскресити. Знову все начебто повилося якоюсь глухою млюю — стерте і невловиме, не доторкаючись до серця.

Тим часом громада стверджувала постанову сільради про конфіскацію частини попівської землі, яка лежала за річкою. Хмелянчук залишився, щоб поговорити з Овсієнком. Той витяг папірець і голосно прочитав належний абзац, пояснюючи його.

— ...І особи, що живуть з культу...

— Ага...— буркнув Хмелянчук, намагаючись вдати людину, яка добре розуміє, що саме їй кажуть. Овсієнко зсунув шапку на потилицю і глянув на співрозмовника.

— Значить... ясно?

— Ну, так... ясно... Тільки, як же воно буде з... панот... нібито з попом нашим?

— Та я ж кажу: особи, що живуть з культу — стосується саме попа. Податок платитиме, а з землею зробимо так, як було ухвалено в сільраді.

— Ага... А як же з платнею?

Він казав поволі, непевно, намагаючись виконати попове доручення і водночас побоюючись зробити якийсь небезпечний крок.

— Платнею? Як хто схоче скористатися з його послуг, може йому платити. Ми не забороняємо. Конституція гарантує...

— Ага... ага...— пробурмотів Хмелянчук. Потім хутко попрощався і пішов до попа. Той нетерпляче дожидав його.

— Ну, що?

— Та... нічого...

— Як то нічого?

Попада, що, як завжди, стояла біля печі, болісно зітхнула, склавши руки на могутнім череві.

— Боже, боже...

— Земля... як сільрада ухвалила. Хто схоче, той може

платити. Вони не забороняють... Податок треба буде платити...— казав Хмелянчук з лицемірно смутним виразом, скося поглядаючи на попа.

— Податок! Ще й податок! — простогнала попадя.— Все забирають, все грабують — і ще податок...

— За найвищою ставкою...— скромно додав Хмелянчук.

— Ох, життя ти моє, життя,— зітхнула попадя і, колихаючи стегнами, попливла до кухні. Піп нервово чував миршаву ріденьку борідку.

— А як ти думаєш — може, піти до нього?

Хмелянчук здивувався.

— До кого?

— Ну... до того... Овсієнка...

— Навіщо?

— Поговорити... Як же це так? Занапали мене, до храю занапали...

Він сопів, чував борідку, шарпав себе за волосся. Хмелянчук мовчав, щось комбінуючи.

— Ну... можна й поговорити...

Вони вийшли нарізно. Піп поспіхом рушив до поміщицької садиби, але в міру того, як він наближався до неї, кроки його ставали чимраз повільніші. Нарешті він зупинився зовсім і хвилини дві стояв, міркуючи. Потім похитав головою і рушив далі. В сінях він тривожно оглянувся, перехрестився тричі широким хрестом і постукав.

— Зайдіть!

Піп непевно оглянувся кругом. На щастя, в кімнаті не було нікого, крім Овсієнка. Повільно, човгаючи чобітьми по підлозі, піп підійшов до стола, за яким сидів секретар. Приниження знати було в усій постаті попа — злегка згорблена спина, похилена голова, руки, складені на грудях. Овсієнко аж підвівся в кріслі, побачивши несподіваного гостя. Він відповідав швидко, готовими формулами, і піп не помітив ніде найменшої щілини, крізь яку могли б влучити його жалібні аргументи. Овсієнко дивився на нього як на дивовижний привид, витвір неймовірно давнього часу.

Піп сказав ще кілька непереконливих фраз і пішов геть, відчуваючи на спині уважний погляд Овсієнка.

Але батюшка не гаяв часу даремно. Того самого дня почалися розмови серед жінок.

— Казала попадя, що зберуться і підуть...

— Е?

— Учора картоплю немашену на вечерю їли...— бідкалася Мультинюкова.

— Ну, черева їм трохи спадуть — це нічого,— ушипливо зауважила Параска. Але, крім двох молодших, ніхто її не підтримав.

— Як же воно так?.. Божий слуга...

— Найкраще він самому собі служить... Картопля немашена! Не бійсь, усе життя добре їв і далі добре їсти-ме... Вже цьому лихо не скоро дошкулить, не бійся...

— Дивилась я вчора на нього... схуд отець Пантелеймон, ох, як схуд...— зітхнула приятелька Мультинюкової, Олексина.— Допекли йому, бідолашному...

— А ви б пішли його потішили,— буркнула Параска.— Тільки шкода, він молодших любить.

— А ти не мели язиком казна-що!— обурилася Мультинюкова.— За собою гляди, а не за іншими! Який він є, такий і є, але все ж... божий слуга... За наші гріхи бога молитесь...

Параска здвигнула плечима й пішла. Якусь хвилину жінки дивились їй услід.

— Ач яка... Правда воно, що казали про того?..

— Хто їх там знає... Казали про Іванчука, а бач — нема нічого... Прийшов — і нічого.

Мультинюкова сперлася на хвіртку, біля якої вони стояли, і знову почала своєї:

— Що там Параска чи не Параска... Мені одне — що воно буде з отцем Пантелеймоном? Як же це так — зберуться і підуть? Сором на все село...

— Певне, що сором.

— Мужики, мабуть, до церкви ходити не схочуть, не ходили й раніше... А як же бабі без церкви? А як піп піде, то церкву, напевно, зачинять... Вже й помолитися буде ніде...

— Авжеж... Але з чого вони, бідолахи, будуть жити, як у них ту платню забрали? І за річку земля теж не їхня...

— Ну, з землею, це правильно,— втрутилася Олексина, яка й сама одержала клаптик попівського поля.

— Та ніби обробляти у нього зараз нема кому, то вже хай собі... Але ж їсти треба...

— Я побіжу ячок трохи занесу, нехай, бідолахи, підживляться...

— Та можна...— згодилися баби, і ввечері одна по одній побігли до попа з кошиками. Попадая приймала їх в кухні, обливаючись сльозами.

— За що нам таке горе, за що?.. Загинемо з панотцем із злиднів, з голоду,— хлипала вона, аж трусулось її мугтне черево, і водночас куштувала принесене масло.

— Добре, добре масло, свіжісіньке,— заспокоювала її Мультинюкова.— Я вже розмовляла з бабами, як же воно так — панотця покинути... Принесуть... хто масла, хто яечок, хто сиру...

— Ні копійки нема за душею,— скаржилася, схлипуючи, попадая. Мультинюкова скоса глянула на неї.

— Ну... і копійка якась теж, може, знайдеться... вже я там побалакаю...

Попадая, схлипуючи, провела її аж до порога. Мультинюкова вийшла горда, з почуттям власної доброчинності.

Цілий тиждень обговорювали на селі справу попа. Семен, Сов'юки, Петро гостро сперечалися, але жінки, за дуже небагатьма винятками, стояли спільним фронтом.

— Хто не хоче, хай не платить. Але ж треба дати на церкву. Ми від тих копійок не збідніємо, а отець Пантелеймон залишиться... Як же слугу божого так покинути...

Мультинюкова побігла з цією новиною до попівської кухні.

— Будуть платити. Раз на місяць.

Попадая, розчулившись, обняла її, а потім відчинила буфет і налила їй чарочку солодкої горілки.

РОЗДІЛ 8

Чим впевненіш почував себе Хмелянчук, тим гірше було з Овсієнком. Він пив усе частіше, але іноді, навіть у хвилини найбільшого сп'яніння, раптом розкривалася перед ним чорна прірва, і він з жахом думав про те, що буде далі. Протверезившись, втішав себе, що це нічого, що все буде гаразд, що він якось вибереться з цього, почне нове життя. Але, сп'янівши, знову впадав у розпач.

Почалося з ремонту будинку і готування будівельних матеріалів для школи. Овсієнко зовсім не розумівся на цьому всьому. Хмелянчук, прислужливий, як завжди, запропонував свою допомогу.

— Найкраще буде поговорити з Вольським. Він деревиною торгував стільки років, знається на цьому, він напевно порадить якнайкраще.

— Купець...— скривився Овсієнко.

— Ну, й що з того... І який там зараз з нього купець. А він порадить, адже знає людей, знає, що і як...

Отож вони вдвох поїхали в Синиці до Вольського. Купець несподівано виявився звичайною приємною людиною. Овсієнко дивився на нього підозріливо, але нічого непевного начебто не було. Вольський виніс стару, ще довоєнну наливку, і Овсієнко пив її, кривлячись трохи, бо йому більше була до смаку чиста горілка. Але він відразу помітив, що від цієї наливки йде приємне тепло по всьому тілі і очі заслоняє золотиста мла. Отож пив ще і ще. Дочка Вольського була приємна, білява, пухкенька дівчина, і вона весело сміялась до нього, показуючи білі, бездоганні зуби. Не минуло й години, як Овсієнко точно встановив, що, крім Хмелянчука, нема людини, привітнішої, ніж цей купець.

Казя Вольська посміхалася гостеві і приносила з кухні все нові закуски і страви. Вона не протестувала навіть, коли Овсієнко тихцем ущипнув її. Наливка вдарила йому в голову. Хмелянчук тим часом пильнував своєї справи...

— От ми хотіли поговорити...

Вольський, нахилившись, слухав дуже уважно. І відразу виявилось, що немає нічого простішого. Можна все дістати і все організувати. Навіщо ж існує він, Вольський?

З'явилась на столі ще одна пляшка наливки, і Овсієнко відчув себе цілком щасливим. Все зробиться швидко, добре, без ніякого клопоту. Для цього Вольського не існувало ніяких труднощів — вапно, цемент, гвіздки — все це можна було дістати.

Овсієнко сидів за столом, тихий і п'яний.

— Я зроблю для вас, усе зроблю, постараюсь... Я розумію — коли в людини стільки роботи...

— Ох, роботи в мене стільки, що й не знести,— розчулився над собою Овсієнко. Вони кивали, притакуючи, головами. Казя мило заглядала йому у вічі.

Після цього першого візиту пішли інші. Начебто якоюсь непереможною силою тягло Овсієнка до Синиць. Що він мав тут, в Ольшинах? Порожню холодну кімнату в

поміщицьким будинку, самотні, глухі вечори, день, завантажений роботою. Коли він їздив до Паленчиць, вони завжди приносили йому якусь прикрість. Години перебування в Синицях стали для нього приємним відпочинком, осяяним до того ж любимими золотистими очима Казі. На цих вечорах швидко з'явився і різник Цеслинський і разом з Вольським почав навчати Овсієнка таємниць картярства. Гра в карти раптом сподобалась йому, і він відчув у собі глибоко заховану доти жилку азарту. Овсієнко відкидав, відштовхував від себе думку про листи дружини, яка чимраз настирливіш вимагала грошей. Гроші — що, власне, вона з ними робила, на що витрачала? Він працював усе життя і що мав за це? Тут принаймні можна було відпочити, забути про всі турботи.

Потім прийшли рахунки, квитанції, розрахунки. Часом йому хотілося кинути все, піти до Паленчиць, признатися в усьому — нехай заберуть партійний квиток, посадять в тюрму, нехай роблять, що хочуть. Та потім він знову починав вірити, що, кінець кінцем, якось вибереться з цього, трапиться щось несподіване, все можна буде сплатити, покрити, загладити. І тоді він почне нове, чесне життя, таке, як треба. Але замість цього вгрузав далі й далі. Він підписував те, що давали йому для підпису. Улаштовував усе для Вольського, Цеслинського, для якихось їхніх приятелів, що їх з'являлося все більше. Хвилинами його охоплював жах — але варт було посидіти в затишній кімнаті Вольського, послухати веселий сміх Казі, випити чарочку старки, і він знову починав дивитися з вірою в майбутнє.

Хмелянчук був йому чимраз потрібніший. Він умів з'явитися саме в хвилину пригнічення, завжди відчував, коли саме можна запропонувати поїздку до Синиць. Віз його, п'яного, додому, дбайливо закутуючи в санках бараницею. Навіть возив його своїм конем — отже, не треба було втаємничувати в ці нічні мандрівки нікого іншого. Овсієнко дурих себе, вірячи запевненням Хмелянчука, що ніхто на селі не знає нічого. Люди знали все чудово. З усіма подробицями оповідали про його розваги у веселих дівчаток, про пияцтво, про приятелювання з Вольським.

— Патефон накрутять і танцюють. Такий був п'яний, аж під стіл звалився...

— Новий костюм собі купив, бачили?

- А певне. А вчора теж п'яний був, кажуть.
- Видно, йому багато не треба...
- Що ж це, чи горілки у них нема, що він на неї такий ласий?
- Гляди, в самих штанях приїхав, а тут як одягнувся...
- Ох, підвезуть йому Вольський з різником воза, підвезуть...
- Вже вони там щось задумали, не бійтесь! І не без того, щоб і нашому не перепало.
- А звідки ж йому взяти?
- Простежити треба, як же воно так...
- Ех, що ти там простежиш? В сільраді йому догоджають, навмисне таких узяв, щоб йому з ними добре було... До Синиць за ним побіжиш? Вже він там в свої справи втручатись не дасть, не бійся...
- Боже милий, а скільки казав спочатку про ту роботу, про ті порядки, про все...
- Як він за простий люд стоїть...
- Що ми про ту радянську владу думали, а тут маеш!
- Казя Вольського або ще й гірше йому в голові...
- Така і вся його робота...
- Хіба до Паленчиць поїхати?
- Хто їх там знає... Як там подивляться...
- Таке кажете! А Гончар?
- Авжеж, Гончар — це щось інше... Але що з того? Зазирнув сюди разів зо два спочатку, а потім покинув...
- Може, його кудись перевели?
- Ні... Казали люди, що він у Паленчицях.
- Ну, то, може, до Гончара?
- А вам навіщо це? Хай собі роблять, що хочуть... Навіщо нам в їхні справи втручатися, ще, гляди, чогось доскочиш...
- Може, й так...
- Завжди краще свого пильнувати. П'ють, то й п'ють, нехай собі. Адже вони за свої гроші...
- Коли б то за свої!
- А ви хіба щось знаєте? Нічого.
- Еге, як приїхав, то не мав нічого — звідки ж у нього візьметься зараз? Не інакше, як вони з тою будовою щось там махлюють...
- А ви що — бачили? За руку його спіймали? Ні. То й не кажіть, бо ще до чогось дограєтесь.

- Ех...
- Еге, казав сам Овсієнко ще спочатку,— як у них там за шахрайство суворо карають.
- Овсієнко... Виходить, це неправда. А тут, бач, правда.
- Як же ви ту правду доведете?
- П'є, гуляє, костюмів собі понакупував...
- Ну, і що з того? А він тобі скаже, що це його так Вольський з різником частують, подарунки дають... І що ти йому зробиш?
- Еге ж! Якраз вони такі, щоб дарувати...
- Може, він їм так до вподоби,— може, вони до радянської влади такі прихильні, га?
- Може бути так і так. Нічого ти йому не зробиш. Треба стежити, дивитись, що далі буде.
- Що ж має бути? Те саме, що є.
- Може, й ні. Приїде якась комісія абощо... Як подивляться його рахунки...
- Вже вони ті рахунки добре написали, різник на те майстер... Хіба не пам'ятаєте, як він нас на вазі дурив?
- Овсієнко хвилинами і сам почував, що грузне в болоті, що всі ті, які оточують його, тхнуть гнилизною. Та було це все наче випари болота — дурманило, туманило голову. Він знав, що це ненадовго, що це мусить от-от скінчитися. Отже, треба жити, поки ще є змога.
- Ольшини розбилися на декілька таборів. Деякі раділи з того, що діялось. До них тихцем приєднувався Хмелянчук, але він ніколи не був такий необережний, щоб виразно виявляти свої почуття. Зате триумфував Рафанюк.
- От бачите, що виявилось? Аби тільки напитись, нажертись, аби собі кишені напхати... Компанія знайшлася — Вольський, різник... От тобі й радянська влада! Всі вони однакові.
- А рота роззявляти від вуха до вуха — теревені плести, це він може з ранку до вечора, — вторувала йому Мультинюкова.— Хіба він кращий від Сікори або Карвовського? Нічого не змінилось, нічого!
- Марне ви кажете...— несміливо втручався Кавчук, який часом бував при таких розмовах.— Адже школа є, і землю дали, і лікарню, і все...
- Ага, ще б пак вони цього не дали. То що ж би воно було? Повірів би хто їм? Мусили дати! Але ви придивіться,

як він це робить... Як той пан сидить, в папірцях шпортається, пиячить, жере, а за чий гроші?

— Так воно, так,— притакував Рафанюк і йшов додому, зрадівши, що може, нарешті, знов узяти гору над жінкою, якій здавалося, що світ перевернувся догори ногами. Хто знає, що там їй спадало на думку? Може, їй снилися ті більшовицькі шлюби на три місяці? Чоловіка покинути — з одним зійтися, потім з іншим... Спочатку він цього смертельно боявся. Але разом із зникненням пошани до Овсієнка зникли і ці всі страхіття.

Частина людей стояла осторонь і працювала, як і раніше. Вони перестали ходити на збори, не вірили тому, що їм кажуть, а робили своє. Який там не був Овсієнко, але життя все-таки змінилося і можна було, нарешті, жити по-людському. Була земля, був реманент, вчилися діти, не лунали під вікном кроки поліцая, не витягали останньої корови з хліва за податок, не писали протоколів. Можна було жити — уперше, відколи вони себе пам'ятали. Отож вони й жили і не заходили до Овсієнка зовсім, хіба що траплялася їм якась невідкладна справа.

Нарешті був ще один табір: Семен, Сов'юки, наймити, що хазяйнували тепер на виділеній їм поміщицькій землі. Ті почали одверту боротьбу. Овсієнко хутко зорієнтувався, що вони для нього найнебезпечніші. На зборах суворо зупиняв їх, кидав слівця, з яких можна було зробити певні висновки. На дні цього всього таївся острах. Він намагався не повідомляти їх про збори, але вони завжди довідувались про це, завжди з'являлися точно. Вони задавали йому слизькі питання, казали прямо. Овсієнко мав підозру, що ними керує Петро, хоч Петро ходив зовсім пригнічений і ні в що не втручався.

Хмелянчук хутко зміркував, про що йдеться. Як завжди, він і тут зумів потрапити вчасно. Саме це найбільше подобалося в ньому Овсієнкові, що йому не треба було нічого казати, давати якісь доручення. Він і сам завжди знав, що треба. Так сталося і зараз. Одного разу Хмелянчук, прийшовши до Овсієнка, кинув, ніби знехота:

— Роботи зараз менше, зима, то й відпочинуть собі люди...

— Робота завжди є,— безапеляційно ствердив Овсієнко.

— Певне, що є... Але ж... небагато. Можуть люди собі відпочити, погомоніти...

Овсієнко відірвався від своїх паперів і почав прислухатися уважніш.

— По сусідах більше ходять...

— Кожному можна до сусіди зайти. Значить, люди добре живуть між собою.

— Та воно певне... Хіба я що кажу? Нічого не кажу. От і до Іванчука Лучук заходить... Мало не щодня буває...

— Правда?

— Еге... То я собі так міркую, ніколи Лучук на своєму не хазяйнував, певне, йому зараз треба зайти, порадитись... А Іванчук господар добрий...

— Отже, у них господарські справи...

— Авжеж... Про що ж їм говорити стільки часу? Вже опівночі, всі сплять, а в них ще світиться... То, певне, якісь господарські справи...

— І багато людей у того Іванчука буває?

— Та звісно, воно так... по-сусідськи... Семен заходить, і Сов'юки, і ті... наймити колишні... як сусід до сусіда...

Овсієнко прикусив губу. Все збігалось, риска в ризику: Семен, Сов'юки, колишні поміщицькі наймити. Він задивився у вікно, щось міркуючи.

— А ви цілком певні, що це саме так — по-сусідськи? Той знизав плечима.

— Що ж я? Так собі думаю, бо як же інакше...

— А я думаю... Ви розмовляєте з людьми, знаєте. Мені цей Лучук щось не дуже подобається.

— Мужик як мужик.

— Мужики різні бувають, я вже знаюсь на цьому...

— Він не злий хлопець, ні... Тільки часом трапляється... так собі щось скаже...

Овсієнко не зміг витягти з Хмелянчука більш нічого, але йому було досить і цього. Півслівця, натяк, кинутий мимохідь, але влучно. Він уже примітив усе, вже зміркував, що й до чого.

Хмелянчука зараз цікавила насамперед справа папа — її треба було неодмінно залагодити ще до весни. Овсієнко при першій натяковій відмовив категорично, та коли потроху Хмелянчук почав намовляти його — він, нарешті, не зміг опиратися.

— Це вже, правду сказати, не моя справа. Я не можу скасувати постанови. Як ухвалять, так і буде. Не можу я виступати проти маси.

— Ага... Виходить, як ухвалять...— поволі розміркував Хмелянчук.

— Звичайно.

— То як же воно буде? — обережно домагався той.

Овсієнко здвигнув плечима.

— Не знаю, як саме буде. Будемо діяти, згідно з ухвалою, яку винесуть збори.

— А ви самі?

— Що ж я? Розумієш, моє становище тяжке... Дуже тяжке... Складне питання... Але все ж таки...

Хмелянчук вийшов задоволений. Він підраховував про себе людей, голоси. Здебільшого він обробив уже всіх. З цілковитою певністю можна було розраховувати на постійних попівських прибічників і на тих, які навіть не допомагали попові, але з тих чи інших причин, неприхильно дивилися на нові порядки.

Проте він помилився. На зборах зчинився страшенний скандал. Хмелянчук забув про одне, а саме про Олексину, яка вже призвичаїлась до думки, що клаптик попівської землі за річкою належить саме їй. Вона зняла лемент. Несподівано й Парукова виступила на її захист. Рафанюк злякався і замовк відразу — саме йому припало подати пропозицію про те, щоб повернути попові забрану восени землю. Він казав несміливо, непевно, розглядаючи людей і так виразно зиркаючи на Хмелянчука в ті хвилини, коли йому бракувало слів, що той поспіхом заховався в кутку за купкою жінок.

— Значиться, я так думаю... Може, ми скривдили отця Пантелеймона... Значиться, біда в нього, кожен знає... А жити кожному треба...

— Найважливіше — це людина, адже кажуть так, — втрутилася Мультинюкова, і всі з подивом оглянулися на таку несподівану мудрість.

— Так... Адже радянська влада за кожного дбає. А це ж батюшка наш, отець Пантелеймон...

— Го-го! — глузливо кашлянув Лучук, і Рафанюк бисто оглянувся на Хмелянчука, але саме в цю мить схопилася з лави червона, як буряк, Олексина.

— А це що ж виходить? Конфіскували у нього землю чи ні? Треба було її забрати чи ні? Треба! Все зроби-

ли так, як належить! Мало той піп має? Ще йому чужою кривдою хочеться пельку напхати? Мало він з людей шкуру дер? Що це за балачки про попівську землю? Земля моя, і Макара, і всіх — кого тільки наділили! Бачили ви його! Оце так надумали.

Вона взялася в боки, роздратована, люта. Рафаянок відразу сів на лаву і замовк, наче йому заціпило. Овсієнко малював на столі геометричні візерунки і мовчав, не підводячи очей. Він відчував, що справа з попівською землею провалилась — і боявся Хмелянчука. Що зараз буде? Що можна зробити? Що треба зробити? Блискавично промайнуло в думках все — фальшиві рахунки, Казя, справа з лісом, з будовою, з різником.

Олексина оглянулась, ніби шукаючи здобичі, і напалась на Овсієнка.

— А ви що? Сидите й ані пари з уст? Хіба ж це чувана річ, що тут робиться? Хіба це радянська влада, в бідного забрати, а попові назад у пельку ткнути?

— Прощу заспокоїтись! — суворо мовив Овсієнко і підвівся. Не дивлячись у той бік, де відчував присутність Хмелянчука, оголосив начальницьким тоном:

— Є пропозиція, щоб землю, конфісковану свого часу, віддати назад священникові, з огляду на його тяжке матеріальне становище. Хто за це, прошу піднести руки.

Лучук схопився з місця.

— Де ж така пропозиція? Хто її ставив? Не було такої пропозиції!

— Неприпустима справа! — підвівся Петро, який досі мовчки сидів у кутку. Овсієнко шарпнувся, наче кінь, якого вкололи шпорою.

— А ви мене не вчіть, що припустимо, а що ні! Ніхто мене не буде вчити! Я веду збори, а не ви! Прощу голосувати!

Галас в кімнаті зростав. Люди зовсім розгубилися.

— Чому ж ви не підіймаєте руки?

— А за що голосують — віддати землю чи ні?

— Віддати.

— Еге, таке кажете! Спочатку ті голосують, що не хотять.

Тут і там непевно підвелось декілька рук. Наймити почали тупотіти ногами.

— Ніякого голосування! Не будемо голосувати.

— Старці! — кинула їм в обличчя Мультинюкова. Хтось кинувся битись. Овсієнко даремно силкувався перекричати цей галас.

— Товариші, заспокойтесь!

— Еге, буде тобі спокій! Дивіться!

— Вже з попом знюхався!

— Я знайду на вас спосіб! — grimнув, зрештою, розлютований Овсієнко, цілком втрачаючи самовладання.— Я вас навчу, де ви зараз!

— Ми знаємо, де ми зараз — у себе, в сільраді! — гукнув йому Лучук просто в обличчя.

— Нема чого нас лякати!

— Сам в тюрму підеш!

— Клич, кого хочеш! Тебе першого заберуть!

— Ми тебе не боїмось!

Хмелянчук, Рафанюк і ще кілька їх таємних прихильників тихцем втекли із зборів. Овсієнко залишився сам на сам з розлютованою юрбою. Вона наступала на нього дедалі грізніше. Вигукувала йому в обличчя все, що накипіло на серці за ці кілька місяців. Наче прорвало греблю — люди кричали голосно про те, що досі повторювали одне одному пошепки, на вухо.

— Своїми дівками в Синицях командуй, а не нами!

— Скільки тобі піп заплатив, що ти біля нього скачеш?

Овсієнко зрозумів, що не зможе їх вгамувати. Grimнув кулаком об стіл.

— Закриваю збори.

Одним рухом схопив папери з стола і поспіхом втік до себе, замкнувши двері на ключ. В кімнаті ще кілька хвилин кипіло, мов у казані, поки люди не сипнули на дорогу. Вони йшли до села, сперечаючись, гарячково розмовляючи. Дехто, охолонувши на свіжому повітрі, відчув раптовий напад каяття.

— Може, й не треба було так говорити...

— Еге! Самі ви вихопилися з тими дівками в Синицях.

— Мало що людина може сказати спересердя...

— А може, воно й неправда?

— Правда, адже ви знаєте, що правда.. Тільки за правду людей б'ють...

— Не такі зараз часи! Тепер наше право!

— Тільки хто його знає, що тепер буде?

- Страх вас бере?
— Чого там страх... Так тільки кажу...
Лучук напався на Петра.
— А ти, Петре, що собі думаєш? Довго будемо дивитись, що він виробляє?
Петро, нахмурившись, не відповів нічого. Лучук штурхнув його в спину.
— Ех, ти! Треба нам за це взятись! Ходім до Паленчиць!
— Я?
— Певне, що ти. Досить вже, хлопче! Візьми себе в руки!
— Добре тобі казати...
— Добре не добре, а я скажу — тобі слід було б дати по шиї за того Овсієнка!
— Мені?
— Кому ж, як не тобі? Сидів собі і дивився спокійно, мовби тебе це не обходило.
— А ти чув, що мені Овсієнко сказав тоді на виборах до сільради?
— Дивіться, який недоторканий! Як тебе прикладами в тюрмі товкли, добре було, а зараз...
— В тюрмі прикладами...— глухо мовив Петро. І знову все встало йому перед очима. Тюремна камера, дике завзяття — витримати, перетерпіти, не піддатись! Свідомість того, що хоч і стоїть самотньо проти стіни ворогів, хоча в цю хвилину він — лише стоптаний, закривавлений, побитий в'язень в кайданах, але ж він почуває за собою шелест червоних прапорів, горду пісню, що злітає в небо, далеку, але свою, рідну землю, від Збруча до Камчатки, могутню, чудову батьківщину, яку він представляє і якої не можна зрадити, навіть під найлютішими муками. А зараз одне слово Овсієнка відкинуло його, забруднило, спричинилось до того, що кожен міг дивитися на нього з недовірою, з сумнівом, навіть з підозрою. Він знову відчув, як серце йому заливає гіркота.
— Ти, брат, візьми себе в руки,— казав Лучук, збоку поглядаючи на потемніле обличчя Петра.— З цього нічого не вийде, треба раз назавжди покінчити.
— Так, так, правильно,— машинально повторював Петро.— Добре, підемо до Паленчиць,— вирішив він, нарешті.— Розповімо, що і як.
— Ну, бачиш,— зрадив Лучук.

Але вони не встигли. Того самого дня надвечір кризь снігові кучугури пробилось авто і зупинилося перед хатою старости. Прямо в глибокий сніг вистрибнув Гончар, з ним троє інших. По Ольшинах наче пробігла електрична іскра.

Виявилось, що вони знають усе. Розмовляли з Семеном, з старостою, із Сов'юками, з Лучуком. Розмовляли з Паруковою, з Макаром, і люди раптом заговорили під ясным поглядом Гончара. Адже вони знали його — він був свій чоловік, і добре було з ним поговорити. Петро бачив, що з села до поміщицького будинку, де зупинились ті четверо, без упину йдуть люди, і сам кілька разів виходив за поріг, щоб іти. Але за кожним разом його начебто щось відштовхувало. Навіщо йому туди пхатися? Щоб знову почути те саме? Тепер все й так буде в порядку.

Запихкотів мотор, але виїхав тільки один з прибулих разом з Овсієнком. Гончар з двома іншими поки що залишилися на селі.

Аж гуло в Ольшинах від пліток, новин і поголосок.

— Все знають! Я їм там ще додав, що тільки знав,— казав Макар.

— І про Синиці, і про цемент, і про деревину...

— І як пив у Хмелянчука...

— І про ту попівську землю...

Вранці пролетіла звістка, що Хмелянчука заарештовано і забрано до Паленчиць. Мультинюкова відразу побігла до його жінки, але та не схотіла сказати й слова.

— Хіба я що знаю? — хлипала вона, шморгаючи носом.— Прийшли і сказали: збирайтесь. То він і зібрався... Боже ти мій, боже, що воно діється, що це за світ! Чи ж зробив мій кому якесь лихо? Чи скривдив кого? Ні. За що ж це, боже милий, за що це все!

Мультинюкова якусь хвилину покрутилася в кухні і побігла на село да Рафанюка. Але той не схотів навіть пустити її до хати.

— Хворий я сьогодні чогось, навіть говорити не можу... Ідіть собі, ідіть!

— Що воно робиться! Ви тільки подумайте...

— Нічого я не знаю, нічого! — замахав він розпачливо руками.— Що мені до цього?

На другий день стрілою помчала звістка, що в Сини-

цях заарештовано і Вольського і різника. Парукова тріумфувала.

— Ще є правда на цьому світі! Скінчилося з ними, скінчилось! Чи ж я не казала, що скінчиться?

— Нічого ви не казали,— обірвала Олексина. Парукова відмахнулася від неї.

— Казала — як є радянська влада, то нічого іншого й не може бути. Хотіла б я тільки знати, візьмуть попа чи ні?

Це питання цікавило всіх. Поглядали на попівський дім, але там було тихо.

— Хто знає, може, й не займуть його.

— Батюшечка Пантелеймон, боже коханий,— розчулилась Мультинюкова.— Божа людина, ще й йому кривду робити?

За два дні всі вже знали докладно — заарештовано Хмелянчука, Вольського й різника. Впливла на поверхню велика махінація з деревом і цементом, в якій був замішаний і Овсієнко. Щоб покрити зловживання, він використав свій авторитет, довір'я, з яким населення зустріло людину, що приїхала із східних областей, щоб допомогти тут в організаційній роботі.

Піп принишкнув, не з'являвся ніде, і жінки, що, правду кажучи, із звичайної цікавості бігали зараз занести йому пару яєць, глечик молока, заставали двері замкненими, і попада не відчиняла ні на який стук, хоч напевно була вдома, бо де ж вона могла подітись. Постоявши трохи біля дверей, вони вертались назад.

На третій день Гончар прийшов до Петра.

— Не приходиш, то я сам зібрався до тебе.

— Що ж я,— зніяковів Петро.

— Ну, поговорити хотілося. Бачиш, нарobili тут дурниць, треба зараз по-справжньому братися до роботи.

— І ви до мене з цим? — тихо запитав Петро.

— Так, до тебе. Ти ж комуніст, в тюрмі сидів, тож годиться саме тобі братися до цієї роботи.

— До роботи?

Петрові перехопило подих. І раптом, наче прорвало якусь загату, наче розпалися обручі, які стискали йому серце, і все, що душило його, вирвалося на волю. В нього тремтіли руки, сльози душили горло, обривався голос. Але він хотів сказати все, все, нарешті вилити всю гіркоту, всю кривду, всі думки довгих днів і безсонних

ночей, коли він до самого світанку перевертався з боку на бік на своїй ряднині. Все! І тюрма, і чекання, і страшна дорога з тюрми додому, і радість, що охопила його серце, коли він побачив червоні прапори, і порив, і найглибша любов.

— Ти подумай тільки, здавалось мені... Адже могло все бути так, як першого дня... Все зіпсовано... Розігнав усіх, найгірших людей випхав наперед, оплював усе, знищив. Що мені зараз, як мені дивитися людям в очі, коли вони на все горло сміялися з того, що діється? Коли все це можна буде надолужити? Знову треба буде починати з самого початку, тільки тепер буде набагато важче! А могло б відразу, з першої хвилини, бути все добре, все в порядку! Навіщо це було? Як можна було надсилати таку людину — і стільки часу її тут тримати? Ти розумієш? Цей Овсієнко мусив знати, що в ньому втілюється тут Радянський Союз, радянська влада! Він тут був її представником. День у день було так, наче мені хтось плював в обличчя. Адже тут була і моя робота... Я говорив людям, перше ніж потрапив у тюрму, розповідав... А тепер що? Кожен мені міг сказати: ти брехав і брешеш зараз!

Його начебто підхопила непереможна течія. Говорив, говорив, як ніколи в житті, прямо в шире, ясне, злегка позначене слідами віспи обличчя Гончара. Начебто розмовляв з власним сумлінням, з самим собою в ті безсонні ночі, в ті тяжкі дні.

Гончар слухав уважно. Його ясні сірі очі дивилися з глибоким розумінням, і Петра знов підхопила хвиля признань. Він казав про себе, про ті дні, до ув'язнення, коли приїхав інженер Карвовський, щоб одурити селян, загарбати рибу з їх озера. Про Ядвігу — панну Плонську — і тільки тут раптом усвідомив, що це ж він уперше в житті признається комусь у тому, про що не знає ніхто на світі, — в тому великому коханні, що з нього нічого не вийшло, бо зрадила його темноволоса Ядвіня, бо надто довгими здалися їй ті десять років, які він мусив просидіти в тюрмі, — зрадила і вийшла за осадника. Вона зганьбила любов і щось більше. Зганьбила те, для чого він працював, у що вірив, за що боровся. Згасло почуття, але залишився жаль, болюча, роз'ятрена рана.

І знов він говорив про Овсієнка, про наймитів, про

попа, про те все, що було запереченням мрій, що падало камінням під ноги, що відбирало сон, спокій, роз'ятрювало в ньому почуття кривди і несправедливості.

Нарешті він скінчив. Його охопила смертельна втома і почуття порожнечі — ніби він вилив усе з серця і нічого вже не залишилося в ньому, ніби він вивернув себе навиворіт перед цією людиною, до якої вабило його найглибше, необмежене довір'я.

Якусь хвилину стояло мовчання.

Гончар сидів на лаві, склавши долоні поміж колінами, і з усміхом дивився в підлогу.

— Ё, брат... Як я собі пригадую... За громадянської війни жили ми на селі, я сам з селян... Сільце невеличке, при дорозі. Голод такий був, що й сказати ніяк... З'їли все, що тільки можна було з'їсти... А дорогою люди йшли, теж з голодного краю... По хліб. Ішли й ішли, день і ніч... чоловіки, жінки, діти. Страх дивитися... Чорні, жовті, худі, як смерть. Ну, й тиф, звичайно... То кожен ішов, поки міг, поки його не звалить з ніг по дорозі. А наша хатина була за селом, але недалеко, край дороги. Виходила моя мати — маленька така жіночка... Відколи пам'ятаю її — завжди була така сама — обличчя засмагле, аж коричневе, і волосся з сивиною... Не знаю, мабуть, у неї завжди таке волосся було, з сивиною. Батька я не пам'ятаю, умер, як я ще малим був... Тільки мати була в мене... То ми з нею жили, удвох. Хатина маленька, хазяйство блаженке... Отож, як те почалося на дорозі, виходить було моя мати. Рухлива була жінка, не любила сидіти склавши руки... Кличе мене: іди, Сергійку, порядок треба навести. На дорогу — і прямо до небіжчика. Я малий ще був, мерців боявся — ой-ой! А вона нічого. Перехреститься, і мерця за ноги. Ти, каже, Сергійку, не бійся, тут нема чого боятись. І не боялась нічого — ні мерців, ні тифу. Лопату було з хати візьме, балочка там невеличка біля дороги, то вона в цій балочці ями копала — і тих мерців у ями... Які там ями... Мати була квола, я — ще малий. Так, розгребе землю трохи, мерця туди, пісочком засипле, зверху приб'є. Щоб, каже, зарази не було. Страшенно я тих мерців боявся. Але що ж — мама тягне, допомогти треба. Я кволий був, десятий піт було з мене біжить від такої роботи... Та що робити... мама наказує... І не гримала, ні! Вона ніколи на мене не гримала... Тільки було

гляне на мене, а очі в неї голубі, голубі... Гляне: «А ти, Сергійку, що? Втомився? Який же з тебе мужик? Голодний? Нічого, Сергійку, нічого, перетерпіти треба. Зуби треба зціпити і своє робити. Аби тільки не піддатися голодові — ти думаєш, що його тільки хлібом задовольнити можна? Ні, синку, ти його сам можеш за горло схопити, і він тебе не збере... Зараз такий час, бач, що пазурами треба вчепитись, а своє робити... Ми ще дочекаємося свого, ти і я...»

Він з усміхом похитав головою.

— Не боялася тифу, ні... Теж за горло його брала. Було каже мені: «Бачиш, Сергійку, гарні часи, щасливі часи настають. Як же мені, їх не побачивши, вмирати? Жити треба!» Як я собі пригадаю... Як вона — в ті часи голоду, смерті, зарази — бачила на власні очі, що йде кращий час. Ну, й дочекалася старенька... В колгоспі тепер, працює... Міцна ще... Ех ви, як я тут на вас подивлюся та пригадаю собі... Що я пережив, повірити не можна — і голод, і холод, і ще гірше... А бач, добився свого... От так і вона... Проста собі жінка, селянка... Хто її там розуму вчив? А ви... вам усім хотілося б прийти відразу на готовеньке, тільки руки простягни й бери... Раю захотілося. А ти попрацюй трохи на цей рай, а ти потерпи, повоюй...

— Зі мною не те зовсім, — нетерпляче перебив Петро. Сергій підвів на нього свої спокійні, уважні очі.

— Я знаю, що з тобою не те... Але й ти... от бачиш, — люди завжди люди. Дуже поволі людина змінюється... Швидше фабрики збудуєш, швидше гори розкопаєш, ніж переробиш людину... Так воно вже ведеться... Бачиш, одне є лихо. Багато в нас таких, які життя своє віддали б за батьківщину, не вагаючись і хвилини, добровільно пішли б на смерть. Але працювати так день у день — це вже важче. Там — подвиг. І кожен піде на цей подвиг — майже кожен. Але так з ранку до вечора важко витримати. Зустрічав я таких не раз — скажи йому про партію, про батьківщину — йому аж горло стискає, аж сльози на очах виступають, щирі сльози, правдиві. Але десь там збоку та сама людина робить свинство — і якось не може стриматись, хоч і все розуміє. Ех, брат, коли б ти бачив ці всі роки... Куркуль, диверсант, бандит, саботажник... І, нарешті, дурні... Один дурень часом наробить шкоди більше, ніж десять ворогів...

— А Овсієнко — ворог чи дурень? Якось ти спокійно про нього говориш.

— Спокійно? Ні. Тільки, бач, я знаю таких, як Овсієнко. Він був непоганий хлопець свого часу — чесний, відданий. Взяли його на роботу надто рано, ще молоко на губах не обсохло. Там, у нас, він працював сумлінно. А сюди прийшов і розгубився. Інші справи, інші люди, ну, їй не зміг упоратись. Не пережив він цього, не проду-мав — і от — розгубився. Я вже знаю, що ти скажеш: треба було його підготувати... Звичайно, треба... Я, при-міром, як чогось не знаю, не боюсь запитати — що, як, чому? Знаю, що не такий уже я великорозумний. Але Овсієнко, наприклад, боявся цього: якщо запитаю, поду-мають, що не знаю нічого, дурень. То він і надолужував абияк, а це, звісно, не завжди вдається. Ти сам поду-май — хіба легко тут? От прийшла сюди людина... Зна-ти — це одне, а самому пережити — щось інше... І, зреш-тою,— люди є люди. Один твердий, до нього ніяк під-ступитись, а на іншого ворог знайде спосіб — не такий, то інший... Знаєш, я тобі скажу: коли б такому Овсієнко-ві наказали із зброєю в руках захищати батьківщину, він і хвилини не вагався б — пішов би, а як треба, то й загинув би... Але тут? Заплутали хлопця, заморочили йо-му голову, показали те, чого він не мав,— і захотілось йому раптом пожити іншим життям... Твердості не бу-ло — і от що вийшло...

— Треба присилати твердих людей, — мовив Петро похмуро. Сергій засміявся.

— Життя перевіряє людей. Міг собі Овсієнко ще сто років жити в Донбасі, і був би гарний хлопець, чесний працівник... Не завжди той, що поводитьсь як слід в од-них умовах, витримує в інших... Я таких знав, що не боя-лися куль, але їх нудило, коли вони бачили мишу... Буває... А я тобі ще скажу — те, що гние, вмирає, завжди мститься на тому, що живе, розвивається, іде вперед...

Петро дивився у вікно. Гончар підійшов і поклав йо-му долоню на плече.

— Знаєш, брате, що я собі часом думаю — нудно бу-ло б, коли б усе дали нам готове, намальоване, пофарбо-ване... Скісла б людина, занудилася б... Як я згадаю своє дитинство, життя... Нелегко було, ох, нелегко... І за-раз теж тяжко. Але знаєш — мені це більше до смаку...

Неспокійні ми люди і не можемо бути спокійними. Неспокійне серце в людини... Я радий, що мені припало жити саме в ці, а не в інші часи...

— Так... Тільки бачиш, часом бере злість...

Ясні очі Гончара потемніли.

— Злість тебе бере? Диви, який пан... Злість його бере... Ти щойно розповідав про своє ув'язнення... Хіба ти один?.. Ми не дістали задарма того, що маємо. Дивися — хіба хтось може порахувати ті кістки, що розсипані по сибірським шляху, ту кров, що пролилася в наших містах, ту роботу — страшну й напружену, над усякі людські сили, яку винесли на своїх плечах більшовики? Хто може порахувати безсонні ночі Леніна, надлюдську його працю, тяжке життя? Ти згадуєш свою тюрму, але, глянь, що було в нас. Хіба дурно дістали ми свободу? Навіть за сто років не добилися б ви того, що маєте зараз. Злість бере? А мене злість бере, коли я дивлюсь на тебе, коли я бачу, скільки в тебе амбіції, скільки в тобі образи і як ти недалеко дивишся... Ти дивишся на одного чи на другого дурня, що ж — люди всякі бувають... Але є щось більше від малих людей. Тебе жовч заливає, а я боюсь, що ти за деревами лісу не бачиш. Ти не думай про Овсієнка, люди можуть бути різні, і помилки можуть бути. Але ж зовсім не це найважливіше, зрозумій.

— Я знаю.

— Знаєш? А ти сам який? Диви, яка амбіція... Образи його, скривдили, лихе слово сказали... Ні, брат, як ти знаєш, що за тобою правда, треба за неї зубами і pazурами триматись, вперед пробиватись, робити своє. Амбіція... Сидів собі в кутку, казав: нехай все горить ясным вогнем, а я буду збоку... Як не схотіли мене, то й не треба.... Ех ти! Коли б ти повівся інакше, то й з Овсієнком швидше б скінчили.

— Могло б і без мене давно скінчитись.

— Само, га? Без зусиль, без труднощів? Надто б легко жилося, коли б усе так ішло, мов з води.

Він ласкаво обняв Петра.

— А ти не хмурся. Робота є, і є Радянський Союз, розумієш, Радянський Союз. Нехай і сто Овсієнків тобі на дорозі б трапилось... А ти зараз берися до роботи чесно, по-більшовицькому, перестань згадувати старе,

жити тією своєю образою. До роботи! Адже ти радянський громадянин,— засміявся він добродушно.

Петро міцно стиснув його тверду засмаглу руку. Сірі очі його засяли усміхом.

РОЗДІЛ 9

Ольга поверталася з курсів ніби в гарячці. Тисячі проектів, тисячі рішень. Підносила її молода, ясна радість, почуття власної сили. Поміж тим днем, коли вона виїхала з села, і сьогоднішнім днем, коли вона поверталась туди, минуло тільки три місяці. Але ці три місяці здавались їй, незважаючи на всю швидкість, з якою вони минули, велетенським відрізком часу. Навіки зникла десь та, давня Ольга, що хотіла так багато, а вміла так мало. Вона зараз уже знала, розуміла тисячі речей, про які раніше не мала навіть уявлення.

Дивлячись у вікно вагона, повторювала про себе ще раз: нормальна вага дітей, порції, калорії, пісеньки, розчин карболки. Вона вже бачила, знала, як усе налагодиться, як гарно піде робота. В неї аж тремтіли руки, щоб узятися відразу, сьогодні ж до цієї роботи. Вона вже клопоталася про полотно на фартушки — гарно було б одягти всіх дітей однаково.

І тільки, вийшовши з вагона і сівши на воза, що чекав на неї, вона згадала про Юзефа. Навіть не згадала, адже весь цей час, всі три місяці, він був, існував поруч з нею, вона відчувала його солодко й радісно. Але це був начебто сон, легкий, чарівний, привид якого навіває вдень усміх на уста. А зараз, за хвилину, цей сон мав справдитись.

Її не турбувала думка про те, яким вона його зустріне. Юзеф напевно був такий, як раніше, такий, як завжди. Він наповнював серце радістю, спокоем, певністю. Ольга почувала себе легкою і щасливою. Чого ж можна ще бажати, чого можна ще вимагати від долі, яка обдарувала її так щедро?

Адже почалося нове життя, в якому вона, Ольга, не буде тією давньою сільською дівчиною, приреченою на сіру безнадійну долю. Чекає її робота, дитячий садок, чесна праця з дітьми, яких вже не треба буде зачиняти

в хаті на замок, ідучи в поле, яких не треба буде в дощ і сльоту посилати по худобу, яких ніхто не буде штурхати, коли вони будуть просити хліба або картоплі. І Юзеф — його блискучі очі, його прегарний усміх, його голос, м'який і солодкий.

Ольга здалеку дивилась на колишній поміщицький будинок. Вона розмовляла із Сов'юком, який віз її, — про се, про те, що і як змінилося, що сталось, — але ця розмова начебто не доходила до неї. Високою загравою палала в ній радість, заливала її теплою хвилею. Там, у маєтку, буде дитячий садок. Треба негайно обійти хати, скликати жінок, розтлумачити, розповісти про все. Зрештою, з цим усім, напевно, не буде ніякого клопоту. Адже вони самі вирядили її на курси. Отже, все почнеться завтра — вона вже чула веселий щебіт дитячих голосів. Вона навчить їх тієї пісеньки, веселої пісеньки, яку співали там, на курсах.

І все йшло так, як мало йти. Дві великі кімнати в поміщицькім будинку вже чекали її, помиті, вишарувані. Двері в двері із школою.

А за тонкою стінкою була кімната Юзефа. Шар штукатурки, шар цегли, крізь які доходили навіть голоси. Це була кімната Юзефа. Так, так, він справді не змінився за ці три місяці. Так само солодко дивились його очі, так само блискали білі зуби в безтурботнім усміху, так само звучав голос. Тільки зараз тут була ще й дружина.

В першу хвилину Ольга не зрозуміла, не відчула нічого. Юзеф усміхався лагідно, як завжди.

— Моя дружина, — мовив він звичайним голосом, і Ольга машинально подала руку. Кинула на неї звичайний погляд — як глянула б на всяку іншу людину. Але за хвилину поглянула вже інакше — оцінюючим поглядом жінки.

Вона побачила очі — може, навіть і гарні, але скляні, без виразу, ніби очі ляльок, які вона привезла для дитячого садка. Гладеньке безвиразне обличчя, яке начебто щойно обмив дощ і не залишив на ньому нічого — жодної лінії, жодної риси, яка б щось промовляла. Порожнє, бездумне обличчя. Ольга хутко витягла долоню з її руки.

У дружини вчителя був начебто приліплений на устах приємний усміх, який не відбивався в її очах, не осявав

обличчя. Він лежав мов пластир на устах, коли вона дивилась на Ольгу опуклими очима ляльки.

Юзеф стояв поруч, усміхнений, як завжди, і дивився на Ольгу, як завжди, лагідно й довірливо.

Так, так, він не міг її кохати, звичайно, не міг. Зараз це для Ольги було ясніше, ніж тоді, коли він їй в цьому признався.

Вона повернулась до себе в кімнату, вже повну дітей. Вони щебетали, як пташки, юрбилися в кутку, де лежали іграшки, качалися по підлозі. На вікнах звисали червоно-фіолетові фуксії, білили завісочки, гаптовані рушнички висіли на стінах. Саме так, як вона уявляла собі все це на курсах в Луцьку. І Ольга розсміялася веселим сміхом, аж оглянулись на неї з-над іграшок блакитні, сірі й карі оченята, смішні й поважні.

Вона сіла на підлозі і зав'язала малій Паруківні порізаний палець. Яке життя, яке невимовне життя почалося з того дня, коли прийшла Червона Армія! Курси, повернення на село, а зараз уся ця малеча, зібрана до купи в кімнаті, саме такій, як вона мріяла.

І був ще Юзеф, все ж таки був ще Юзеф.

Вона взяла дітей за ручки і заспівала. Вони поволі кружляли по кімнаті, незграбно переступаючи ніжками, дивлячись їй прямо в рот. Вона співала веселу мелодію про пташку, яка літає над водою, і мимоволі стримувала голос, в якому бринів, звучав, виривався на волю радісний сміх.

Надвечір матері почали приходити за дітьми. Першою прийшла Парукова. Вона стала біля дверей, шморгаючи носом, пильно оглянула кімнату, потім голосно висякалася в краєчок хустки і підійшла до дітей, які сиділи біля полицки з іграшками. Нахилилася і взяла в руку краєчок простеленої на підлозі домотканої ряднини.

— Е-е,— мовила вона зневажливо.

Ольга підвелася.

— А хіба що?

— Сільської роботи...

— А якої ж вам треба?

Парукова здвинула плечима.

— Адже це дитячий садок. Можна було б привезти з міста.

— А це що — не годиться?

— Та ні... Але все ж таки... Нехай би дітлахи мали...

Парукова глянула на дівчину скоса.

— Ну, певне,— що тобі, твої діти, чи що?

— Сільське — то вже й муляє? А як по долівці голим задком їздило, то було добре, га?

— Хто каже, що добре? Але, як не кажи, краще... Нехай би мали.

— Забираєте дітей, чи як? — запитала Ольга, намагаючись стримати злість.

— Певне, певне, вечорі вже, треба забирати. А ти мене не підганяй. Я до себе прийшла. Схочу — ще посиджу, схочу — піду. Подивитися треба, як ти порядкуеш. Адже сказано ясно: має бути контроль.

Ольга знизала плечима.

— І сердитись нема чого. Ти — вихователька: за це тобі платять. А я мати, виходить, маю право подивитись, як і що з дітьми.

Вона позбирала свою черідку і рушила до дверей, несучи на руках найменше.

За стінкою заплакала дитина. Хлопчик Юзефа. Його не віддали до дитячого садочка. Юзеф сказав, що йому краще бути з матір'ю. А зараз він плакав довго, довго, і мати, видно, зовсім не звертала на нього уваги. На мить Ользі захотілось зайти туди, взяти на руки, заспокоїти малого, але вона стрималась. Адже там була та, інша — мати.

Зрештою Ольга хутко переконалася, що та не любить дитини. Крізь стінку часто було чути плач малого і дуже рідко голос Юзефа. Мати майже ніколи не розмовляла з дитиною. Мимохіть Ольга, працюючи майже цілий день за стіною кімнати вчителя, хутко взнала його життя. Вона знала — дружина Юзефа встає пізно. До полудня ходить розпатлана, в бруднім коричневім халаті, в стоптаних черевиках, гукає пронизливим голосом на робітницю, яку привезла собі звідкілясь. Заглядає в горщики на плиті, вдаючи, ніби вічно зайнята. Ольга не могла зрозуміти, що, власне, могли робити ці дві жінки в двох кімнатках. Потім дружина вчителя сідає біля вікна і бездумно дивиться на дорогу, де лише зрідка з'являються перехожі — жінки, які приводять дітей, мужики з села,— знайомі вже люди, яких вона бачила сто разів.

Зустрічаючи потім Юзефа, Ольга не могла позбутися думки, що тут щось не гаразд. Минало кілька хвилин, розчинялися двері, з'являлося плоске гладеньке обличчя,

і жінка казала своїм неприємним, начебто липким голосом:

— Дитинко, обід!

Юзеф клав дитячі книжечки, які записував до каталога, і відповідав дружині із своїм гарним усміхом:

— Іду, кохана.

Так само, як він казав Ользі. І Ольга мимоволі поглядала на нього скоса. Учитель пояснював їй потім:

— Я сказав: кохана? Зрозумій, я не можу, не хочу мати пекла в домі. Хочу, мушу мати спокій. І такою ціною я його маю. Між нами нічого нема, я її не кохаю, Ольцю, ти ж розумієш, але намагаюсь зберегти гарні стосунки. Адже це не має ніякого значення. Ти розумієш, коли б не дитина...

Ні, Юзеф зовсім не змінився. В нього були ті самі темні, солодкі очі, той самий ніжний, привабливий усміх, м'який, начебто оксамитний голос.

Але в Ользі щось змінилося. Раз у раз вона ловила себе на тому, що все менше й менше думає про Юзефа. Дедалі більше місця посідають в її серці діти, робота, дитячий садок. Вона вже не чекала з тремтінням у серці випадкових зустрічей з коханим, не вибігала в коридор, сподіваючись, що й він вийде, не дивилася в його очі так довірливо, як раніше.

Усе частіше охоплювали її зовсім інші думки. Хто, власне, був Юзеф? Ольга дедалі виразніше відчувала, що він їй чужий. Не тому, що виховався в далекому місті, не тому, що не переломив з селом чорного хліба тяжких днів. Не тому, що не носив ніколи личаків. Але він був справді чужий,— адже він не знав нічого про ті справи, які для неї були найближчі, найдорожчі, якими Ольшини жили стільки років. Сашко... Юзеф слухав її оповідання про брата, начебто якусь страшну казку. Нічого не означали для нього слова: карцер, лист на волю, кайдани. Він не знав нічого про сервітути, про осадників, про все те, що найдужче боліло їм, з чого складалася історія села. Він працював, чесно працював у школі. Але по суті його аж ніяк не обходило те, що зараз діялось на селі.

І ця — дружина,— Ольга переставала вірити тому, що він казав. Адже він був і з нею так само лагідний, любий, так само посміхався до неї, як до Ольги. Він навіть не завдавав собі труднощів знайти інші слова. Так

само, як Ользі, казав дружині: «дитинко, кохана», начебто хвилинами помилявся і забував, хто саме зараз поруч з ним.

І якось непомітно згасав, зникав Юзеф з її серця. До того ж на це просто не було часу — з ранку й до вечора все забирав у неї дитячий садок. Малесенькі дитячі ручки, тупіт маленьких ніжок по підлозі. Вони вже навчилися співати пісеньки, вже тягли мелодію кумедними тонесенькими голосками. Ольга співала разом з ними — і раділа знов і знов і з тих білих завісок, і з тих фуксій, що квітли на вікні, і з того, що перестало боліти вушко в найменшої Галі, і що Владек став менше заїкатися, і навіть Парукова перестала скандалити і вигадувати все нові й нові претензії.

А з часом виявилось навіть, що Юзеф зовсім не такий гарний, як їй здавалось. Щось неприємно м'яке й безхарактерне було в його запалім, мов у дитини, підборідді. Це вже не зворушувало її, а дратувало. І, зрештою, вона просто не мала часу на зустрічі, на прогулянки, на розмови; було стільки куди важливіших справ, ніж Юзеф. І раптом вся ця історія стала здаватися сам Юзеф, начебто вона ніколи в житті його не кохала.

А дні йшли. Прислали нові моделі іграшок. Несподівано виявилось, що все це куди простіше, ніж вона думала раніш, що, наприклад, з шишок, з каштанів, з папірців, з камінців можна робити невеличкі чудеса; і Ольга показувала, допомагала незграбним дитячим пальчикам — і раділа, побачивши, що виходить з-під цих пальчиків. Все більше було речей в дитячому садку — все більше дітей прибувало до нього. Навіть найбільш недовірливі, що спочатку придивлялися до всього скося, зустрічали тепер Ольгу усміхом і добрим словом. Вже потрібна була додаткова кімната, і довелося взяти на допомогу Тосю Кальчуківну, бо сама вона не могла вже вператись.

А дні минали. Невиразною луною доходили до Ольги відгомони суперечок, пригод, сільських бур і хвилювань. Навіть зима прийшла якось непомітно — коли не працюєш на полі, все це стає не таке важливе, забирає менше уваги. Адже зима зовсім не давалася їм взнаки, бо дитячому садочкові привезли стільки дров, що без упину гудів вогонь в печах, і було тепло, так тепло, що діти ски-

дали всі хустки і ватянки, в які закутували їх удома, і гралися в самих платтячках — гордість і щастя Ольги — в платтячках з матерії, присланої їм здалеку, синьої з червоним.

І тільки пізно ввечері, біжачи додому, вона раптом чула, як рипить під ногами сніг, бачила, як він лягає великими кучугурами вздовж дороги, як вкриває хати білими пластівцями. Тихо спить село — тільки там, біля річки, миготить у вікні вогник. Ольга раптом згадала Ядвігу. Вона, мабуть, ще не спить. Що вона робить тепер? Слід було б колись забігти, подивитись. Адже відколи повернулася з Луцька, не бачила Ядвіги.

Раптом попідтинню майнула тінь. Ольга прискорила кроки. Темний силует нагадав їй осадника. Але ні, це було неможливо. Хожиняк зник уже давно, його не було тут. Хто ж це міг бути? Ольга поміркувала хвилину, але раптом згадала про обіцяне полотно на фартушки для дітей і знов поринула думками в свій дитячий садок.

Тінь майнула біля будинку. Щось легенько стукнуло у вікно. Ядвіга схопилася злякано. Ще раз стукнуло — обережно, настійливо. Затамувавши подих, вона побігла до дверей, повільно відсунула дерев'яний засув.

— Нема нікого?

— Ні.

Хожиняк обережно увійшов у сіни. Ядвіга дивилася на чоловіка широко розкритими очима. Він був неголений, шорстке волосся бороди безладно облямовувало його обличчя. Одежа висіла на ньому лахміттям. На мить він зупинився на порозі.

— Завісь вікно.

Тремтячими руками Ядвіга взяла хустку, завісила вікно, потім повернулася і глянула на чоловіка, як на привид з того світу. Йй здавалося — він загинув, зник навіки, назавжди пішов з її життя. І от повернувся. Вона з жахом дивилася в чоловікове обличчя, худе, змарніле. Хто він був, ця чужа людина, дитину якої вона носила під серцем?

— Сюди ніхто не прийде?

— Ні. Хто ж би міг сюди прийти?

— Дай мені кожух, білизну, чоботи.

Ядвіга мовчки відчинила шафу, витягла речі, подала чоловікові.

— Бритву, теплої води. Мені треба поголитися.

Вона поспіхом знайшла все. Хожиняк сів у брудній подертій білизні біля стола. Запінилося мило. Вона безвільно стежила поглядом за кожним порухом бритви, яка залишала на обличчі гладеньке блискуче місце.

Хожиняк обтер пальцем бритву і вперше за весь час глянув на дружину.

— Ну, як тут?

Ядвіга здвигнула плечима. Про що він, власне, запитував?

— Розсідаються ширше, га?

Вона не відповіла. Він уважно оглянув в дзеркалі роздряпаний бритвою прищ, з якого виступила краплинка крові.

— Ну, що, хазяйнуєш якомсь? — запитав він її начебто з обов'язку, не чекаючи навіть відповіді. Провів долонею по голеній щоці.

— Хліб є вдома? Приготуй мені на дорогу.

— На дорогу? — запитала вона машинально.

— А ти що ж думаєш? Що я буду тут сидіти, щоб вони мене схопили? Не дочекаються.

Він скинув зопрілі онучі, старанно замотав ноги шматками чистого полотна.

— Бачиш, справи так складаються, що треба тікати. Затяглося все це довше, ніж здавалося. Але ми почекаємо, почекаємо.

Він старанно натягнув довгий чобіт.

— А ти могла б принаймні помастити чоботи.

— Я не знала...

— Чого ти не знала? Що будуть мені потрібні? Як не є, завжди треба помастити. Тверді, як камінь. Не питалися тут про мене?

— Ні.

— Ну, звичайно. Заворушився цей твій... Іванчук?

Ядвіга заціпеніла. Враженими очима глянула на Хожиняка. Хто він, власне, був, цей зайда, який насмілювався так говорити? В ту хвилину, як він увійшов до хати, він здався їй зовсім іншим — незнайомим. Але потім зрозуміла, що просто забула, який він має вигляд. Стерлося в пам'яті його обличчя; тільки трохи згодом вона поступово почала знаходити в ньому знайомі риси. Але ж було щось зовсім чуже в тоні його голосу, в ставленні до неї самої. Час і події, які пройшли над цією людиною, абсолютно змінили її, виявили обличчя

зовсім інше, ніж те, яке вона знала. Лягли біля уст глибокі лінії, що таїли в собі упертість і лють. Загострилося, схудло обличчя, блакитні очі начебто вицвіли. Він звертався до неї, мов до чужої людини, не чекаючи відповіді, мабуть, заклопотаний до краю якимись своїми, невідомими їй, справами. Зовсім зникла та несміливість, з якою він завжди ставився до неї.

— Знаю, знаю. Тут всі вони заворушилися. Ну, побачимо. Почекаємо, поживемо, побачимо. Прийде час — у мене добра пам'ять, о, добра.

Він одягнув кожух, високу шапку. Стояв перед нею високий, широкий від теплої одежі.

— Ти хазяйнуй собі якимось, думаю, що вони тебе не займуть.

— А ти?

— Бачиш, так складаються справи, що треба тікати. Надто гаряче зробилося навколо мене.

— Навколо тебе? — не зрозуміла вона.

— Ну, там, де я був. Треба буде на деякий час зникнути з очей. Зрештою, найважливіша робота іде тепер за кордоном. Я піду на угорський кордон.

— На угорський кордон?

— Що ти повторюєш, як папуга? Звичайно, треба йти. Мабуть, це затягнеться ще й на зиму, починати можна буде тільки навесні. Зрештою, це залежить... В усякому разі зараз я тут непотрібний. А вони про мене тут що кажуть?

— Не знаю.

— Нічого не знаєш, звичайно. Дитячий садок якийсь зробили, га?

— І школу...

— Ага, і школу... А земля?

— Поміщицьку землю поділили. І Оцінок.

— Дивіться, дивіться... Ну, тепер зима, нехай собі ділять. Побачимо, хто буде косити.

Він застібнув кожуха, сховав у пазуху пакуночок, поклав в торбу харчі, які вона принесла з комори.

— А ти нічого не бійся. Це ненадовго. Тримайся.— Він закинув торбу на спину, аж хруснули в'язи. Завагався на хвилину.

— Слухай, Ядвіню, можливо, тут хтось прийде до тебе.

— До мене?

— Ох, яка ти! До тебе, звичайно, до тебе або до мене, як хочеш. Можуть попросити ночівлі, хліба, показати їм дорогу, розумієш?

В Ядвіга мутилося в голові. Вона не розуміла нічого, але, машинально відповіла словом, яке дійшло до неї.

— Розумію.

— Ну, от. Виглянь-но з хати, чи нема когось поблизу.

Ядвіга слухняно вийшла з сіней. Навколо стелилася біла пустка, трохи темніша над озером. Засніжене гілля тяглося в тиші до мертвого неба. Вона роздивилася навколо і знову повернулася до хати.

— Нема нікого.

— Ну, добре. Бувай здорова.

На мить він притулив її до себе. Вона відчула гострий запах кожуха, швидкий дотик чоловікових уст на обличчі. Порипуючи чобітьми, він обережно вийшов з хати.

Ядвіга безвільно рушила за ним. Дивилася, як він іде стежкою, на диво високий і широкий, в грубій кожусі, з безформною сумкою на плечах. Він озирнувся ще раз і махнув рукою. Вона стояла на порозі, не почувуючи, як щипає її мороз, і бездумно дивилася в білу порожнечу. Раптом вона відчула десь у глибині тіла коротке тремтіння. Ворухнулася дитина.

Ядвіга повернулась до хати, де коптів каганець, вимальовуючи на стінах хисткі тіні. Так, він пішов. Вона знову залишилася сама в цім великім порожнім будинку. Тріщала підлога. На мить їй здалося, що от зараз тяжко зачовгають стоптані черевики і ввійде до кухні мати. Але ж мати вмерла — ну, так, вмерла ще у вересні, на самім початку. І двері з сіней не зариплять — до неї ніхто не прийде. Немає Стефека, не зайде ніхто з села. Чому? Всі відійшли від неї, покинули, мовби зачумлену. Вони працювали, боролися, були заклопотані своїми справами, а вона, Ядвіга, нікому не була потрібна. На ній була пляма.

Поволі потяглися важкі дні. Часом Ядвіга з жахом думала про те, що, зрештою, повинен настати день, коли вона народить дитину. Хто до неї прийде, хто їй допоможе? Зростала в ній таємниця, про яку не знав ніхто... Не знав навіть батько дитини. Вона не шкодувала, що не сказала йому. Коли б він дивився на неї не

таким байдужим, чужим поглядом, напевно помітив би й сам. Що ж, не помітив — тим краще. Нехай вже вона сама прислухається до голосу у власнім тілі, переживає те, що відбувається в ній, поза її свідомістю, поза її участю.

Одного дня з'явився до неї той обіцяний «хтось». Вона байдуже дала йому Хожинякову одягу, байдуже пояснила, як пройти. Це її не обходило. Вона зраділа, коли він, нарешті, пішов. Він і ті троє або четверо, які прийшли після нього. Ніщо не скаламучувало тиші старого будинку. Тільки вперто цокотів годинник, відмірюючи хвилини, і рипіла підлога, і хробак точив, дерево, і з легеньким шелестом обсіпалося вапно із стін.

Дедалі частіше охоплював її жах, нез'ясовний, незрозумілий. Кого вона боялася? Снігової пустелі, яка стелилася навколо, того, що мало прийти? Спогадів про ті давні події, які вже минули?

Зима настала сувора й тяжка. Високі кучугури снігу лежали попід вікнами. Ядвіга промітала тільки стежку до хліва, а далі лежав незайманий сніг. Йї нікуди і ні для чого було йти, не приходив ніхто і до неї. Вона дичавіла все більше. Сніг засипав усі переходи високими заметами, зростав у велетенські скирти, замурував вікна. Вона палила в печі дровами, які склав Стефек ще восени в коморі, харчувалася молоком, яке давали дві корови, коржами із змеленого на жорнах зерна. Коли в неї вийшла сіль, вона стала їсти без солі, аби тільки не йти на село. Йї здавалося, що вона не витримає людських поглядів, не витримає очей, які будуть обмацувати її з ніг до голови. Тепер кожен допильнує, побачить, що вона вагітна, що вона не тільки була дружиною осадника, але й буде матір'ю його дитини. Йї здавалось, що вона віддасть на посміх, зрадить перед очима усіх те, що досі ховала в найглибшій таємниці. Тепер уже ніхто не матиме сумнівів.

На селі мало нею цікавились. Здавалося зрозумілим, що вона не приходить — навіщо ж мала б ходити? Зрештою, сніг був такий високий, що йї, напевно, тяжко було пройти. Люди знали, що вона жива, бачили вузенький димок, який часом здіймався з димаря, виразно вимальовуючись понад вершинами голих вільх, а решта нікого не цікавила.

Вряди-годи Ядвіга замислювалася — що з нею, власне, буде? Адже треба буде покликати когось, приготувати щось. Але її думки не сягали далі. Десь на дні серця таїлася надія, що перше ніж доведеться щось готувати, все якось скінчиться. Як саме — вона не знала. Та коли годинами сиділа біля запорошеного снігом, заснованого морозними візерунками вікна, нерухома й бездумна, їй здавалось, що так можна непомітно увійти в смерть, без зусилля можна переступити непомітну грань, яка відділяє життя від смерті, згаснути, умерти непомітно й спокійно — як умерла її мати, без хвороби, без боротьби із смертю. Вона забувала про свої роки і думала, що так може бути і з нею.

Та скоро Ядвігу покинув цей сонний мертвий спокій. Раз у раз вона відчувала, як ворухиться в ній дитина. Вона міцно штовхала маленькою ручкою або ніжкою, жила, зростала, існувала. Мала якісь свої власні права, вже починала жити власним окремим життям, переставала бути частиною її тіла. Її лякали ці рухи дитини, які наказували вийти з цієї сонної мертвоти, наказували думати, зважуватись на щось. Вона почала хвилюватися, відчувати невгамовний жах, що його ніяк було заспокоїти, нічим було пояснити. Він приходив, цей жах, хапав її в холодні лещата, божевільним розпачем стискав серце. Дитина жила, дитина чогось вимагала, і Ядвігу проймає жахом від свідомості того, що вона не вмирає, що це нове життя вимагає від неї чогось настійливо, міцно, владно.

Одного такого вечора Ядвіга вийшла з дому. Ніч була ясна від снігу, чорними тінями вимальовувалися будівлі й дерева. В білому сяйві потопав світ. Ядвіга зупинилася, прислухаючись. Смертельна тиша стояла над землею, аж дзвеніло в вухах.

Але в цій тиші не було спокою. За хвилину Ядвізі здалося, що десь близько, зовсім поруч, лунають кроки. Тільки відчувши в скронях болісний стукіт крові, вона зрозуміла, що це б'ється так голосно її власне серце. Воно защеміло боляче — і знов затріпотіло, злякавшись невідомо чого.

Ядвіга глянула в бік села. Але не видно було нічого. Все вкривав, стирав білий одсвіт снігу.

Раптом вона злякалась, що стоїть одна серед цілковитої пустки, далеко від усіх і всього, і знов болісно

затріпотіло серце. Вона відчула холод і повернулася назад, додому. Було пізно — але їй зовсім не хотілося спати. Вона з жахом думала про ту хвилину, коли треба буде, нарешті, лягти в ліжко, пережити те, що останнім часом переслідувало її без упину, — жах — нез'ясовний, незрозумілий, що брався невідомо звідки. Невиразне почуття, якого вона не могла збагнути, з яким не могла боротися.

— Нема чого боятись, — беззвучно повторювала вона побілілими губами.

На мить Ядвіга спробувала уявити собі обличчя Петра, обличчя Гончара, якого бачила кілька разів на селі, але з мороку виглядав тільки косий погляд Хмелянчука і неприязні очі Параски.

Раптом так виразно, що вона оглянулася, залунав поруч голос Хожиняка — придушений шепіт, такий, як тоді, коли він вночі приходив до неї. Ні, його не було, двері були замкнені, на стіні колихалися хисткі тіні — більш нічого. «Коли б хоч він був тут зараз», — поміркувала вона і замислилася, чи справді так було б краще. Вона вже нічого не розуміла, нічого не відчувала, крім жаху, який стискає серце міцною крижаною долонею, здушував горло, прикрим тремтінням пробігав по тілі.

— Чого ти боїшся? Чого ти боїшся? — промовила вона майже вголос і злякалася власних слів. Задубіли пальці ніг і рук, стукотіли зуби. Ядвіга стиснула щелепи, але це не допомогло. Болісне тремтіння охопило все її тіло, тріпотів кожен нерв, кожна жилка. Вона відчула, як на чолі виступають холодні краплинки поту. Тривожно застукотіло серце — і знов начебто завмерло. Крикнути — ах, яка була б полегкість, коли б можна було видушити з себе голос, розітнути зачароване коло, зламати страшний обруч, що стискає її дедалі тісніше.

Але вона не могла розтулити конвульсивно зведених щелеп. Жах зростав до недосяжних розмірів, пригнічував — з нею діялося щось незбагненне, понад людську уяву, понад людські сили. Умерти, умерти, впасти трупом на місці, аби тільки визволитися від цього страшного й жахливого почуття.

— Умерти, умерти! — благала вона в просторинь, благала когось невідомого — не бога. Ні, не було бога за холодною завісою зимового неба, не було бога вже давно, якщо він міг спокійно дивитись, якщо він не до-

поміг, не остеріг її тоді, в той страшний день у влукськім костьолі, коли вона вінчалася з осадником, коли вона стала дружиною Хожиняка — вона, Ядвіга, сестра Стефека, вона, якій залишив ту пачку листівок Петро.

Ні, він не дав знаку, не застеріг, а наказав зважити ті десять років, незрозумілих, страшних десять років Петрового ув'язнення.

І от оманю виявилися ті десять років, а дійсністю був Хожиняк — і те невідпорне, страшне, що діялося з нею.

Ядвіга сиділа біля стола, затопивши пальці у волосся. Жах поволі зник — закам'яніло, затерпло тіло, обсипане крижаним тремтінням, — воно вже не відчуває нічого. Є звичайний день, звичайна ніч. Нічого не діється, нічого не може статись. День по дневі, день по дневі йтиме сіре порожнє життя. Там, на селі, воно буде вирувати, зростати, мінятись. Але це все не торкнеться її. Адже вона, Ядвіга, сама зробила це, сама вирішила свою долю.

Кіт, що дрімав біля печі, підвівся і, потягнувшись, підійшов до стола, потерся об ноги Ядвіги. Вона нахилилась і погладила м'яку, пухнасту спину. Принаймні хоч це живе створіння було біля неї.

І тоді вона знов подумала про те інше, про яке ніколи не хотіла думати. Відчула тремтіння — це ворухнулось невідоме створіння, дитина її й Хожиняка. Коли ж це буде? — порахувала вона на пальцях. Так! Всьому можна було повірити, тільки не цьому. Воно начебто було поза реальним світом; Ядвіга знала, що воно є, і разом з тим не знала. Вона не могла уявити, що настає день — і воно з'явиться на світ, почне існувати, треба буде брати його на руки, годувати, шити для нього сорочечки. Нереальним було те, що діялося навколо неї, і ніяк було уявити те, що буде за чотири місяці.

Її охопила сонна знемога, тупа байдужа втома, як завжди після нападів жаху. Але жах ще був, він причаївся десь в глибині, стримів тонкою голкою в таємних закапелках тіла.

Ядвіга підвелась. Треба було йти спати.

Вона підняла руки, щоб витягти шпильки з волосся. І так завмерла. Це вже не була омана чи стукотіння власного серця. Почулися кроки. Численні кроки. Серце закалатало десь у горлі. Ядвіга враженими очима

глянула на двері. Хтось постукав міцно, рішуче. Вона розкрила уста, щоб крикнути, і не змогла.

Двері відчинилися. Увійшли — Гончар, міліціонер, якого вона начебто десь бачила, ще якийсь чужий і — Петро.

Ядвіга відчула раптову полегкість — тут був Петро. Але серце тріпотіло, нестерпно калаталося, било на сполох. Кров стукотіла молоточком у скроні.

— Ядвіга Хожиняк? — запитав міліціонер, і Ядвіга кивнула головою, хоч на мить їй здалося, що це йдеться зовсім не про неї. Ім'я було те саме — але прізвище?

Петро стояв біля дверей і дивився похмурими очима. Так, це була вона, Ядвіга. Чорні тіні під очима, набрякле обличчя вагітної жінки. Дружина осадника Хожиняка — та сама Ядвіня, про яку він думав у в'язниці довгими тяжкими днями. Якими ж словами, що їх не міг ніхто почути, розмовляв він у тюремній камері із смутною дівчиною, що залишилася в далеких Ольшинах! Там, в цій камері, шум озера, і шелест очеретів над річкою, і пахощі лісу й материнки на піскуватім пагорбі завжди з'єднувалися для нього з постаттю Ядвіги, з поглядом похмурих темних очей, з довгими косами, з тим усім, що було між ними і ніколи не вийшло на світ. Це була та сама Ядвіга.

Їй, саме їй, дав він на схованку папери, найбільше, найважливіше, що було в нього. Їй одній довірився в хвилину небезпеки. Їй залишив те, що дали йому на певну, надійну схованку. Десять років — а він і не думав, що роки можуть мати значення. І от виявилось, що мали. Та ще й яке!

— Де ваш чоловік?

Ядвіга ворухнула вустами, з яких відпливла вся кров. Блискавицею майнула думка — ішов додому — спіймали? Але ж він не подавав ознак життя вже віддавна, відколи пішов на той угорський кордон.

— Збирайте речі, — сухо мовив міліціонер. Ядвіга не зрозуміла. Оминувши поглядом Петра, вона ступила до Гончара. Той пояснив. Ядвіга пронизливо скрикнула. Простягнувши руки, ступила крок — до Петра. Уста її тремтіли, очі стали круглі від жаху.

— Петрусю!

Уперше вимовила вона вголос це пестливе ім'я. З глибини серця вона волила до Петра. Не до того Петра

якого знала, з яким розмовляла, який зараз стояв, мовчазний і похмурий, біля дверей,— до Петра її дівочих снів, про якого розповідала їй солов'їна пісня, ім'я якого шепотіло озеро, до Петра її похмурих, самотніх, отруєних днів, коли крім нього не було нічого радісного на всій широкій землі.

І Петро почув цей поклик, аж до глибини, до дна серця. Це волила не та Ядвіга, яка відійшла, зрадила, а та смутна дівчина, яка приходила до нього в тюремну камеру спогадом про рідну землю, шелестом озерної хвилі, таємною тугою вечорів над рікою.

Щось раптом стиснуло йому серце, залило хвилию жалю, нестерпного, щемливого співчуття. Він побачив її, самотню, покинуту, безпорадну, проти чужих і ворожих людей.

Раптом натрапив поглядом на обличчя Гончара — і злякався самого себе.

Хто вона була, Ядвіга Хожиняк? Дружина осадника, що змогла забути його, Петра, Сашка, який вмер у в'язниці, тяжке життя рідного села, де вона зростала і виховувалась, що змогла перейти до табору ворогів. Адже й потім, як вони довідалися про те, заходив до неї Хожиняк, і Петро був певен, що вона допомагала йому. Заходили до неї й інші... Хто знає, до чого спричинилася її допомога? Вона сама цього схотіла, сама обрала свою долю. За дні туги, за погляд темних очей, за благальний поклик блідих уст хотів він відступитися від усіх — тих, що боролися, тих, що загинули, тих, що зараз в надсильній праці змагалися, рвали сітки, які розкидали вороги навколо них.

Адже Ядвіга була теж споріднена з ними — з ворожим табором.

Він нахилився і допоміг зав'язати клумак. Він бачив, як жінка стиснула губи, як потемніло її обличчя. Вона вже не озветься, не попросить, вже мовчки бере на себе свою долю. Руки їй навіть не затремтіли — вона висипала в мішок збіжжя, брала з полиці буханку хліба — спокійно, розважливо, начебто йшлося про виїзд до містечка, про звичайну щоденну подорож.

Їй допомогли зібрати речі. Вона вийшла з мертвим обличчям, сіла на санки. Коли коні рушили, навіть не обернулася, не глянула на дім, на село.

Гончар підійшов до Петра.

— Ну, що ж, брат...

Петро мовчки, не дивлячись, стиснув йому руку. І, стежачи поглядом за санками, які від'їздили в напрямі до станції, поволі зникали, ніби танули в нічній темряві, відчув раптом суворість днів, які наступили і які не могли бути інакшими.

РОЗДІЛ 10

Прилинув з моря вітер, і попливли буйні води в далекий край. Зашелестіли, захлюпотіли, загомоніли тисячі струмків, білою гривою зашумувала ріка, потонули в каламутних чорторнях набрякли бруньками лози. Ще не виглядали квіти з землі, ще не насмілилося листя розірвати коричневе своє сповиття, та вже дихало все весною, і вітер, теплий і поривчастий, торкав обличчя радісними крилами, збуджуючи в серці тривогу і безпричинну радість. Вже гомоніли ночі переक्ликом пташиних зграй, десь високо-високо в небі линули птахи з теплих країв, з далекого вирію, вже на поймища прилітали качки, і пташиний гомін летів по воді, швидкий і тривожний. Попливли човни, дуби по всіх протоках, по озері, по тихих затоках і бистрині. Поринали сітки в воду, поблискували кинуті вправною рукою остроги, хлюпотіли сачки. Ловило село рибу — для себе, а не для інженера Карвовського — за обіцяну, так і не здійснену комасацію. Ловило село для себе, уперше тільки для себе.

І начебто весняний вітер і високі весняні води зміли з серцець пожадливість і лють. Здавалась людям ця весна інакшою, відмінною від усіх, які вони пережили досі. І справді вона була інакша, була буйна й шумна, як весняні буйні води.

Не стало Хмелянчука. Затих зляканий піп. А зрадливі баби пояснювали все по-своєму.

— От хигруни...— зітхала Мультинюкова.— Подумати тільки, як вони хотіли нас одурити... Казала мені Мелашка, та, що ходить до попаді прибирати, що там у них у коморі по-овно. Масло зіпсувалося, не могли з'їсти, то попадає як перетопила, мало не повну діжку налила... А як хлипали, казали, що з голоду здихають.

— Там і вашого масла зіпсувалося немало,— ущипливо зауважила Параска.— Хіба мало ви до попаді бігали?

Але Мультинюкова, проти звичаю, не образилась.

— Та що ж, бігати — бігала, здавалося, кривдять їх, бідолашних... Дурна була, й годі. Вже тепер мене ніхто не одурить. Адже він, піп, духовна особа, як то кажуть... Казала Мелашка, що в нього там золоті гроші є, сама бачила, як перебирав, лічив, чи що... Подумати тільки — золоті гроші... А від нас копійки витягав...

— Казала я вам,— втрутилася Парукова,— скільки разів казала?

— Що ж ви такого казали?

— Кожен просту людину одурити хоче. Тільки зараз уже інші порядки.

— Мало що ви казали... А на Петра хто нападався? А з тим Овсієнком?

— Що було — те було,— обірвала Парукова енергійно, витираючи пальцем носа.— Ну, і що ж сталося? Нічого. Петро в сільраді чи ні? В сільраді. Робить, що належить? Робить. А Овсієнко? Адже партійна була людина, за радянську владу, то хіба що? Помилитися кожен може.

— А певне,— підтримала її Мультинюкова.— Що там старе згадувати.

І так здавалося, нібито справді це було старе, наче трапилося давно-давно, і хто знає, скільки часу минуло вже з тої пори. Тоді була осінь, зима, а зараз наступала весна, дихала земля, хлюпотіли води, линув теплий радісний вітер.

Напровесні прийшов на село Стефек. Змучений, худий такий, що Соня Кальчуківна, зустрівши його на дорозі, сплеснула руками і розплакалася відразу, не мовивши й слова. Вийшов з-за тину Семен і міцно стиснув хлопцеві долоню. Було йому трохи ніяково, бо ж треба було розповісти, що трапилося.

— Дім замкнений, ключі в мене, тільки, може, ти раніше зайдеш до нас? Порожньо там, як же тобі...

— А... мати?

— Вмерли мама, ще восени, в перші дні. Спокійно собі вмерли, уві сні, видно.

Семен унікав погляду прибулого, адже треба було ще розповісти про Ядвігу. Але Стефек начебто забув про сестру. Він мився в глиняній мисці, яку йому подала

Семенова сестра, зачісував волосся біля розбитого дзеркала, що висіло край вікна, потім став жадібно їсти. Семен доливав і підсував йому страви, не знаючи, чи він сам мусить почати, чи почекати, поки той запитає.

— Де ж ти стільки часу був?

— Воював,— мовив Стефек, кривлячи уста глузли-вим штучним усміхом.— Поранений був, в госпіталі лежав, скільки ж це? Шість місяців. А потім вже — до-дому.

— Саме вчасно прийшов. Орати, сіяти треба. Хазяйство без хазяїна гине. Адже ти хазяїнувати будеш, так чи ні? — запитав Семен.

Стефек затопив зуби в окраєць чорного хліба.

— Хазяїнувати?

Так, можна було хазяїнувати. Був дім, і земля, і село, і Соня Кальчуківна. Але зараз розширилися межі села і розширилися межі життя. Вже не було, як раніше: Ольшини, Синиці, Паленчиці, Влуки — і край. Зараз був широкий, неосяжний світ: і великі міста, і кипуче життя, і великі справи, і широка відкрита дорога.

— Ні. Я поїду до міста.

— А нащо ж це знов до міста? — здивувалася Семенова сестра, підливаючи в миску риб'ячої юшки.

— Учитися буду. В університеті.

— Правда? Адже ти ще зовсім молодий,— ствердив Семен, начебто відкриваючи це вперше.— А тепер уже можна.

— Так, тепер уже можна,— повторив Стефек, і раптом його охопило бажання йти, бігти, летіти, щоб відразу, негайно почати це навчання, це нове, інше життя, яке раніше здавалось таким недосяжним, неприступним, що про нього ніяк було навіть і мріяти, навіть бачити його уві сні...

Він похмурнів, подумавши про Ядвігу. Семен придивлявся до нього уважно. Чому ж він не питав, чому не цікавився тим, про що повинен був довідатися відразу, в першу хвилину. Адже вони любили одне одного, всім було відомо, що стара Плонська якось неприхильна була до них, але між собою браг з сестрою жили добре. Семена навіть роздратувала ця байдужість.

— Твоя сестра...— почав він. Але Стефек перебив його відразу.

— Знаю.

Ах, це тому, що він уже знав... Ну, це й краще. Не дуже приємно сповіщати людині таку новину.

— А Петро є?

— Є, є, а як же? Прийшов ще восени. За роботу взявся, верне так, що страх.

— А Кальчук?

— І Кальчук прийшов. І всі, що їх тоді за страйк на сплаві забрали. Тільки Івана Піскора нема. Марта чека й чека досі, але це, видно, марна справа. Хто знає, може, він і до кордону тоді не дійшов, застрелили де абошо... Вже, мабуть, дітлахи й не довідаються, де їх батько подівся.

Страшенно далекими здавалися ті часи — наче ціле століття минуло відтоді. А це ж тільки трохи більше, за рік минуло з того зимового дня, коли ховали Людзіка, з тої пори, коли Іван переховувався тут, наче загнаний звір.

— От не дочекався мужик,— зітхнув Семен, але цей жаль був теж якийсь далекий, не гострий, не болів, не ятрив серце. Тоді було інше життя й інший світ. Хвилинами здавалось йому, що все це сталося в довгім болючім сні, втратило реальні обриси й барви. Виразна, чітка межа, яка відділяла минуле від сучасного, заслоняла щільною млою те, що пройшло.

Стефек їв із смаком і кидав запитання:

— Хмелянчук?

— Заарештували Хмелянчука. Крутив, крутив, поки накрутив.

— Піп?

— Є. Тільки зараз тихо-тихесенько сидить, не видно його й не чути. Перелякався батьюшка. А здавалось, буде бабратись тут без кінця. Знюхалися вони всі, і Вольський, і різник. Не без того, щоб і Хожиняк не доклав рук до цієї справи...

— А він де?

— Він ще напочатку втік, заховався, потай десь тут крутився, але ще з початку зими від нього й сліду нема. За кордон, певно, пішов. Вольський, Цеслинський, вся ця компанія в тюрмі, англійці не приходять, то він, певне, десь у Румунію втік. Кажуть, ті всі в Румунію або в Угорщину тікали, всі офіцери, певно, і він з ними.

Стефек устав.

— Ну, піду подивлюся, як там дім.

— Ходім разом,— підвівся Семен, але Стефек його зупинив.

— Ні, ні, я хочу... сам...

Семен кивнув головою, розуміючи.

Ні, він не хотів мати свідків. Як дивно було після стількох місяців відсутності, після всього пережитого іти знову цією знайомою стежкою. Змінився світ, здригалася земля, пролетіла вогненна буря над полями і містами, не було вже того Стефека, який ще півроку тому пішов звідси. А тут лежав, здається, той самий пісок на стежці, і очі мимоволі шукали на ньому власних слідів, і ті самі кущі темніли липкими бруньками, дім був такий самий, як завжди. Глухо, жалібно зарипіли двері — хлопець аж здригнувся. Війнуло зсередини холодним запахом плісняви, духом нежилых непровітрених кімнат. Він увійшов з прикрим почуттям — начебто знову вкладав шию в ярмо, начебто мало от-от повернутися все, що було,— Ольшинки, кінь в повітці, корови в хліві, човганя матері, її рипучий роздратований голос, смутне обличчя Ядвіги, маленька лампочка на столі, тісний, задушливий світ, в якому важко дихати, з якого ніяк втекти, ніяк урятуватися.

Він одчинив вікно. В кімнату хвилею линуло тепле весняне повітря, заворушилися запорошені полотняні завісочки. Так, все було на своєму місці — навіть горщики на печі, навіть шербатий глечик і цебер на підлозі. Нічого тут ніхто не торкнув — все чекало на нього.

Стільки років прожив він у цьому домі — і раптом здалося йому це родинне гніздо чужим, далеким, незрозумілим. Чи ж можливо, що колись він сидів тут за столом день у день, і щоночі спав на цім тапчані, і щодня слухав цокотіння годинника? Так, не було тільки цього — годинник зупинився.

Ні, зараз ніщо не зв'язувало його з цим місцем, не було ланцюгів обов'язку, злиднів, безвихідного становища. Раптом він усвідомив, що тільки зараз починається його молодість, бо ж він ніколи не був молодим. Тільки зараз починалася молодість, тільки зараз відчинялися двері в життя, тільки зараз можна було йти, куди хоч, і вибирати, що хоч, не почувавши на спині неймовірного тягаря, що хилить тебе аж до землі, тягаря, якого навіть не усвідомлюєш, так ти звик до нього. Але ж він тяжів, докучав тобі, відбирав в очей радість, радість у серця!

«А Ядвіга не дочекалась»,— подумав він із рапто-
вим щемінням серця. Як йому стало шкода її похмурої,
темної молодості, її глухих, безнадійних днів! «Сестрич-
ко»,— мовив він беззвучно. Але відразу пригадалось йо-
му все інше. Адже вона не витримала, зрадила, сама
обрала свою долю. Зрадила Петра, зрадила село, най-
більше зрадила сама себе. І цього вже ніхто й ніщо не
змінить.

Може, там, далеко, де їй треба буде допомогти, неод-
мінно треба буде допомогти, вона знайде в собі нові си-
ли й нову віру, ступить на нову дорогу. Так, так — адже
тут годі було зайти в безвихідь і жодні двері не ставали
залізним муром. Отож, може, Ядвіга побачить, що є до-
рога, піде нею, і вони одного дня зустрінуться на цій
дорозі.

За вікном щебетали пташки, гомоніли наввипередки,
начебто сп'янілі від повітря, сонця, весни, що линула в
повітрі, віяла від землі, шуміла у водах. І Стефеків
раптом став до нестями огидний цей похмурий, темний
дім, що таїв у собі луну кроків і зітхань, повен прикрих,
докучливих тіней, дім, що в його стінах не було жодного
промінчика світла, жодного усміху. Він вийшов і зачи-
нив двері з почуттям, що ніколи вже більше їх не відчи-
нить. Весну, літо, поки не поїде вчитися, можна пе-
режити на селі. Хіба мало було таких, які охоче дадуть
йому притулок? А тут він не залишиться нізащо.

Насвистуючи, він рушив стежкою на село. Ні, не мож-
на було жити тихо, осторонь, далеко від людського го-
мону, від громадських справ, від життя. А там, внизу,
кипіло, озивалося сміхом, піснею, веселим гомоном се-
ло. Там шуміло озеро — велике, напоєне весняними во-
дами, що хвилювалося протяжно, могутньо й переможно.

На пагорбі, над озером, стукотіли сокири і золотисті
стружки сипалися з соснових колод... Закінчували бу-
дувати клуб. Тут мав бути театр, і кіно, і бібліотеки, і зал
для зборів. На будівлі клубу працювали всі, і Стефек,
наче це було заздалегідь умовлено, теж узявся за пилку.
За кілька хвилин, коли тирса вже сипалася вниз м'яким
беззвучним струмком, здалось йому раптом, що він ні-
куди не відходив звідси, що так було завжди, завжди...
Але водночас він відчував гостро, аж до болю, аж до
щеміння в серці, що це — нове життя і новий світ, який
тільки-но починається, хоч здається, інакше не було

ніколи і могло бути тільки так. Наче життя починалося тільки зараз, а досі не було нічого. Начебто все поза цим життям — дитинство і молодість в Ольшинках, кривавий кошмар вересневої поразки — переживав хтось інший, з ким він, Стефек, не мав нічого спільного. Начебто нове серце билось в грудях і нова кров пливла в жилах весняним буйним потоком.

Лише за хвилину він помітив, хто тримає пилку з другого кінця. З смуглявого обличчя посміхались йому веселі карі очі Соні Кальчуківни.

— Диви, в тебе ще є сили,— мовила вона радісно, і Стефек відчув, що сили справді є,— не з'їла їх довга мандрівка, не знищив осколок гранати, що розірвав легеню, не звела нанівець тяжка дорога. Він посміхнувся дівчині і подумав, що треба буде з нею поговорити, поговорити зараз, перше ніж вона довідається від інших, що він їде вчитися, бо ж вийде якось негарно.

Та коли ввечері, сидючи на поваленім вільховім стовбурі, він тримав у долоні жорстку маленьку руку Соні, виявилось, що все це дуже легко й просто, і не треба навіть питати: чи ти будеш чекати на мене? А просто можна сказати: хочу, щоб ти їхала зі мною.

Соня нахилила набік темну голівку і посміхнулась.

— Певне, що можна... Нас трое, обійдеться якось і без мене. І я теж буду вчитися, правда?

— Так, так.— І, відчуваючи на обличчі теплий подих дівчини, здивувався Стефек ще раз, як до краю змінилось життя і як швидко можна звикнути до цього, що от така Соня Кальчуківна може їхати до міста і може вчитися, і нема на дорозі ніяких перешкод і ніяких мурів, немає замкнених дверей.

— Ще тільки весна і літо,— сонним, мрійним голосом мовила дівчина.— А після жнив — поїдемо.

І добре було, що це саме так. Бо хоч їм і хотілося їхати, їхати якнайшвидше, та водночас хотілося бачити весну і літо саме тут, в своєму селі. Бо вже ніколи не повториться така весна, перша весна на поліській землі, коли люди ходили з блискучими очима і день був повен від світанку до ночі, і хотілося, щоб він був ще довший, бо не вистачало часу на це швидке, буйне, тривожне життя, яким вирувало село — уперше за довгі століття. Була вже на селі школа, і дитячий садок, і драматичний гурток, і прийшли машини й зерно на посів, а тепер бу-

дували клуб. І весь час виїздили на якісь курси хлопці й дівчата, і село випроводжало їх аж до Синиць з піснями, з приказками, з радісним гомоном.

Знову були близькі, свої, рідні люди, і був Петро — відновилася давня дружба, міцна й довірлива. І Стефек відчув себе наче риба в воді в цьому своєму селі, яке ставало новим, іншим, і все-таки було тим самим — в хлюпотінні озера, в розливах вод, у вільхових гаях, що червоніли весняними бруньками. Він почував себе дедалі дужчим, наче тільки цього й було йому потрібно, щоб одужати, — мрійного шепоту озера, гіркуватого запаху вільх, потиску близької руки. Вже не боліла затягнена рана, вже вкрив бліді його щоки вітер темною тінню ранньої засмаги, вже очі блищали не гарячкою, яка раніше з'являлась до нього щовечора, а веселим, молодим життям.

Він кожний день працював на будівництві клубу. Стукотіли сокири, дзижчали пилки, линула з-під білих смолистих колод пісня, і руки працювали в лад пісні. І тому, коли клуб був, нарешті, збудований і на даху між ялиновим гіллям затріпотів червоний прапорець, Стефек відчував себе цілковитим господарем, вітаючи на порозі, разом з усіма, гостей, які прийшли на свято відкриття клубу.

Людей набилося повно. Баби, чоловіки, діти, які товклися між ними, залазили на столи, чіплялися за балки, щоб бачити все якомога краще.

— Що це там за тою довгою плахтою?

— Це не плахта, це завіса.

— Завіса?

— Аякже.

— То що ж це буде?

— Тіятр.

— Еге?

— Хіба не знаєш, дурний ти? Виставу в школі робили... І старші будуть теж...

— Дівки?

— І дівки, і хлопці.

— Тихо, ви, — зацитькала їх Парукова, яка сиділа в першому ряді, куди вона пропхалася не без посиленої допомоги ліктів.

За мить знову зчинився галас.

— О-о-о! О-о-о!

Збоку, з-за пошитой з сірого полотна завіси, з'явилася чиясь голівка в барвистім вінку, і це саме вона викликала загальне зворушення дітей.

— Явдоха, Олесина Явдоха!

— Неправда.

— Еге, неправда, хіба сам не бачиш?

Але голівка вже зникла, і з-за завіси озвався звук настроюваних скрипок.

— Грати будуть?

— Певне, що будуть.

— Ти-ихше!

За завісу вийшов Гончар. Йому заплескали, наче в справжньому театрі. Тут була інакша справа, ніж у колишньому поміщицькому будинкові, тут конче треба було плескати.

А потім почався триумф Ольги. Дітлахи з дитячого садочка танцювали, співали, аж баби перехилялися на лаві, зітхаючи і сплескуючи з подиву руками.

— Мої ви рідні, як гарно зробили!

— Дивлюся я, моя Гапка чи не моя... Авжеж моя...

Диви, і не впізнати...

— Мале таке, а що виробляє.

— Молодець Ольга, нема що й казати!

— Дивіться, дивіться, як витинають!

Виступали школярі, виступали хлопці й дівчата. А потім повідсували лави, і почалися танці під звуки скрипок і гармонії. Гула підлога, гудів весь клуб, наче бджолиний вулик, зробилося гаряче, аж піт лив струмками по розчервонілих обличчях танцюристів. Навіть Парукова витанцьовувала так, що хустка злетіла в неї з голови, і людські ноги відкинули її далеко.

Петро вийшов з задушливої зали. Рипнули двері, в обличчя війнув теплий весняний вітер. Він зітхнув на повні груди. За мить очі його призвичаїлися до темряви. Зблідло чорне ще хвилину тому небо, і в далечині зблищало озеро тьмяним полиском металу. Петро рушив стежкою вниз.

Пахло весною. М'яка земля угиналася під ногами. Тихо шелестіло не вкрите ще листям гілля вільх. Линули від них молоді гіркуваті пахощі весни.

Шуміло, шелестіло, шепотіло озеро. Визволене з льодових кайданів, скільки оком сягнути, розкинута навкруги, воно колихалося в темряві під далеким небом.

Линула дрібна хвиля на берег і відпливала назад із шестом. Петро зійшов нижче, зашаруділи під ногами камінці. Він зупинився біля самої води. Дужче війнув вітерець, знялася дужча хвиля, з хлюпотом доторкнулася до ніг. Він відчув на обличчі холодний подих води і дрібненькі краплинки, що здіймалися з непомітним подихом повітря...

Ніч була тиха, мовчазна — і тільки спів озера стояв над нею, вічний, невгамовний. Петро нахилився, опустив долоню в воду. Вона холодком торкнулася пальців і відпливла назад. Він почекав іншої хвилі, ця вдарила міцніше.

Це була озерна вода, це було знайоме з дитинства озеро — таке, як раніше, до тих років, що їх довелося просидіти в тюрмі. Раптом відчув Петро безмежну ніжність до цієї води, до цих скляних хвиль, які ледве поблискували в темряві, до цього озера, що колихало його дитинство, приспівувало його молодості, супроводило своїм хлюпотінням змужніле життя. Повільні, широкі, розлогі води.

Він підставив обличчя вітерецьві. Поволі стихилося, заспокоїлося все. Напливала в серце впевненість і сила.

Ген на пагорбі грюкнули двері, і раптом зринула пісня. Чисті дівочі голоси завели широко і дзвінко:

Широка страна моя родная...

Підтримав їх чоловічий хор і могутньо полинула в ніч, понад озеро, в далечінь широка, ясна мелодія.

Я другой такой страны не знаю...

Петро заплющив очі. Колихалося озеро разом з піснею, звучала мелодія радісно, переможно.

— Не чула ти цього ніколи, велика водо! — мовив Петро до озерної хвилі. Зростала в ньому тривожна радість, здіймалася, мов біле шумовиння на гребені хвиль, перехоплювала горло, стискала серце. Хотілося широко випростати плечі, заспівати разом з ними, послати голос далеко по розлогій воді, ген туди, на поля, на ліси, на весь широкий світ.

Змішаїні голоси линули гомоном з розчинених дверей, які позначалися в мороці ясним чотирикутником, покраним рухливими тіннями.

Хтось гукнув, хтось засміявся голосно.

І раптом на темній воді спалахнув червоний відблиск. Там, над входом до клубу, запалили червону зірку, яку дівчата змайстрували ще тиждень тому. Затремтіла, замиготіла червона зірка в темній воді. Побігла смуга сяйва по дрібних хвильках, замерехтіла вода яскравим відблиском. Світляна стежка начебто йшла вглиб, і десь у глибочині спалахувала червона п'ятипромінна зірка, зростала, розцвітала на поверхні небаченою квіткою.

Очі Петра побігли за сяйвом зірки. Тремтіла, мінилася вода, вузька смужка червоного світла вела аж на берег, на те місце, де вона хлюпотіла біля ніг людини, яка мовчки стояла на березі. Вела смужка до зірки, що палала у воді, до червоної зорі в озері.

Несподівано серце Петра охопив нестримний захват, висока могутня радість. Це була вона, червона зоря, що палала над берегом його озера. Це була червона зоря, що палала в хвилях його озера.

Там, нагорі, дівчата почали ще раз перервану на хвилину пісню:

Я другой такой страны не знаю...

Як вихор, як племін, охопили Петра слова, що линули ген над водою. Палала, мерехтіла червона п'ятипромінна зірка, якій він віддавав життя. Та, для якої він пішов за тюремні ґрати. Та, що була його зіркою в ці тяжкі, гіркі роки. Та, якій він служив зараз.

Зблякло, зменшилося все те, докучливе й тяжке, що він пережив досі. Чи справді доводила його до розпачу тупість Овсієнка, глупота Парукової, прикра історія з Хмелянчуком, щоденні дрібні справи? Понад ними, над усім рубіновим багрянцем пломеніла червона зоря — і вона була найважливіша над усе. Вона була любов'ю, завзятою працею, надією і шастям. Вона була тим, за що віддають життя з усміхом, для чого завзято пробиваються вперед, незважаючи ні на що.

Гуло, хлюпотіло, пливло на берег озеро. Палала, пломеніла в ньому червона зоря, найглибша любов, найвища мета Петрового життя.

П Р И М І Т К И

ПОЛУМ'Я НА БОЛОТАХ

Роман «Полум'я на болотах», що згодом розрісся у трилогію «Пісня над водами», написано у Варшаві взимку 1938—1939 рр., але спроби надрукувати його весною і влітку 1939 року залишились марними (див. I том, «Автобіографія»). Роман вийшов лише в СРСР, спершу у журналі «Інтернаціональна література», 1940, №№ 5—6, згодом того ж року окремими виданнями одночасно у російському перекладі у Москві (Гослитиздат), українському у Києві («Молодий більшовик») і у польському оригіналі (Київ—Львів). Уривки з роману того ж 1940 року друкувалися в «Правді», «Советской Украине», «Огоньке» тощо.

¹ *Як ішли ми в Німеччину.*— Йдеться про події першої світової війни 1914—1918 рр.

² *Тільки настав Юрій.*— День святого Юрія, 23 квітня, за народним календарем сільськогосподарських робіт — початок весни.

³ *Дуб* — великий човен, якого видовбано з цілого дубового стовбура.

⁴ *Комасація* — землеустрій, тут — ліквідація роздрібнених наділів шляхом об'єднання їх у більші ділянки.

⁵ *...відбув воєнну кампанію.*— Йдеться про радянсько-польську війну 1920 р.

⁶ *На ту Іспанію...*— У липні 1936 р. вибухнув заколот генерала Франко проти республіки, і в Іспанії почалася громадянська війна. З багатьох країн до Іспанії на захист республіки поїхали добровольці, насамперед комуністи і робітники.

⁷ *Прихоронок* — масивна дерев'яна колода, шось на зразок кам'яної надгробної плити.

⁸ *Сервітут* — право у певних межах користуватися чужим майном, напр., право селян проїжджати через поміщицькі угіддя, випасати на панській землі худобу, збирати гілля або навіть рубати дерева у панському лісі тощо.

⁹ *Salve Regina! (Лат.)*— Здрастуй, царице! Католицька молитва.

¹⁰ *Ad te clamatus (лат.)* — тебе благаємо. Католицька молитва.

ЗОРІ В ОЗЕРІ

Роман «Зорі в озері» — друга частина трилогії «Пісня над водами» — написано взимку 1940—1941 рр. у Львові. Величезні соціальні перетворення, що відбулися в західних областях України після возз'єднання з Радянською Україною, спонукали письменницю продовжити історію польського села Ольшини, розпочату у «Полум'ї на болотах». Проте війна стала на перешкоді друкуванню твору: письменниця на початку Вітчизняної війни залишила рукопис у Львові і вважала, що він загинув.

Ось як про це розповідала сама В. Василевська: «Мій роман «Пісня над водами» зазнав незвичайних пригод. Першу частину його — «Полум'я на болотах» — я написала в Польщі і здала до друку влітку 1939 року. Рукопис залишився в друкарні, яку опечатали німці. Якимсь способом мої друзі забрали рукопис звідти, передали мені до Львова, і перша частина мого роману «Полум'я на болотах» вийшла в Радянському Союзі в 1940 році.

Я почала писати другу частину, «Зорі в озері», і закінчила її за два дні до нападу німців на Радянський Союз. Залишаючи Львів, я не думала про рукопис. Та коли було визволено Варшаву, один з моїх друзів написав мені звідти, що він устиг врятувати мій рукопис і в протигазовій коробці закопав його в підвалі одного будинку у Львові. Товариші з львівського обкому партії перекопали три підвали — і знайшли рукопис цілим і непошкодженим». («Гвардеец», 1952, 9/IV; «Советский патриот», 1952, 9/IV; див. також «Автобіографію»). Роман уперше надруковано в журналі «Октябрь», 1945, № 10—12. Тої ж осені уривки з роману надрукували «Литературная газета», львівська «Вільна Україна», київські «Молодь України» і «Київська правда».

¹ *Мазовше* — територія історичного Мазовецького князівства і воеводства, землі навколо Варшави, по середній течії Вісли і нижній течії Західного Бугу.

² *Вчора Червона Армія перейшла кордон...* — Ранком 17 вересня 1939 р. Червона Армія почала визволення Західної України і Білорусії.

³ *Луків, Гарволін, Седлець* — польські міста на схід і південний схід від Варшави.

⁴ *Адже все це наше — аж до Києва, до Чорного моря.* — Габріельський виголошує стародавню великодержавну програму польських націоналістів — «від моря до моря».

⁵ *...день першого вересня...* — 1 вересня 1939 р. — початок другої світової війни, віроломного нападу Гітлера на Польщу.

⁶ *...поширилася чутка...* — Йдеться про акт 17 вересня.

⁷ *...нехай хоч і сам сагана прийде...* — Сікора має на увазі Ридз-Смігли. Едвард Ридз-Смігли (1886—1942), наділений диктаторськими правами, головнокомандуючий польською армією, безславний сподвижник Пілсудського і керівник його шпигунсько-диверсійної агентури, згодом його наступник на посаді генерального інспектора армії. З 1936 р. — маршал, виступав за угоду з Гітлером, за каральні операції проти визвольного руху на східних кордонах. Ридз-

Смігли — один з головних винуватців вересневої катастрофи Польщі. Кинувши напризволяще армію, народ і Польщу, він ганебно втік за кордон.

⁸ *Алькасар* — замок, палац, кремль (від арабського al kasr) у багатьох іспанських містах, побудованих ще маврами, зокрема у м. Толедо. Поетичний символ залишення на посту насмерть, героїчного опору ворогові до останньої краплі крові.

⁹ *Вавель, планти*. *Вавель* — краківський кремль, збудований у XI сторіччі; кам'яний замок у готичному стилі побудовано у XIV сторіччі після пожежі 1306 року; королівський палац у стилі Відродження — у XVI ст.; мури — на початку XVII. *Планти* — бульвари у Кракові.

¹⁰ *...готуємося до виборів до Народних Зборів...* — Вибори до Народних Зборів Західної України проводились 22 жовтня 1939 р.

¹¹ *Постанова Народних Зборів*. — Народні Збори Західної України одностайно прийняли рішення про встановлення радянської влади на Західній Україні (27 жовтня) і про конфіскацію поміщицького землеволодіння (28 жовтня). Питання про землі осадників було передано на вирішення селянських комітетів.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
В. Василевська. <i>Фото 1940 р.</i>	64—65
В. Василевська з Вільгельмом Піком і дочкою Євою. <i>Фото 1940 р.</i>	192—193
В. Василевська в Польській дивізії ім. Тадеуша Костюшка. Прийняття присяги. <i>Фото 1943 р.</i>	384—385

ЗМІСТ

Стор.

Пісня над водами. <i>Трилогія</i>	
Частина перша.	
Полум'я на бологах	5
Частина друга.	
Зорі в озері	279
Примітки	539
Список ілюстрацій	542

ВАНДА
ЛЬВОВНА
ВАСИЛЕВСКАЯ
Сочинення, т. 3
(На українском языке)

Видавництво
«Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Л. С. Малахова*
Художник *К. К. Калугін*
Художній редактор *М. П. Вуек*
Технічний редактор *Є. Ю. Зеленкова*
Коректор *Л. Г. Лященко*

Виготовлено на Київській фабриці
набору Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Довженка, 5.

Лінотипист *А. А. Вороніна*
Верстальник *І. П. Кирилов*
Друкарі *Мулік В. С., Галамага Л. Г.*
Керівник палітурно-брошурувальних процесів *Є. А. Волкова*

Здано на виробництво 16/VIII 1965 р.
Підписано до друку 9/XI 1965 р. Па-
пір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн.
друк. арк. 17. Умовн. друк. арк. 28,560+
+3 вкл. Обліково-видавн. арк. 30,718.
Ціна 1 крб. 18 коп. Замовл. 1866. Ти-
раж 6000.

1911

